

હિંદુસ્થાનનો સુખોદ ઇતિહાસ

લેખક

શંકર રામચંદ્ર કાનિટકર,

એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

પ્રોફેસર, ફરગ્યુસન કોલેજ

અને

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, પુણા.

ભાષાંતર કર્તા

ભગવાનદાસ નાનાભાઈ મચ્યંટ, બી. એ.,

પ્રિન્સિપાલ, ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઈ સ્કૂલ, મુંબઈ

અને

નંદમુખરામ હરિરત્નરામ મહેતા,

એસિસ્ટન્ટ શિક્ષક, ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઈ સ્કૂલ, મુંબઈ.

૧૯૩૧

કિંમત બાર આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૮૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ હિંદુસ્તાનનો સુખોદ્ધારક

વિષય મધ્ય: ૮૪૩:૮૮૨:૧.૪૩

હિંદુસ્થાનનો સુખોદ ઈતિહાસ

લેખક

શંકર રામચંદ્ર કાનિટકર,

એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

પ્રોફેસર, ફરગ્યુસન કોલેજ

અને

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, પુણા.

ભાષાંતર કર્તા

ભગવાનદાસ નાનાભાઈ મર્યાટ, બી. એ.,

પ્રિન્સિપાલ, ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઈ સ્કૂલ, મુંબઈ

અને

નંદમુખરામ હરિરત્નરામ મહેતા,

એસિસ્ટન્ટ શિક્ષક, ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઈ સ્કૂલ, મુંબઈ.

૧૯૩૧

ક્રિમત બાર આના.

પ્રકાશક:—

શંકર રામચંદ્ર કાનિટકર,

એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી.

૩૧૬ શનવાર પેઠ, પુણા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૧૮૯

[લેખકે સર્વ હક પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે.]

મુદ્રક:—

મંગેશ નારાયણ કુળકર્ણી,

કર્ણાટક પ્રેસ, ૩૧૮ એ,

હાકુરદાર, મુંબઈ ૨.

પ્રસ્તાવના.

“ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ” એ નામનું પુસ્તક મેં સને ૧૯૨૪ માં લખી છપાવ્યું. કેળવણી ખાતાં તરફથી તેને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તરતજ મંજૂર કરવામાં આવ્યું, અને સરકારી હાઈસ્કૂલોમાં તે ચલાવવામાં આવ્યું. ધણી-ખરી ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓમાં તે હાલ ચાલે છે. અસાર સુધીમાં તેની ત્રણ આવૃત્તિ નીકળી ચૂકી છે. માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં પાંચ ધોરણો તથા મરાઠી પાંચમાં, છઠ્ઠાં તથા સાતમાં ધોરણો માટે જુદાં પુસ્તકો લખવા માટે ધણાજ આગ્રહ સાથેની વિનંતિ શિક્ષકબંધુઓ તરફથી મને કરવામાં આવેલી, તેથી ‘ હિંદુસ્થાનના સુબોધ ઇતિહાસ ’નું કામ મેં હાથમાં લીધું.

શિક્ષકને પડતી અડચણો તથા નીચલા વર્ગોમાંના વિદ્યાર્થીઓની ગ્રહણ-શક્તિ ધ્યાનમાં રાખીનેજ આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. કથાનકનો પ્રવાહ ચાલુ રાખીને અને કાર્યકારણ ભાવ સ્પષ્ટ કરી વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. મોટી કારકિર્દીનું આકલન સ્પષ્ટ રીતે થવા માટે ધણાંખરાં પ્રકરણની શરૂઆતમાં “ રાજકીય પરિસ્થિતિ ” અગર “ કારકિર્દીનું સ્વરૂપ ” એ વિષે ખાસ પૈરા લખવામાં આવ્યા છે. ઉપલબ્ધ સાધનોનો જરૂરજોગો ઉપયોગ કરી મહત્વનાં પ્રકરણો ધણી કાળજીપૂર્વક લખવામાં આવ્યાં છે.

ઇતિહાસનો વિષય શીખવામાં નકશાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે, માટે જરૂરના નકશાઓ ખાસ તૈયાર કરાવીને જુદાજુદા ભાગોમાં યોગ્ય સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે. તેવીજ રીતે મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો પણ યોગ્ય સ્થળે મૂકવામાં આવ્યાં છે. સારા નકશાઓ અને ચિત્રોને લીધે પુસ્તકની ઉપયુક્તતા વધશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. જુદાજુદા ગ્રંથકર્તાઓના શ્રમનો, મેં ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે તે વાત મારે અહીં દર્શાવવી જોઈએ. આ હિંદુસ્થાનના સુબોધ ઇતિહાસની મરાઠી આવૃત્તિ મેં મહિનામાં છપાઈ તૈયાર થતાંજ મુંબઈ કેળવણી ખાતાંએ તે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તરતજ મંજૂર કરી. આ પુસ્તક જરા મોડું પ્રસિદ્ધ થવા છતાં મુંબઈની તેમજ બીજી ધણી માધ્યમિક નિશાળોમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે

આ વર્ષથીજ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ પુણા સ્કૂલ બોર્ડ અને સતારા સ્કૂલ બોર્ડ એને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચાલુ કર્યું છે.

મારા મિત્ર શ્રીયુત ભગવાનદાસ નાનાભાઈ મર્યટ, પ્રિન્સિપાલ, ગોકુળ-દાસ તેજપાલ હાઈ સ્કૂલ, એમને આ પુસ્તક ધણુંજ પસંદ પડ્યું, અને ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ કરી તરતજ છપાવવાની અગત્યની સૂચના તેમણે મને કરી. અનુવાદ કરવાનું કામ મેં તેમનેજ સોંપ્યું. અને તેમણે ઘણા પ્રેમથી અને મિત્રત્વના ભાવથી તે કામ સ્વીકાર્યું. તેમણે અને તેમના અનુભવી આસિસ્ટન્ટ શ્રીયુત નંદમુખરામ હરિરત્નરામ મહેતાએ વખત કાઢી આ ગુજરાતી આવૃત્તિ તૈયાર કરી છે. આ બધો સુયોગ લાવવાનું કામ મારા મિત્ર રા. ગોપાળ ભાસ્કર દેવ, બી. એ., બી. ટી., વાઈસ પ્રિન્સિપાલ, ગોકુળદાસ તેજપાલ હાઈ સ્કૂલ અને વાઈસ ચેરમેન, સર્વર્થન ડિસ્ટ્રિક્ટ, સ્કૂલ બોર્ડ, એમણે કર્યું. પ્રિન્સિપાલ મી. બી. એન. મર્યટ, વાઈસ પ્રિન્સિપાલ મી. ગા. ભા. દેવ, અને શ્રીયુત એન. એચ. મહેતા, એ મારા મિત્રોનો હું ઘણોજ ઋણી છું. છપાવવાનું કામ પણ તેમણેજ પોતાના માથે લીધું. તેઓની આ બધી મદદ માટે તેમનો માનું તેટલો આભાર થોડો છે.

“કર્ણાટક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,” મુંબઈના માલિક રા. મંગેશ નારાયણ કુલકર્ણીએ માત્ર ત્રણ અઠવાડીયામાં છપવાનું કામ સમાધાનકારક રીતે પૂર્ણ કર્યું. ઘણું કામ છતાં પણ આ પુસ્તક આટલી ઝડપથી છાપી આપવા માટે તેમનો પણ હું ઋણી છું.

મુંબઈ,
તા. ૨૪ ડીસેમ્બર ૧૯૩૧. }

શંકર રામચંદ્ર કાનિટકર.

પુરસ્કાર.

—:૦:—

મારા પરમરત્નેહી શ્રીયુત શંકર રામચંદ્ર કાનિટકર, એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી., પ્રોફેસર, ફરગ્યુસન કૉલેજ, પુણા અને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ, પુણા, એમણે લખેલો “ હિંદુસ્થાનનો સુબોધ ઇતિહાસ ” મારા વાંચવામાં આવતાં તેને માટે મારો સારો અભિપ્રાય બંધાયો. આરીકાઈથી એ પુસ્તકનું નિરીક્ષણ કરતાં તેના વિશેષ ગુણ મારા ધ્યાનમાં આવ્યા. હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ વિષે હાલ ઘણાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે. પણ એ બધામાં આ પુસ્તકની ગોઠવણી સુબોધ અને સરસ છે. ઇતિહાસના વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિ ઘણી સહેલાઈથી થાય એ લેખકનો હેતુ પૂર્ણપણે સાધ્ય થયો છે.

ગુજરાતી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આ પુસ્તક જે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મૂકવામાં આવે તો તેમને ઘણો ફાયદો થવાનો સંભવ મને લાગ્યો. તેથી પ્રો. કાનિટકરને “ હિંદુસ્થાનના સુબોધ ઇતિહાસ ”ની ગુજરાતી આવૃત્તિ છપાવવાની મેં આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી. ત્યારે બાષાંતરનું કામ મારેજ કરવું એવો તેમનો ઘણોજ આગ્રહ થયો. માટે તેનું જોખમ મેં મારે માથે લીધું. એ જવાબદારી પૂરી કરવામાં મારા અનુભવી અને વિદ્વાન એસિસ્ટન્ટ મી. એન. એચ. મહેતાએ મને ઘણી મદદ કરી. આવી રીતે આ ગુજરાતી આવૃત્તિ અરિતત્વમાં આવી એ જણાવતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે. નકશા તથા ઉત્તમ ચિત્રોને લીધે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો થયો છે. કાગળ પણ સારા વાપરવામાં આવ્યા છે અને છાપવાનું કામ પણ ઘણું સફાઈદાર થયું છે. આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લેતાં બાર આનાની કિંમત વધારે કહેવાય નહિ. માટે ગુજરાતી ટેક્સ્ટ બુક્સ કમિટી તરફથી આ પુસ્તકને મંજૂરી મળશે એવી આશા રહે છે.

ગુજરાતી શિક્ષકબંધુઓને આ પુસ્તક માટે ખાસ સિફારસ કરતાં મને ઘણોજ આનંદ થાય છે.

મુંબઈ,
તા. ૨૪-૧૨-૧૯૩૧ }

ભગવાનદાસ નાનાલાઈ મરચંદ,
પ્રિન્સિપાલ, ગો. તે. હાઈ સ્કૂલ.

અનુક્રમણિકા

ભાગ પહેલો.

પ્રાચીન અને મધ્યયુગનું ભારત.

પ્રકરણ	નામ	પૃષ્ઠ
૧	ભૌગોળિક પરિસ્થિતિ	૧
૨	ઈતિહાસના સાધનો અને કાળમર્યાદા	૪
૩	પ્રાચીન રહેવાસી	૬
૪	આર્યલોક	૮
૫	આર્ય સંસ્થાનો	૯
૬	સંક્રમણનો કાળ	૧૦
૭	સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી આર્ય રાજકુળોનાં વૃત્તાંત	૧૨
૮	હિંદુધર્મ અને સમાજ	૧૫
૯	જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોની સ્થાપના	૧૭
૧૦	શિશુનાગ અને નંદ રાજવંશ	૨૧
૧૧	ડરાયસ અને સિકંદર	૨૨
૧૨	મોર્યવંશની સ્થાપના	૨૫
૧૩	ચક્રવર્તી અશોક	૨૭
૧૪	પરચક્રનો ઉદ્ભવ	૨૯
૧૫	ગુપ્ત સામ્રાજ્ય	૩૧
૧૬	સમ્રાટ હર્ષ	૩૩
૧૭	રજપૂત સમય	૩૫
૧૮	રજપૂત કાળનાં રાજ્યો	૩૭
૧૯	દક્ષિણનાં રાજ્યો	૪૦

પ્રકરણ	નામ	પૃષ્ઠ
૨૦	દક્ષિણ હિંદુસ્થાનનાં રાજ્યો	૪૨
૨૧	મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકનાં નવીન રાજ્યો	૪૩

ભાગ બીજો. દિલ્હીની પાદશાહત.

૧	ઈસ્લામી સત્તાની સ્થાપના અને વૃદ્ધિ	૪૫
૨	મુસલમાનોની પ્રથમ સ્વારી	૪૬
૩	સુલતાન મહમૂદ	૪૮
૪	મહમૂદ ઘોરી	૫૦
૫	દિલ્હીના સુલતાનો	૫૩
૬	સુલતાન કુતુબુદ્દીન અને અદત્તમશ	૫૫
૭	સુલતાના રઝિયા અને સુલતાન નાસિરુદ્દીન	૫૬
૮	સુલતાન ળલખન; ખિલજી સરદારોનો ઉદય	૫૮
૯	સુલતાન જલાલુદ્દીન ખિલજી	૫૯
૧૦	સુલતાન અલાઉદ્દીન	૬૧
૧૧	દક્ષિણમાં દિગ્વિજય અને કારભાર	૬૩
૧૨	દિલ્હીમાં યાદવાસ્થળી-તખલખ વંશની સ્થાપના	૬૫
૧૩	મહમૂદ તખલખ	૬૬
૧૪	ફિરોઝ તખલખ	૬૮
૧૫	સૈયદ અને લોદીવંશ	૭૦
૧૬	આલ્ખણી રાજ્ય અને વિજયનગરનું રાજ્ય	૭૨

ભાગ ત્રીજો. મોગલ સામ્રાજ્ય.

૧	મોગલ સત્તાની સ્થાપના	૭૫
૨	ઝહિરુદ્દીન મહમૂદ બાબર	૭૭

પ્રકરણ	નામ	પૃષ્ઠ
૩ હુમાયુ		૭૯
૪ હુમાયુની કારકિર્દીનો ઉત્તરાર્ધ		૮૨
૫ સુરવંશ		૮૪
૬ અકબર-પૂર્વભાગ		૮૬
૭ અકબર-ઉત્તરભાગ		૮૯
૮ જહાંગીર-પૂર્વભાગ		૯૨
૯ જહાંગીર-ઉત્તરભાગ		૯૫
૧૦ શાહજહાન-પૂર્વાર્ધ		૯૮
૧૧ શાહજહાન-ઉત્તરાર્ધ		૧૦૧
૧૨ ઔરંગઝેબ-વિભાગ પહેલો		૧૦૬
૧૩ ઔરંગઝેબ-વિભાગ બીજો		૧૦૯
૧૪ ઔરંગઝેબ-વિભાગ ત્રીજો		૧૧૨
૧૫ બહાદુરશાહ-જહાંગીરશાહ-ફરૂખશીઅર		૧૧૫
૧૬ મહંમદશાહ		૧૧૭
૧૭ અહંમદશાહ; આલમગીર; શાહઆલમ		૧૧૯

ભાગ ચોથો

મરાઠા સમય

૧ મરાઠાનો ઉત્કર્ષ	૧૨૨
૨ સ્વરાજ્ય સંસ્થાપક શિવાજી	૧૨૫
૩ સ્વરાજ્યનો આરંભ અને ચઢતી	૧૨૭
૪ મોગલ સ્વારી	૧૨૯
૫ રાજ્યાભિષેક અને રાજ્યવ્યવસ્થા	૧૩૧
૬ સંભાળ	૧૩૨
૭ રાજરામ	૧૩૫
૮ શાહુનો રાજ્યાભિષેક	૧૩૭

પ્રકરણ	નામ	પૃષ્ઠ
૯	પેશ્વા બાળાજી વિશ્વનાથ	૧૩૮
૧૦	પેશ્વા બાજીરાવ	૧૪૧
૧૧	જંબિરા અને વસઈની લડાઈ	૧૪૪
૧૨	આખરની કારકિર્દી	૧૪૫
૧૩	બાળાજી બાજીરાવ ઉદ્દે નાનાસાહેબ	૧૪૭
૧૪	રાધેબા અને સદાશિવરાવભાઈનાં પરાક્રમ	૧૫૦
૧૫	પાણિપતનું યુદ્ધ	૧૫૧
૧૬	મરાઠા સરદારોની નવી પેઢી	૧૫૫
૧૭	પહેલો માધવરાવ પેશ્વા-દક્ષિણમાં દિગ્વિજય	૧૫૭
૧૮	માધવરાવ-ઉત્તર દિગ્વિજય	૧૬૦
૧૯	નારાયણરાવનું ખૂન; આરભાઈ મંડળ	૧૬૨
૨૦	અંગ્રેજોનો પગપેસારો; કારભારીઓ પર સંકટ	૧૬૪
૨૧	અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ	૧૬૭
૨૨	ટિપુ અને નિઝામની હાર	૧૭૦
૨૩	મરાઠા સત્તાની પડતી	૧૭૪
૨૪	પેશ્વાઈનો અંત	૧૭૮

ભાગ પાંચમો.

બ્રિટિશ સમય.

૧	પોર્ટુગીઝોનું આગમન	૧૮૦
૨	ડચ અને અંગ્રેજ	૧૮૨
૩	ફ્રેંચ કંપનીની સ્થાપના	૧૮૪
૪	કર્ણાટકનો પહેલો વિગ્રહ	૧૮૫
૫	નિઝામ હૈદરાબાદમાં ફ્રેંચ લાગવગ	૧૮૭
૬	આર્કાટ અને ત્રિચિનાપલીના ઘેરા	૧૯૦
૭	કર્ણાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ	૧૯૨

પ્રકરણ	નામ	પૃષ્ઠ
૮ અંગાળામાં ભાગફીડ		૧૯૪
૯ અંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના		૧૯૬
૧૦ મિરજાપુરની કારકિર્દી		૧૯૮
૧૧ નવાબ મિરજાસમ		૨૦૦
૧૨ લૉર્ડ કલાધવિની બીજી કારકિર્દી		૨૦૨
૧૩ મહેસૂરનો પહેલો વિગ્રહ		૨૦૩
૧૪ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ		૨૦૫
૧૫ પહેલો મરાઠા વિગ્રહ		૨૦૭
૧૬ મહેસૂરનો બીજો વિગ્રહ		૨૦૯
૧૭ લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ		૨૧૨
૧૮ સર જૉન શૌર		૨૧૪
૧૯ માર્કિવસ વેલેસ્લી-પૂર્વાર્ધ		૨૧૬
૨૦ વેલેસ્લી-ઉત્તરાર્ધ		૨૧૯
૨૧ લૉર્ડ મિટો		૨૨૧
૨૨ માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ-પૂર્વાર્ધ		૨૨૩
૨૩ માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ-ઉત્તરાર્ધ		૨૨૫
૨૪ લૉર્ડ ઍમ્હર્સ્ટ		૨૨૭
૨૫ „ વિલિઅમ બૅટિક		૨૨૯
૨૬ „ ઑકલંડ		૨૩૧
૨૭ „ એલેનબરો		૨૩૪
૨૮ „ હાર્ડિંગ		૨૩૬
૨૯ „ ડલહાઉસી		૨૩૮
૩૦ „ કૅનિંગ		૨૪૨
વાઈસરૉયોની ક		૨૪૬
લૉર્ડ એલિઝન		૨૪૭
„ લૉરેન્સ		૨૪૭
„ મેથો		૨૪૭

નામ	પૃષ્ઠ
લોર્ડ નોર્થબ્રૂક	૨૪૮
„ સિટન	૨૪૮
„ રિપન	૨૪૯
„ ડફરીન	૨૫૦
„ લેન્સડાઉન	૨૫૧
„ એલિઝન	૨૫૧
„ કર્ઝન	૨૫૨
„ મિટો	૨૫૩
„ હાર્ડિન્ગ	૨૫૪
„ ગ્રેલ્મ્સફોર્ડ	૨૫૬
„ રીડિંગ	૨૫૯
„ અર્વિન	૨૬૧
„ વિલિંગડન	૨૬૩

હિંદુસ્થાનનો સુબોધ ઇતિહાસ.

ભાગ પહેલો.

પ્રાચીન અને મધ્યયુગનું ભારત.

પ્રકરણ ૧ લું.

ભૌગોળિક પરિસ્થિતિ.

હિંદુસ્થાનની સરહદવિષે:—આપણા દેશનું નામ ભરતભૂમિ અથવા ભારતવર્ષ છે. ઇરાની લોકોએ સિંધુ નદીના નામ ઉપરથી ભરતભૂમિનું નામ હિંદુસ્થાન પાડ્યું. તેની ચતુર્સીમા—ઉત્તર તરફ સિંધથી આસામ સુધી પર્વતોની હાર લાગેલી છે. નર્મદાથી દક્ષિણે આવેલો હિંદુસ્થાનનો દ્વીપકલ્પનો ભાગ સમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. ઉત્તરે પહાડોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઉંડી વિકટ ખીણો છે. તેમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવળ કરવાના રસ્તા છે તેને ઘાટ કહે છે. પ્રાચીન કાળમાં હાલનાં જેવાં મોટાં જહાજો ન હોવાને લીધે સમુદ્રને રસ્તેથી હિંદુસ્થાનપર સ્વારી લાવવી એ અશક્ય હતું. જે જે શત્રુઓ હિંદુસ્થાનપર સ્વારીઓ લાવ્યા હતા, તેમાંના ઘણા ખરા વાયબ્ય સરહદ

પરના ખૈબર અને બોલન ધાટને રસ્તેથી લાવ્યા હતા. ઇશાન સરહદમાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે ધાટો છે તે માર્ગે ચીનમાંથી ચીના લોકો કદી કદી હિંદુસ્થાનમાં ધૂસી આવતા.

સ્વારીના માર્ગ:—પ્રાચીન કાળમાં સિંધુ નદીની પશ્ચિમે આવેલા ભાગને અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાન સાથે ધણો નિકટ સંબંધ હતો. અફઘાનિસ્તાનમાં તો હિંદુ રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં જે જે હુમલાઓ થતા તે સરહદના સિંધ અને પંજાબ પ્રાંત પર થતા. સિંધુ નદીની પૂર્વે રજપૂતાનામાં વાલવંટ અને અરવલીના કુંગરી મુલક આવેલા છે. અરવલી પર્વતની હાર ઠેક દિલ્હી સુધી લંબાયેલી છે. તેથી એ રસ્તો ઓળંગી પૂર્વ તરફ જવું ધણું મુશ્કેલ છે. દિલ્હીથી પૂર્વે હિમાલય સુધી સો માઇલનો સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ છે. હિંદુસ્થાનપર સ્વારી લાવનાર પરદેશી શત્રુઓ પંજાબમાં થઈ એ સપાટ મેદાનને રસ્તે પૂર્વ તરફ ધસતા અને ધીમે ધીમે સરકી ઠેક બંગાળા સુધી જતા. એ પ્રદેશમાં થઈ ગંગા, જમના જેવી મોટી નદીઓ વહેતી હોવાથી એ ધણો રસાળ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. અને તેમાં દિલ્હી, આગ્રા, કનોજ, અયોધ્યા, પટણા વગેરે મોટાં ધનાઢ્ય અને શાહીતાં શહેરો આવેલાં છે. શત્રુઓને એ ધનાઢ્ય શહેરો લૂંટવાનો મોહ ધણો રહેતો. મુસલમાનો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પંજાબ સર કર્યા પછી આગળ પૂર્વ તરફ વધી પ્રથમ આ ફળદ્રુપ મેદાનનો પ્રદેશજ તાબે કર્યો. તે કાળની બધી ખૂનખાર લડાઇઓ આ મુલકમાંજ થતી. આ મુલક શત્રુઓના હાથમાં ગયા પછી રક્તે રક્તે તેઓએ નર્મદા નદી સુધીનો હિંદુસ્થાનનો તમામ ઉત્તર ભાગ પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

દખખણ:—નર્મદા નદીથી નિલગિરી પર્વત સુધીના દ્વીપકલ્પના ભાગ ને દખખણ કહે છે. વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વતો વચ્ચેનો મુલક અને તેની દક્ષિણે નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે આવેલો દખખણનો પ્રદેશ ઉત્તર હિંદુસ્થાનથી અલગ છે. પ્રાચીન કાળમાં આ મુલક ગીચ જંગલનો પ્રદેશ હતો અને તે દંડકારણ્ય કહેવાતો હતો. વિંધ્યા પર્વતમાંથી નીચે દક્ષિણમાં આવવાના સહેલા રસ્તા ન હોવાને લીધે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સ્થાપિત થયેલા

પરદેશી લોકોને દક્ષિણમાં ધૂસી આવતાં ધણો કાળ નીકળી ગયો. વેપાર, વહેવારના માર્ગો પણ સરળ નહોતા. આવી પરિસ્થિતિ હતી, તેથી જો કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના કોઈ કોઈ રાજ્યના રાજાઓએ પોતાનાં રાજ્ય દક્ષિણના કોઈ કોઈ પ્રદેશસુધી લંબાવ્યાં હતાં, તોપણ કાળે કરીને તે તે પ્રાંતોના સ્વ-દારો બળવાન થતાં પોતાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપતા હતા.

દક્ષિણ હિંદુસ્થાન:—નિલગિરી પર્વતની દક્ષિણે આવેલો મુલક ધણો દૂર પડવાથી ત્યાં પરદેશી હુમલાઓ બહુ થયા નહિ. તે કારણને લીધે ત્યાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધણા કાળ સુધી કાયમ રહી. ચેર, ચોલ અને પાંડ્યા નામના રાજ્યો ત્યાં ઈ. સનના આરંભ સૈકા સુધી ટકી રહ્યાં હતાં. એ મુલકના લોક સુધરેલા હોવાથી વેપાર વધારે લીધે તેઓ સમૃદ્ધ અને સુખી હતા.

પરદેશી સ્વારીઓનાં કારણો:—આપણા દેશપર વખતો વખત જે પરદેશી સ્વારીઓ આવેલી તેનાં કારણ લક્ષમાં રાખવાં જોઈએ. ધણા જૂના કાળથી જુદી જુદી મનુષ્ય જાતો દુનીઆના ઉત્તર ભાગમાંથી દક્ષિણ તરફ કાળે કાળે ઉતરી આવતી. આ બાબતનું પહેલું ઉદાહરણ આપણા આર્ય પૂર્વજોનું છે. ઉત્તર તરફથી ઉતરી આવી પ્રથમતો તેઓએ મધ્ય એશિઆમાં પોતાનાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. તેઓ ત્યાં કેટલોક કાળ રહ્યા પછી પાછા દક્ષિણ તરફ ઉતરવા લાગ્યા. તેઓની કેટલીક ટોળીઓ પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ, અને કેટલીક દક્ષિણ તરફ ઈરાનમાં ગઈ. બીજી ટોળીઓ હિંદુસ્થાનમાં આવી અને કાળાંતરે દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ આગળ વધતી વધતી આખા દેશભરમાં પસરી ગઈ. પ્રાચીન કાળમાં મધ્ય એશિઆનો પ્રદેશ ધણો ફળદ્રુપ હતો. તેમાં સમરકંદ, બુખારા જેવાં મોટાં, ધનાઢ્ય અને સુશોભિત શહેરો સુધારા અને સંસ્કૃતિની ટોચે પહોંચેલાં હતાં. કાળે કરીને તે પ્રદેશ કસબિનાનો અને તેથી ઉજ્જડ બનતો ચાલ્યો. તેથી આર્યો ત્યાંથી ગયા પછી ત્યાં આવી રહેલા ગ્રીક, શક, કુશન વગેરે લોકો દક્ષિણ તરફ સરકી આવી સિંધ અને પંજાબ જે સમૃદ્ધ મુલક હતા તેમાં ઉતરી આવ્યા. વળી ઐતિહાસિક કાળમાં રાજ્ય વિસ્તારના કારણે પણ પરદેશી રાજાઓની સ્વારી હિંદુસ્થાનપર થયેલી. ઈરાનના રાજા ડરાયસ અને ગ્રીસના રાજા સિકંદરની સ્વારીઓ એ પૈકીની હતી. તેમજ વળી માત્ર લૂંટ કરવાના

હેતુથીજ સુલતાન મહમૂદ, તૈમુરલંગ અને નાદીરશાહની સ્વારીઓ થયેલી હતી. એ સ્વારી લાવનારા લોક ઠંડા અને પહાડી મુલકમાં રહેનારા હોવાથી બળવાન, સાહસિક અને ખડતલ બાંધાના હતા. અને હિંદુસ્થાનનાં હવાપાણી ગરમ હોવાને લીધે અહીંના લોક શરીરે કાંગલા અને નબળા પોચા થતા હતા. તે ઉપરાંત દેશ રસાળ અને સમૃદ્ધ હોવાને લીધે અહીંના લોક એદી અને આળસુ થયા હતા. આ કારણોને લીધે જે જે પરદેશી લોકો હિંદુસ્થાનમાં ધૂસતા તેઓ પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરતા.

યુરોપી લોકોનું આગમન:—આધુનિક કાળમાં ચઢાઈ લાવવાની બાબતમાં મોટો ફેરફાર થયો છે. નીચાન વિદ્યામાં ધણી પ્રગતિ થવાથી પોર્ટુગીઝ, ડચ, અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ લોકો હિંદુસ્થાનમાં દરીઆ માર્ગે આવ્યા. તેઓ પ્રથમ વેપાર અર્થે આવેલા. પણ ધીમે ધીમે અહીંની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિથી વાકેફ થતાં તેઓ રાજપ્રકરણમાં ભાગ લેતા થયા. તેઓનાં લઙ્કાઈનાં શસ્ત્રો નવી તરેહનાં હતાં. તેઓનાં સૈન્યો કવાયદી અને લઙ્કાઈનાં દાવપેચમાં વધારે પાવરધાં હોવાને લીધે તેઓને ફત્તેહ મળતી ગઈ. આખરે પોતાના ચીવટપણાના અને વ્યવહારકુશળતાના ગુણોને લીધે બધી યુરોપી પ્રજાને હઠાવી દઈ અંગ્રેજો હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શક્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

ઇતિહાસનાં સાધનો અને કાળમર્યાદા.

સાધનો:—આપણા દેશનો ઇતિહાસ ઇતિહાસરૂપે લખાયેલો મળી આવતો નથી. તેથી તે વિષેની માહિતી નિરનિરાળાં સાધનોપરથી મેળવવી પડે છે. દંતકથા એ આપણા ઇતિહાસનું પહેલું સાધન છે. દંતકથા એટલે ખાસ કરીને આપણી આર્યભૂમિમાં થઈ ગએલા ધર્મવીર કે રાષ્ટ્રવીર પુરુષોની કથા. બીજાં સાધનમાં શિલાલેખ અને તામ્રપત્ર આવે છે. તે પરથી જૂતકાળમાં થઈ ગએલા રાજાઓના દિગ્વિજય, રાજ્યવિસ્તાર અને કાયદા કાનૂનની માહિતી આપણને મળે છે. ગ્રામીન સિક્કા મળી આવવાથી

તેપર લખેલા કાળના રાજની સાલ આપણે જાણી શકીએ છીએ. પુરાતન દેવાલયો, રાજમહેલો અને કિલ્લાકોટની બાંધણી ઉપરથી તે તે કાળની સંસ્કૃતિ, કળાકૌશલ્ય, અને રહેવા કરવાની રીતની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ. જુદે જુદે વખતે પરદેશી મુસાફરો હિંદુસ્થાનમાં આવી ગએલા, અને તેમણે પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણન લખ્યાં છે તે ઉપરથી તે કાળની લોકસ્થિતિની વિશ્વાસપાત્ર માહિતી આપણને મળે છે. જૂના બખ્ષરો અને ખતપત્રોના પણ ઇતિહાસ રચવામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. આવા વિવિધ પ્રકારના સાધનોનો ઉપયોગ કરીને આપણને આપણો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ રચવો પડ્યો છે.

કાળમર્યાદા:—આપણા ઇતિહાસના અભ્યાસની શરૂઆતમાં કાળ-મર્યાદા ઉપર લક્ષ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. ઈ. સ. પૂર્વે પંદરમાં સૈકા સુધી પહેલી કાળમર્યાદા મનાય છે. તે કાળમાં આ દેશમાં કોલેર અને દ્રાવિડ લોકોની સત્તા ચાલતી હતી. ત્યારપછી ઈ. સ. પૂર્વે દસમાં શતક સુધી બીજો કાળવિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે. એ કાળને વેદકાળ કહે છે. એ કાળમાં આપણા આર્યપૂર્વજો અહીં આવી વસ્યા. અને તેમણે પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. તે કાળની હકીકત ઋગ્વેદ આદિ ચાર વેદો, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ નામના આર્યોના ગ્રંથોમાંથી આપણને મળે છે. વૈદિક કાળ પછી પૌરાણિક કાળનો આરંભ થયો. રામાયણ અને મહાભારત નામના ગ્રંથોમાંથી આપણા દેશની તે કાળની સ્થિતિ વિષે આપણને માહિતી મળે છે. ત્યારપછીનો સમય “ પ્રાચીન હિંદુ સમય ” કહેવાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો પ્રાચીન હિંદુ સમયની મર્યાદા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકા સુધી બાંધે છે. એ કાળ દરમ્યાન આપણા આર્યપૂર્વજોએ આખા દેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. એ કાળવિભાગની માહિતી આપણને સૂત્રો, ધર્મશાસ્ત્રો અને સ્મૃતિગ્રંથોમાંથી મળે છે. વળી એ કાળમાં રચાયેલા પુરાણોપરથી પણ તે કાળની દેશની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન આપણને મળે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતક પછી ‘ બૌદ્ધકાળ ’ શરૂ થાય છે. એ કાળની સ્થિતિ વિષે હકીકત સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખો, બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો અને ગ્રીક સિદ્ધાંતો પરથી મળે છે. ત્યારપછીના સમયમાં સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષ જેવા સમ્રાટોએ દેશને સુખ અને વૈભવની ટોચે પહોંચાડ્યો હતો. એ કાળને ‘ નવો હિંદુ કાળ

કહીએ તો ખોટું નહિ. આ કાળમાં લખાયેલા સંસ્કૃત નાટકો અને અહીં આવેલા ગ્રીના મુસાફરોના વર્ણન ઉપરથી તે સમયની દેશની સ્થિતિ વિષે ખબર મળે છે. ત્યારપછી આપણા હરતખંડ પર અનેક પરદેશી સ્વામીઓ આવી અને દેશમાં ધણી ઉથલપાથલ થઈ. ત્યારપછી પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વંશજ 'રજપૂતો'નો ઉદય થયો. એ કાળ 'રજપૂત સમય' કહેવાય છે. ઈ. સ. ના દસમા સૈકા પછી શરૂ થયેલા મુસલમાનોના હુમલાનો તે વખતના રજપૂત વીરોએ સારી રીતે સામનો કર્યો હતો. પછી ઈ. સ. ના બારમા સૈકાથી રજપૂતોનું જોર કમી થયું. અને મુસલમાનોની સત્તા દેશમાં સ્થાપિત થઈ. એ કાળને 'મુસલમાની સત્તાનો સમય' કહે છે. ત્યારપછી સત્તરમા સૈકામાં મરાઠા લોકોનો ઉદય થયો અને તેઓએ 'મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના' કરી મુસલમાની સત્તાને ખોખરી કરી. એ સમયને 'મરાઠાશાહીનો સમય' કહેવો જોઈએ. પાણિપતના ત્રીજા યુદ્ધમાં મરાઠાઓની સખ્ત હાર થવાથી તેઓની સત્તા કમી થઈ ગઈ. એજ અરસામાં બંગાળામાં પ્લાસી અને મદ્રાસમાં વાંદિવાશની લડાઈઓમાં જીત મેળવી અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તાનો પાયો નાખ્યો અને અંગ્રેજી અમલની શરૂઆત થઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

પ્રાચીન રહેવાસી.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષ:—નાઇલ, યુરેટિસ અને સિંધુનદીની રસાળ અને ફળદ્રુપ ખીણમાં પ્રાચીન કાળમાં ઉંચા દરજ્જાની સંસ્કૃતિ અને સુધારણા થઈ હતી. સિંધુનદીની ખીણની આ તરફ ધણા પ્રાચીન સમયનાં શહેરોના અવશેષ હાલમાં મળી આવ્યાં છે. તે નિદાન ત્યાર હજાર વર્ષ જેટલાં જૂનાં હોવાં જોઈએ એવી અટકળ કરવામાં આવી છે. આ ખોદી કાઢવામાં આવેલાં શહેરોની ધમારતો પાકી બાંધણીની માલમ પડી છે. તેમાં આરસ પહાણનો ધણો ઉપયોગ થયેલો માલમ પડે છે. તેમાં પાણીના નળો પણ જોવામાં આવે છે. એ ખંડીઓમાંથી માટીના વાસણ, સિક્કા અને

રતનજડિત જળસ્રો હાથ લાગી છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે કાળના લોક બેશક ધણા સુધરેલા હતા.

કોલેરીઅન લોક:—એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ કાળે કરીને નષ્ટ થઈ. ત્યારપછીના ઇતિહાસનો પત્તો મળતો નથી. ફરીથી એકવાર લોકો રાત્રી જીવન ગાળતા થઈ ગયા હતા. એ લોકો કોલેરીઅન કહેવાતા હતા. દ્રાવિડ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં આવી એ લોકોને કુંગરી મુલકોમાં નસાડી મૂક્યા. સાતપુડા અને અરવલી પર્વતના પ્રદેશમાં રહેતા બીલ લોક, મધ્ય હિંદના ગોંડ અને આરિસાના સંતાલ લોક, એ બધા કોલેરીઅન લોકના વંશજો છે. કોલેરીઅન લોક શરીરે સામળા હતા. તેઓ ભૂત પિશાચની પૂજા કરતા. શિકાર તેમનો મુખ્ય ધંધો હતો. કંદમૂળ અને કાચા માંસપર તેઓ નિર્વાહ કરતા. તેઓ માટીનાં વાસણો વાપરતા.

દ્રાવિડ લોકો:—પછી વાયવ્યદિશા તરફથી દ્રાવિડ નામના લોકો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. એક વેળાએ આખા હિંદુસ્થાનમાં એ લોકોની વસ્તી હતી. તેઓ કોલેરીઅન લોકો કરતાં વધારે સુધરેલા હતા. ખેતીવાડીના ઉદ્યોગથી તેઓ સારીરીતે વાકફ હતા. તેઓ ગામો બાંધી પાસે પાસે રહેતા. ઝાડ, પથ્થર, નાગ વગેરેને દેવતા માની તેમની પૂજા તેઓ કરતા. પૃથ્વીને મુખ્ય દેવતા માની તેઓ તેની આરાધના કરતા. ત્યારપછી આર્યલોક આવ્યા. ત્યારે દ્રાવિડ લોકોને વિંદ્યાચળ પર્વતની દક્ષિણે દંડકારણ્યમાં જઈ વસવું પડ્યું. આગળ જતાં આર્યોના સહવાસ અને સમાગમથી દ્રાવિડ લોકો વધારે સુધરતા ગયા. અને કેટલેક કાળે તેઓએ દક્ષિણમાં સામ્રાજ્યો સ્થાપિત કર્યાં. આજ દિવસસુધી કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. દ્રાવિડ લોકોએ વાહ્મયમાં સારી પ્રગતિ કરી ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં છે. તેલગૂ, તામીલ વગેરે લોક તેમનાજ વંશજો છે. તેઓની ભાષાઓ દ્રાવિડ ભાષામાંથી જન્મ પામી છે. કેટલીક બાબતમાં હિંદુસ્થાનની સંસ્કૃતિ ઉપર દ્રાવિડ સંસ્કૃતિની ધણી અસર માલમ પડે છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

આર્ય લોક.

આર્યોનો પ્રવેશ:—ઈ. સ. પૂર્વે સુમારે ત્રણ હજાર વર્ષ અગાઉ આર્ય લોક બાળબચ્ચાંસહિત હિંદુસ્થાનમાં આવી વસ્યા. આર્ય શબ્દનો અર્થ ‘ ઉચ્ચ, ’ ‘ ઉદાત્ત ’ થાય છે. તેઓનું મૂળ સ્થાન કાસ્પિઅન સમુદ્રની ઉત્તરે હતું. સાંથી ખસી તેઓ દક્ષિણ તરફ ઉતર્યા. કાસ્પિઅનની દક્ષિણે કેટલોક કાળ રહ્યા પછી તેઓ ત્રણ ટાળીમાં વહેંચાયા. તેમાંની એક ટાળી યુરોપમાં ગઈ, બીજી ઈરિનમાં ઉતરી, અને ત્રીજીએ હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

આર્યોના ખાસ ગુણો:—અધા માનવવંશોમાં આર્યવંશ શ્રેષ્ઠ ગણામ છે. આપણા આર્યપૂર્વજોમાં સાહસ, જોમ, પવિત્રતા, સુધડતા વગેરે સદ્ગુણો સારા પ્રમાણમાં હતા. લાત મારી જમીનમાંથી પાણી કાઢે એવી શક્તિ તેઓમાં હતી. તેઓએ ઉચ્ચ આર્યસંસ્કૃતિનો લાભ આ દેશને આપ્યો છે.

આર્યોના આચાર-વિચાર:—આપણા આર્યપૂર્વજો અંગે ઉંચા, મજબૂત, ગૌરવર્ણના અને ભવ્ય દેખાવના હતા. કારણ કે તેઓ ઉચ્ચ પ્રદેશોની ખુદી હવામાં રહેતા હતા. તેઓને ખેતીવાડીની સારી માહિતી હતી, અને તે માટે તેઓ ગાય, બળદ વગેરે ઢોરો મોટી સંખ્યામાં રાખતા હતા. તેઓ માંસાહાર કરતા અને સોમરસ પીતા. તેઓ કાપડ વણતા અને હથિયાર, બખ્તર વગેરે બનાવી જાણતા. તેઓ વનસ્પતિવિદ્યામાં ધણી પ્રવીણ હતા, અને વનસ્પતિના ઔષધી ગુણદોષ સારી રીતે જાણતા હતા. ધંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ વગેરે નિર્સર્ગદેવતાની તેઓ આરાધના કરતા, પણ તેઓ મૂર્તિપૂજક નહિ હતા. નિર્ગુણ, નિરાકાર, સર્વવ્યાપી પરમાત્માની કલ્પના તેઓને હતી. તેઓની ભાષા સંસ્કૃત હતી. વેદમાંનાં પ્રાર્થનાનાં સ્તોત્રો તેઓએ સંસ્કૃત ભાષામાં રચ્યાં હતાં. તે કાળે આર્યોમાં ઉપાધ્યાયવર્ગ જુદો હતો નહિ, પણ કુટુંબના વડીલ આખા કુટુંબ સાથે પ્રાર્થના કરતા. તેઓની રહેણી સ્વચ્છ હતી. તે વખતે જ્ઞાતિબંધન હતાં નહિ, તોપણ પોતાના કુળની શુદ્ધતા માટે તેઓ ધણી કાળજી રાખતા હતા. આર્યો મોટી ઉમ્મરે

પરણતા હતા. બાળલગ્ન તેઓમાં હતાંજ નહિ. તેઓ સ્ત્રીઓને ધણું માન આપતા. મોટે ભાગે આર્ય લોક એકજ સ્ત્રી કરતા હતા. આર્યસ્ત્રીઓ બધી ગણી કુળવાઈ પોતાના પતિને તેના કામમાં ધણી મદદરૂપ થતી. તે કળે સતી થવાનો ચાલ પ્રચલિત નહોતો. આર્યો સ્વતંત્રતાને ધણી ચાહતા હતા, તોપણ વડીલોની આજ્ઞાને માથે ચઢાવતા. ઘોડાના રથમાં બેસી તેઓ શત્રુ સામે યુદ્ધ કરતા હતા. આર્ય કુટુંબો ગામો વસાવી સાથે મળીને રહેતાં હતાં. કેટલાંક કુટુંબોનું એક ગામ બનતું, અને કેટલાંક ગામો મળી એક આર્યસંસ્થાન થતું. એવાં કેટલાંક સંસ્થાનો જોડાઈ એક રાજસત્તા સ્થાપતાં. રાજ મંત્રીઓની સલાહથી રાજ્ય કરતા. શત્રુ સામે લડી દેશનું રક્ષણ કરવું, ન્યાય આપવો, સમાજના સુખને માટે યજ્ઞયાગ કરવાં એ રાજનાં મુખ્ય કામ હતાં. યજ્ઞયાગનાં કામ રાજ પુરોહિતની મદદથી કરતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

આર્ય સંસ્થાનો.

બ્રહ્માવર્ત:—મધ્યએશિયા છોડી આર્યો ગાંધાર ઉર્ફે અફઘાનિસ્તાનમાં આવી રહ્યા. પછી તેઓ ત્યાંથી પંજાબમાં આવી વસ્યા. પંજાબ એટલે પાંચ નદીનો મુલક. એ મુલકને આર્યોએ ‘બ્રહ્માવર્ત’ નામ આપ્યું હતું. તેમણે ત્યાં વસતા દ્રાવિડ લોકોનો પરાભવ કરી તેમને દક્ષિણ તરફ હાંકી મૂક્યા. એ શ્યામ વર્ણના શત્રુઓને આર્યો ‘દસ્યુ’ કહેતા હતા. જે શત્રુઓ દક્ષિણ તરફ નાસી જઈ ન શક્યા, પણ આર્યોના હાથમાં કેદ પકડાઈ ગયા તેમને તેઓએ ગુલામ એટલે દાસ બનાવ્યા.

બ્રહ્મર્ષિ દેશ:—બ્રહ્માવર્તમાં ધણું સમય સુધી રહ્યા પછી આર્યો ગંગા અને યમુના નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા. તે પ્રદેશ આજે દોઆબ કહેવાય છે. તેને તેઓએ ‘બ્રહ્મર્ષિ દેશ’ એવું નામ આપ્યું હતું. કુરુક્ષેત્ર અહીંજ મધ્યમાં આવ્યું હતું. દોઆબના દ્રાવિડ લોકો બહાદુરીથી આર્યોની સામા થયા. તેઓનું સંખ્યાબળ ધણું હોવાથી દ્રાવિડ લોકોને હરાવી તાબે કરવા એ આર્યો માટે અશક્ય હતું. તેથી બ્રહ્મર્ષિ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોએ

દ્રાવિડ લોકોને મેળવી લેવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો. એટલે પડપડ નિકટ પરિચય થવાથી તેઓ એક બીજાના રીતરિવાજ ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. આગળ જતાં તેઓ વચ્ચે બેટીવહેવાર પણ ચાલુ થયો. એટલે બ્રહ્મર્ષિ દેશમાં આવી રહ્યા પછી આર્ય લોકોમાં અન્ય લોકોનો મેળ થવા લાગ્યો, અને આર્ય સંસ્કૃતિના સ્વરૂપમાં પણ થોડો ધણો ફેરફાર થવા લાગ્યો. દોઆબમાં આવી વસ્થા પછી સ્વારી કરી મુલક જીતવાના કરતાં સંસ્થાનો સ્થાપના તરફ આર્યો વધારે લક્ષ આપવા લાગ્યા.

નવા-જૂના આર્યો વચ્ચે કલહ:—બ્રહ્મર્ષિ દેશમાં આર્યોએ નિરંજનના રાજ્ય સ્થાપન કર્યા. પંજાબમાં રહેલા અસલ-શુદ્ધ આર્યો દોઆબના અશુદ્ધ આર્યોસાથે તોછડાઈથી વર્તતા હતા. વસિષ્ઠ ઋષિ અસલ આર્યોના ગુરુ હતા, અને વિશ્વામિત્ર મિત્ર આર્યોના ગુરુ હતા. આ બંને ઠેકાણાના આર્યો વચ્ચે મોટી લડાઈઓ થઈ. આમાંની એક લડાઈમાં ભરત નામના એક રાજાએ વિશ્વામિત્રે એકઠા કરેલા દસ રાજાઓ સાથે લડી તેમનાપર વિજય મેળવ્યો હતો. ભરતના એ પ્રતાપી વંશ ઉપરથી આપણા દેશનું નામ ‘ભારતવર્ષ’ કે ‘ભરતખંડ’ પડ્યું છે.

મધ્યદેશ:—બ્રહ્મર્ષિ દેશમાંથી આર્યો પૂર્વતરફ આગળ વધ્યા અને અયોધ્યા અને બહાર પ્રાંતમાં તેઓએ સંસ્થાન સ્થાપ્યાં. એ પ્રાંતને તેઓએ ‘મધ્યદેશ’ નામ આપ્યું. કાળાંતરે આર્ય લોક આખા ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં પસર્યા. સારપછી વિંધ્યા ઓળંગી દક્ષિણમાં આવેલા દંડકારણ્યમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. પછી ધીમે ધીમે આર્યસંસ્કૃતિ આખા હિંદુસ્થાનમાં જ્યાં ત્યાં પસરી ગઈ.

પ્રકરણ ૬ કું.

સંક્રમણનો કાળ.

આર્ય રાજ્યો:—ઉત્તર હિંદમાં વસવાટ થયા પછી આર્ય રાજ્યો સ્થાપવા લાગ્યાં. કુરુક્ષેત્રના પ્રદેશમાં કુરુવંશની સત્તા સ્થાપન થઈ. દોઆબના પૂર્વભાગમાં પાંચાલોનું રાજ્ય થયું. અયોધ્યામાં કૌસલ નામના રાજકુળનો

ઉદય થયો. બનારસ પ્રાંતમાં કાશી રાજાનો રાજઅમલ ચાલવા માંડ્યો. ઉત્તર બિહારમાં વિદેહોનું રાજ્ય સ્થપાયું. આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં રાજ્યો થયા. પછી રાજસત્તા વધતી ચાલી, અને મંત્રીમંડળની સત્તા કમી થતી ગઈ.

વર્ણુશ્રમ ધર્મ:—ધણી કાળ સુધી આર્યોને અનાર્યો સાથે લડાઇઓ કરવી પડી હતી. તેમાં રોકાવાથી પ્રત્યેક આર્યને પોતાનો વ્યવસાય પોતેજ કરી લેવામાં ધણી અડચણ પડવા લાગી. તે અડચણ ટાળવા વર્ણુવ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઇશ્વરોપાસના તથા ધર્મનાં સઘળાં કાર્ય કરવા માટે બ્રાહ્મણ વર્ગ થયો. શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરી દેશનું રક્ષણ કરવા માટે ક્ષત્રિય વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. ખેતી, ઉદ્યોગ, વેપાર વગેરે કરવાવાળા વૈશ્ય કહેવાયા, અને ઉપલા ત્રણ વર્ગની સેવા કરવા માટે અનાર્યોના શુદ્ર વર્ગ થયો. આ પ્રમાણે વર્ણુવ્યવસ્થા મુખ્યત્વેકરીને ધંધાને અનુસરીને રચવામાં આવી હતી. તે વખતે તેમાં જ્ઞાતિભેદ જેવું કંઈ નહોતું.

સામાજિક ક્રાંતિ:—સમાજ સ્થાપના અને સમાજની ઉત્પત્તિ માટે દેશમાં શાંતિ અને જાહેર સલામતીની પ્રથમ આવશ્યકતા હોવાથી ક્ષત્રિય વર્ગનું ધણું મહત્ત્વ હતું. દેશમાં સ્વસ્થતા થયા પછી ધર્મનું કાર્ય કરનાર અને વિદ્વાનું સેવન કરનાર બ્રાહ્મણ વર્ગનું મહત્ત્વ થતું ગયું. એક વખતના સરળ અને સાદા આર્યધર્મમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો. ધર્મગ્રંથો રચાવા લાગ્યા અને મંત્રતંત્ર અને યજ્ઞયાગનું જોર વધ્યું. હિંદુસ્થાનમાં આવી વસ્થા પછી આર્યલોકનું પૂર્વનું જોમ ઓછું થવાથી તેઓ પરંપરાના દાસ થતા ચાલ્યા. પરિચિત વ્યવસાય છોડવો એ તેઓને અઘરું લાગવા માંડ્યું. તેથી ધીમે ધીમે વર્ણુવ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિભેદ દાખલ થવા લાગ્યો. નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવા સ્મૃતિગ્રંથો રચાયા અને તેથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને સમાજના આચારનું સ્વાતંત્ર્ય કમી થવા લાગ્યું. જુદી જુદી વર્ણોના બાહ્યર વિહાર, ખાદ્ય પદાર્થો વગેરે ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યા. એ પ્રમાણે આર્યોની રહેણી કરણીમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો અને તેઓ શક્તિના ગુલામ થતા ચાલ્યા.

ધર્મ ગ્રંથ:—જે પ્રમાણે ક્ષત્રિયોએ રાજ્યો સ્થાપ્યા અને તેના વિસ્તાર વધાર્યા તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ વેદવિદ્યાનો પ્રચાર વધાર્યો અને ધણી નવીન

ધર્મગ્રંથો રચ્યા. આર્યોના પહેલો ધર્મગ્રંથ ઋગ્વેદ છે. સારપછી સામ, યજુર, અને અથર્વ, એ નામના બીજા ત્રણ વેદ રચાયા. તે કાળે લેખનકળા પ્રચલિત નહોતી. તેથી વિદ્વાનો પાઠ કરવામાં આવતો. પાઠ સહેલાઈથી થાય તે માટે વેદો કાવ્યમાં રચાયા હતા. તેમાં દેવતાઓની આરાધનાનાં સ્તોત્રો છે. વેદો ઇશ્વરપ્રણિત છે, એટલે કાંઈ મનુષ્યે તે રચ્યા નથી, પણ ઇશ્વરે તે મનુષ્યને કહી સંભળાવ્યા હતા, તેથી તે ‘શ્રુતિ’ કહેવાય છે. પાછળથી બ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથો પદ્ધત્મક રચ્યા. તેમાં યજ્ઞ-વખતે કરવાની વિધિ આપવામાં આવી છે. સારપછી આરણ્યક અને ઉપનિષદ નામના ગદ્યાત્મક ગ્રંથો રચવામાં આવ્યા. એ ગ્રંથોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ઉદાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. સારપછી સ્મૃતિકારો ઉત્પન્ન થયા. તેઓએ ધણા સ્મૃતિ ગ્રંથો રચ્યા. સ્મૃતિઓમાં મનુસ્મૃતિ ધણી પ્રસિદ્ધ છે. વાલ્મીકી, વ્યાસ જેવા સમર્થ ઋષિઓ થઈ ગયા, તેમણે રામાયણ અને મહાભારત રચ્યાં.

પ્રકરણ ૭ મું.

સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી આર્ય રાજકુળોનાં વૃતાંત.

‘મધ્યદેશ’ માં આવી વસ્યા પછી આર્યોએ ત્યાં જુદાં જુદાં અનેક રાજ્યો સ્થાપ્યાં તે પાછળ આવી ગયું છે. આર્યરાજકુળોમાં સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી નામના બે પ્રસિદ્ધ કુળો થઈ ગયાં છે. ચંદ્રવંશી પાંડવ કુળનું વૃતાંત મહાભારત નામના ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને સૂર્યવંશી રામચંદ્રનું વૃતાંત રામાયણ નામના ગ્રંથમાં આપાયું છે.

રામાયણ:—પૂર્વે અયોધ્યા નગરીમાં દશરથ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તે સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ કુળના હતા. તેમને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી નામની ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌશલ્યાના રામચંદ્ર, સુમિત્રાના

સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી આર્ય રાજકુળોના વૃતાંત ૧૩

લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન, અને કૈકેયીના ભરત એમ દશરથ રાજાને ચાર પુત્રો હતા. લક્ષ્મણ રામચંદ્રના ભક્ત હતા, અને શત્રુઘ્ન ભરતની સેવા કરતા હતા.

દશરથ રાજાએ પોતે વૃદ્ધ થવાથી શ્રીરામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાને ઠરાવ કર્યો. તે માટે અયોધ્યા નગરીમાં મોટો મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. એ ઉત્સવ પ્રસંગે દુષ્ટ કૈકેયી રીસાઈ બેઠી. પૂર્વે એક યુદ્ધપ્રસંગે મહારાજા દશરથના રથના પૈડાંની ખીલી નીકળી ગઈ હતી, અને પૈડું નીકળી પડવાની તૈયારીમાં હતું. કૈકેયી જે રથમાં સાથે હતી તેણે ખીલીની જગ્યાએ પોતાની એક આંગળી ધાલી રાખી પૈડાંને પડતું અટકાવી રાખ્યું હતું. તેમ કરતાં તેની આંગળી કચડાઈ ગઈ હતી. યુદ્ધમાં જીત થયા પછી દશરથને આની ખબર પડી. સારે રાણીની સમયસૂચકતા અને સહનશક્તિ ઉપર ખુશ થઈ રાજાએ તેને બે વરદાન માગવા કહ્યું. રાણીએ તે વખતે કંઈ ન માગતાં મારે જ્યારે જોઈશું સારે માગીશ એમ કહ્યું હતું. એ બે વરદાન આ ઉત્સવપ્રસંગે તેણે રાજાપાસે માગ્યાં. રાજા પોતાનું વચન પાળવા તૈયાર થયા, અને કૈકેયીને વરદાન માગવા કહ્યું. મારા ભરતને ગાદી પર બેસાડો અને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ મોકલો એવાં બે વરદાન તેણે માગ્યાં. આ સાંભળી દશરથ રાજાને ધણું દુઃખ લાગ્યું. પરંતુ પોતે એકવચની હતા. તેણે કૈકેયીની માગણી સ્વીકારી. ભરતને ગાદી આપવા અને શ્રીરામચંદ્રને ચૌદ વર્ષ વનવાસ મોકલવા કબૂલ કર્યું. પિતાની આજ્ઞા થતાંજ રામ વનવાસ ચાલી નીકળ્યા. વિદેહદેશના રાજાની કન્યા સીતા સાથે શ્રીરામચંદ્રનું લગ્ન થયું હતું. સીતા અને લક્ષ્મણે તેમની સાથે જવાની હઠ પકડી. ધણું સમજવવા છતાં જ્યારે બંનેએ માન્યું નહિ, સારે રામચંદ્રે બંનેને પોતાની સાથે લીધાં. તેમને લઈ રામ દંડકારણ્યમાં જઈ રહ્યા. તે વખતે લંકાનો અનાર્ય રાજા રાવણ બહુ માતેલો થયો હતો. એક વખતે રામ અને લક્ષ્મણ આશ્રમમાંથી બહાર ગયા હતા, તે તકનો લાભ લઈ રાવણ સીતાને હરી ગયો. એ વાતની રામને ખબર પડી સારે સીતાને પાછી મેળવવા માટે રામે કન્યાકુમારીથી લંકાદ્વીપ સુધી દરીઆ પર સેતુ બાંધી લંકા પર સ્વારી કરી. એ પુલને રામસેતુ કહે છે. યુદ્ધમાં રાવણને હણી રામે સીતાને પાછી મેળવી. એ યુદ્ધમાં વાનર સરદાર હનુમાને રામને ઘણી મદદ કરી હતી.

દશરથ રાજાનું એકવચનીપણું, રામનો પિતૃપ્રેમ, સીતાનું પાતિવ્રત્ય, લક્ષ્મણનો અંધુપ્રેમ અને હનુમાનની સ્વામિભક્તિ, એ ગુણો ઉપરથી આપણે ઘણો બોધ લેવાનો છે.

મહાભારત:—પૂર્વે હસ્તિનાપુર ઉદ્દે દિલ્હીમાં કુરુ નામના રાજ-વંશની સત્તા ચાલતી હતી. કનોજમાં પાંચાળોનું રાજ ચાલતું હતું. એ બે રાજ્યો વચ્ચે વેર થવાથી મહાભારતમાં વર્ણવેલા કુરુક્ષેત્ર કે પાણિપતના યુદ્ધની ઘટના ઘડાઈ હતી.

ચંદ્રવંશી કુરુકુળમાં મોટા ધૃતરાષ્ટ્ર અને નાના પાંડુ, એ નામના એ રાજપુત્રો હતા. મોટા ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળા હોવાને લીધે નાના કુંવર પાંડુને ગાદી મળી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે સો પુત્રો હતા, અને પાંડુને યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ નામના પાંચ પુત્રો હતા. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો કૌરવ અને પાંડુના પુત્રો પાંડવ કહેવાયા. ગાદીપર બેઠા પછી થોડા કાળમાં પાંડુનું મૃત્યુ થયું. કૌરવોની સાથે સાથે પાંડવોને ધૃતરાષ્ટ્રે નાનાથી મોટા કર્યા હતા. એ સર્વ રાજપુત્રો ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા હતા. સર્વ શિષ્યોમાં અર્જુન ધનુર્વિદ્યામાં હોશીઆર હતો, તેથી તેના ઉપર ગુરુ દ્રોણાચાર્યની ઘણી મહેરબાની હતી. ભીમ મલ્લવિદ્યામાં ઘણો કુશળ થયો હતો.

કૌરવો ઘણા કપટી હતા. પાંડવોને રાજ્યમાંથી ભાગ આપવો ન પડે એ માટે એક વખત કૌરવોએ પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં રાખી તે ગૃહ સળગાવી મૂકી તેમને મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ એ પ્રપંચની પાંડવોને ખબર પડવાથી આગ લાગતા પહેલાં તેઓ એ ઘરમાંથી નીકળી નાઠા અને બચી ગયા. પછી કૌરવોની બીકને લીધે તેઓ વેષ બદલી બ્રાહ્મણ થઇ રહેવા લાગ્યા. આ વાતની કૌરવોને ખબર ન હોવાથી દુર્યોધન તો એમજ જાણ્યો હતો કે પાંડવો લાક્ષાગૃહમાં બળી મર્યા.

આ અરસામાં પાંચાળ દેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રી દ્રૌપદીને પરણાવવા માટે સ્વયંવર રચ્યો. જે કોઈ રાજા મત્સ્યવેધ કરે તેને પોતાની પુત્રી પરણાવવી એવું વ્રત દ્રુપદે જાહેર કર્યું હતું. અર્જુને મત્સ્યવેધ કર્યો તેથી દ્રૌપદીસાથે તેનું લગ્ન થયું. પછી પાંડવો છતાં થતાં ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને

હસ્તિનાપુર બોલાવ્યા અને તેમને અર્ધું રાજ આપ્યું. પાંડવોએ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં પોતાની રાજધાની કરી, અને સાં તેઓ સારી રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. આગળ જતાં દેશમાં તેમની કીર્તિ ધણી વધતી ગઈ, તે દુર્યોધનથી ખમાયું નહિ, અને તે તેમની અદેખાઈ કરવા લાગ્યો. દુર્યોધનના દિલમાં દ્રેષાગ્નિ સળગ્યો અને પાંડવોનો નાશ કરવા તે કાવતરાં કરવા લાગ્યો. તેના મામા શકુનિએ દુર્યોધનને યુધિષ્ઠિર સાથે દૂત રમવા સમજાવ્યો. દૂતમાં યુધિષ્ઠિર હાર્યા અને તેમણે સર્વસ્વ ખોડ્યું. પોતે જીતે, ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સુદાં દૂતમાં હારી ગયા. એટલે દ્રૌપદીને કૌરવોની દાસી થઈ રહેવું પડ્યું. આખરે દ્રૌપદી સુદાં પાંડવો બાર વર્ષ વનવાસ કરે અને તેરમે વર્ષે ગુપ્તવાસ કરે, અને તે તેરમાં વર્ષમાં જો તેઓ પકડાઈ જાય તો પાછા તેર વર્ષ વનમાં જાય એવી શરતે તેઓ પાછા દૂત રમ્યા. તેમાં પણ યુધિષ્ઠિર હાર્યા, એટલે તેમને તેર વર્ષ વનવાસ કરવો પડ્યો. તેર વર્ષ વીસા બાદ તેઓ પાછા આવ્યા અને તેઓએ રાજ્યનો પોતાનો અર્ધો ભાગ પાછો માગ્યો. પણ સોયની અણી જેટલો રાજ્યનો ભાગ પણ ન આપું એમ દુર્યોધને કહ્યું. સારે પાંડવોએ યુદ્ધ આરંભ્યું. કુરુક્ષેત્રમાં એ યુદ્ધ અરાદ દિવસ ચાલ્યું. એ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંડવોનું સારથીપણું કર્યું. એ યુદ્ધમાં કૌરવોનો તેમના સૈન્ય સાથે સંહાર થયો અને પાંડવોને રાજ્ય મળ્યું. આ યુદ્ધમાં ભરતવર્ષના બધા રાજાઓએ એમાંથી એકપક્ષમાં ભાગ લીધો હતો, માટે એ યુદ્ધનું નામ ‘ભારતીય’ યુદ્ધ પડ્યું છે.

આ યુદ્ધમાં આર્યવીરોએ દાખવેલું શૌર્ય, વિપત્તિવખતે યુધિષ્ઠિરે રાખેલી શાંતતા, ભીમનું પરાક્રમ વગેરે બાબતોમાંથી આર્યોના ગુણોનો આપણને ઠીક અચાલ આવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

હિંદુધર્મ અને સમાજ.

સામાજિક સત્તાનો ઉદ્ભવ:—ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકાથી ઐતિહાસિક કાળની શરૂઆત થાય છે. આર્યધર્મનું રૂપાંતર થઈ હિંદુ ધર્મ એ

કાળમાં પ્રચારમાં આવ્યો. આર્ય રાજ્યો ગાંધાર (કંદહાર)થી બહાર બંગાળ સુધી સ્થપાઈ ચૂક્યા હતાં. એટલા વિસ્તારમાં આસરે સોળેક રાજ્યો હતાં. આર્યો બહારમાં સ્થાયી થયા પછી દિલ્હીના રાજ્યનું મહત્ત્વ ઓછું થવા લાગ્યું અને મગધના રાજ્યની ચઢતી થવા લાગી. મગધ પછી સંયુક્ત પ્રાંતમાં કૌસલ, બુંદેલખંડમાં વત્સ, અને માળવામાં અવંતીના રાજ્ય પ્રબળ થયાં. સાર્વભૌમસત્તા માટે એ બધાં રાજ્યો માહિમાદિ લડવા લાગ્યાં. કાળાંતરે બધાં રાજ્યો મગધના માંડળિક થઈ રહ્યાં.

સામાજિક બંધનો અને ફેરફાર:—બહારમાં આવી વસ્યા પછી ત્યાં દ્રાવિડ લોકોની વસ્તી વધારે હોવાથી આર્યો તેઓના નિકટ સંબંધમાં આવવા લાગ્યા. દ્રાવિડ લોકો રંગે કાળા અને શરીરે અસ્વચ્છ હતા. તેઓની સાથે નિકટના સહવાસથી આર્યલોકોમાં ભેળસેળ થવાની બીક અને તેમ થવાથી આર્યસંસ્કૃતિ બગડે એવી બીક રહેતી હતી. એવું અનિષ્ટ પરિણામ થતું અટકાવવા માટે આર્યોએ રોટી બેટી વહેવાર સંબંધે કડક નિયમો દાખલ કર્યાં. વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે વ્યવસાય કરવાનો રિવાજ વંશપરંપરાનો થવાથી જાતિભેદની પદ્ધતિ રૂઢ થતી ચાલી. આ કાળમાં રાજાઓના વૈભવ ધણા વધી ગયા. રાજાઓ દિગ્વિજય કરી અશ્વમેધ જેવા મોટા યજ્ઞ કરતા થયા. યજ્ઞયાગમાં બ્રાહ્મણોની જરૂર હોવાને લીધે તેઓનું મહત્ત્વ ધણું વધી ગયું. આ કાળમાં વિદ્વાન સ્મૃતિકારોનો ઉદય થયો, અને તેમને રાજ્યોની મદદ હોવાથી જુદી જુદી વર્ણોના સામાજિક વ્યવહાર માટે કડક રિવાજ બંધનો તેઓએ ધ્યાં.

ધાર્મિક ક્રાંતિ:—નિર્સર્ગ દેવોની પૂજા બંધ પડી. વિષ્ણુ અને શિવની આરાધના સામાન્ય લોકમાં પ્રચલિત થવા લાગી. આ કાળમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ આત્મવિદ્યા અને વેદસિદ્ધાંતનો બહુ પ્રચાર કર્યો. પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત રૂઢ થતો ચાલ્યો. બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં આર્યોનું અસલપણું કાયમ રહે અને તેઓની નીતિ બગડે નહિ એ હેતુસર બ્રાહ્મણોએ હિંદુ ધર્મની પુનઃ રચના કરવા માંડી. પણ ધાર્મિક વિધિ અને ક્રિયાકાંડનો આડંબર વધી જવાથી અને સામાજિક બંધનો બહુ સખ્ત થવાને લીધે એકવેળાનું સંગઠિત આર્યજીવન ટીકું થવા લાગ્યું.

સ્મૃતિકારોએ સામાજિક બંધનો બહુ સખ્ત કર્યાથી અને બ્રાહ્મણોની સત્તા ધણી વધી જવાથી લોક લાગણી તેમની સામે ધણી ઉત્કેશક. મુખ્યત્વે ક્ષત્રીય વર્ગે બ્રાહ્મણો સામે માયું ઉત્થકયું. ધર્મનાં પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં હોવાથી સામાન્ય વર્ગ તેથી અગ્નાત હતો. તેથી બધા વર્ગના લોકને સમજ પડે એવી સાદી અને સરળ પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મગ્રંથો રચવાની શરૂઆત થઈ. ધાર્મિક વિધિ અને મંત્રતંત્રથી લોકો કંટાળ્યા હતા. તેથી નવો ધર્મ સ્થાપવામાં આવ્યો. એ નવો ધર્મ નીતિતત્ત્વના પાયાપર રચવામાં આવ્યો હતો. એ સાદો અને સરળ ધર્મ સૌને રચવાથી તે લોકપ્રિય થઈ પડ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોની સ્થાપના.

નવા ધર્મસંસ્થાપકો:—પાછળ કલા પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ સૈકામાં મગધનું રાજ્ય સર્વથી બલિષ્ઠ થયું હતું. લાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૯ થી ૪૯૦ સુધી બિબિસાર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના વખતમાં ક્ષત્રિય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહાવીર અને ગૌતમે નવા ધર્મ પ્રચારમાં આપ્યા. એ નવા ધર્મથી લોકોના આચારવિચારમાં મોટી ક્રાંતિ થઈ. એ બંને ધર્મસંસ્થાપકો ક્ષત્રી હોવાથી તેમને ક્ષત્રી રાજાઓ તરફથી સારો આશ્રય મળ્યો હતો. તેઓએ દાખલ કરેલા નીતિના ધર્મતત્ત્વો સર્વમાન્ય હોવાને લીધે એ નવા ધર્મને લોકાશ્રય પણ અપાટાબંધ મળતો ચાલ્યો.

મહાવીર અને જૈનધર્મ:—પટણા નગરીની ઉત્તરે આવેલા વૈશાલી નામના શહેરમાં એક સરદાર રહેતો હતો. તેને વર્ધમાન નામનો એક પુત્ર થયો. એ વર્ધમાનને બિબિસાર રાજાની રાણી સાથે સારો નાતો હતો. તેથી એનું બાળપણ વૈભવ અને વિલાસમાં ગયું હતું. પણ વર્ધમાનનું ખરૂં બદલ્ય પરમાર્થ તરફ હતું. તેથી તેને સાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તે ધરખાર છોડીને પારસનાથ નામની એક ટેકરીપર આવેલા એક મઠમાં જઈ રહ્યો.

ત્યાં તેણે બારે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. તપશ્ચર્યાને પરિણામે તેનામાં જ્ઞાન જ્યોત પ્રગટી. એટલે તેણે નવીન ધર્મ સ્થાપન કર્યો. તે પોતાને મહાવીર અથવા જિન એટલે જેતા કહેવા લાગ્યો. તે ઉપરથી તેણે સ્થાપેલા ધર્મનું નામ જૈનધર્મ પડ્યું.

જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ:—જૈન ધર્મની મુખ્ય માન્યતા નીચે પ્રમાણે છે. દેવતાની પૂજા અને યજ્ઞયાગ અસત્ય છે. મનુષ્યને પુનર્જન્મ છે. સર્વ સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુમાં પરમાત્મા રહેલો છે. હિંસા કરવી નહિ. ઉપવાસ અને તપશ્ચર્યા કર્યાથી નિર્વાણ-મોક્ષ મળે છે. વખતો વખત મહાવીર જેવા તિર્થંકરો આવતરે છે, અને તેઓ લોકોને નિર્વાણ એટલે મોક્ષના પરમ સુખનો માર્ગ બતાવે છે. જૈનો તેમના તિર્થંકરોની મૂર્તિ તેઓનાં દહેરાઓમાં રાખે છે, અને તેની પૂજા કરે છે. જૈન ધર્મમાં મઠનો સંપ્રદાય છે, અને તેમાં ગોરજી અને ચોગિનીઓ રહે છે. એ ધર્મ જોકે બહારમાં ઉત્પન્ન થયો હતો તોપણ ત્યાં તેનો પ્રચાર બહુ થયો નહિ. પણ ગુજરાતમાં તે વિશેષ પ્રસર્યો. આજપણ હિંદુસ્થાનના ધણાખરા ભાગમાં જૈન ધર્મ પ્રચલિત છે.

ગૌતમ બુદ્ધ:—મગધ સામ્રાજ્યમાં હિમાલયની તળેટીમાં કપિલવસ્તુ નામનું એક રાજ્ય હતું. ત્યાં શાક્ય લોકોનો શુદ્ધોદન નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. શુદ્ધોદનને માયાદેવી નામની રાણી હતી. ધણી વર્ષ સુધી તેમને કંઈ પુત્રસંતાન નહોતું. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તેઓએ ધણી ઉપાસના કરી અને બાધા આપડી રાખી હતી. તોપણ પુત્ર ન થવાથી તેઓ હુંબિણી નામના અરણ્યમાં જઈ રહેવા લાગ્યાં. ત્યાં શુદ્ધોદન રાજાને રાણી માયાદેવીને પેટે એક પુત્રરત્ન સાંપડ્યું. આ શુભ સમાચાર સાંભળી કપિલવસ્તુની પ્રજા ધણા આનંદ ઉલ્લાસમાં આવી ગઈ અને મહોત્સવ કરી મોટા ઠાકમાઠથી તેણે રાજપુત્રને શહેરમાં આપ્યો. પણ રાજપુત્ર ફક્ત સાત દિવસનો થયો એટલામાં તો રાણી માયાદેવી મરણ પામી. રાજા શુદ્ધોદને રાજપુત્રનું ધણી કાળજીથી લાલન પાલન કર્યું. તેનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું. સિદ્ધાર્થ અરાઢ વર્ષના થયા ત્યારે શુદ્ધોદને તેને યશોધરા નામની એક રૂપવંતી રાજકન્યા સાથે પરણાવ્યા. અત્યાર સુધી સિદ્ધાર્થનો બધો

વખત એશઆરામ અને રાજવૈભવમાં ગયો હતો. તે ભોગ વિલાસમાં ગઈ થઈ રહ્યા હતા એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. પરંતુ એ વિલાસના

વર્ષોમાં તેના મનમાં અનેક વિચાર થતા. દુનીઆમાં પુણ્ય પાપ થાય છે અને તે પાપને પરિણામે મનુષ્યોને દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એ વિચારમાં તેનું મન ધણું ગુંછવાયેલું રહેતું. તેના ચહેરા પર ખિન્નતા અને ગ્લાનિ રહેતાં. તેનો ઉદાસ ચહેરો જોઈ શુદ્ધોદને તેને વૈભવ વિલાસમાં નાંખવા ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા.

પછી સિદ્ધાર્થને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ રાહુલ પાડવામાં આવ્યું. એકવાર ફરીથી રાજધાનીમાં આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો. જોકે સિદ્ધાર્થને એક પુત્ર પણ થયો તોપણ તેનું વિરક્તપણું ગયું નહિ.

ગૌતમ યુદ્ધ.

કદાચ પુત્રપ્રેમના પાસમાં લપટાઈ પોતાનું કર્તવ્ય ચક્રે એવી તેને ભીતિ લાગવા માંડી. તેથી એક રાત્રે યશोधરાના ખંડમાં હળવેથી જઈ એકવાર મા-દીકરાને સપ્રેમ નિહાળી ત્યાંથી હંમેશને માટે તે ચાલી નીકળ્યા.

સિદ્ધાર્થ પ્રથમ વૈશાલી ગયા. અને એક બ્રાહ્મણ પાસે રહી તેણે હિંદુધર્મ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. પછી તે પટણા ગયા, અને તેણે દરબારના પંડિતો સાથે ધર્મપ્રથોપર ચર્ચા કરી. પરંતુ તેથી તેનું સમાધાન થયું નહિ. કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાંથી સંસારના દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનું નથી એવી તેમની ખાતરી થઈ. તેથી ધર્મવિદ્યાના પુસ્તકોનો અભ્યાસ છોડી દઈ તે યુદ્ધગયા ગયા અને ત્યાં તેમણે મહાવીર સ્વામિ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરી દેહને કષ્ટ આપવાની શરૂઆત કરી. એ પ્રમાણે તેણે ૭ વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા ચાલુ રાખી. ઉપવાસને લીધે તેનું શરીર હાડપિંજર જેવું

થઈ ગયું. તોપણ તેના મનને શાંતિ થઈ નહિ. છેવટે તેણે તપશ્ચર્યા છોડી દીધી. પછી ગયામાં બોધિવૃક્ષ નીચે બેસી મુક્તિના માર્ગ વિષે તે વિચાર કરવા લાગ્યા. એમ કરતાં એક દિવસ તેના મનમાં પ્રકાશ પડ્યો. પ્રાર્થના અને તપશ્ચર્યાને બદલે સત્કર્મ અને પવિત્ર આચરણથીજ મોક્ષનો લાભ મળે છે એવું તેના મનમાં સિદ્ધ થયું. તે પોતાને બુદ્ધ (જ્ઞાતા) કહેવા લાગ્યા. અને તેમણે નવા ધર્મનો પાયો નાંખ્યો.

ધર્મપ્રસાર:—મગધના રાજા બિબિસારે બુદ્ધધર્મના સિદ્ધિ સમજાવવા માટે બુદ્ધને રાજધાની પટણામાં બોલાવ્યા. દરબારમાં તેણે પોતાના ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. સંન્યાસી તરફ લોકોની ભક્તિ સહજ જોઈ છે એ જાણતા હોવાથી તેમણે સંન્યાસી બિહુનો વેષ ધારણ કર્યો. પછી તે સાંધી ચાલી નીકળ્યા, અને રાય કે રંક, પુરુષ કે સ્ત્રી, ક્રાઈનો ભેદભાવ ન રાખતાં નવા ધર્મનો ઉપદેશ તેણે સૌને આપવા માંડ્યો. એમ તેના શિષ્યોની સંખ્યા વધતી ચાલી. બાર વર્ષ લગી દેશના ધણા ભાગોમાં ફરી તે પાછા કપિલવસ્તુ આવ્યા. ત્યાં રાણી યશોધરા અને પુત્ર રાહુલ એ બંનેએ બૌદ્ધ ધર્મનો અંગિકાર કર્યો. ત્યારપછી બુદ્ધ પાછા પર્યટને નીકળ્યા અને તેમણે દેશ દેશાંતરમાં પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. ગૌતમબુદ્ધ એસી વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા. (ઈ. સ. પૂ. ૪૮૦).

બુદ્ધ પોતે ક્ષત્રિય હોવાને લીધે તેને રાજ્યાશ્રય પુબ્બળ મળવાથી તેના ધર્મનો પ્રસાર ઝપાટાબંધ થતો ચાલ્યો. તે કાળે કેટલાક શૂદ્ર રાજાઓનાં પણ રાજ્યો હતાં. એ શૂદ્ર રાજાઓએ પણ આ નવા ધર્મને પુબ્બળ મદદ કરી. તેમજ વળી એ ધર્મમાં ઉંચનીચનો ભેદભાવ ન હોવાને લીધે નીચલા વર્ગના લોકોએ ધણા ઉમંગથી એના ધર્મનો અંગિકાર કર્યો. કાળાંતરે હિંદુસ્થાનના ધણા પ્રાંતોમાં તેમજ સિલોન, જાવા, સીઆમ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં પણ બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થયો.

બૌદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ:—બુદ્ધના ઉપદેશનો મર્મ મનનીય છે. તેનો ધર્મ નીતિના પાયા પર રચાયેલો છે. હોમ યજ્ઞ માટે પશુની હિંસા કરવાને બદલે મનુષ્યે પોતાની વાસનાનોજ ઉત્તેજ કરવો જોઈએ. મોક્ષ મેળવવા માટે બ્રાહ્મણરૂપી દલાલની જરૂર નથી. મનુષ્ય પોતાના

પવિત્ર આચરણથી નિર્વાણ-મોક્ષ પામી શકે છે. આ જન્મમાં કરેલાં કર્મ પ્રમાણે દરેક માણસને આવતા જન્મમાં સુખ દુઃખ મળે છે. ભોગ વિલાસનો ત્યાગ, પવિત્રતા, પ્રાણીમાત્ર પર દયાભાવ, અને આત્મનિરીક્ષણ, એ માર્ગથીજ કાયમનો મોક્ષ મળે છે. ઉપર પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મનું સ્વરૂપ છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શિશુનાગ અને નંદરાજવંશ

ઈ. સ. પૂ. ૬૪૨-૩૨૨

બિબિસાર અને અન્નતશત્રુઃ—મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધ સમકાલીન હતા. તેઓ જ્યારે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા ત્યારે શિશુનાગ વંશના બિબિસાર અને અન્નતશત્રુ નામના પિતાપુત્ર મગધમાં રાજ કરતા હતા. શિશુનાગ નામના એક સરદારે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૪૨ માં પોતાના વંશનો પાયો નાંખ્યો. ગયા શહેરની પાસે રાજગૃહને તેણે પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું. બિબિસાર એ વંશનો પાંચમો રાજા હતો. તેણે દિગ્વિજય કરી મગધ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. એના વખતથી મગધદેશ આર્યસંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન થઈ પડ્યો. બિબિસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૦ માં મરણ પામ્યો.

તેના પુત્ર અન્નતશત્રુએ પાટલીપુત્ર ઉર્ફે પટણામાં પોતાની રાજધાની કરી. એણે પણ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી ઘણી કીર્તિ સંપાદન કરી. એના પછી એના વંશજો નિર્બળ નીવડ્યાથી એ વંશનો અંત આવ્યો. એ વંશના છેલ્લા રાજાનું ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૩ માં ખૂન કરી નંદ નામનો માણસ પટણામાં રાજ કરવા લાગ્યો.

નંદવંશના રાજાઃ—આ વંશના નવ રાજાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ સુધી રાજ કર્યું. ત્યારપછી પાછી રાજકાંતિ થઈ અને મૌર્યવંશ પટણામાં રાજ કરવા લાગ્યો. શિશુનાગ અને નંદવંશની કારાકર્દી દરમ્યાન આર્યવર્ત પર

મોટી પરદેશી સ્વારીઓ આવી હતી. પહેલી સ્વારી ધરિનનો આર્ય રાજા ડશમસ લાવ્યો હતો, અને બીજી સ્વારી ગ્રીસના આર્ય રાજા સિકંદરની હતી. એ બંને સ્વારીઓ વાયવ્ય સરહદને રસ્તેથીજ આવી હતી. બંને વખતે સિંધ અને પંજાબ એ બે પ્રાંતોને કનડગત થયેલી. આ બે સ્વારીઓને પરિણામે ધરિનના અને ગ્રીસના આર્યો હિંદુ આર્યોના સમાગમમાં આવ્યા, એકઐક્યના રીતરિવાજથી માહિતગાર થયા, અને પશ્ચિમ અને પૂર્વના લોકો વચ્ચે આચાર વિચારની આપલે થવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ડરાયસ અને સિકંદર.

ધરિની સામ્રાજ્ય:—ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં જ્યારે મગધનું રાજ બળવંત હતું ત્યારે ધરિનમાં પણ એક મોટા સામ્રાજ્યનો ઉદય થયો હતો. ધણી કાળથી ધરિનના અને પંજાબના આર્યો વચ્ચે પુષ્કળ વહેવાર ચાલુ હતો એવું સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. ઈ. સ. પૂર્વે આસરે ૫૫૦ ની સાલમાં ધરિનમાં કૈબુશ્રુ નામનો રાજા રાજ કરતો હતો. તેણે બલ્ખ, અફઘાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાન દેશો જીતી લઈ તેને પોતાના રાજ્યસાથે જોડી દીધા હતા. ત્યારપછી તેના વંશમાં ડરાયસ નામનો રાજા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૧ માં ધરિનની ગાદીપર બેઠો. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર એશિયામાયનરથી અફઘાનિસ્તાન સુધી પસરેલો હતો. એવું કહેવાય છે કે તેનાં સામ્રાજ્યમાં બધા મળી વીસ પ્રાંતો હતા.

ડરાયસની સ્વારી:—હિંદુસ્થાન દેશને પણ તાબે કરવો એવી ડરાયસની મહત્વાકાંક્ષા હતી. એ ઇચ્છા પાર પાડવા માટે પ્રથમ તો તેણે પોતાના નૌકા સેનાપતિ સ્કાઇલેક્સને સિંધુ નદીના પ્રદેશની તપાસ લેવા મોકલ્યો. આ સ્કાઇલેક્સ એક ગ્રીક ખલાસી હતો. તે તપાસ પરથી પાછો આવ્યો, પછી ડરાયસે હિંદુસ્થાનપર સ્વારી કરી અને પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ અને સિંધપ્રાંત જીતી લઈ તે પોતાના રાજ્યસાથે જોડી દીધા અને

તેનો વીસમો પ્રાંત બનાવ્યો. સિંધપ્રાંત તે વખતે ધણો માતઅર હતો. એ પ્રાંતમાંથી ડરાયસના મહેસૂલી અધિકારીઓ દર વર્ષે પુષ્કળ સોનાનાણું ધરિન મોકલતા હતા. જો સિંધનાં અને રજપુતાનાનાં રણો વચ્ચે ન હોત તો ડરાયસ કદાચ મગધના રાજ્યને પણ જીતી લેત.

ડરાયસની સ્વારીથી ધરિની અને હિંદુલોકો વચ્ચે પછીના બસો વર્ષો સુધી સારો સંબંધ રહ્યો. ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં ધરિનના અને ગ્રીસના આર્યો વચ્ચે ધણી લડાઇઓ થઈ હતી. એ લડાઇઓમાંની કેટલીકમાં હિંદુ તીરંદાજોની પલટણોએ ગ્રીકોની સામે ધણાં પરાક્રમો કર્યા હતાં.

ગ્રીક લોકો:—ધરિનીઓની હિંદુસ્થાન પર સ્વારી આવી ગયા પછી બસે વર્ષે ગ્રીક લોકોએ હિંદુસ્થાન પર સ્વારી કરી. પાંચમા સૈકાથી ધરિની સામ્રાજ્યની પડતી થતી ચાલી અને ગ્રીસના આર્યોની ચઢતી થવા લાગી. ગ્રીક લોકોને હિંદુઓ આયોનિયન ઉર્ફે યવન કહેતા હતા. એ કાળે ગ્રીસ દેશ સુધારાની ટાંચે પહોંચેલો હતો. તેનું દરીઆઈ લશ્કર ધણું જોરાવર હતું, અને પોતાના નૌકાસૈન્યના બળે ગ્રીસે બ્રમધ્યસમુદ્રમાં અને તેને કિનારે પોતાનાં ધણાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. ગ્રીસના મેસિડોન પ્રાંતના રાજા ફિલિપે ગ્રીસને એકત્ર કરી એક મોટું સામ્રાજ્ય બનાવ્યું અને ધીમે ધીમે તેને ધણું વિસ્તાયુ. તે એટલે સુધી કે ગ્રીક સામ્રાજ્ય અને ધરિની રાજ્યની સરહદ એકએકને લાગેલી થઈ. પૂર્વે ધરિનના સમ્રાટે ગ્રીસ પર સ્વારી કરી હતી. તેનું વેર વાળવા માટે હવે ગ્રીસનો સમ્રાટ ધરિન પર સ્વારી લઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. ફિલિપનો છોકરો એલેક્ઝાંડર—સિંકંદર એક અદ્વિતીય યોદ્ધો હતો. તેની બહાદુરી અને વ્યૂહરચના આગળ કોઈ દુશ્મન ટકી શકતો નહિ. તેણે ધરિની સામ્રાજ્ય પર સ્વારી કરી સીરિયા, ઇજિપ્ટ અને મેસોપોટમીઆ પ્રાંતો કબજે કરી લીધા. સારપછી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં તેણે અફઘાનિસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી બીજે વર્ષે તેણે બદખ અને શુબારા જીતી લીધાં.

સિંકંદરની સ્વારી:—પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ માં અટક આગળ સિંધુનદી એળંગી સિંકંદર પંજબમાં ધૂસ્યો. તેનું સૈન્ય લિલ લિલ દેશના સૈનિકોનું બનેલું હતું. તે વખતે મગધના નંદવંશના રાજાઓની સત્તા નબળી

પડી ગઈ હતી. તેથી મગધના તાબાના રાજ્યોના રાજાઓ ફાવે તેમ વર્તતા હતા. તેઓમાં સંપ નહોતો. સિકંદરની સામે થવા માટે તેઓ એક થઈ શક્યા નહિ. એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક રાજાઓ તો સિકંદરને આવ્યો જાણી લજ્યા વિનાજ તેને તાબે થઈ ગયા. તક્ષશિલા નામના પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ શહેરનો રાજા સિકંદરનો માંડળિક થઈ રહ્યો. પછી ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર જેલમ નદી સુધી આવ્યો. જેલમ અને ચિનાબની વચ્ચેના દોઝાબ પ્રાંતનો રાજા પોરસ નામે હતો. તે એક જખર લશ્કર લઈ જેલમ નદીને દક્ષિણ કિનારે સિકંદરની રાહ જોતો ઉભો. સિકંદરે તે જગ્યાએથી નદી ઓળંગવાને બદલે ત્યાંથી રાતોરાત થોડું સૈન્ય પોતાની સાથે લઈ જેલમ નદીને કાંઠે કાંઠે કેટલાક મૈલ જઈ ત્યાંથી નદી ઓળંગી પોરસના સૈન્યની પછવાડેથી તેના પર હુમલો કર્યો. એ વખતે સિકંદરનું મુખ્ય લશ્કર જે સામે કાંઠે પહોં હતું તેણે નદી ઓળંગી તે બાજુએથી પોરસના સૈન્ય પર હુમલો કર્યો. ગ્રીક તીરંદાજોએ પોરસના સૈન્ય પર તીરોનો વરસાદ વરસાવ્યો. પોરસનું સૈન્ય ખોરવાઈ ગયું અને પોરસ પોતે બહાદુરીથી લડતાં લડતાં જખમી થઈ સિકંદરના હાથમાં સપડાયો. જોકે કેદ પકડાયો હતો તોપણ સિકંદરની દયા ન માગતાં એક બહાદુર રાજાના રૂઆબથી તે વત્યો. તેની બહાદુરીથી સિકંદર ખુશ થયો હતો. સિકંદરની રાજનીતિ એવી હતી કે જીતાયેલા રાજાને તેનું રાજ્ય ખાલસા ન કરતાં પાછું આપી તેને મિત્ર કરી લેવો. તે પ્રમાણે તેણે પોરસને તેનું રાજ પાછું આપ્યું એટલુંજ નહિ, પણ પંજાબનો કેટલોક ભાગ આપી તેના રાજમાં વધારો કરી આપ્યો.

ત્યાંથી સિકંદરે બિઆસ નદી સુધી કૂચ કરી. સિકંદરની ઇચ્છા તો પૂર્વતરફના બંગાળના ઉપસાગર સુધીનો હિંદુસ્થાનનો બધો ભાગ જીતી લેવાની હતી. પરંતુ તેના સિપાઈઓ હવે કંટાળ્યા હતા. હિંદુસ્થાનની ગરમ હવા તેઓથી સહન થઈ શકતી નહોતી. તેથી તેઓએ આગળ વધવાની ના પાડી. ત્યારે સૈનિકોમાં બેદિલી થાય એ બીકથી તેણે આગળ વધવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને તે પાછો ફર્યો. તે સિંધુ નદી સુધી પાછો ગયો. ત્યાં તેણે વહાણોનો એક કાફલો બંધાવી પોતાના સૈન્યને સિંધુ નદીના મુખ સુધી નીચે ઉતાર્યું. ત્યાંથી પોતાના લશ્કરના બે ભાગ કરીને એક ભાગને તેણે દરીઆ માર્ગે ઇરાની અખાતમાં રવાના કર્યો અને

ખીજ ભાગને પોતાની સાથે લઈ જમીન માર્ગે સિકંદર આપલોન ગયો. ત્યાં તે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો.

સિકંદરની સ્વારીજી પરિણામ:—સિકંદરની સ્વારીથી ગ્રીસ અને હિંદુસ્થાન વચ્ચે પરિચય શરૂ થયો. ગ્રીક લોકોની કેટલીક હુનર કળાથી હિંદુઓ માહિતગાર થયા. પંજાબમાં અને સિંધમાં સિકંદરે કેટલાંક શહેરો વસાવ્યાં. એ શહેરો મોટાં વેપારી મથક થઈ પડ્યાં. તેમાં આવી વસેલી ગ્રીક વસ્તી પાસેથી ગ્રીક સંસ્કૃતિથી હિંદુઓ વાકફ થયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મૌર્ય વંશની સ્થાપના.

ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્ય:—સિકંદર જ્યારે હિંદુસ્થાન પર સ્વારી લાવ્યો ત્યારે મગધમાં નંદવંશનો છેલ્લો રાજા રાજ કરતો હતો. એ રાજા નયળો હોવાથી પંજાબ વગેરે દૂરના દેશોના ખંડિયા રાજાઓ સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા હતા. સિકંદરના આવ્યા પહેલાં નંદરાજાનો સેનાપતિ ચંદ્રગુપ્ત ખંડ કરી પંજાબ જઈ રહ્યો હતો. સિકંદર આવ્યો ત્યારે મગધ પર સ્વારી કરવા માટે ચંદ્રગુપ્તે તેની મદદ માગી હતી. પણ સિકંદરનું સૈન્ય ઘણાં વર્ષની લડાઈઓથી કંટાળી ગયું હતું તેથી તેણે ચંદ્રગુપ્તને મદદ કરી નહિ. ગ્રીક સ્વારીને લીધે પંજાબનાં પ્રખળ રાજ્યો પડી ભાંગ્યાં હતાં. એટલે સિકંદરના ગયા પછી ચંદ્રગુપ્તે એક જગ્યાં સૈન્ય ઉભું કર્યું અને કૌટિલ્ય ઉર્ફે ચાણક્ય નામના એક રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષની મદદથી સિકંદરે મૂકેલા સૂબાઓને હરાવી ચંદ્રગુપ્તે પંજાબ પ્રાંત હસ્તગત કરી લીધો. ત્યારપછી તે મગધ પર ચઢી ગયો અને નંદરાજાને હરાવી નંદકુળનો સંહાર કરી પોતે મગધની ગાદીપર ચઢી બેઠો. ચંદ્રગુપ્તનો વંશ મૌર્યવંશ કહેવાય છે.

સેલ્યુકસ સાથે સંધિ:—સિકંદરના મરણ પછી તેનું રાજ્ય તેના સરદારોમાં વહેંચાઈ ગયું. પૂર્વનો પ્રાંત સેલ્યુકસના હાથમાં આવ્યો. સેલ્યુકસે પોતાના પ્રાંતમાં સારો બંદોબસ્ત કરી ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધેલા પંજાબ પ્રાંતના

ભાગે પાછા મેળવવા પંજબ પર સ્વારી કરી. પણ અત્યાર અગાઉ ચંદ્રગુપ્ત ધણો બળવાન થઈ પડ્યો હતો. અને વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં સેલ્યુકસનો પરાજય થયો, અને તેને ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ કરવી પડી. એ સંધિથી સિંધુનદીની પશ્ચિમ તરફનો ધણો ભાગ ચંદ્રગુપ્તને મળ્યો. સેલ્યુકસે પોતાની પુત્રી ચંદ્રગુપ્તને દઈ તેની સાથે દોસ્તી મંજૂત કરી. તેણે મેગાસ્થીનીસ નામનો એક એલચી ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રાખ્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૩). મેગાસ્થીનીસે લખેલા હેવાલ પરથી તે કાળની પરિસ્થિતિ વિષે આપણને સારી માહિતી મળે છે.

દરબારનું ઐર્થિક્ય:—ચંદ્રગુપ્તની રાજધાની પાટલીપુત્ર તે હાલનું પટણા. ધણું વિસ્તૃત અને શોભીતું શહેર હતું. તે નવ માઈલ લાંબું અને દોઢ માઈલ પહોળું હતું. તેની આસપાસ કોટ અને ખાઈઓ હતી. અને તેને ચોસક દરવાજા હતા. પટણાનું સૌંદર્ય ધણું વખાણવાલાયક હતું. તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાગ બગીચા હતા અને તેમાં હોજ ધુવારાઓ પુષ્કળ હતા.

ચંદ્રગુપ્ત સોના રૂપાના વાસણોમાં જમતો, અને હીરા મોતીથી જડેલો પોશાક પહેરતો. તેને શિકારનો અને ઘોડાની શરતનો ધણો શોખ હતો. તે જ્યારે બહાર નીકળતો ત્યારે તેની સાથે હથિયારબંધ અંગરક્ષકો રાખતો.

રાજ્ય કારભાર:—ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એક મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર ચંદ્રગુપ્ત પહેલો હતો. રાજનો વિસ્તાર વધાર્યા પછી તેણે રાજવ્યવસ્થા પર લક્ષ આપવા માંડ્યું. વેપાર અને લશ્કરની આવજાને માટે તેણે પાકા રસ્તા બંધાવ્યા. ખેતીની સુધારણા માટે પાણીની નહેરો ખોદાવી; જમીનની મહેસૂલ નક્કી કરી તેની વસૂલાત માટે અધિકારીઓ નીમ્યા. શહેરોમાં વેપાર જકાત વગેરે બાબતોની વ્યવસ્થા કરવા માટે તેણે નિરનિરાણી પંચાયતો નીમી. સખત કાયદા કરી ધાડ્યોરી અટકાવવા માટે બંદોબસ્ત કર્યો. ધાક બેસાડવા માટે તેના ન્યાયાધીશો નાના નાના ગુના માટે પણ બારે શિક્ષા કરતા. તેના રાજ્યમાં ન્યાય વખતસર મળતો. મુખ્ય ન્યાયકચેરીમાં ચંદ્રગુપ્ત પોતે ઈન્સાફ આપવા બેસતો. તેણે જુદા જુદા પ્રાંતો પર સૂબેદારો નીમ્યા હતા. તેના સૈન્યમાં હયદળ, પાયદળ, હાથી, રથ વગેરે હતાં. તેના હાથ નીચે ૧૧૮ માંડળિક રાજાઓ હતા. આ હકીકત ઉપરથી આપણે તેના કારભારની અને તેના વૈભવની કલ્પના કરી શકીએ છીએ.

લોક સ્થિતિ:—પ્રજાની સામાજિક સ્થિતિ પણ ધણી સારી હતી. ચોક્કાઓ, તત્ત્વવેત્તા, મંત્રી, ખેડુત, વગેરે સમાજના સાત વિભાગ હતા. એનાં રાજ્યમાં શુભામગીરીની પદ્ધતિ બિલકુલ નહોતી. સ્ત્રીઓનું પતિવ્રત અને પુરુષોનું શૌર્ય અદ્વિતીય હતાં. ચોરી થું તે તો કષ્ટાન્નથુતુંજ નહિ. કળાકૌશલ્યમાં લોકો સારા પ્રવીણ હતા. દરેક જ્ઞાતિ પોતપોતાનો ધંધો કરતી. તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો હજુ થયો નહોતો તેથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનું જોર ધણું હતું.

પ્રકરણ ૧૩ મં.

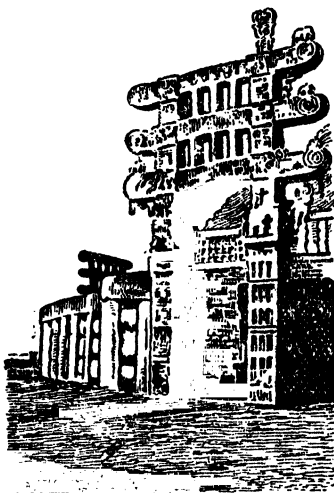
ચક્રવર્તી અશોક

અશોકની રાજનીતિ:—મૌર્યવંશનો સર્વથી મહાન રાજા ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર સમ્રાટ અશોક હતો. તેના દાદાએ અને બાપે પોતાની તરવારના બળે મગધરાજ્યનો ધણો વિસ્તાર કર્યો હતો. અશોકે સારી રીતે રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. રાજકાળમાં અશોક શાંતિપ્રિય રાજા હતો. ગાદીએ બેસતાંજ તેણે કલિંગ તે હાલના ઓરિસા પ્રાંતપર હુમલો કર્યો. કલિંગ સાથેની લડાઈઓમાં એટલો બધો રક્તપાત થયેલો કે જે જોઈ અશોકનું મન ધણું ખિન્ન થયું. ત્યારપછી તેણે ઠરાવ કર્યો કે હિંસા કરવી નહિ. તેણે શિકારે જવું પણ બંધ કરી દીધું.

બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યનો આશ્રય:—બૌદ્ધ ધર્મ સ્થપાયાને બસો અઢીસો વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. તોપણ મગધના રાજાઓનો ધર્મ હિંદુ ધર્મજ હતો. પ્રથમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યનો આશ્રય આપ્યો, ત્યારપછી એ ધર્મનો પ્રચાર મગધ દેશમાં ઝપાટાબંધ થતો ચાલ્યો. અશોકે પોતે પણ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો. પોતે ધર્મ બદલ્યો હતો તોપણ તે તેની હિંદુ પ્રજાની સાથે પ્રેમથી વર્તતો હતો. પોતાને પ્રિય એવા બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો સર્વ લોકોની જાણમાં આવે એ હેતુથી તેણે સ્થંભો ઉપર અને પર્વતોના ખડકો ઉપર શિલાલેખ કાતરાવ્યા. માઆપની આજ્ઞા પાળવી, પ્રાણી

માત્રપર દયા રાખવી, અને હંમેશ સસ બોલવું અને આચરવું, એ તરવો ઉપર એના શિલાલેખોમાં ખાસ બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. દિલ્હી, અમદાવાદ, બનારસ વગેરે ઠેકાણે એ શિલાલેખો જોવામાં આવે છે.

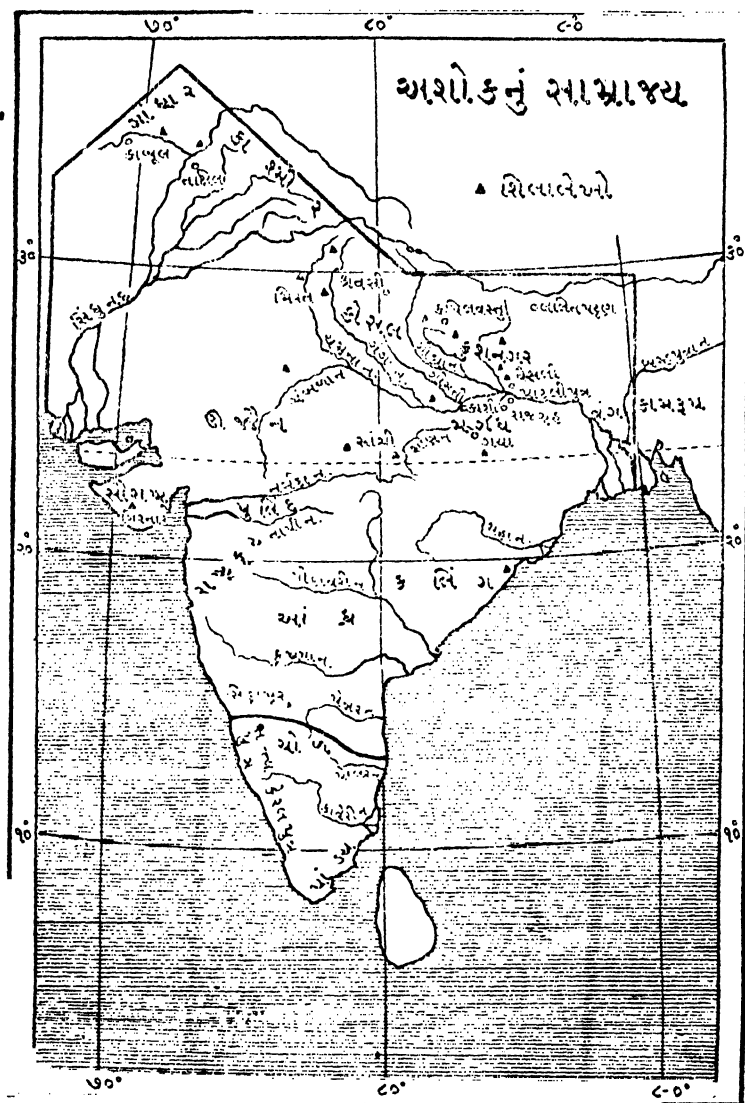
રાજ્ય વ્યવસ્થા:—સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાને બદલે તેમાં સુવ્યવસ્થા રાખવા તરફ તેનું ખાસ લક્ષ હતું. વેપારને ઉત્તેજન આપી ગ્રીસ, ઇજિપ્ટ

વગેરે દેશો સાથે વહેવાર તેણે ચાલુ કર્યો. વાવ, કુવા, તળાવો બંધાવી ખેતીનો સુધારો કર્યો. લોકોમાં કૃષ્ણવર્ણીના પ્રચાર માટે શાળાઓ સ્થાપી. એની કારકિર્દીમાં નાલંદ નામની વિદ્યાપીઠ ધણી પ્રસિદ્ધિમાં આવી હતી. દયાળુ અશોકે ગરીબો માટે સદાવ્રતો કાઢ્યાં હતાં. જનવરોને માટે પાંજરા-પોળ અને દવાખાનાં પણ બંધાવ્યાં હતાં. ગરીબ ગુરખાંઓને મદદ કરતા મહાધિકારીઓને તે સારો આશ્રય આપતો હતો. તેણે સેંકડો મઠો અને ધર્મશાળા બંધાવ્યાં હતાં. ધર્મપ્રચાર-કાર્યને ચીન, સિલોન, તિબેટ વગેરે

સાંચી સ્તૂપ-પ્રવેશદ્વાર. દેશમાં મોકલી ત્યાં તેણે બૌદ્ધધર્મ દાખલ કર્યો. ગૌતમ બુદ્ધનાં અવશેષો ઉપર તેણે બધાં મળી એંસી હજાર સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા.

અશોકના વખતમાં સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં થયો નહિ. ત્યાંના રાજાઓ અશોકના મિત્ર હતા તેથી તેઓએ અશોકે મોકલેલા ધર્મપ્રચારકોને તેઓના રાજ્યમાં ધર્મપ્રચાર કરવા ફરવાની છૂટ આપી હતી. તે વખતના દક્ષિણના રાજ્યોમાં કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીઓની વચ્ચે આંધ્ર નામનું રાજ સૌથી જાણ્યું હતું. સમ્રાટ અશોક ઈ. સ. પૂર્વે ૨૩૧ માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પરચકનો ઉદ્ભવ

ઐકિટ્રિયન અને પાર્થિયન લોકોનો ઉદ્ભવ:—ચંદ્રગુપ્તે હરાવ્યા પછી સેલ્યુકસ પશ્ચિમ તરફના સીરિયા પ્રાંતમાં ગયો. ત્યાં ગયા પછી થોડા કાળમાં તે મરણ પામ્યો. ત્યારે મધ્ય એશિયાના ગ્રીક પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. બદખ પ્રાંત ઐકિટ્રિયા કહેવાયો. ત્યાંના ગ્રીક લોકોએ ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની પશ્ચિમે હિરાત પાસે પાર્થિયન નામના લોક રહેતા હતા. તેમણે પણ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ ઐકિટ્રિયન અને પાર્થિયન લોક પ્રબળ થતા આત્મા અને મગધનું સામ્રાજ્ય નિસ્તેજ થતું ચાલ્યું. અશોક પછી આવનારા રાજાઓ નબળા નીવડ્યા. તેથી એ વંશના છેલ્લા રાજાને સેનાપતિ પુબ્યમિત્ર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૪ ની સાલમાં રાજનું ખૂન કરી મગધની ગાદી પર ચઢી બેઠો.

પુબ્યમિત્ર અને મીનાંદર:—અશોક પછીના રાજા નબળા નીકળવાથી વાયવ્ય સરહદ તરફથી એકવાર ફરીથી પરદેશી હુમલા હિંદુસ્થાન પર આવવા લાગ્યા. ઐકિટ્રિયાના ગ્રીકોએ અફઘાનિસ્થાન દેશ કબજે કરી લીધો હતો. ત્યાંથી તેઓએ હિંદુસ્થાન પર સ્વારી કરવાની શરૂઆત કરવા માંડી. પુબ્યમિત્રની કારકિર્દીમાં ઐકિટ્રિયન રાજા મીનાંદર ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ માં ઠેક પાટલીપુત્ર સુધી ધસી આવ્યો. પણ પુબ્યમિત્ર ધણો બહાદુર હતો. તેણે મીનાંદરને હરાવી પાછો નસાવ્યો.

શક અને કુશન લોક:—ઐકિટ્રિયન લોક પાછા હિંદુસ્થાન પર ચઢી આવતા, પણ તેમની પશ્ચિમ તરફ પાર્થિયન લોક હતા તેમના તરફથી તેમને બીજી બીજી હતી. તેમજ આ અરસામાં મધ્ય એશિયામાં નવીન પ્રજાઓ જન્મી ચવા લાગી હતી. મધ્યએશિયામાં શક નામના અને મંગોલીયામાં કુશન નામના લોકો વસતા હતા. ઐકિટ્રિયાના ગ્રીકો દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળ્યા પછી તેઓના બદખ વગેરે પ્રાંતો શક લોકોએ કબજે કરી લીધા. તેમના પછી કુશન લોકો પોતાના દેશમાંથી બહાર પડી શક લોકો પર હુમલા કરવા

લાગ્યા અને તેમણે તેમને દક્ષિણ તરફ નસાડી મૂક્યા. એટલે ઍકિટ્રયન લોકો પર પશ્ચિમ તરફથી પાર્થિયન લોકો અને ઉત્તર તરફથી શક લોકો હુમલા કરવા લાગ્યા. પાર્થિયનોએ ઍકિટ્રયનોને હરાવી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ થી ઈ. સ. ૫૦ સુધી આસરે ૧૫૦ વર્ષ કાબુલ અને પંજાબમાં રાજ્ય કર્યું. શક લોકો કાશ્મીર પર ઉતરી પડ્યા હતા. કુશન લોકો પણ દક્ષિણ તરફ ઉતરી આવવા લાગ્યા અને તેઓએ શક લોકોને હરાવ્યા. ત્યારે શક લોકો સાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ ગયા અને તેઓએ સિંધ, માળવા અને કાઠીઆવાડમાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. એ દરમિયાન કુશનોએ અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. કંઈક કાળ પછી પૂર્વે બનારસ સુધી તેમની સત્તા ચાલવા લાગી.

રાજા કનિષ્ક:—કુશનોનો રાજા કનિષ્ક ઈ. સ. આસરે ૧૨૫ માં ગાદી પર આવ્યો. તેણે પુષ્પપુર ઉર્ફે પેશાવરને પોતાની રાજધાની બનાવ્યું. અશોકની માફક કનિષ્ક પણ બૌદ્ધ ધર્મ માનનારો હતો. પેશાવરમાં બિશ્નુઓ માટે તેણે એક બવ્ય મઠ બંધાવ્યો અને તેપર એક રોનકદાર ઉંચો મિનારો બંધાવ્યો. સાં તેણે મોટી ધર્મસભા ભરી બૌદ્ધધર્મ કાયમ કર્યો. કનિષ્કે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એક જગત્ રાજ્ય સ્થાપ્યું, પાર્થિયન લોકોને હરાવી તેઓનું રાજ પોતાના રાજ સાથે જોડી દીધું, અને ચીનાઈ રાજ્યના કાશ્ગર, ચારકંદ અને ખોતાન પ્રાંતો પણ જીતી લઈ પોતાના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધા.

કનિષ્કના કાળમાં યુરોપમાં રોમન સામ્રાજ્યની ચઢતી કળા હતી. એશિઆમાઇનોર પ્રાંત રોમન સામ્રાજ્યનો ભાગ હતો. રોમન સામ્રાજ્ય અને કનિષ્કના સામ્રાજ્યની વચ્ચે પાર્થિયન લોક રહેતા હતા. રોમન સમ્રાટ અને કનિષ્કે પાર્થિયન રાજ્ય વહેંચી લીધું. કનિષ્કના દરબારમાં રોમન એલચી રહેવા લાગ્યો. કનિષ્કે રોમન સામ્રાજ્ય અને હિંદુસ્થાન વચ્ચે વેપાર ચાલુ કર્યો. રેશમી કાપડ, મસાલા, હીરા, માણેક વગેરે કીમતી ચીજો હિંદુસ્થાનમાંથી રોમ જતી અને તેના બદલામાં રોમન સામ્રાજ્યનું સોનું હિંદુસ્થાનમાં આવતું. રોમન શિલ્પકળા પણ આપણા દેશમાં દાખલ થઈ.

આંધ્ર રાજાઓની ચઢતી:—જ્યારે ઉત્તરમાં કુશન રાજાઓ જોરપર હતા ત્યારે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં આંધ્રવંશના રાજાઓ પ્રબળ હતા. અશોકના

વખતમાં પણ તેઓની સત્તા જોર પર હતી. પછી મગધની પડતી થઈ ત્યારે આંધ્ર રાજાઓએ મધ્ય હિંદુસ્થાન સુધી પોતાની સત્તા વધારી. તેઓની રાજધાની પૂર્વમાં કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ ધરણીકોટમાં હતી. પશ્ચિમ તરફ તેઓના રાજ્યનું મુખ્ય મથક પ્રતિષ્ઠાન અથવા પેઠણ હતું. મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં તેમના રાજનો વિસ્તાર થયો ત્યારે કેટલાક વખત સુધી નાશિકમાં તેઓએ પોતાનું મુખ્ય શાણું રાખ્યું હતું. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં કુશન રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપતો હતો ત્યારે દક્ષિણમાં આંધ્રવંશના રાજાઓ બ્રાહ્મણ ધર્મ અને ચાતુર્વર્ણ્યવ્યવસ્થાના સ્થંભરૂપ હતા.

ગુપ્તવંશની સ્થાપના:—મગધની પડતી થયા પછી ચઢતીમાં આવેલાં કુશન અને આંધ્ર રાજાઓની ઈ. સ. આસરે ૨૬૬ થી પડતી થવા લાગી. તેનું કારણ એ છે કે શકલોકો એકવાર ફરીથી જોરપર આવ્યા અને ઠેકાણે ઠેકાણે તેઓએ પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. મૌર્યવંશનું ચક્રવર્તી રાજ સ્થાપન થયું તે પૂર્વે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં નાનાં નાનાં અનેક સ્વતંત્ર રાજ્યો થઈ જીવી સ્થિતિ થઈ હતી તેવી સ્થિતિ પાછી થઈ ગઈ હતી. એટલે શકલોકો પાછું ડોકું ઉંચું કરી શક્યા હતા. પછી ચોથા સૈકામાં મૌર્યવંશની માફક મગધમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્ય સ્થાપન થયું. મૌર્ય સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો હતો. ત્યારે ગુપ્ત વંશના સમયમાં હિંદુધર્મને આશ્રય મળવા લાગ્યો. ગુપ્ત વંશના અમલથી બૌદ્ધ ધર્મની પડતીની શરૂઆત થઈ. ગુપ્ત કાળમાં ધણી વિદ્વાન, પંડિત, કવિ, શાસ્ત્રકારો ઉત્પન્ન થયા અને તેઓએ સંસ્કૃત વાદ્યમયનું પુનરુજ્જીવન કર્યું. ગુપ્તવંશનો સમય હિંદુસ્તાનની ખરી કીર્તિનો સમય હતો અને તે કાળે દેશ સુખ અને વૈભવની ટોચે પહોંચ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ગુપ્ત સામ્રાજ્ય.

સમુદ્રગુપ્ત:—ઈ. સ. ના ચોથા સૈકામાં વૈભવશાળી ગુપ્તવંશની સ્થાપના થઈ. તે કાળે મગધમાં ચંદ્રગુપ્ત નામના રાજાનો દહાડો સિકંદર હતો.

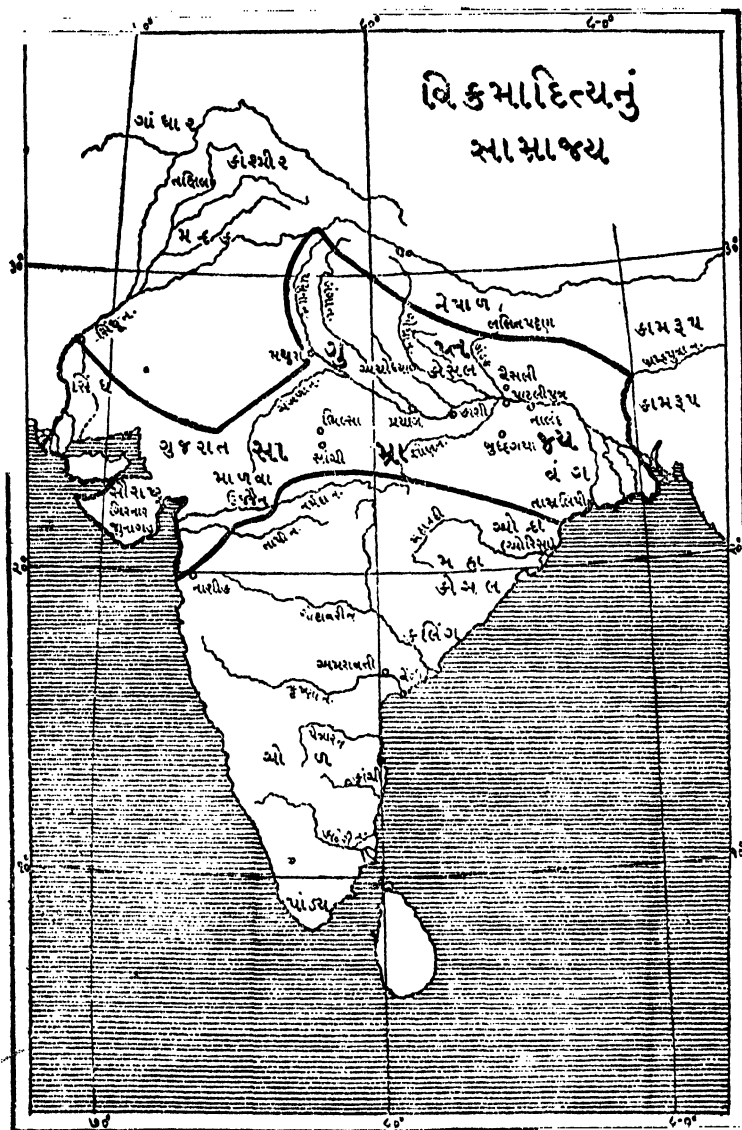
ખ્રિ. સ. ના ૩૨૦ મા વર્ષમાં પાટલીપુત્રમાં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો. આ ચંદ્રગુપ્ત ગુપ્તવંશનો સ્થાપનાર હતો.

તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત મહાપ્રતાપી નીકળ્યો. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કર્યા પછી વિંધ્યાચલ પર્વત ઓળંગી તેણે દક્ષિણ હિંદપર મોરચા માંઝા. અને દિગ્વિજય કરતો કરતો ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી તે ગયો. આ પ્રમાણે આખા હિંદુસ્થાનનો પ્રથમ સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત હતો. તેના એલ-ચીઓ મધ્યએશિયા, સિલોન વગેરે દૂરદૂરના દેશોના દરબારમાં રહેતા હતા. સમુદ્રગુપ્ત હિંદુધર્માભિમાની હતો તેથી તેના વખતમાં હિંદુધર્મ પાછો ધણો જોરપર આવી ગયો હતો.

ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય:—સમુદ્રગુપ્તનો છોકરો ચંદ્રગુપ્ત બીજો પણ ધણો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો. તેને વિક્રમાદિત્ય પણ કહે છે. દંતકથાનો વિક્રમરાજ તે આજ હતો. તેણે શક લોકોને હરાવીને તેઓનાં માળવા અને કાઠીઆવાડના રાજ્ય જીતી લીધાં. રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો વધારી તેણે રાજકારભાર પણ ધણી સારી રીતે ચલાવ્યો. તેણે વેપારને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું તેથી અરબી સમુદ્ર માર્ગે એડન, ઇજિપ્ટ વગેરે સ્થળો સાથે ધમ-ધોઢાર વેપાર વધવા લાગ્યો. પિતાની માફક પુત્ર પણ વિદ્વાનો શાખીન હતો. તેણે ધણા પંડિતોને આશ્રય આપી દરબારમાં લાવી રાખ્યા હતા. કવિ શિરો-મણી કાલિદાસ એ પંડિતોમાંના એક હતા. વિક્રમના દરબારમાં નવપંડિતો ‘નવસ્તો’ નીચે પ્રમાણે હતા:—ધન્વંતરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વૈતાલભટ્ટ, ઘટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર, અને વરરચિ.

તેમાં કાલિદાસ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા. વિક્રમાદિત્યની કારકિર્દીમાં આપણું હિંદુસ્થાન કીર્તિની ટોચે ચઢ્યું હતું.

સંસ્કૃતિ અને વૈભવ:—ચોથા સૈકા પછી બસો વર્ષ સુધી ગુપ્ત વંશની સત્તા જોરપર હતી. એ કાળમાં સંસ્કૃત ભાષા ધણી ખીલી. કાવ્યો, નાટકો, વ્યાકરણ ગ્રંથો, શબ્દકોશ વગેરે ધણા પુસ્તકો ગુપ્તકાળમાં રચાયાં હતાં. મહાભારત અને ભગવદ્ગીતામાં સુધારા વધારા એ કાળેજ થયા. ‘રઘુવંશ’ અને ‘શાકુંતલ’ ના કર્તા કાલિદાસ, ‘કિરાતાજીન’ કાવ્ય રચનાર ભારવી અને ‘દશકુમાર ચરિત’ ના બનાવનાર દંડી જેવા સમર્થ કવિવરો વિક્રમના વખતમાં

અર્ધગમા. 'અમરકાશ' પણ તેજ કાળે રચાયો હતો. અને પ્રસિદ્ધ ગણિત શાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે ગણિત અને જ્યોતિષના અથોપણુ ત્યારેજ રચ્યા હતા.

તે કાળે માત્ર બ્રાહ્મણોજ બણેલા હોવાથી તેઓ ધણું માન પામતા અને તેઓની સત્તા ધણી હતી. ગુપ્તરાજ્યોનો ધર્મ હિંદુ હોવાથી તેઓ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ધણું માન આપતા, અને રાજકાજમાં તેઓનીજ સલાહ લેતા. રાજ્ય તરફથી જખરો આશ્રય મળવાને લીધે હિંદુધર્મ પાછો ખળવાન થયો અને બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા લાગી. તે કાળે વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો, અને કળાકૌશલ્યમાં ધણી પ્રગતિ થઈ હતી. ઉજ્જન જેવાં મોટાં મોટાં શહેરો બંધાર્યા અને ભર્ય, ખંભાત જેવાં જગવિખ્યાત બંદરો થયાં. વ્યાપારવૃદ્ધિથી જકાતની મહેસૂલ પણ સારી ઉપજતી. ચીન, જવા, ધ્રિન, રોમ વગેરે દેશો સાથે ધુમ વેપાર ચાલતો. શિલ્પકળા, ચિત્રકળા અને ખનિજ વિદ્યાનો ધણો વિકાસ થયો. અજંટાની ગુફામાંના કાતરકામ પરથી તે કાળની શિલ્પકળાનો સારો ખ્યાલ આવે છે.

સમુદ્રગુપ્તની કારકિર્દીમાં ફહિઆન નામનો ચીનો મુસાફર હિંદમાં આવી ૭ વર્ષ રહ્યો હતો. તે તે વખતના હિંદુસ્થાનની હાલતનું વર્ણન લખી ગયો છે. તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે તે વખતે આપણે ત્યાં મોટાં મોટાં અને ધનાઢ્ય શહેરો હતાં. ગૌહત્યા અને મલ્લપાન નિષેધ હતાં. ધણી લોકોપયોગી સંસ્થાઓ હસ્તીમાં હતી. મુસાફરો માટે ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ બંધાવેલી હતી. રાજકારભાર સારો વ્યવસ્થિત હતો. ઠસવેલે વખતે સૈન્યને અને મુલ્કી નોકરોને ઠસવેલો પગાર મળતો. તેથી તેઓ વફાદારીથી અને પ્રમાણિકપણે નોકરી કરતા. આ પ્રમાણે આપણા પૂર્વજો સ્વરાજ અને સુરાજ ખંતેનો લાભ મેળવતા હતા તેથી દેશ ધણો ધનાઢ્ય અને વૈભવશાળી હતો એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

સમ્રાટ હર્ષ (ઈ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૬)

દૂણુ લોકોની ચઢાઈ:—સમુદ્રગુપ્તની કારકિર્દીપછી ત્રીજીવાર હિંદપર પરદેશી આક્રમણ થવા લાગ્યું. પાંચમા સૈકામાં મધ્યએશિઆમાં પાછો

ખળભળાટ થવા લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં હુણુ નામના લોક રહેતા હતા. તેઓ જંગલી અને કૂર હતા. તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં લૂંટફાટ અને ખૂનામરજી ચલાવતા. પાંચમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં એ હુણુ લોકો વાયવ્ય રસ્તેથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. પંજાબ અને કાશ્મીરને પખતલે રંગોળી તેઓ મધ્ય હિંદુસ્થાન સુધી ધસી ગયા અને કેટલેક ઠેકાણે તેઓએ પોતાની સત્તા બેસાડી. તેમના તરફથી ગ્રુમ રાજ્યને ઘણી હરકત થવા માંડી. તેથી દેશમાં પાછા દંગા બપેડા થવા લાગ્યા. હૂણોનો રાજા મિહિર એક મોટો રાક્ષસ હતો. સારે નસીબે તે વખતે માળવામાં યશોવર્ધન નામનો શરો રાજા રાજ કરતો હતો. તેણે ઈ. સ. ૫૨૮ માં માળવામાં મદોસર આગળ મિહિરનો પરાજય કર્યો અને દેશને હૂણોના જીલમથી ઉગાર્યો. આ વખતે તુર્ક લોકે ચીનાઈ તાર્તરીમાંથી બહાર પડી હૂણોને હરાવી એશિયામાંથી હાંકી કાઢ્યા. તેથી હિંદુસ્તાનમાં પણ હૂણોનું જોર નરમ પડ્યું. ત્યારપછી એકસો વર્ષ સુધી પાછાં હિંદુસ્થાનમાં અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યો થઈ ગયાં.

હર્ષ અને પુલકેશી:—છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં થાણેશ્વરમાં રાજા શિલાદિત્ય ઉર્ફે હર્ષનો ઉદય થયો. એક મોટું સૈન્ય ઉભું કરી તેણે હૂણોને તાબે કર્યા. શરણુ આવેલા હૂણોને તેણે હિંદુ બનાવ્યા. પછી તેણે દિગ્વિજય કરી સિંધ સિવાય આખું ઉત્તર હિંદુસ્થાન પોતાની સત્તા નીચે આણ્યું. પછી તે દક્ષિણમાં પણ સ્વારી લઈ ગયો. તે વખતે દક્ષિણમાં ચાલુક્ય વંશનો બીજો પુલકેશી રાજ્ય કરતો હતો. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર નર્મદા નદીની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશ સુધી હતો. પુલકેશીએ પરાક્રમ કરી હર્ષનો હુમલો પાછો હઠાવ્યો. હર્ષ પોતાનું રાજ્ય થાણે પાડ્યા પછી રાજ-વ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થા તરફ ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

હર્ષની વ્યવસ્થા:—હર્ષના વખતમાં હુએનશાંગ નામનો બીજો ચીનાઈ મુસાફર હિંદુસ્થાનમાં પંદર વર્ષ રહી ગયો. તેણે જોયેલી સર્વ આબતનું વર્ણન તે લખી ગયો છે. તે ઉપરથી હર્ષના સમયના હિંદુસ્થાન વિષે સારી માહિતી આપણને મળે છે. હર્ષના સમયમાં પૂર્ણ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા હતી. હર્ષ પોતે બુદ્ધદેવ અને મહાદેવ બંનેની પૂજા કરતો હતો. તોપણ હિંદુધર્મ વધારે જોરપર હતો. ધર્મસહિષ્ણુતા વધારવા માટે હર્ષે

ઈ. સ. ૬૪૦ માં પ્રયાગના ધર્મક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણ પંડિતો અને બુદ્ધબિક્ષુઓની મોટી ધર્મસભા ભરી. બંને ધર્મના પંડિતોને તે સારો આશ્રય આપતો. 'કાદંબરી' અને 'હર્ષચરિત્ર'ના કર્તા બાણ કવિ અને 'શૃંગાર', 'નીતિ' અને 'વૈરાગ્ય' શતકના રચનાર રાજા ભર્તૃહરિ એનાજ કાળમાં થઈ ગયેલા. નાલંદની વિદ્યાપીઠને મોટું દાન આપી ત્યાં દસ હજાર વિદ્યાર્થીઓને ભણવાની સોઈ તેણે કરી આપી હતી.

ગંગાનદીને કિનારે કનોજમાં હર્ષે પોતાની નવી રાજધાની સ્થાપી. કનોજ નગરને તેણે ધણું શોભાયમાન કર્યું. હર્ષ પોતાના વિશાળ રાજ્યમાં હંમેશા ફરતો રહેતો અને અધિકારીઓ સારી રીતે કારભાર ચલાવે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખતો. ગુપ્તવંશની પડતી પછી અવ્યવસ્થા ધણી થવાથી દેશમાં ગુનાઓ ઘણા થવા લાગ્યા હતા. તે દાખી દેવા માટે હર્ષે કડક કાયદા કર્યા. અને તેને કડક રીતે અમલમાં મૂકીને તે ગુનેગારોને કડક શિક્ષા કરતો. એકંદરે હર્ષની કારકિર્દી યશસ્વી નીવડી. પોતાના પસંદમંથી અને બુદ્ધિથી મૌર્ય અને ગુપ્તરાજાઓ માફક હર્ષે પણ ભરતખંડને આબાદ કર્યો હતો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સમ્રાટોની પરંપરામાં હર્ષે છેલ્લો સમ્રાટ હતો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

રજપૂત સમય (ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૧૦૦૦)

ક્રાંતિકાળ:—હર્ષના સમય પછી દેશની ધાર્મિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિમાં મોટી ક્રાંતિ થવા લાગી. હર્ષ પછીના કાળને 'રજપૂત સમય' કહે છે. એ કાળમાં બૌદ્ધ ધર્મનો લય થઈ બ્રાહ્મણ ધર્મ આખા દેશમાં પાછો પ્રચલિત થયો. જૂના ક્ષત્રિય વંશની પરંપરા બદલાઈ નવા 'રજપૂત' નામના ક્ષત્રિયોની સત્તા શરૂ થઈ. આખા હિંદુસ્થાનમાં પાછો બ્રાહ્મણ ધર્મ પ્રચલિત કરવા માટે કુમારિલભટ અને શંકરાચાર્ય નામના એ મહાપુરુષોએ અથાગ પરિશ્રમ કર્યો. તેમણે અને તેમના પછી તેમના અનુયાયીઓએ બસો વર્ષ સુધી સતત પ્રયત્ન કરી દેશભરમાં બ્રાહ્મણ

ધર્મ પાછો ચાલુ કરી દીધો. એ કામમાં નવા રજપૂત રાજાઓની તેમને સંગીન મદદ મળી હતી.

કુમારિલભટ:—સાતમા સૈકામાં આસામ પ્રાંતમાં એક વિદ્વાન કુટુંબમાં કુમારિલભટનો જન્મ થયો હતો. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેનું લક્ષ ધાર્મિક પરિસ્થિતિપર ગયું. પ્રથમ તેણે બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુઓ પાસેથી બૌદ્ધધર્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું. આ વખતમાં બુદ્ધભિક્ષુઓના આચરણમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો. પ્રથમની સ્વાર્થસાગ વૃત્તિ ચાલી ગઈ હતી. મઠવાસીઓના જીવનમાં ઘણો બગાડો થયો હતો. બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય મળતો પણ બંધ થયો હતો. તેથી એ ધર્મનો લોપ થવા માંજો હતો. બૌદ્ધ ધર્મની આવી સ્થિતિ હતી તે અરસામાં કુમારિલભટે તેનાપર પ્રહાર કરવા માંજા. અને છેવટે તેણે બૌદ્ધ ધર્મનું ખંડન કરી વૈદિકધર્મમતનું મંડન કર્યું.

શંકરાચાર્ય:—કુમારિલભટનું કામ તેના પછી શંકરાચાર્યે ઉપાડી લીધું. ઈ. સ. ૭૮૮ માં મલખાર પ્રાંતમાં એક નાંબુદ્રી બ્રાહ્મણ કુળમાં તેને

શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્ય

જન્મ થયો હતો. કાશી જઈ તેણે વિદ્યા સંપાદન કરી, અને ત્યાં કેટલોક સમય પંડિતોના સહવાસમાં કાઢ્યો. કુમારિલભટનું કામ હાથ ધરી તેણે આખા દેશમાં સંચાર કર્યો અને બદ્રિકેદાર, જગન્નાથ, દ્વારકા અને શૃંગેરી એમ ચાર મઠો ચાર દિશામાં સ્થાપ્યા. તેણે ‘સન્યાસ’ અને ‘અહિંસા’ એ બૌદ્ધધર્મના લોકપ્રિય મતો અદ્યક્ષ કરી ‘વેદ પ્રમાણ’ અને ‘વર્ણ-વ્યવસ્થા’ એ વૈદિક ધર્મની ખાસ બાબતો બધા લોકોપાસે સ્વીકારાવી. તેથી લય પામતો

બૌદ્ધધર્મ આપણા દેશમાં સમૂળગો નહિ જેવો થઈ ગયો. પાછળથી વૈદિક ધર્મનું હાલના હિંદુધર્મમાં રૂપાંતર થયું અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, લક્ષ્મી, દુર્ગા, કાલી વગેરે દેવ દેવીઓની પૂજા પ્રચલિત થઈ.

રજપૂતોના નવો ક્ષત્રિવર્ગ:—રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ મોટો ફેરફાર થયો. હર્ષ પછી કોઈ રાજા મોટો ચક્રવર્તી થયો નહિ. પછીના ચારસો વર્ષ સુધી પરદેશીઓના હુમલા ન થવાથી રાજવંશીઓને એકએકની સાથે પરસ્પર સહકાર અને સંગઠન કરવાની જરૂર રહી નહિ. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પોતપોતાનું રાજ્ય વધારવા માટે માંહોમાંહિ લડી જાદવાસ્થળી જગાવવા લાગ્યા, જેને પરિણામે દેશમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો થવા લાગ્યાં. એ કાળમાં ક્ષત્રિય વર્ગમાં પણ મોટી ક્રાંતિ થઈ. ગ્રીક, શક, કુશન વગેરે પરદેશી ક્ષત્રિય જાતો હિંદને પોતાનો દેશ ગણી સ્થાયી રહેવા લાગી. કાળાંતરે એ પરદેશી ક્ષત્રિય જાતો અને સ્વદેશી ક્ષત્રિય જાતો મેળબેળ થવા લાગી. અસલ સ્વદેશી મૌર્ય, ગુપ્ત વગેરે ક્ષત્રિય કુળો નવા પરદેશી ક્ષત્રિયો સાથે ભળી જવાથી નવો મિશ્ર ક્ષત્રિય વર્ગ ઉભો થયો. આ નવો ક્ષત્રિય વર્ગ રજપૂત કહેવાવા લાગ્યો. ધર્મપ્રચારના કામમાં આ નવા રજપૂત વર્ગે બ્રાહ્મણોને ધણી મદદ આપી, તેથી બ્રાહ્મણોએ એ નવા વર્ગને ક્ષત્રિય વર્ગ તરીકે સ્વીકાર્યો. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે સમજૂતી થવાથી નવા રજપૂત રાજ્યોની પરંપરાની શરૂઆત થઈ.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

રજપૂતકાળનાં રાજ્યો.

નવા ક્ષત્રિય વર્ગે ઈ. સ. ૭૫૦ થી ૧૦૦૦ સુધીમાં હિંદુસ્થાનમાં ધણે ઠેકાણે પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, અને તેમ કરી હિંદુ રાજાઓની બીજી પરંપરા ચાલુ કરી. એ કાળને ‘રજપૂત કાળ’ કહે છે.

એ કાળમાં મેવાડના ઘેલોટ, દિલ્હીના તુમાર, અજમેરના ચૌહાણ, કનોજના સોઠી, શુદ્ધભંડમાં ચંદેલ, માળવામાં પરમાર, ગુજરાતના ચાલુક્ય

વજેરે વંશો વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. બંગાળા અને બહારમાં પાલ અને સેન નામના હિંદુરાજ્યોનાં રાજ્યો હતાં.

મેવાડના ઘેલોટ:—બધા રજપૂતોમાં મેવાડના ઘેલોટ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એ રાજ્યો પોતાને રામચંદ્રના વંશના કહે છે. એ વંશનો સ્થાપનાર પ્રસિદ્ધ બાપા રાવળ હતો. આઠમા શતકમાં જ્યારે આરબ લોકોએ સિંધપ્રાંત જીતી લીધો ત્યારે હિંદુઓને મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. બાપા રાવળે બીલોનું એક જબ્દ લશ્કર ઉભું કરી આરબોનો પરાજય કર્યો. એ પરાક્રમી રાજા ઈ. સ. ૭૬૩ માં મરણ પામ્યો. તેનો છોકરો ઘેલોટ બહુ પરાક્રમી નીકળ્યો તેથી તેના નામપરથી એ વંશનું નામ ઘેલોટ પડ્યું. આગળ જતાં એ વંશમાં બીમ, સંગ, પ્રતાપ જેવા મહા પ્રતાપી, છાતીના આઘા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી રાજા થયા હતા.

દિલ્હીના તુમાર:—દિલ્હીમાં તુમાર વંશનું રાજ્ય સ્થાપન થયું. એ વંશનો છેલ્લો રાજા અનંગપાળ ઈ. સ. ૧૧૭૦ માં મરણ પામ્યો. તેને છોકરો નહોતો તેથી તેણે તેની નાની છોકરીના છોકરા અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને ગાદી આપી. પૃથ્વીરાજ ધણો પ્રતાપી નીવડ્યો.

કનોજનો પ્રતિહાર:—કનોજમાં પ્રતિહાર નામે રાજા રાજ કરતો હતો. તે હિંદુધર્મનો માટો સ્તંભ હતો. પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશિખર તેના દરબારમાં રહેતો હતો. આ રાજ્યે બનારસમાં શિવનાં ધણાં દેવળો બંધાવ્યાં. એણે પણ આરબલોકને હરાવ્યા હતા. પછી અગીઆરમા શતકની આખરે કનોજમાં રાઠોડવંશનું રાજ થયું. મહંમદ ઘોરીના વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો જયચંદ આજ વંશનો હતો. જયચંદે પોતાની છોકરી સંયુક્તાને પરણાવવા માટે સ્વયંવર કર્યો હતો. તેમાંથી દિલ્હીનો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સંયુક્તાને ઉપાડી ગયો તેથી એ બે રાજ્યો વચ્ચે વેર બંધાયું હતું. મહંમદ ઘોરી જેને જયચંદેજ પૃથ્વીરાજને હરાવવા બોલાવ્યો હતો તેણે દિલ્હી જતા પછી કનોજ પણ જીતી લીધું, ત્યારપછી રાઠોડોએ જોધપુર જઈ ત્યાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

જેભભુક્તિનો ચંદેલવંશ:—જે પ્રાંત આજે બુંદેલખંડ કહેવાય છે તે પૂર્વે જેભભુક્તિ કહેવાતો હતો. ત્યાંના ચંદેલ રાજા ધણા પ્રતાપી

હતા. એ વંશના યશોવર્મા નામના એક રાજ્યએ કલિંગરનો કિલ્લો જીતી પોતાની સત્તા ધણી મજબૂત કરી. મુસલમાનોએ દિલ્હીપર સ્વારી કરી તે વખતે ચંદેલ રાજ્યએ દિલ્હીના તુમારોને ધણી કીમતી મદદ કરી હતી. એ વંશનો પારમાર્દિન પૃથ્વીરાજ અને જયચંદનો સમકાલીન હતો. પૃથ્વીરાજની સાથે તેને સારો બનાવ ન હોવાથી તેણે પૃથ્વીરાજને મદદ કરી નહોતી. ચંદેલરાજ્યો અકબરના વખત સુધી સ્વતંત્ર હતા.

ભાળવાના પરમાર:—પરમાર વંશનો સ્થાપનાર રાજ વાકપતિરાજ હતો. તેના પછી તેનો છોકરો ભોજ રાજ થયો. રાજ ભોજ પંડિતોનો મોટો આશ્રયદાતા હતો. તેણે પોતાની રાજધાની ધારમાં એક વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપી તેમાં ધણા પંડિતોને લાવી રાખ્યા. એ રાજ ધણો પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. એ વંશના રાજ બીજ ભોજને દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખિલજીએ હરાવ્યો હતો.

ગુજરાતના ચાલુક્યો:—આ વંશનો સ્થાપનાર મૂળરાજ હતો. તેણે ઈ. સ. ૯૪૩માં અણહિલવાડ પાટણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેણે કાઠી-આવાડ જીતી રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો વધાર્યો. આ વંશનો રાજ ભીમદેવ ગાદીપર હતો ત્યારે મહંમદ ગીઝનીએ સોમનાથપર સ્વારી કરી હતી. પછી કાળે કરીને અણહિલવાડ પાટણની ગાદી વાઘેલા વંશના રજપૂતોના હાથમાં ગઈ. એ વાઘેલા વંશના રાજ બીજ કરણના વખતમાં દિલ્હીના અલાઉદ્દીન ખિલજીએ કરણને હરાવી અણહિલવાડ પાટણનું રાજ્ય જીતી લીધું ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ થયું.

પાલરાજ:—આઠમાં સૈકામાં પાલવંશી રાજ ગોપાળે ઉત્તર બંગાળામાં ગૌડમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. પાલવંશના રાજ્યો ઔદ્ધર્મી હતા. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના રજપૂત રાજ્યો સાથે તેમને અણુબનાવ હતો. રાજ ગોપાળના છોકરા ધર્મપાળે રજપૂત રાજ્યોને હરાવી પોતાની સત્તાની છાપ તેઓના મનપર પાડી. ધર્મપાળનો છોકરો દેવપાળ વિદ્યા કળાનો ધણો શાખીન હતો. તેણે ધણાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એની કારકિર્દીમાં કનોજના પ્રતિહાર રાજ્યએ એને હરાવી પાલ રાજનું જોર તોડ્યું. ત્યારપછી દસમાં સૈકામાં મહિપાલ નામના રાજ્યએ પાલ વંશની સત્તાનો દોર પાછો ખેસાડ્યો. એ મહિપાલ રાજ

બૌદ્ધ ધર્મનો સ્તંભ હતો. તેણે નાલંદા, બનારસ વગેરે ઠેકાણે બૌદ્ધધર્મના દેવાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. મહિપાલે પચાસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. એની કારકિર્દીમાં બંગાળાની ઘણી ચઢતી થઈ હતી.

સેનવંશ:—અગીઆરમા સૈકામાં પાલવંશના રાજાઓની પડતી થઈ. તેમની જગ્યાએ સેનવંશના રાજા વિજયસેને પૂર્વ બંગાળામાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. સેનવંશ દક્ષિણમાંથી બંગાળામાં આવ્યો હતો. સેનો ધર્મે હિંદુ હતા તેથી લોકપ્રિય હતા. આ વંશમાં લક્ષ્મણસેન નામે એક રાજા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. ઈ. સ. ૧૧૧૯ માં તે ગાદી પર આવ્યો હતો. ઓરિસા, આસામ, બહાર વગેરે પ્રાંતો કબજે કરી તેણે એક મહારાજ્ય બનાવ્યું. એના દરબારમાં વિદ્વાનો પુષ્કળ હતા. સેનવંશે ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધી રાજ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

દક્ષિણના રાજ્યો.

બદામીના ચાલુક્યો:—ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં જયસિંહ નામના રાજપૂત રાજાએ બિજપુર જિલ્લામાં બદામી શહેરમાં ચાલુક્ય વંશ સ્થાપન કર્યો. એ વંશમાં પ્રસિદ્ધ રાજા પુલકેશી બીજો ઈ. સ. ૬૦૮ માં ગાદીપર આવ્યો. તેણે પોતાની રાજધાની નાશિકમાં કરી. ચીનાઈ પ્રવાસી હુએનસંગ એના દરબારમાં નાશિકમાં રહ્યો હતો. પુલકેશીએ ઈ. સ. ૬૪૨ સુધી રાજ કર્યું. કનોજના રાજા હર્ષે જ્યારે દક્ષિણપર સ્વારી કરી હતી ત્યારે આજ પુલકેશીએ તેનો સામનો કરી તેનો હુમલો પાછો હઠાવ્યો હતો. તેમજ દક્ષિણ તરફ દિગ્વિજય કરી પદ્મવ, ચોલ, પાંડ્યા અને કેરળ વંશના રાજાઓને તેણે પોતાના માંડળિક બનાવ્યા હતા. આગળ જતાં આજ વંશના એક પુરુષે પૂર્વ કિનારે વેંગીમાં અને બીજાએ પશ્ચિમ કિનારે સુરત પાસે નવસારીમાં ચાલુક્ય રાજ સ્થાપ્યાં હતાં. ચાલુક્ય રાજાઓએ બદામી, અજંટા વગેરે ઠેકાણે શોભીતાં મંદિરો બંધાવી તેપર ઉત્તમ કોતરકામ કરાવ્યાં હતાં. આઠમા સૈકામાં બદામીના ચાલુક્યોની સત્તા રાષ્ટ્રકૂટ વંશના હાથમાં ગઈ.

રાષ્ટ્રકૂટ વંશ:—(ઈ. સ. ૭૫૦ થી ૯૭૩). પ્રથમ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજા ચાલુક્યોના માંડલિક હતા. આઠમાં શતકમાં સ્વતંત્ર થઈ સોલાપુરના અગ્નિ-કોણમાં પચીસ ત્રીસ ગાઉપર આવેલા માલખેડમાં તેઓએ પોતાની રાજધાની કરી. આ વંશનો સ્થાપનાર દંતિદુર્ગ નામે હતો. આ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓએ પોતાની સત્તા દક્ષિણ તેમજ ગુજરાતમાં સ્થાપન કરી હતી. એ વંશનો ત્રીજો રાજા ગોવિંદરાજ ધણો પરાક્રમી હતો. ઉત્તર હિંદુસ્થાનના ધણા રાજાઓ સાથે તેને રાજકીય સંબંધ હતા. એણેજ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનું સામ્રાજ્ય બનાવ્યું. એના છોકરા અમોઘવર્ષે એકસઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓમાં એ સૌથી પ્રસિદ્ધ હતો. ચીનના રાજા, બ્રહ્મદાદના ખલીફ અને રૂમના સુલતાન જેવા બળવાન રાજાઓમાં તેની ગણના થતી હતી. અમોઘ-વર્ષ ધર્મે જૈન હતો. સિંધ પ્રાંતના આરબ વેપારીઓ સાથે એને સંબંધ સારો હતો. વ્યાપારને લીધે રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની ઉપજ પુષ્કળ હતી. વેરુણનાં કોતરકામો રાષ્ટ્રકૂટ વંશની કારકિર્દીમાં થયાં હતાં.

કલ્યાણીના નવા ચાલુક્યો:—દસમા સૈકાની આખરે રાષ્ટ્રકૂટ વંશની સત્તા નહિ જેવી થઈ ચાલુક્ય વંશનો ઉદય થવા લાગ્યો. આ વંશના રાજા સોમેશ્વરે કલ્યાણીમાં પોતાની રાજધાની કરી. તેનો છોકરો વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. ૧૦૭૬ માં ગાદીપર આવ્યો. તે દક્ષિણના ચોલ અને પલ્લવ રાજાઓનો પરાભવ કરી ઉત્તરમાં છેક બંગાળા અને આસામ સુધી ચઢાઈ લઈ ગયો. એ વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. આસરે ૧૧૨૫ માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી પચાસ વર્ષમાં કલ્યાણીના ચાલુક્યોની સત્તા નષ્ટ થઈ.

વેંગીના ચાલુક્યો:—આ વંશ બીજા પુલકેશીના વખતમાં બ્રહ્મીના ચાલુક્ય વંશના એક નબીરાએ સ્થાપ્યો હતો. એ વંશના વખતમાં વિશેષ જાણવા જેવી કંઈ હકીકત બની નહોતી. વખતોવખત રાષ્ટ્રકૂટના રાજાઓ સાથે તેમને લડાઈઓ થતી. અગીઆરમા શતકમાં તાંજોરના ચૌલ વંશના રાજા સાથે લડ સંબંધ બાંધી આ વંશે પોતાની સત્તા બળવાન કરી હતી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના રાજ્યો.

કાંચીના પટલવો:—હિંદુસ્થાનમાં છેક દક્ષિણમાં પ્રાચીનકાળથી ચોલ, પાંચ અને ચેર નામના દ્રાવિડ રાજ્યો હતાં. શકલોકો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં સરકી આવ્યા તે વખતે કાંચી અથવા કાંજીવરમમાં પલ્લવ નામે રાજાઓએ પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. ત્યારપછી તેમની સત્તા ધણો વિસ્તાર પામી. તેમની સત્તા સાતમા સૈકા સુધી જોરપર હતી. બદામીના ચાલુક્યો સાથે તેમને વારંવાર લડાઈઓ થતી હતી.

તાંજોરના ચોલ:—દસમા સૈકામાં તાંજોરમાં ચોલવંશનો ઉદય થયો. એ વંશનો રાજા પહેલો રાજેન્દ્ર દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં એક સમ્રાટની માફક રાજ્ય કરતો હતો. કલ્યાણીના અને વેંગીના ચાલુક્યોને તાંજોરના ચોલોને નમવું પશું હતું. રાજેન્દ્રચોલે પાંચ અને ચેર રાજ્યો જીતી લીધાં હતાં. ચોલરાજાઓ પાસે જળમંડ્ર નૌકાસૈન્ય હતું. અરમારના બળવડે રાજેન્દ્રચોલે બ્રહ્મદેશનો દક્ષિણ ભાગ અને મલાયા દ્વીપકલ્પ જીતી લીધા હતા. તેણે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ મોટો વિજય કર્યો હતો. રાજેન્દ્રએ ઈ. સ. ૧૦૪૨ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે તેની છોકરી વેંગીના ચાલુક્ય સાથે પરણાવી હતી. તે છોકરીનો છોકરો બીજો રાજેન્દ્ર ગાદીપર આવવાથી વેંગી અને તાંજોરના રાજ્યો એક થઈ ગયાં. ત્યારથી એ વંશનું નામ ‘ચાલુક્ય ચોલ’ પશું. ચાલુક્યચોલ રાજાઓએ ઈ. સ. ૧૨૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

મદુરાના પાંચ:—મદુરામાં પાંચ રાજાઓની રાજધાની હતી. તેઓને પલ્લવ અને ચોલ રાજાઓ સાથે હંમેશા ટંટા થતા. આ વંશનો વિશેષ ઇતિહાસ જાણવામાં આવ્યો નથી. પણ એટલું તો ખરું કે તેરમા સૈકામાં તેમની સત્તા ચાલતી હતી.

મલખારના ચેર:—મલખાર પ્રાંતના રાજ્યને કેરળ કહે છે. ત્રાવણકોરનું હાલનું રાજ્ય કેરળનો જ એક ક્ષેત્ર છે. એ રાજ્યમાં કિવલોનનું પ્રસિદ્ધ બંદર આવેલું હોવાથી ત્યાં વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. પણ કેરળના ચેર રાજાઓની સત્તા ઝાઝી વધી નહિ હતી.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

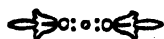
મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના નવીન રાજ્યો.

દેવગિરીના યાદવો:—મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં ચાલુક્ય, પદ્મવ વગેરે વંશોની પડતી થયા પછી દેવગિરીના યાદવ વંશનો ઉદય થયો. યાદવ રાજ્યો રાષ્ટ્રકૂટના માંડળિક રાજા હતા. એ વંશના રાજાઓમાં ખિલ્લુ નામે એક રાજા ઘણો પ્રખ્યાત થયો હતો. ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે ગોદાવરીથી તુંગભદ્રા સુધી તેઓના રાજ્યનો વિસ્તાર થયો હતો. પ્રસિદ્ધ ગણિતશાસ્ત્રી ભારકરાચાર્ય તેમના દરબારમાં રહેતો હતો. મ્હેસૂર પ્રાંતમાં પણ હોયસલ નામના નવીન વંશની સ્થાપના થઈ હતી. તેમને અને માળવાના પરમાર રાજાને યાદવ રાજાએ હરાવ્યા હતા. પછી સિંહણ નામના એક રાજાએ વિજયો કરી યાદવોનું સામ્રાજ્ય બનાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૨૩૨ થી ૧૨૩૭ સુધી તેણે ગુજરાત પ્રાંતપર પણ સ્વારી કરી હતી. ભારકરાચાર્યના પૌત્ર પાસે ખગોળ વિજ્ઞાન અભ્યાસ માટે એક મહાવિદ્યાલય તેણે કઢાવ્યું હતું. સાડત્રીસ વર્ષ રાજ કરી સિંહણ ઈ. સ. ૧૨૪૬ માં મરણ પામ્યો. પછી ઈ. સ. ૧૨૬૦ માં સિંહણનો પૌત્ર મહાદેવ ગાદીપર બેઠો. આજ મહાદેવપાસે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ પંડિત હેમાદ્રિ હતા. હેમાદ્રિ ઉર્ફે હેમાડપંત આગળ જતાં તેનો પ્રધાન થયો. ઈ. સ. ૧૨૭૨ માં મહાદેવના મરણ પછી તેનો ભત્રીજો રામચંદ્ર ઉર્ફે રામદેવરાવ ગાદીપર બેઠો. એની કારકિર્દીમાં પ્રધાન હેમાડપંતે મહારાષ્ટ્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે હેમાડપંથી દહેરાંઓ બંધાવ્યાં હતાં. તેણે હિંદુશાસ્ત્રોપર ઘણા ગ્રંથોપણ રચ્યા છે. રામચંદ્રનીજ કારકિર્દીમાં જ્ઞાનેશ્વરે જ્ઞાનેશ્વરી સંપૂર્ણ કરી. પછી અલાઉદ્દીન ખિલજીએ રામચંદ્રનો પરાભવ કર્યો. ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં રામચંદ્રના મરણ પછી તેનો છોકરો શંકરદેવ રાજા થયો. ગુજરાતનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા કરણ વાઘેલો શંકરદેવનો સમકાલીન હતો. બંનેનો અલાઉદ્દીન ખિલજીએ નાશ કર્યો. ત્યારપછી દેવગિરીનું રાજ્ય નાશ પામ્યું.

દ્વારસમુદ્રના હોયસલ:—કલ્યાણીના ચાલુક્યોનો લય થયા પછી યાદવો પ્રમાણે હોયસલોએ પણ પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. મ્હેસૂર

પ્રાંતમાં દ્વારસમુદ્ર તેઓની રાજધાની હતી. આ વંશમાં વિષ્ણુવર્ધન નામે રાજા થયો પરાક્રમી થઈ ગયો હતો. તેણે તાંજોરના ચોલ વગેરેનો પરાજય કર્યો હતો. તેના પૌત્ર બીજા વીરબલ્લાળે ઇ. સ. ૧૧૮૪ માં કલ્યાણીના ચાલુક્ય વંશનો નાશ કર્યો. દક્ષિણમાં પાંચ રાજાનો પણ તેણે પરાજય કર્યો. કૃષ્ણાનદી યાદવ અને હોયસલ રાજ્યોની સીમા હતી. યાદવો અને હોયસલો વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી હતી. તેરમા સૈકામાં હોયસલોએ દક્ષિણમાં પોતાની સત્તા ખૂબ વધારી. ઇ. સ. ૧૩૧૦ ના અરસામાં દેવગિરીની પડોમ દ્વારસમુદ્રના રાજ્યનો પણ અલાઉદ્દીન ખિલજીના સેનાપતિ મલેક કાકુરે નાશ કર્યો.

ભાગ બીજો.

દિલ્હીની પાદશાહત.

પ્રકરણ ૧ લું.

ઇસ્લામી સત્તાની સ્થાપના અને વૃદ્ધિ

ઇસ્લામી સત્તા:—દસમા સૈકાની આખરે એકવાર ફરીથી હિંદુસ્થાન પર પરદેશીઓના હુમલા આવવા લાગ્યા. આગળના હુમલા અને આ વખતના હુમલા વચ્ચે ધણો ફરક હતો. આગળના સ્વારી લાવનારા આ દેશમાં સ્થાયી થયા પછી દેશીઓ સાથે ભળી જતા. કાળાંતરે પરદેશી અને દેશીઓ વચ્ચે કંઈ ભિન્નતા રહી નહિ. તેઓએ અહીં આવી વસી દેશીધર્મે અને સમાજના રીત રિવાજો ગ્રહણ કર્યા અને અહીંના લોકસાથે તદ્દન સેળમેળ થઈ ગયા. દસમા સૈકા પછી હિંદુસ્થાન પર સ્વારી લાવનારા ઇસ્લામ કે મુસલમાન ધર્મના હતા. તેઓની ધડાધડી વિલક્ષણ હતી. ધર્મના ઝનૂનથી પ્રેરાયેલા હોવાથી તેઓએ અજબ પમાડે એવું કામ કરી બતાવ્યું. યુરોપ, આફ્રિકા, એશિયા, એ ત્રણે ખંડોપર તેઓએ અજબ દોડાદોડી કરી મૂકી, અને તેમના જોમની આખી દુનીઆને ખાતરી કરી આપી. તેઓ વિદ્વાકળા ના ક્ષેત્રો પણ ખેડતા હોવાથી તેમની સંસ્કૃતિ વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. દસમા સૈકાને છેવટે જે રાજસત્તા તેઓએ હિંદુસ્થાનમાં સ્થાપી તે ઓછીવત્તી પાંચસો વર્ષ ટકી રહી. ઇસ્લામી ધર્મ અને ઇસ્લામી લોકોના ઉદયની હકીકત ચિત્તાકર્ષક છે.

ઈસ્લામનો ઉદય:—સાતમાં સૈકામાં જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધધર્મ નાશ પામતો હતો ત્યારે અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામનો ઉદય થયો. તેના સંસ્થાપક મહંમદનો જન્મ ઈ. સ. ૫૭૦ માં મક્કામાં એક ઉચ્ચ કુટુંબમાં થયો હતો. તે નાના હતા ત્યારે તેના પિતા ગુજરી ગયા. તે વેળાના આરબ લોકો ભૂતિ-પૂજક હતા, અને તેમના ધર્મમાં ધણો સડો થઈ ગયો હતો. મહંમદને નાનપણથીજ ધર્મ સંબંધી બાબતોનો વિચાર કરવાનો શોખ હતો. તેનો કાકો વેપાર કરતો હતો. તે વેપાર માટે મહંમદને વારંવાર બહારગામ જવું પડતું. પ્રવાસ દરમ્યાન દેશની જે સ્થિતિ તેના જોવામાં આવી તેપરથી પોતાના દેશબાંધવોની ઉન્નતિ કરવામાટે તેણે ધાર્મિક સુધારો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પણ ઉદરનિર્વાહ માટે હંમેશ તેને કામકાજમાં રોકાઈ રહેવું પડતું હોવાથી તેને દુરસદ મળતી નહિ. સારે નસીબે પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે એક શ્રીમંત વિધવા સાથે તેનું લગ્ન થયું તેથી તેને પુષ્કળ દુરસદ મળવા લાગી. ધર્મના વિષયપર તેણે પુષ્કળ મનન કર્યું. છેવટે તેને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો અને તેની ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે એકેશ્વર મત ઉપર તેણે ઇસ્લામી ધર્મ સ્થાપ્યો. મક્કામાં લોકો તરફથી ધણી કનડગત થવાથી તે ઈ. સ. ૬૨૨ માં મદિના નાસી ગયા. એ બિનાને 'હિજરા' કહે છે. એ બિનાની સાલથી એટલે ઈ. સ. ૬૨૨ થી ઇસ્લામી શકની શરૂઆત થઈ છે.

મદિનામાં ધણા લોકો તેના અનુયાયી થયા. જોતજોતામાં આખા અરબસ્તાનમાં તેણે પોતાના નવા ધર્મનો ફેલાવો કરી દીધો. અને અરબસ્તાનમાં એકછત્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું. મહંમદ ઈ. સ. ૬૩૨ માં મરણ પામ્યા.

મહંમદના મરી ગયા પછી પણ તેણે ઉત્પન્ન કરેલું જોમ ટકી રહ્યું. મહંમદની પછી ધર્મપ્રચારનું કામ ખલીફાએ આગળ ધપાવ્યું. ખલીફા ધર્મગુરુ તેમજ સેનાપતિ પણ હતા. મદિના, દમાસ્કસ અને પછી બગદાદ એમ અનુક્રમે વખતોવખત તેઓએ પોતાની રાજધાની કરી હતી. હિજરી શકના પહેલાજ સૈકામાં આરબોની મદદથી ખલીફાએ સીરિયા, એશિયામાઈ નોર, ઇરાન, ઇજિપ્ટ, સ્પેન વગેરે દેશોમાં ઇસ્લામી સત્તા સ્થાપન કરી.

ઈસ્લામી ધર્મતરવો:—મહંમદે સ્થાપેલો ધર્મ 'ઈસ્લામ' કહેવાય છે. ઇસ્લામ એટલે 'ઇશ્વરાચ્છાપાલન.' ઇસ્લામના ધર્મગ્રંથને કુરાન કહે છે.

ઈશ્વર એકજ છે અને મહંમદ તેના ' પેગંબર ' એટલે સદેશો લાવનાર છે એવી મુસલમાનોની માન્યતા છે. એ ધર્મનાં મુખ્ય ધર્મકૃત્યો પવિત્ર આચરણ, ઈશ્વરોપાસના, દાન અને ઉપવાસ છે. ધર્મગુરુઓ ખલીફ કહેવાય છે. અશુ-અકર, ઉમ્મર, ઉસ્માન અને અલી એવા ચાર પ્રથમ ખલીફ ચર્ચિયા. ધર્મ-સભા મળીને ખલીફની નીમણુંક કરતી. અલી પેગંબરનો જમાઈ થતો હતો. પહેલા ત્રણ ખલીફને માનનારા સુન્ની મુસલમાન કહેવાય છે અને અલી અને તેના વંશજોને માનનારા શિયા કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મુસલમાનોમાં સુન્ની અને શિયા નામના બે પંથ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

મુસલમાનોની પ્રથમ સ્વારી.

આરબ લોકની સ્વારી:—ઈ. સ. ૭૧૨ માં આરબ લોકોએ અલુયિસ્તાનમાંથી સિંધપર સ્વારી કરી તે મુસલમાનોનું હિંદપર પ્રથમ આક્રમણ હતું. આ સ્વારી લાવનાર મહંમદ કાસમ કરીને એક મુસલમાન સરદાર હતો. સિંધુના મુખ આગળ દૈબળ નજીક પહેલી લડાઈ થઈ. તેમાં આરબો જીત્યા અને રજપૂતો હાર્યા. ચારપછી આરબોએ ઉત્તર તરફ જઈ મુલતાન શહેર લીધું. ત્યાંના રજપૂત રાજાનો પરાજય થયો. તેની સ્ત્રી પોતાની આખર સાચવવા માટે સતી થઈ. મહંમદે જીતાયેલા લોકો પર જીલમ કર્યો નહિ. તેમજ તેમના દેવાલયોને પણ હાથ લગાડ્યો નહિ. પણ તેણે ધર્મસ્વ-તંત્રતાનો હક ભોગવવા બદલ તેમની પાસેથી બેવડા કર લેવાનું ઠરાવ્યું. પછી નવા ખલીફ મહંમદનું ખૂન કરાવ્યું એટલે સિંધમાં આરબ લોકની સત્તા કમજોર થઈ. જે આરબો સિંધમાં રહ્યા તે કાળાંતરે હિંદુલોકમાં બળી ગયા.

ગીઝનીના મુલતાનો:—આરબોની સ્વારી પછી ત્રણસો વર્ષસુધી કોઈ મુસલમાન સ્વારી આવી નહિ. તેથી રજપૂતો પાછા એકબીજા સાથે એકત્ર ન રાખતાં સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના રાજ્ય ચલાવતા હતા. સંખ્યાબળ કમી થવાને લીધે દસમા સૈકામાં ઇસ્લામી સામ્રાજ્યમાં આર-

બોનું મહત્ત્વ કમી થયું, અને ઇશિનના મુસલમાનો જોરપર આવ્યા. ખલીફની રાજધાની દમાસ્કસથી બગદાદ ખસેડવામાં આવી. ઇશિનમાં સામાની નામનો એક મુસલમાન સૂબેદાર હતો, તેણે ઇશિનમાં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપ્યું. બિથરલા નામના તેના એક તુર્કી સેનાપતિએ અફઘાનિસ્તાનના કુંગરી પ્રદેશમાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના મરણ પછી તેનો જમાઈ સખકતગીન ઈ. સ. ૯૭૬ માં ગાદીપર બેઠો. આ વખતે તુર્ક લોકોની સત્તા વધતી જતી હતી. તેઓએ ઇશિનના સામાની વંશની સત્તા તોડી ઇશિનદેશ કબજે કરી ઇસ્લામ અને ઇસ્લામી લોકોનું ઉપરીપણું પોતાના હાથમાં લીધું. સખકતગીન જ્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેના રાજ્યની સરહદ પર આવેલા પંજબ પ્રાંતમાં જયપાળ નામનો રજપૂત રાજા પાટનગર લાહોરમાં રાજ્ય કરતો હતો. સખકતગીન બળવાન થતાં પંજબ પર ચઢી આવશે એમ જયપાળને લાગ્યું તેથી તેણે દિલ્હી, અજમેર, અને કનોજના રાજાઓની મદદ લઈ સખકતગીન પર સ્વારી કરી. પરંતુ રજપૂતોની હાર થવાથી ખેબર ઘાટ અને તેને લગતો મુલક સખકતગીનના હાથમાં ગયો. આ પ્રમાણે ખેબર ઘાટ ગીઝનીના હાથમાં ગયાથી એ રસ્તે હિંદુસ્થાન પર સ્વારી લાવવાનું મુસલમાનો માટે સહેલું થઈ પડ્યું. સખકતગીન ઈ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

મુલતાન મહમૂદ

પંજબ પર સ્વારી:—સખકતગીનનો છોકરો મહમૂદ ઘણો ખબરદાર હતો. અફઘાનોની મદદથી તેણે તેની સત્તા બળવાન કરી. મહમૂદ ઇસ્લામી ધર્મનો મોટો સ્તંભ હતો. તે ધર્મી હોવા ઉપરાંત ધનનો ઘણો લોભી પણ હતો. હિંદુસ્થાનનાં રજપૂત રાજ્યોને જીતી લઈ હિંદુસ્થાનમાંથી દ્રવ્ય લૂંટી જવાનો અને હિંદુસ્થાનમાં ઇસ્લામનો ફેલાવો કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ઈ. સ. ૧૦૦૧ માં તેણે પહેલી સ્વારી પંજબના રાજા જયપાળ પર કરી. પેશાવર આગળ જબરું યુદ્ધ થયું. તેમાં જયપાળની હાર થઈ. તે મહમૂદના હાથમાં સપડાયો. ભારે ખંડણી ભરવાનું વચન લઈ મહમૂદે તેને છોડી મૂક્યો.

પણ હારની નામોશી સહન ન થવાથી તેણે ચિતામાં પડી પ્રાણુલાગ કર્યો. આ સ્વારીમાં મહંમૂદને પુષ્કળ દ્રવ્ય હાથ લાગ્યું. કેદ પકડાયેલા દુસ્મનોને તેણે કતલ કર્યા નહિ. પણ ગુલામ કરીને તેઓને તે ગીઝની લઈ ગયો. ત્યાર પછી મહંમૂદ જુદે જુદે વખતે હિંદુસ્થાન પર સોળ સ્વારી કરી. નગરકાટ, ચાણેશ્વર, કનોજ, મથુરા વગેરે શહેરો અને ત્યાંનાં દેવાલયો લૂંટી અગણિત દોલત તે ગીઝની લઈ ગયો. તેમજ હજારો લોકોને કેદ પકડી લઈ જઈ તેમને ગુલામ તરીકે ધરિનમાં વેચ્યા. એ વેપારમાંથી પણ તેણે ઘણા પૈસા મેળવ્યા. ઇસ્લામ મૂર્તિપૂજનની વિરુદ્ધ હોવાથી તેણે હિંદુ દેવાલયો લૂંટ્યાં એટલુંજ નહિ, પણ દેવાલયો ભાંગ્યાં અને મહિની મૂર્તિઓનું ખંડન કર્યું.

સોમનાથની સ્વારી:—ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં મહંમૂદ છેલ્લી સ્વારી કાઢી-આવાડમાં સમુદ્રકાંઠે આવેલા સોમનાથના દહેરાંપર કરી. સોમનાથનું દહેરું આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું. આખા દેશના રાજાઓ સોમનાથ મહાદેવને ઘણી મૂલ્યવાન ભેટો ધરાવતા. તેથી સોમનાથનો ભંડાર ઘણા સૈકાઓથી એકઠી થયેલી ભેટોથી ભરપૂર હતો. પ્રથમ સોમનાથના પૂજારી બ્રાહ્મણોએ ઈશ્વરી કૌપની મહંમૂદને બીક બતાવી. પણ મહંમૂદ એવી બીકની પરવા કરે એવો ન હતો. તે તો ‘અલ્લાહો અકબર’ની કારમી કિકિયારી કરી સોમનાથનું રક્ષણ કરવા આવેલાં રજપૂત સૈન્યોપર તૂટી પડ્યો. રજપૂતોએ બે દિવસ સુધી શત્રુઓનો સંહાર કરી સોમનાથનું રક્ષણ કર્યું. પરંતુ ત્રીજે દિવસે મહંમૂદે ઘણા જોસથી હલ્લો કરી પાંચ હજાર રજપૂતોને કાપી નાંખ્યા. પછી તે દહેરામાં ઘૂસ્યો. દહેરામાં અજબ પમાડે એવું નકશી કામ અને મૂર્તિનું ચમકદાર તેજ જોઈ તે જરા ચંબ્યો. પણ પછી વિલંબ ન કરતાં એકદમ તે બધું મૂર્તિપર તૂટી પડ્યો અને તેણે તેનું ખંડન કર્યું. અને દેવાલયનો પણ નાશ કર્યો. સોમનાથમાંથી પુષ્કળ લૂંટ મેળવી તે ગીઝની પાછો ગયો.

મહંમૂદની યોગ્યતા:—હિંદુસ્થાન પરની સ્વારીઓથી ઇસ્લામી મુલકોમાં મહંમૂદની કીર્તિ ઘણી વધી. તે એક શૂરો અને કાબેલ સેનાપતિ હતો, લાયક રાજ્યકર્તા હતો, અને વિદ્વાનો શાખીન હતો. તેણે લૂંટથી જમા કરેલી બધી સંપત્તિ સદ્માર્ગે ખર્ચી. તે વિદ્વા કળાનો મોટો આશ્રયદાતા હતો. ‘શાહનામા’ નામના ફારસી ગ્રંથનો લેખક કવિ ફિર્દોસી અને

ખીજા ધણા પંડિતો એના દરબારમાં હતા. દેશદેશથી કારીગરો બોલાવી તેણે ગીઝની શહેરને શોભાયમાન કર્યું હતું. ગીઝનીમાં તેણે એક વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું અને તેમાં મોટા મોટા પગાર આપી વિદ્વાનોને રાખ્યા હતા. તેમજ તેણે પોતાની રાજધાનીમાં પુસ્તકાલય અને સંગ્રહસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં. મહંમદ ઈ. સ. ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી ગીઝની વંશનું તેજ ઝાંખું થવા લાગ્યું. અને એ વંશના હાથમાંથી સત્તા ધોરી વંશના હાથમાં ગઈ. મહંમદે હિંદુસ્થાનમાં રાજ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. તેથી કનોજમાં રહોડોનું, દિલ્હીમાં તુવારોનું અને અજમેરમાં ચૌહાણોનું રાજ્ય એમ ત્રણ રજપૂત રાજ્યો ખીજા એક સૈકા સુધી ટકી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહંમદ ધોરી.

પાછલા પ્રકરણમાં કહી ગયા પ્રમાણે ગીઝનીની ગાદી ધોરી વંશના હાથમાં ગઈ. (ઈ. સ. ૧૧૭૩). ધોરી વંશમાં મહંમદ શાહયુદ્ધીન નામનો સુલતાન

મહંમદ ધોરી.

ધણો પરાક્રમી થઈ ગયો. અફગાનિસ્તાનમાં સત્તા બરાબર જમાવ્યા પછી તેણે હિંદુસ્થાન તરફ ડોળો ફરકાવ્યો. સખકત-ગીનના વખતથીજ ખૈબરઘાટ મુસલમાનોના હાથમાં ગયો હતો. તેથી એ રસ્તેથી હિંદુસ્થાન પર સ્વારી લાવવાનું તેઓ માટે સુલભ થઈ પડ્યું. શાહયુદ્ધીન ધોરીની જીંદગીનો ધણોખરો ભાગ હિંદુસ્થાન પર સ્વારીઓ કરવામાં ગયો હતો. તેણે ઓગણીસ સ્વારીઓ કરી હજારો દેવાલયો જમીનદોસ્ત કર્યા અને તે અલગક દોલત પોતાને દેશ લઈ ગયો. મહંમદ ગીઝનીની માફક એકલી લૂંટથી તે સંતુષ્ટ

થતો નહિ. પણ જીતાયેલા રાજનું રાજ્યજ ખૂંચવી લઈ તે પર મુસલમાન સૂએદાર નીમતો. આમ કરી તેણે હિંદુસ્થાનમાં કાયમના મુસલમાની રાજ્યનો પ્રથમ પાયો નાંખ્યો. પ્રથમની ત્રણ સ્વારીમાં તેણે પંજાબ અને સિંધ પ્રાંતમાં પોતાનું રાજ સ્થાપ્યું. ત્યાં લશ્કરી ઊવણી રાખી ત્યાંથી તે જુદા જુદા પ્રાંતો પર સ્વારી કરતો.

પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ વચ્ચે વેર:—આ સમયે રજપૂત રાજાઓમાં સંપ ન હતો એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ એક એકના ઉપર દ્રેષ રાખતા. બધા રજપૂત રાજાઓમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તથા જયચંદ સૌથી મોટા ગણાતા હતા. દિલ્હીના છેલ્લા તુલાર રાજા અનંગપાળને છોકરો નહોતો. તેથી તેની મોટી છોકરીના છોકરા જયચંદ અને નાનીના છોકરા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને નીમે હિસ્સે દિલ્હીનું રાજ્ય મળે એમ હતું. પરંતુ અનંગપાળે આખું રાજ પૃથ્વીરાજને આપ્યું. તે પરથી એ બે મસીઆઈ ભાઈઓ વચ્ચે વેર ઉત્પન્ન થયું. જયચંદ ધણો કીર્તિમાન પ્રખળ રાજા હતો. તેણે તેની છોકરી સંયુક્તાને પરણાવવા માટે સ્વયંવર કર્યો. સ્વયંવરની સભામાં દેશ-દેશના રાજા આવ્યા હતા. પણ અભિમાની પૃથ્વીરાજ ગયો નહિ. તે જયારે જયચંદે જાણ્યું ત્યારે તેની અપકીર્તિ કરવા માટે પૃથ્વીરાજનું પુતળું કરાવી તેને તેણે સ્વયંવર મંડપના દરવાજા આગળ દ્વારપાળ તરીકે ઉભું કર્યું. સંયુક્તા ધણી શાણી ગુણુદોષનો તોલ કરવાવાળી હતી. તે પોતાના મનથી પૃથ્વીરાજને વરી ચૂકી હતી. તેથી તે વરમાળ હાથમાં લઈ ચાલતી ચાલતી દરવાજા પાસે ગઈ અને તેણે વરમાળ પૃથ્વીરાજના પુતળાના ગળામાં પહેરાવી દીધી. એટલે અચાનક દોડતો આવી પૃથ્વીરાજ સ્વયંવર મંડપમાંથી સંયુક્તાનું હરણ કરી ગયો. તેથી આ બે પ્રખળ રાજ્યો વચ્ચે હોડોહડ વેર બંધાયું અને તેનું ધણું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું.

ચાણુશ્વરની લડાઈ:—મહંમદ ધોરી ઉપરાઉપરી સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો હતો તેથી ધણાંખરાં રજપૂત રાજ્યોએ સંગઠન કરી પૃથ્વીરાજને પોતાનો નેતા બનાવ્યો. આ એકસંખીમાં જયચંદ જોડાયો નહિ અને તેણે પૃથ્વીરાજને કંઈ મદદ કરી નહિ. ઈ. સ. ૧૧૯૧ માં મહંમદ ધોરી અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં રજપૂતોએ ધણું પરાક્રમ કર્યું.

યુદ્ધમાં ધોરી હાર્યો અને કેદ પકડાયો. પણ ઉદાર પૃથ્વીરાજે તેને છોડી મૂક્યો. મહંમદધોરી ધણી ચીવટવાળો માણસ હતો. તે હાથમાં લીધેલું

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

સમરાસિંહ જે પૃથ્વીરાજની મદદે આવ્યો હતો તે પણ રણસંગ્રામમાં માર્યો ગયો. માત્ર લૂંટ લઈ સ્વદેશ પાછા ન ફરતાં શાહબુદ્દીન હિંદુસ્થાનમાંજ રહ્યો. દિલ્હી અને અજમેરનાં રાજ્ય તેના હાથમાં આવ્યાં. તેણે કુતુબુદ્દીન નામના પોતાના એક ગુલામને દિલ્હીનો સૂબેદાર નીમ્યો. આ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં પહેલા મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆત થઈ અને મુસલમાનોએ પણ રાજધાની દિલ્હીમાંજ રાખી.

ધોરી સત્તાનો વિકાસ:—ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહબુદ્દીન પાછો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો અને તેણે જયચંદના કનોજપર મોરચો માંડ્યા. પૃથ્વીરાજને મદદ ન કરવા માટે હવે જયચંદને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. લડાઈ થઈ તેમાં જયચંદનો પરાજય થયો. અને ધોરીએ કનોજ અને બનારસ પોતાના રાજ્યમાં સામેલ કરી દીધાં. સૂબેદાર કુતુબુદ્દીને ગ્વાલીઅર, બુંદેલખંડ,

કામ પડતું મૂકે નહિ એવો હતો. સ્વદેશ જઈ તેણે અફઘાન, તુર્ક વગેરે લોકોનું એક લાખ સૈનિકનું સૈન્ય ભેળું કર્યું. એ ઉપરાંત બાર હજાર હયદળ પણ તેણે તૈયાર કર્યું, પછી તે બીજે વર્ષે પાછો સ્વારી લાવ્યો અને તેણે ચાણેશ્વર પાસે પાણિપતના મેદાનમાં ફરીથી પૃથ્વીરાજ સાથે લડાઈ કરી (ઈ. સ. ૧૧૯૩.) આ વેળા રજપૂત રાજાઓએ સંપ કરી પૃથ્વીરાજને પહેલાં જેવો સાથ દીધો નહિ. એવું કહેવાય છે કે જયચંદ તો શત્રુને મળી ગયો હતો. આ લડાઈમાં પૃથ્વીરાજની હાર થઈ અને તે ધોરીના હાથમાં સપડાઈ ગયો. શાહબુદ્દીન ધોરીએ તેનું ડોકું ઉડાવી દીધું. ચિતોડનો રાણો

શુજરાત વગેરે પ્રતિ તાબે કર્યાં. તેના મદદગાર મહંમદખિલજી નામના સરદારે બહાર પ્રાંત જીતી લીધો. ત્યાંથી આગળ વધી તેણે બંગાળા પણ સર કર્યું અને લકનૌમાં પોતાની રાજધાની રાખી. આ પ્રમાણે લગભગ આખું ઉત્તર હિંદુસ્થાન ધોરીની સત્તા નીચે આવ્યું. ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં ગીઝની પાછા ફરતાં પંજાબમાં શાહજુદીનનું ખૂન થયું.

ચોગ્યતા:—મહંમદ શાહજુદીન ધોરી મહા પરાક્રમી પુરુષ હતો. સ્વભાવે તે ધણો ચીવટવાળો હતો. મનપર લીધેલી વાત પાર પાડે ત્યારેજ જાંપે એવો તેનો સ્વભાવ હતો. એણે હિંદુસ્થાનમાં સુસલમાની રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. અને પ્રાચીન પાટનગર દિલ્હીનેજ પોતાની રાજધાની કરી. દિલ્હીમાં સુસલમાની સત્તા સ્થાપન થયાથી રજપૂત રાજાઓ ગંગા અને જમનાનો ફલદ્રુપ પ્રદેશ છોડી રજપૂતાનાના ડુંગરી મુલકમાં જઈ વસ્યા અને ત્યાં તેમણે જયપુર, જોધપુર, ઉદેપુર વગેરે નવાં રજપૂત રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

પ્રકરણ ૫ મું

દિલ્હીના સુલતાનો.

તુર્કો:—તુર્ક, મોંગોલ, મોગલ એ જાતિવાચક નામો હવે પછી આપણે વાપરીશું. માટે કઈ જાતિ કયાંની તે વિષે અત્રે માહિતી આપવી જરૂરની છે. તુર્કલોકો મધ્ય એશિયામાં ચીનના પશ્ચિમ પ્રાંતમાં આમુદરીઆ અને સીરદરીઆ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં રહેતા હતા. તેઓ ઢોરો ઉછેરી ચરાવી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. પછી કેટલેક કાળે તેઓએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને ધણી પ્રગતિ કરી. આગળ જતાં તુર્કોએ ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકાર્યો. ગીઝની, કૉન્સ્ટંટિનોપલ, અને દિલ્હીના સુલતાનો તુર્ક જાતિના હતા. અફઘાનિસ્તાનના અને દિલ્હીના સુલતાનોને પઠાણ નામ જૂલથી અપાયું છે.

મોંગોલ:—મોંગોલલોક પણ તુર્કોની માફક ચીનમાંથીજ બહાર પડ્યા હતા. ધણા કાળ સુધી તેઓએ સુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો નહોતો. તેઓ

ધણા જંગલી અને કૂર હતા. ઉંટ કે ઘોડાપર બેસી તેઓ એક દિવસમાં સેંકડો માછલની મુસાફરી કરતા. તેઓ જ્યાં સ્વારી લઈ જતા ત્યાં ખૂના-મરફી અને ખાનાખરાળી કરતા. મધ્ય એશિયા, ધરાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશોને તેઓએ ખેદાનખેદાન કરી નાંખ્યા. તેરમા સૈકા પછી મેગિલ સરદારો વાયવ્ય સરહદને રસ્તેથી વખતોવખત હિંદ પર સ્વારી કરવા લાગ્યા. તેઓના હુમલાનો પ્રતિકાર કરવા માટે દિલ્હીના સુલતાનોને પંખાબમાં જળ્યડું લશ્કર હંમેશાં તૈયાર રાખવું પડતું હતું.

મોગલ:—મેગિલ શબ્દનો ફારસી ભાષામાં ‘મોગલ’ એવો અપભ્રંશ થાય છે. એ લોકો મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેઓ મૂળે મેગિલ ખરા, પણ તેઓએ ઉચ્ચ તુર્ક કુટુંબો સાથે બેટી વહેવાર રાખ્યાથી તેઓ તુર્કોની માફક પ્રગતિને માર્ગે ચઢ્યા હતા. તેઓ ધણા પરાક્રમી હતા અને કાર્યદક્ષ હોઈ રાજકારભારમાં પણ ધણા પ્રવીણ હતા. વિદ્યા કળામાં પણ તેઓ ધણા આગળ વધેલા હતા. આગળ જતાં જે બાબતે પાદશાહત દિલ્હીમાં સ્થાપી તે આજ મોગલ જાતનો હતો.

રાજધાની દિલ્હી:—મહમદ ઘોરી અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. તેથી તેણે નીમેલા હિંદુસ્તાનના પ્રાંતોના સૂબાઓમાં દિલ્હીનો સૂબો કુતુબુદ્દીન જે મહાપરાક્રમી અને લાયક સૂબો હતો તે દિલ્હીનો સુલતાન થયો, અને બધા પ્રાંતના સૂબાઓએ તેને સુલતાન તરીકે કબૂલ રાખ્યો. અને દિલ્હી શહેર હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનું મુખ્ય રાજધાનીનું શહેર થઈ રહ્યું. દેશમાં દિલ્હીનું સ્થાન લશ્કરી દૃષ્ટીએ ધણું મહત્ત્વનું છે. ગંગા અને જમના નદીની ખીણની વચ્ચેથી જતા રાજમાર્ગની વચમાં તે આવેલું છે. તેમજ વાયવ્ય સરહદપર પણ નજર રાખવા માટે દિલ્હી યોગ્ય સ્થળ છે. આ કારણથી મુસલમાનોએ દિલ્હીનેજ કાયમની રાજધાની બનાવ્યું.

કારભારનું સ્વરૂપ:—મહમદ શાહબુદ્દીન ઘોરી પછી દિલ્હીના સુલતાનોએ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. દિલ્હીમાં રાજ્ય કરનારા ધણાખરા વંશો તુર્કજાતના હતા. દિલ્હીના તુર્કો સુલતાનોના સમયમાં મુસલમાનોએ ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા માટે ધણાં શાબીતાં હિંદુ દેવાલયોનો નાશ કર્યો. હજારો હિંદુઓને મારી નાંખ્યા. અને તેઓ હંમેશા લૂટફાટ ચલાવી

પોતાના અનુયાયીઓને ખુશ રાખવાને લૂંટ તેઓની અંદર વહેંચી દેતા. રાજકારભાર સારો વ્યવસ્થિત હતો નહિ. ન્યાય કચેરી કે કાયદા કાનૂન જેવું કંઈ ન હોવાથી ન્યાય બરાબર મળતો નહિ. ગાદીને માટે હંમેશાં તકરાર અને મારામારી થતી અને વારંવાર ખૂન પણ થતાં. અને શિરજોર સૂએદારો સ્વતંત્રપણે વર્તતા. એકંદરે તુર્કી સુલતાનોના સમયમાં દેશમાં સલાહ શાંતિ ન હોવાથી રાજકીય અને સામાજિક પ્રગતિ થઈ નહિ.

પ્રકરણ ૬ કું.

સુલતાન કુતુબુદ્દીન (ઈ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૧૦)

અને અલ્તમશ (ઈ. સ. ૧૨૧૦-૧૨૩૫).

કુતુબુદ્દીનની કારકિર્દી:—કુતુબુદ્દીન ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં દિલ્હીની ગાદી પર બેઠો. પ્રથમ તે ઘેરીનો ગુલામ હતો. તેથી તેણે સ્થાપેલા વંશ ગુલામવંશ કહેવાય છે. તેણે ઈ. સ. ૧૨૧૦ સુધી એટલે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેણે રાજકારભાર સારો ચલાવ્યો. તેણે પોતાના નામના સિક્કા પડાવી ચલાવ્યાં મૂક્યા. તેણે લૂંટારા અને ધાડપાડુઓને દાખી દઈ લોકનું રક્ષણ કર્યું. તેના રાજમાં વિનાબીકે લોકો મુસાફરી કરી શકતા હતા. હિંદુઓ તરફ તે સહિષ્ણુતાથી વર્તતો હતો. સખાવત માટે તેણે ધણી ખ્યાતિ મેળવી હતી. કુતુબમિનાર અને કુતુબ મસ્જિદ એનાં પ્રખ્યાત બાંધકામો છે.

અલ્તમશ:—કુતુબુદ્દીન પછી તેનો દત્તક છોકરો આરામ ગાદી પર આવ્યો. પણ થોડા મહિનામાંજ તે મરણ પામ્યો એટલે એના વખતમાં નોંધવા જેવું કંઈ બન્યું નહોતું. તેના પછી કુતુબુદ્દીનનો જમાઈ અલ્તમશ ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં સુલતાન થયો. તેણે પચીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. કુતુબુદ્દીને અલ્તમશને ગુલામ તરીકે વેચાતો લીધો હતો. પોતાના પરાક્રમથી અને સ્વામિભક્તિથી તેણે પોતાના શેઠની મહેરબાની મેળવી હતી. કુતુબુદ્દીને તેને ગ્વાલીઅરનો કિલ્લેદાર નીમ્યો હતો. અને પછીથી તેની યોગ્યતા જોઈ કુતુબુદ્દીને પોતાની છોકરી તેને દીધી હતી.

રાજ્યવિસ્તાર:—અલ્તમશ કુશળ રાજકર્તા થઈ ગયો છે. સિંધ, પંજાબ અને બંગાળા ઘેરીના સૂબેદારો પચાવી પકા હતા. તે પ્રતિ અલ્તમશે પાછા ખૂંચવી લઈ દિલ્હીની સત્તા નીચે આણ્યા. પછી રજપૂતોની સત્તા તોડવાના ધરિદ્રાથી તેણે રતનભોરનો કિલ્લો જીતી લીધો. ત્યારપછી તેણે પાટનગર ઉજ્જૈન જીતી લઈ માળવા પ્રાંત દિલ્હીના છત્ર નીચે આણ્યો.

મોગલોની સ્વારી:—દિલ્હીમાં જ્યારે અલ્તમશ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ચીનમાં રહેતા મોંગલ લોકના રાજા જંઘીસખાને મધ્ય એશિયા, ધરાન, અફઘાનિસ્તાન વગેરે દેશો તાબે કર્યા. પછી તે સિંધુ નદી સુધી ધસી આવ્યો. પણ પાછો પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો ગયો. પરંતુ ત્યારપછી તેના તરફથી હુમલો આવવાની ખીક ઉભી થઈ.

કારભાર:—અલ્તમશે રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો, અને સૂબેદારોને કાબૂમાં રાખ્યા. રજપૂત રાજાઓમાં પણ તેણે લય ઉત્પન્ન કર્યો હતો. તેની કીર્તિ દેશ દેશાવરમાં પ્રસરી હતી. બગદાદના ખલીફે સ્વતંત્ર સુલતાન તરીકે તેનો સ્વીકાર કરી તેને ખેલાઅતની બેટ મોકલી હતી. તેણે પોતાના નામના નવાં નાણાં પડાવ્યાં હતાં. આગળના હિંદુરાજાઓના સિક્કા કદમાં નાના હતા અને તેપર નંદિની છાપ હતી. અલ્તમશના સિક્કા હાલના રૂપીઆ જેટલા મોટા હતા અને તેપર અરબી ભાષામાં છાપ હતી. નાણાંનો અર્થ ‘તનખા’ થાય છે. તે ઉપરથી તનખા એટલે વર્ષાસન એવો અર્થ થયો છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

સુલતાના રાઝયા (૧૨૩૬-૧૨૩૯)

અને નાસિરુદ્દીન (૧૨૪૫-૧૨૬૬).

રઝિયાની કારકિર્દી:—અલ્તમશ પછી તેનો છોકરો શીરાઝશાહ ગાદીપર આવ્યો. પરંતુ તે દુરાચરણી નીકળ્યો. તેથી તેને પદ્મજી કરી અલ્તમશની છોકરી રઝિયાને ગાદી આપવામાં આવી. રઝિયા તેના બાપને ધણી લાડકી હતી. તે સુશિક્ષિત, ડાહી અને શાણી હતી. રાજ્યકારભાર

ચલાવવા માટે જોઈતા સઘળા ગુણો તેનામાં હતા. ધુરખો પહેર્યા વિના અને પુરુષના પોશાકમાં તે દરબારમાં બેસતી. પુરુષના સઘળા ગુણો તે ધરાવતી હતી. ગાદી પર આવ્યા પછી થોડાજ સમયમાં રાજકાળમાં ધણા ઉપયોગી સુધારા તેણે દાખલ કર્યાં. જોકે તે પુરુષના સઘળા ગુણો ધરાવતી હતી, તો-પણ જાતીયે તે સ્ત્રી હતી, અને એક સ્ત્રી તેઓ પર રાજ્ય કરે એ વાત દરબારના ધણા તુર્કી સરદારોને રુચી નહિ. તેથી તેઓએ તેને ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકવાનાં કાવતરાં રચવા માંડ્યાં. રજિયાના હયદળનો સેનાપતિ એક હબસી ગુલામ હતો. તેના પર રજિયાને સારી પ્રીતિ હતી. તે વાત દરબારના તુર્ક સરદારોને ગમી નહિ. તેથી તેઓ રજિયા સામે બંડ ઉઠાવવા પ્રવૃત્ત થયા. બંડખોરોનો સરદાર અલ્તુનિયા નામનો તુર્કી અમીર હતો. તેણે રજિયા અને તેના ચાર બંનેને કેદ કર્યાં. રજિયા બેગમ ધણી સ્વરૂપવાન હતી. તેથી અલ્તુનિયાએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું. એ બાબત અન્ય સરદારોને રુચી નહિ. તેથી તેઓએ તેમને દેહાંતશિક્ષા કરી અને રજિયાના ભાઈ નાસિરુદ્દીનને ગાદીએ બેસાડ્યો.

નાસિરુદ્દીન:—રજિયાના મૃત્યુ પછીના ચાર પાંચ વર્ષ અંધાધુંધીમાં પસાર થયાં. છેવટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નાસિરુદ્દીન ગાદીપર આવ્યો. નાસિરુદ્દીન શાંત વૃત્તિનો ધર્મનિષ્ઠ માણસ હતો. તે ધણેખરો સમય ધર્મધ્યાન અને વિદ્યાભાસમાં ગાળતો. ફારસી ભાષાનો તેને ધણો શોખ હતો. તેથી તે ફારસી વિદ્વાનોને ઉંચી પદવી આપતો હતો. તે એક સાધુની માફક જીવન ગાળતો. પોતે હાથે કુરાનની નકલ કરતો અને તેના વેચાણમાંથી પોતાનો ખાનગી ખર્ચ કાઢતો. તે રસોઈ પણ પોતાની રાણીના હાથનીજ ખાતો.

અલ્ખનનું પ્રધાનવટું:—નાસિરુદ્દીને રાજ્યકારભારનું કામ અલ્ખન નામના એક ચાલાક અને હોશીઆર પ્રધાનને સોંપ્યું હતું. તેનું ખર્ચ નામ ગ્યાસુદ્દીન હતું. પણ તે ઇતિહાસમાં અલ્ખન નામથીજ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ અલ્ખન એકવેળા અલ્તમશનો તુર્કી ગુલામ હતો. પણ પોતાના બુદ્ધિબળથી તે ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યો હતો. અને છેવટે રાજવંશમાં તેનો વિવાહ સંબંધ પણ થયો હતો. રજિયાની કારકિર્દીમાં તે શિકાર ખાતાનો મુખી હતો. નાસિરુદ્દીનનો કારભાર તેણે વીસ વર્ષ સુધી દક્ષતાથી અને ધર્માનદારીથી ચલાવ્યો

હતો. અલ્ખન રાજનીતિ સ્તેમજ પરાક્રમી હતો. રજપૂતોને તેણે દાખમાં રાખ્યા હતા. અને રાજમાં બધે શાંતિ પાથરી હતી. આ સમયે મધ્ય એશિયામાં મોગલ લોકોએ મોટી ધડાધડી કરી મૂકી હતી. તેમણે ધણા રાજ્યોને જમીનદોસ્ત કરી નાંખી ત્યાંના રાજવીઓને અને લોકોને નસાડી મૂક્યા હતા. તેમાંના કેટલાક નાસિરુદ્દીનના દરબારમાં આવી રહ્યા હતા. અલ્ખને સરહદ પર બચાવતો બંદોબસ્ત કરી મોગલ સ્વારી હિંદુસ્થાન પર આવતી અટકાવી હતી, એટલુંજ નહિ પણ અફઘાનિસ્તાન પર ચઢી જઈ ગીઝની જીતી લઈ અફઘાનિસ્તાનને દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું હતું. અલ્ખનનું પ્રધાનવતું ધણું ચશસ્વી નીવડ્યું હતું. નાસિરુદ્દીન વીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૨૬૬ માં મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સુલતાન અલ્ખન (ઈ. સ. ૧૨૬૬ થી ૧૨૮૬)

ખિલજ સરદારોનો ઉદય.

બંડખોરોનો પરાલભવ:—નાસિરુદ્દીનને પુત્ર નહોતો. તેથી પ્રધાન અલ્ખનને સરદારોએ સુલતાન તરીકે કબૂલ રાખ્યો. એટલે ઠેકાણે ઠેકાણે મુસલમાન સૂબેદારોએ અને રજપૂત રાજ્યોએ બંડ ખખેડા કરવા માંડ્યા. કઠક ઉપાયો લીધાવિના બંડખોરો તાબે થશે નહિ એમ અલ્ખનને લાગ્યાથી તેણે કઠક ઉપાયો લેવા માંડ્યા. બંગાળનો સૂબેદાર તઘલખાન બહુ શિરજેરી કરતો હતો. અલ્ખન બંગાળાપર ચઢી ગયો અને તેણે તઘલખાનને હરાવી તેનો વધ કર્યો અને તેનાં બાળબચ્ચાં સાથે તમામ કુટુંબનો સમૂળો નાશ કર્યો. મેવાડના રજપૂતોએ પણ માથું ઉંચક્યું હતું માટે તેણે તેમને પણ હરાવી એક લાખ રજપૂતોની કતલ કરી નાંખી. આમ બંધકર શાસન કરી તેણે રાજમાં પાછો કરબ બેસાડ્યો.

મોંગોલોના હુમલાઓ—રાજપુત્રનું મૃત્યુ:—અલ્ખનની કારકિર્દીમાં મોગલલોકો વાયવ્ય સરહદ ઉપર ઉપરાઉપરી હલ્લા કરવા

લાગ્યા. પણ રાજપુત મહંમદે તે બધા ધણી બહાદુરી કરી પાછા હઠાવ્યા હતા. પરંતુ છેવટના એક હુમલા વખતે મહંમદ માર્યો ગયો. પુત્રના મરણના કારી ધાથી શોકગ્રસ્ત થઈ બદ્દખન એંસી વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. ઈ. સ. (૧૨૮૬).

કારભાર:—બદ્દખન મોટા કાઠમાઠથી રહેતો હતો. તેના કાઠમાઠથીજ લોકોને તે આંજી નાંખતો. તેના દરબારમાં પુષ્કળ પંડિતો અને માંડલિક રાજાઓ હતા. વિદ્વાનોને તે ઉદાર આશ્રમ આપતો. એના આશ્રિતોમાંનો એક સરદાર કવિ ખુશરૂ હતો. બદ્દખન તેના આખા રાજમાં મહાપાનની બંધી કરી હતી. જંગલો સાફ કરાવી તેણે ખેતીને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને ધણું ગામો વસાવ્યાં હતાં.

ખિલજી વંશની સ્થાપના:—ગુલામ વંશના બદ્દખન પછીના રાજાઓ નબળા નીકળ્યા. તેથી રાજમાં પાછા બખેડા થવા લાગ્યા. છેવટે અફઘાનિસ્તાનના ખિલજી નામના પ્રાંતમાંથી આવેલા સરદારોનું જોર વધી પહોંચ્યું. તેઓનો સરદાર શીરોઝશાહ ખિલજી જલાલુદ્દીન નામ ધારણ કરી દિલ્હીના સિંહાસનપર બેઠો.

પ્રકરણ ૯ મું.

સુલતાન જલાલુદ્દીન ખિલજી (૧૨૯૦-૧૨૯૫).

મુસલમાન સત્તાનો ફેલાવો:—ખિલજી વંશના રાજાઓના વખતમાં દિલ્હીના રાજ્યનો ધણો ફેલાવો થયો. મહંમદ ગીઝનીએ ખૈબરખાટ અને લાહોર કબજે કરી દિલ્હીનો રસ્તો મોકળો કરી આપ્યો હતો. ગુલામવંશની કારકિર્દીમાં ધણુંખરૂં ઉત્તર હિંદુસ્થાન એકજગત નીચે આવ્યું હતું. ખિલજી વંશના રાજાઓએ રજપૂતાના અને ગુજરાત પર સ્વારી કરી આખા ઉત્તર હિંદુસ્થાન પર મુસલમાની સત્તા બેસાડી. એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ વિંધ્યા પર્વત ઓળંગી દક્ષિણમાં પણ પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાંના અનેક હિંદુ રાજાઓને હરાવી ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી મુસલમાની સત્તાનો પ્રભાવ દાખવ્યો.

જલાલુદ્દીનની કારકિર્દી:—ગાદીનશીન થતી વખતે જલાલુદ્દીનની ઉમ્મર સિત્તેર વર્ષની હતી. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેનો જુસ્સો ઠંડો પડી ગયો હતો. સ્વભાવે પશુ તે ઠંડો અને દયાળુ હતો. બદખ્શનના વખતમાં જે બંદોબસ્ત અને વ્યવસ્થા હતાં તે નહિ જેવાં થઈ જવાથી સરદારો પાછા ટંટાફિસાદ કરવા લાગ્યા અને રાજમાં ધણો ગેરબંદોબસ્ત થઈ રહ્યો. એના વખતમાં મેંગોલ લોકોએ પાછી સ્વારી કરી. સામા થઈ મારી હઠાવવાને બદલે પૈસાની મોટી રકમ આપી જલાલુદ્દીને તેમને પાછા કાઢ્યા. આમ નાણાં મળવાથી મેંગોલોની દાદ સળગી અને તેઓ વારંવાર હુમલા કરતા રહ્યા.

દોલતાબાદની સ્વારી:—(ઈ. સ. ૧૨૯૪). જલાલુદ્દીનનો અલાઉદ્દીન નામે એક ભત્રીજો હતો. તેણે તેને કારા પ્રાંતની સૂબેદારી આપી હતી. અલાઉદ્દીન જખરો, સાહસિક અને મહત્વાકાંક્ષી હતો. મોટું પરાક્રમ કરી બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લેવા તેણે ઠરાવ કર્યો. કાઠ્ઠિન જાણે તેમ જાનોમાનો આઠ હજાર ઘોડેસ્વારો સાથે લઈ તેણે દક્ષિણપર સ્વારી કરી. થોડા દિવસમાં નર્મદા નદી ઓળંગી દેવગિરી ઉર્ફે દોલતાબાદ આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. તે વખતે દેવગિરીમાં રામદેવ નામનો યાદવકુળનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. અલાઉદ્દીન ચઢી આવ્યો ત્યારે રામદેવનો બહાદુર પુત્ર શંકરદેવ બહારગામ ગયો હતો. રામદેવ દોલતાબાદના કિલ્લામાં ભરાયો. અલાઉદ્દીને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. રામદેવે તેનો પ્રતિકાર કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પણ દારૂગોળાનો કાઠાર તપાસતાં તેને માલમ પડ્યું કે દારૂના કાથળાઓમાં દારૂને બદલે મીઠું ભરેલું હતું. એટલે લડવાનો વિચાર માંડી વાળી તેણે અલાઉદ્દીનને ખંડણી તરીકે પુષ્કળ પૈસા આપી પાછો વાળ્યો. અલાઉદ્દીનને પણ પાછા જવાની ઉતાવળ હતી. કારણ કે કાકાની પરવાનગી વગર તે જાનોમાનો નીકળી આવ્યો હતો. વળી આ સ્વારીનો હેતુ દક્ષિણની સંપત્તિ કેવી છે, અને ત્યાંના રસ્તા કેવા છે તે માત્ર જોવાનોજ હતો. તે હેતુ પાર પડ્યો એટલે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈને ખુશીથી તે જેટલી ઝડપથી આવ્યો હતો તેટલીજ ઝડપથી પોતાની સૂબેદારીમાં પાછો ગયો. પોતાનો ભત્રીજો દક્ષિણમાં મોટું પરાક્રમ કરી પાછો આવ્યો છે એ જાણી વૃદ્ધ જલાલુદ્દીન તેને મળવા કારા ગયો ત્યારે રાજ્યલોભથી અલાઉદ્દીને તેનું ખૂન કર્યું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સુલતાન અલાઉદ્દીન (ઇ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૧૫).

રાજ્યાભિષેક:—કાકાના ખૂન પછી અલાઉદ્દીન તાબડોતોબ દિલ્હી ગયો. ત્યાં જઈ કાકાના બધા છોકરાઓને મારી નાંખી તે ગાદીપર ચઢી બેઠો.

અલાઉદ્દીન તામસી પ્રકૃતિનો અને કાવા-દાવાવાળો હતો. પોતાનું કુખ્ય ભૂલાવી દઈ લોકોને ખુશ કરવા માટે તેણે પૈસા કાંકરાની માફક ખરચી રાજ્યારોહણ પ્રસંગે લોકોને ખૂબ મોજમજ કરાવી. પછી સ્થિર થયાકેડે સ્વારીઓ કરી તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. અને રાજકારભાર પર બારીક નજર રાખી રાજ્યમાં સારો બંદોબસ્ત કર્યો.

અલાઉદ્દીન ખિલજી.

અલાઉદ્દીને તેમને હરાવી પાછા કાઢ્યા. આ પૂર્વે કેટલાક મોગલો ઇસ્લામી ધર્મ સ્વીકારી દિલ્હીની પડોશમાં કાયમના આવી વસ્યા હતા. મોગલોના હુમલા મારી હઠાવવા જ્યારે તે દૂર જાય ત્યારે પાછળથી આ મોગલો તરફથી છાપાની બીક ન રહે તે માટે અલાઉદ્દીને અહીંના ચાળીસ હજાર મોગલોની કતલ કરી નાંખી બાકી રહેલા તેમના જાતભાઈઓમાં ત્રાસ વર્તાવી દીધો હતો. અલાઉદ્દીનના વખતમાં મોગલોએ બીજા બે સ્વારી કરી હતી, પણ બંને વખતે તેણે તેમને મારી હઠાવ્યા હતા. ત્યારપછી અલાઉદ્દીને ગુજરાત, રજપૂતાના અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાન જીતવા મેરચા માંડ્યા.

મોગલોના પરાજય:—ગાદીપર ચઢી બેઠા પછી તરત અલાઉદ્દીનને મોગલ લોક સાથે લડવું પડ્યું. મોગલો દિલ્હીપર ચઢી આવતા હતા, પણ

ગુજરાત પર સ્વારી (ઈ. સ. ૧૨૯૭) :—ગુજરાત પ્રાંત ધણો સંપત્તિસંપન્ન હતો. એ પ્રાંત ‘ હિંદુસ્થાનનો બગીચો ’ કહેવાય છે. આ વખતે ત્યાં કરણવાઘેલો નામે રજપૂત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણીનું નામ કમળાદેવી હતું. તેને દેવળદેવી નામે એક ખૂબસૂરત છોકરી હતી. દેવગિરીના રામદેવરાયે પોતાના કુંવર માટે કર્ણરાય પાસે દેવળદેવીની માગણી કરી હતી. પણ રામદેવનું કુળ પોતાના જેવું અસલ રજપૂત કુળ નથી એમ ગણી તેણે રામદેવની માગણી તુચ્છકારી કાઢી હતી. સારપછી કેટલેક કાળે કરણનું દૈવ રક્ષું. અલાઉદ્દીન ખિલજીએ ગુજરાત પર સ્વારી કરી, તેમાં કરણની હાર થઈ અને તેની રાજધાની અણહિલવાડ પાટણ શત્રુના હાથમાં ગઈ. તેમજ રાણી કમળાદેવી પણ શત્રુના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. અલાઉદ્દીને તેની સાથે લગ્ન કર્યું. કર્ણરાય દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો અને ગુજરાતનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. પછી રાજકન્યા દેવળદેવી પણ અલાઉદ્દીનના હાથમાં ગઈ સારે અલાઉદ્દીને તેને પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાથે પરણાવી.

ચિતોડપર સ્વારી (૧૩૦૩) :—રજપૂતાનામાં ચિતોડનું રાજ્ય સર્વથી પ્રસિદ્ધ હતું. આ વખતે ત્યાં રાણા ભીમસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. તેની રાણી પદ્મિની ઘણી રૂપાળી હતી. તેની ખૂબસૂરતીની ઘણી ખ્યાતિ અલાઉદ્દીનને કાને આવી હતી. તેથી ચિતોડનું રાજ્ય સર કરી પદ્મિનીનું હરણ કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો, અને તે ચિતોડપર ચઢી ગયો. ચિતોડનો કિલ્લો અબેદ ગણાતો હતો. અલાઉદ્દીન તેને સર કરી શક્યો નહિ. ત્યારે લુચ્ચાઈથી પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો નિશ્ચય તેણે કર્યો. તે ભીમસિંહને મળવા ગયો અને તેણે તેને કહેવડાવ્યું કે રાણી પદ્મિનીની ખૂબસૂરતી વિષે મેં ઘણાં વખાણુ સાંભળ્યાં છે. માત્ર તેનું મોં જ મને ખતાવો તો હું પાછો જઈશ. ભીમસિંહ પ્રથમ તો કમૂલ થયો નહિ, પણ પછી તેણે અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે ફક્ત આરસીમાં તમે પદ્મિનીનો ચહેરો જોઈ શકશો. અલાઉદ્દીને કમૂલ કર્યું. એટલે એક આરસીમાં પદ્મિનીના ચહેરાનું પ્રતિબિંબ તેને ખતાવવામાં આવ્યું. આરસીમાં પદ્મિનીનું મોં જોતાંજ તેનાં સૌંદર્ય ઉપર અલાઉદ્દીન મોહિત થયો. અને ગમે તે પ્રકારે તેનું હરણ કરી જવાનો નિશ્ચય કરી તે છાવણી તરફ પાછો ફર્યો. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ભીમસિંહ તેને વળાવવા ગયો. છાવણીની પાસે આવ્યા એટલે અલાઉદ્દીને ભીમસિંહને કેદ કરી લીધો.

અને તેને કહ્યું કે પશ્ચિમીને આખા સિવાય તને છોડવામાં આવશે નહિ. આ હકીકતની પશ્ચિમીને ખબર પડી. તે ઘણી સતુર સ્ત્રી હતી. તેણે અલાઉદ્દીનને કહેવડાવ્યું કે જો મારા પતિને છૂટા કરવા વચન આપો તો હું તમારી સાથે આવવા કબૂલ થાઉં છું. અલાઉદ્દીને હા પાડવાથી પશ્ચિમીએ પોતે જવાને બદલે પડદાવાળા સાતસો મ્યાના રવાના કર્યા. દરેક મ્યાનામાં એક એક હથિયાર બંધ રજપૂત યોદ્ધા હતા. અંદાજે મ્યાનાને ઉંચકનારાઓ પણ ભોધના વેશમાં રજપૂત વીરોજ હતા. પશ્ચિમી રસાલા-સહિત છાવણીમાં આવી પહોંચી છે એમ સાંભળી અલાઉદ્દીન તો ગાંડો ગાંડો થઈ ગયો. તેણે ભીમસિંહને મુક્ત કર્યો, અને તે ભીમસિંહને સાથે લઈ પૂર ઠાઠમાઠથી પશ્ચિમીને લેવા ગયો. મ્યાનાઓની પાસે પહોંચતાંજ ભીમસિંહ એક ઘોડા પર સ્વાર થઈ સડસડાટ પલાયન કરી ગયો, એટલે મ્યાનામાંથી રજપૂતવીરો કૂદી પડ્યા અને તેમણે અને ઉંચકનારા રજપૂતોએ અલાઉદ્દીનની છાવણીને ખેદાનખેદાન કરી દીધી. એ અરસામાં દિલ્હીથી ખાતમી આવી કે મોગલો દિલ્હીપર ચઢી આવે છે. એટલે નિરાશ થઈ અલાઉદ્દીન દિલ્હી જવા ઉપડી ગયો.

પછી બીજે વર્ષે (૧૩૦૪) જંગી તૈયારી કરી તેણે ચિતોડ ગઢને ફરીથી ઘેરે ઘાલ્યો. ગઢમાં રહી ચિતોડનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ એમ લાગવાથી રજપૂત વીરો ગઢની બહાર પડ્યા અને કેસરિયાં કરી કપાયા તેટલા શત્રુઓને કાપી લડતાં લડતાં મરણ પામ્યા. અને ચિતોડ ગઢ સર થયો. તોપણ રજપૂત પ્રજા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી હોવાથી મેવાડમાં મુસલમાની સત્તા કાયમની થઈ નહિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દક્ષિણમાં દિગ્વિજય અને કારભાર.

દેવગિરીની બીજી સ્વારી:—(ઈ. સ. ૧૩૦૭). ઉત્તર હિંદુસ્થાનના હિંદુ રાજાઓને જીત્યા પછી અલાઉદ્દીને દક્ષિણ જીતવાની તૈયારી કરી.

દખ્ખણુ જીતવા માટે તેણે તેના ગુલામ મલેક કાપુરને મોકલ્યો. કાપુર મોટું લશ્કર લઈ ઈ. સ. ૧૩૦૭ માં મહારાષ્ટ્ર પર ચઢાઈ લઈ ગયો. પ્રથમ, તેણે દેવગિરી પર સ્વારી કરી. ત્યાંના રાજા રામદેવને તેણે હરાવ્યો અને તેને કેદ કરી દિલ્હી મોકલી દીધો. અલાઉદ્દીનને મોટી રકમની ખંડણી ભરવાનું કબૂલ કરી તે છૂટી આવ્યો. રામદેવના મરણ પછી તેનો છોકરો શંકરદેવ રાજા થયો. તેણે અલાઉદ્દીનને ખંડણી ભરવી બંધ કરી. તેથી ૧૩૧૨ માં કાપુરે પાછી દેવગિરી પર સ્વારી કરી. શંકરદેવ મરાયો અને મહારાષ્ટ્ર અલાઉદ્દીનના કબજામાં ગયું.

તેલંગણુ અને કર્ણાટક પર ચઢાઈ:—ઈ. સ. ૧૩૦૮માં મલેક કાપુરે તેલંગણુના રાજા પર સ્વારી કરી. તેણે તેલંગણુની રાજધાની વારંગળા જીતી લઈ ત્યાંના રાજાને દિલ્હીનો માંડળિક બનાવ્યો. સારપછી ૧૩૧૦માં કાપુર કર્ણાટક પર ચઢી ગયો અને તેણે ત્યાંના બલ્લાળ રાજાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની દારસમુદ્ર જીતી લીધી. તેણે બલ્લાળ રાજાને પદબ્રષ્ટ કરી કર્ણાટકને ખાલસા કર્યું. ત્યારપછી કાપુર ઠેઠ રામેશ્વર પહોંચ્યો. રામેશ્વર સુધી પોતે કરેલા દિગ્વિજયની એઠાણી તરીકે તેણે રામેશ્વરમાં એક મસીદ બંધાવી. આ પ્રમાણે મલેક કાપુરે દક્ષિણ પ્રદેશ તાબે કરીને અલાઉદ્દીનનો મનોરથ પૂર્ણ કર્યો.

રાજ્ય કારભાર:—મોગલોની સ્વારીઓને અટકાવવા માટે અલાઉદ્દીને વાયવ્ય સરહદ પર મજબૂત લશ્કરી બંદોબસ્ત કર્યો હતો. રજપૂતોને અને જબરા સરદારોને કાબૂમાં રાખવા માટે કાયમનું મોટું સૈન્ય તે તૈયાર રાખતો હતો. સૈનિકો રાજ રહે તે માટે વેપારીઓએ સિપાઈઓ પાસેથી લેવાના દર તેણે નક્કી કરી આપ્યા હતા. તેણે સરદારોને દારૂ પીવાની મના કરી હતી. તેઓ કાવતરાં રચે નહિ તે માટે સરદારોની માંહિમાંહિની મીજબાનીઓ પણ તેણે બંધ કરાવી હતી. તેનું છૂપી પોલીસ ખાતું બહુ જબરૂં હતું. સર્વ તરફની ખાતમી તેને મળતી. લશ્કરના બળથી તેણે દેશમાં શાંતિ બળાવી હતી. જુદી જુદી સ્વારીઓમાંથી તેણે અઢળક લૂંટ મેળવી હતી. અને લૂંટથી દિલ્હીને બહુ ધનાઢ્ય કરી દીધું હતું. તે જ્યાં જતો ત્યાંથી જીત કરીને આવતો તેથી એ પોતાને બીજો સિકંદર કહેતો. અને સિક્કા ઉપર તેણે ‘બીજો સિકંદર’ એવી છાપ પણ પડાવી હતી. તેણે ઘણું મોટું રાજ્ય મેળવ્યું અને એ વિશાળ

રાજમાં બંદોબસ્ત પણ સારો રાખ્યો હતો. પણ તે સ્વભાવે તામસી અને કૂર હતો. તેથી પ્રજા તેનાથી અસંતોષી હતી. તેથી તેના મરણ પછી તરતજ રાજ્યમાં બખેડા થવા લાગ્યા, અને ધણી પ્રતિ પાછા સ્વતંત્ર થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દિલ્હીમાં યાદવાસ્થળી-તથલખ વંશની સ્થાપના.

મુબારક ખિલજી:—અલાઉદ્દીનના મરણ પછી દિલ્હીમાં યાદવાસ્થળી થઈ. તેમાંથી મલેક કાપુર ગાદી પચાવી પડ્યો. પરંતુ સરદારોએ તેનો વધ કર્યો. પછી અલાઉદ્દીનનો છોકરો મુબારક રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે ધણો વ્યસની અને કૂર હતો. દિલ્હીમાં આમ ઉથલપાથલ થતી હતી તે વખતે દેવગિરીમાં રામદેવનો જમાઈ હરપાળદેવ પાછો સ્વતંત્ર થઈ ગયો હતો. તેથી મુબારકે તેનાપર સ્વારી કરી. લડાઈમાં હરપાળ હાર્યો અને પકડાયો. કૂર મુબારકે તેને ઠાર કર્યો. ખુશ્ નામે એક વટલી ગયેલો હિંદુ મુબારકનો સેનાપતિ હતો. તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી પુષ્કળ લૂંટ મેળવી. અને પછી તે દિલ્હી પાછો આવ્યો. દિલ્હી આવી મુબારકનું ખૂન કરી પોતે સુલતાન થઈ બેઠો. પછી તેણે વીણીવીણીને ખિલજ વંશનો ખોડો કાઢવા માંડ્યો. પણ ખુશ્ના પાપનો ધડો ભરાઈ ગયો હતો. તેના દુષ્ટ કૃત્યો માટે તેને શિક્ષા કરવા સાડ પંજબનો સૂબો ગ્યાસુદ્દીન તથલખ દિલ્હીપર ચઢી આવ્યો અને તેણે ખુશ્ને મારી નાંખ્યો.

ગ્યાસુદ્દીન તથલખ:—(ઈ. સ. ૧૩૨૦-૧૩૨૫). ખિલજ વંશનો તો અત્યાર અગાઉ નાશ થયો હતો તેથી; દિલ્હીના સરદારોએ ગ્યાસુદ્દીન તથલખનેજ ગાદીપર બેસાડ્યો. દિલ્હી શહેરમાં હિંદુ વસ્તી મોટી હતી તેથી ત્યાં હિંદુઓનું જોર વધારે હતું. તેમના તરફથી ગાદીને ઘોઝો ન આવે એવા ઈરાદાથી ગ્યાસુદ્દીને નવું દિલ્હી વસાવ્યું અને તેનું નામ તથલખખાદ રાખ્યું. ગ્યાસુદ્દીને રાજ્ય સારી રીતે કર્યું. દક્ષિણપર સ્વારી લઈ જઈ વરંગળનું રાજ્ય તેણે તાબે કર્યું. ગ્યાસુદ્દીન તથલખ દિગ્વિજય કરી દક્ષિણમાંથી પાછો

આવ્યો ત્યારે રાજપુત મહંમદે એક લઘ્ય મંડપ બંધાવી તેનું સ્વાગત કર્યું. સ્વાગત કરી રહી મહંમદ મંડપમાંથી બહાર નીકળ્યો તેવોજ મંડપ તૂટી પડ્યો અને ગ્યાસુદ્દીન તેની નીચે કચડાઈ મર્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મહંમદ તઘલખ (ઈ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧).

મહંમદની કારકિર્દીનું સ્વરૂપ:—મહંમદ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે રાજ સારી સ્થિતિમાં હતું. તિબેરી તર હતી. મુઢ્ઠી અને લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ સારી હતી. દિલ્હીના સુલતાનનો અધિકાર દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા નદી સુધી ચાલતો હતો. મહંમદ પોતે વિદ્વાન, ધર્મશીલ અને નિર્વ્યસની હતો. પરંતુ તેનામાં વ્યવહારદક્ષતા ન હોવાને લીધે તેની કારકિર્દીમાં રાજકારભાર બગડવા લાગ્યો. તેના ઉડાઉપણાને લીધે તર તિબેરીનું તળાઉ આવ્યું. સરદારોમાં અને પ્રજાજનમાં અસંતોષ થવા લાગ્યો. અને દૂરના પ્રાંતો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં દિલ્હીના પ્રતિસ્પર્ધી ખાલ્જી રાજ્યનો જન્મ થયો. તેમજ તુંગભદ્રાની દક્ષિણે વિજયનગરનું હિંદુ રાજ સ્થાપન થયું. જેમ ઉત્તરમાં રજપૂતો દિલ્હીના રાજ્યનો વિરોધ કરતા હતા તેમ દક્ષિણમાં વિજયનગરનું હિંદુ રાજ ખાલ્જી રાજ સાથે ઝગડા કરવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે મહંમદ તઘલખની કારકિર્દીમાં દિલ્હીની સુલતાનશાહીનું સ્વરૂપ બદલાતું ચાલ્યું.

સ્વચ્છંદી કારભાર:—મહંમદ શરો તેમજ મહત્વાકાંક્ષી હતો. કારકિર્દીની શરૂઆતમાંજ તેણે ખજનો ખાલી કરી મોટું લશ્કર ઉભું કર્યું અને દક્ષિણમાં પોતાના રાજ્યનો બહોળો વિસ્તાર કર્યો. પ્રજાનું હિત સાધવાની તેને ઘણી ઈચ્છા હતી. પણ તે ચંચળ મનનો લહેરી માણસ હોવાથી પુખ્ત શાણા માણસોની સલાહ ન લેતાં પોતાની કલ્પના પ્રમાણેજ તેણે કારભાર કરવા માંડ્યો.

તે સમયમાં રાજ સામે બંડ ઉઠાવતું એ તો એક રમત હતી. મહંમદના કડક અમલને લીધે જબરા અમીર ઉમરાવો બેદિલ થયા હતા. આ અરસામાં

મોગલોએ સ્વારી કરી. ત્યારે તેમની સામે થઈ તેમને મારી હાવવાને બદલે મહંમદે તેમને ખંડણીની મોટી રકમ આપી પાછા વાળ્યા. મહંમદ કોઈ પ્રસંગે કડક અમલ કરતો તો કોઈ પ્રસંગે પોતો થઈ જતો. રાજ્યમાં જોઈએ તેવો સારો બંદોબસ્ત તો હતો નહિ, તેમ છતાં મોટું સૈન્ય ઉભું કરી ઇશિન અને ચીન પર સ્વારી મોકલવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. ચીનની સ્વારી હિમાલયને રસ્તે મોકલી હતી. તેથી ઘણુંખરું સૈન્ય તો હિમાલયના વિકટ ઘાટોમાંજ મરણ પામ્યું. અને રહ્યુંસહ્યું જે પાછું ફર્યું તેને ગુસ્સાના આવેશમાં મહંમદે કતલ કર્યું. આ પ્રમાણે લશ્કરને માટે ખરચેલા પૈસા બરબાદ ગયા. તેના દરબારનો ઠાઠ ભારે હતો. કવિ પંડિતોને તે ઉદાર હાથે આશ્રમ આપતો. તેની પાસેથી કોઈ ભિક્ષુક ભિક્ષા પામ્યા વિના પાછો જતો નહિ. તેના આવા ઉદાર અને ખરચાળ સ્વભાવને લીધે તેના વિશાળ રાજ્યની મોટી ઉપજ પણ પૂરતી થઈ પડતી નહિ. તેથી ઉપજ કરવા માટે તે વિલક્ષણ યોજના યોજતો.

ઉપજ યોજના:—તિજેરી તર કરવા માટે તેણે ભારે કરો મૂક્યા. તે કરો વસૂલ કરવા માટે વસૂલાત અધિકારીઓ પુષ્કળ જુલમ કરતા હતા. તેથી અધિકારીઓ આવ્યાની ખબર પડતાંજ લોકો જંગલમાં નાસી જતાં. ત્યારે મહંમદ તેમની પાછળ ઘોડેસ્વારો છોડતો. તે ઘોડેસ્વારો વિકાળ પશુઓનો શિકાર કરે તેમ લોકોનો શિકાર કરતા. અમલદારોને પણ તે તરવારની ધારપર રાખતો. આવા કારણોને લીધે દૂરદૂરના પ્રાંતોમાં બંડ થવા લાગ્યાં. એવાં બંડો શમાવી દેવા માટે રાજ્યની મધ્યસ્થ રાજધાની તરીકે તેણે દેવગિરી પસંદ કર્યું. તેને દોલતાબાદ નામ આપી દિલ્હીની વસ્તીને દોલતાબાદ જઈ રહેવા તેણે હુકમ કર્યો. મુસાફરીની મુશ્કેલીને લીધે વસ્તીનો મોટો ભાગ માર્ગમાંજ મરણ પામ્યો. દેવગિરીમાં રાજધાની બરાબર જમી નહિ એટલે તેણે પાછો લોકોને દિલ્હી જઈ રહેવાનો હુકમ કર્યો. અધૂરામાં પૂરું દુકાળ પડ્યો. ત્યારે ભૂખમરાથી પ્રજાને બચાવવા માટે તેણે પુષ્કળ પૈસો ખરચ્યો. તેણે ખેડૂતોને તગાવી પણ આપી. કરોની વસૂલાત પૂરી ઉત્પત્તિ થઈ નહિ. ત્યારે તેણે ચાંદીના નાણાં જેવા તાંબાના સિક્કા પડાવ્યા. અને ચાંદીના સિક્કા જેટલી તેની કિંમત ઠેરવી. પણ એ તાંબાનાણું બજારમાં ચાલ્યું નહિ. તેમજ તે કાળે સરકારી ટંકશાળ જેવી વ્યવસ્થા કંઈ હતી નહિ એટલે બનાવટી સિક્કા

ઠેકાણે ઠેકાણે ખનવા લાગ્યા. આમ થવાથી બનરોમાં લેવડ દેવડ બંધ થઈ અને વિપારને ધણો ધોકોકો પહોંચ્યો.

બંડોનો ઉદ્ભવ:—મહંમદના આવા બુદ્ધી અને અવિચારી અમલને લીધે અમીર ઉમરાવ અને પ્રજા વીકર્યા. જ્યાં ત્યાં બંડ થવા લાગ્યાં. બંગાળા અને ગુજરાતના સૂબાઓએ દિલ્હીની ઝુંસરી ઉતારી નાંખી. મહંમદ ગુજરાતમાં ગયો અને ત્યાંના સૂબા સરદારોને હરાવી શિક્ષા કરી પાછો ગયો, કે તરત પાછાં બંડ થવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૩૪૭ માં હસન ગંગુ નામના એક મુસલમાને દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી નામનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એજ અરસામાં વરંગુળના એક રાજવંશીએ તુંગભદ્રાને કાંઠે વિજયનગરનું હિંદુ રાજ સ્થાપ્યું. ત્યારપછી ગુજરાતના કેટલાક તોફાની મુસલમાન સરદારોની પૂઠ પકડતો મહંમદ સિંધમાં ગયો. ત્યાં તે ઈ. સ. ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

સ્વભાવ:—મહંમદ ધર્મશીલ, નિર્વ્યસની અને વિદ્વાનો શોખીન હતો. પ્રજા પર તે પ્રેમ રાખતો તે દુકાળ વખતે તેણે ભરેલાં પગલાંથી સાખીત થાય છે. પરંતુ તેના ઉટાંગ વિચાર પ્રમાણે તેણે યોજેલા ઉપાયોથી પ્રજાને ધણું દુઃખ ભોગવવું પડતું હતું. તેની યોજનાઓમાં કદપના હતી પણ વ્યવહાર દષ્ટીએ તેની યોજનાઓ દેશકાળને અનુસરતી અને ફળદાયી નહોતી. તેના અંગમાં જોમ પુષ્કળ હતું, છતાં મહંમદ રાજ સંભાળી શક્યો નહિ, તેનું કારણ તેનામાં વ્યવહારજ્ઞાનનો અભાવ હતું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ફિરોઝ તખલખ. (ઈ. સ. ૧૩૫૧-૧૩૮૮).

ફિરોઝની કારકિર્દીનું સ્વરૂપ:—મહંમદ તખલખ પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોઝ ગાદીપર આવ્યો. તે સ્વભાવે હેતાળ અને શાંત હોવાથી મુસલમાન સરદારોનો અસંતોષ કમી થયો. મહંમદના વખતમાં રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા-થવાથી બંગાળા, ગુજરાત, સિંધ વગેરે દૂરના પ્રાંતો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા હતા. તે પ્રાંતોપર ફિરોઝશાહે સ્વારીઓ કરી. પણ તેમાં તેને યશ મળ્યો નહિ.

ત્યારે તેણે સ્વારીઓ કરવાનો નાદ ઝોડી દીધો અને હાથમાં જેટલું રાજ હતું તેમાં સુધારણા કરવા માંડી. તેના રાજકારભારમાં ખાસ જાણવા જેવું કંઈ નહોતું, તોપણ તેની કારકિર્દીમાં દેશમાં આબાદની થઈ હતી.

રાજ્ય કારભાર:—દિરોઝ કાર્યકુશળ નહોતો એ ખરું, પરંતુ તે ગુણુ-ગ્રાહી હતો અને હોશીઆર માણસોનો પારખ હતો. એટલે તેણે હોશીઆર માણસોને કારભાર સોંપ્યો હતો. મુકબલખાન નામનો તેનો પ્રધાન હતો. તેણે ઉત્તમ પ્રકારે કારભાર ચલાવ્યો હતો. મહંમદે ખેડુતોને આપેલી તગાવી મુકબલખાને માફ કરી. તેથી ખેડુતોની સ્થિતિ સુધરી અને ઠરાવેલી જમીન-મહેસૂલ બિન તકરારે ખેડુતો ભરવા લાગ્યા. તેથી તિબેરી ભરપૂર થવા લાગી. એટલે દિરોઝ લોકાપયોગી બાંધકામો હાથ ધર્યાં. જમનામાંથી નહેર ખોદાવવાનું કામ દિરોઝની કારકિર્દીમાં શરૂ થયું હતું. તેણે જુવાનપુર અને દિરોઝ-બાદ નામનાં નવાં શહેરો વસાવ્યાં, અને દિલ્હીના જૂનાં બાંધકામોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. દિરોઝને વૈભવ અને ઠાઠમાઈનો ઘણો શોખ હતો. તેની પાસે ચાળીસ હજાર તો ગુલામો હતા. તે દાનશૂર પણ હતો. દરવર્ષે એક કરોડ રૂપીઓ તે ગરીબ ગુરખાંમાં વહેંચતો. જેઓએ જીંદગીભર રાજ્યની વફાદારીથી નોકરી કરી હોય તેઓને દિરોઝ સાડે વર્ષાસન આપતો. અધિકારીઓને અને સરદારોને ખુશ કરવા માટે તેમને જગીરો આપવાની પદ્ધતિ તેણે દાખલ કરી. હિંદુઓ તરફ તે ધાતકી રીતે વર્તતો હતો અને તેઓનાં દેવાલયો તોડાવી તેના પથરાની મસીદો બંધાવતો હતો. દિરોઝશાહ લગભગ ચાળીસ વર્ષ રાજ્ય કરી ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

તથલખ વંશની પડતી:—મહંમદ તથલખના વખતથી દૂરદૂરના પ્રાંતો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા હતા. દિરોઝ પરાક્રમી ન હોવાને લીધે સ્વતંત્ર થયેલા પ્રાંતો પાછા દિલ્હીના છત્રનીચે તે લાવી શક્યો નહિ. તેણે ચાલુ કરેલી જાગીર આપવાની પદ્ધતિનું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું. બંગાળા, ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ, સિંધ વગેરે પ્રાંતો સ્વતંત્ર થવાથી દિલ્હીનું રાજ્ય સંકુચિત થઈ ગયું. દિરોઝ પછી ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં સમરકંદના બાદશાહ તૈમૂરલંગે હિંદપર સ્વારી કરી. લૂંટફાટ ચલાવતો અને ગામો બાળતો તે દિલ્હી આવી પહોંચ્યો. તેણે દિલ્હી શહેરમાં ભારે કતલ ચલાવી આખું શહેર લૂંટી લીધું.

ખિજરખાન નામના એક સરદારને પંજાબનો સુબેદાર નીમી તૈમૂરલંગ પાછો ગયો. આ સ્વારીથી તખલખ વંશ દોદળો થઈ ગયો. પછી થોડા વર્ષમાં તખલખ વંશનો અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

સૈયદવંશ (ઈ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૫૧) અને

લોદીવંશ (ઈ. સ. ૧૪૫૧-૧૫૨૬).

સૈયદ વંશની કારકિર્દી:—તખલખ વંશ પછી ઈ. સ. ૧૪૧૪ માં ખિજરખાંએ દિલ્હીમાં સૈયદ વંશની સ્થાપના કરી. એ વંશમાં ચાર રાજ થયા હતા. પણ તે માત્ર નામનાજ રાજ હતા. તેમની સત્તા માત્ર દિલ્હીમાં અને તેની આસપાસના થોડા મુલકમાંજ ચાલતી હતી. છેલ્લા સુલતાન અલાઉદ્દીન ઉર્ફે આલમશાહને ઈ. સ. ૧૪૫૦ માં બહલોલ લોદી નામના પંજાબના એક પહાણ સરદારે પદબ્રજ કરી લોદી વંશની સ્થાપના કરી.

લોદી વંશ-બહલોલ લોદી (ઈ. સ. ૧૪૫૧-૧૪૮૮):—બહલોલ લોદી બહાદુર અને પરાક્રમી હતો. તેને અફઘાન લોકની સારી મદદ હતી. તેમની મદદથી તેણે જુવાનપુર, મેવાડ, શેહિલખંડ અને ગ્વાલીઅર પાછાં દિલ્હીની સત્તા નીચે આણ્યાં. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી બહલોલ ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો.

સિકંદર: (ઈ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૧૮):—બહલોલ પછી તેનો છોકરો સિકંદર ગાદીપર આવ્યો. તેણે બહાર પ્રાંત અને ચંદેરીનો મુલક દિલ્હીના રાજ્યમાં સામેલ કરી દીધા. તેણે રાજ્યમાં સારી શાંતિ જાળવી અને કારબાર પણ ઠીક ચલાવ્યો. મુસલમાન પ્રજાને તે સંતુષ્ટ રાખતો હતો અને હિંદુઓ પર જુલમ કરતો હતો. હિંદુઓનાં ઘણાં દેવાલયો તેણે તોડાવી નાંખ્યા હતાં. તે ૧૫૧૮ માં મરણ પામ્યો.

ધમ્માહીમ (૧૫૧૮-૧૫૨૬):—સિકંદર પછી તેનો છોકરો ધમ્માહીમ ગાદીપર આવ્યો. તે કામનો કરંદો પણ ઉદ્ધત હતો. એની આગળના સુલતાન-

નોએ અફઘાન લોકને વધારે પ્રગતી સવળતા આપી હતી તેથી તેઓ શિરબેર થઈ પડ્યા હતા. ઇબ્રાહીમે તેમને કાબૂમાં લાવવા પ્રયત્નો કર્યા. તેણે તેમને દરબારમાં આવી મુજરો કરતસ કરવાની ફરજ પાડી. તેથી તેઓ બેદલ થયા, અને ઇબ્રાહીમને મદદ આપતા બંધ પડ્યા. એટલે ઇબ્રાહીમની સત્તા નબળી પડી. બહાર પ્રાંત પાછો સ્વતંત્ર થઈ ગયો. પંજાબના સૂબા દોલતખાન લોદી અને તેના ભત્રીજા આલમખાને ઇબ્રાહીમની વિરુદ્ધ તરફટ રચ્યું. તેઓએ કાબુલના મોગલ રાજા બાબરની સાથે પત્ર વહેવાર કરી તેને તેમની મદદે બોલાવ્યો. બાબર તો છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં આવા લાગતી રાહ જોઈ જ રહ્યો હતો. મોટું સૈન્ય લઈ તે હિંદુસ્થાનપર ચઢી આવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં પાણિપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં ઇબ્રાહીમ માર્યો ગયો અને દિલ્હીનું રાજ બાબરના હાથમાં ગયું. આ પ્રકારે દિલ્હીમાં ત્રણસો વર્ષ સુધી ટકેલી તુર્કી સુલતાનશાહીનો અંત આવ્યો.

મુસલમાનોના વિજયનાં કારણો:—મુસલમાનો શક્તિ હતા. શક્તિ-તનમાં હિંદુઓ તેમના કરતાં કંઈ ઉતરતા નહોતા. તેમજ તેમનું સંખ્યાબળ પણ મુસલમાનો કરતાં વિશેષ હતું. તેમજતાં હિંદુઓની હાર કેમ થઈ તે લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. મુસલમાનોની યુદ્ધ સામગ્રી અને તેમના લશ્કરી દાવપેચ વધારે ઉંચા પ્રકારનાં હતાં. ધર્મ પ્રચારને માટે તેઓ જીવપર આવી લડતા. મુસલમાનોમાં ઉંચ નીચ જેવું કંઈ હતું નહિ. પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓની સામે લડતી વખતે તેઓ એક ખીજની પડખે ઉભા રહી લડતા. એ ઉપરાંત તેઓ માંસાહારી હોવાથી અને ઠંડા પહાડી મુલકના રહેવાસી હોવાથી ઝનૂની અને ખડતલ બાંધના હતા. એથી ઉલટું હિંદુઓમાં ઉંચનીચનો ભેદ હતો. હિંદુઓનું લક્ષ આ દુનીઆના સુખકરતાં આવતી દુનીઆના સુખ તરફ વિશેષ હતું. યુદ્ધ કળામાં તેઓએ કળાનુસાર સુધારણા કરી નહોતી. આ કારણોને લીધે હિંદુઓ મુસલમાનો સામે ટકી શક્યા નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય અને વિજયનગરનું રાજ્ય.

બ્રાહ્મણી રાજ્ય:—આ રાજ્યનો સ્થાપનાર હસન ઉર્ફે ઝફરખાન મહંમદ તખલ્લુસનો એક તુર્કી ગુલામ હતો. મહંમદના રાજ્યકારભારથી કંટાળી તે દક્ષિણમાં ગયો. અને ત્યાં તેણે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. પ્રથમ તેણે રાજધાની ગુલબર્ગમાં રાખી હતી. પણ થોડા કાળ પછી ત્યાંથી ખસેડી તે ખેદર લઈ ગયો. બ્રાહ્મણી રાજ્યનો વિસ્તાર તાપીથી તુંગભદ્રા નદી સુધી હતો. તેમાં મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણ અને કર્ણાટક દેશો આવેલા હતા. એ રાજ્યમાં ગોવા અને દામોલ એ બે બંદરો હતાં. તે બંદરો વાટે પરદેશો સાથે બહોળો વેપાર ચાલતો હતો.

વિજયનગર જોડે વિરોધ:—એજ અરસામાં તુંગભદ્રાની દક્ષિણે વરંગુળ રાજકુટુંબના હરિહર અને યુક્ત નામના બે ભાઈઓએ તેમના ગુરુ વિદ્યારણ્ય સ્વામિના આશીર્વાદથી એક મહાન હિંદુ રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. વિજયનગર તેની રાજધાની હતું. દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય નવું હોવાથી તેનું સંખ્યાબળ ઓછું હતું. તે વધારવા માટે ત્યાંના હિંદુઓને લાલચથી અને જોરજુલમથી મુસલમાન કરવામાં આવતા હતા. કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીઓ વચ્ચેના ક્ષેત્રમાં એ બે રાજ્યો વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી. તે કાળની દક્ષિણમાંની ઘણીખરી લડાઈઓ આ ભાગમાંજ થતી. દિવસે દિવસે દખ્ખણના આ બે રાજ્યો વચ્ચે વેર વધતું ચાલ્યું. જે પ્રમાણે ઉત્તરમાં દિલ્હીના રાજ્ય સાથે રજપૂતોને વિરોધ થતો તેમ દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી અને વિજયનગરનાં રાજ્ય વચ્ચે વિરોધ ચાલતો હતો. મુસલમાનોમાં સામાજિક અને ધાર્મિક ઐક્ય બહુ સાફ હતું. તે ઉપરાંત ખીજા ધર્મલામી દેશોમાંથી મુસલમાનો આવી બ્રાહ્મણી લશ્કરમાં ભરતી કરતા, તેથી તેમનું લશ્કરી બળ વધતું જતું. બ્રાહ્મણી રાજકર્તાઓ વારંવાર વિજયનગરના હિંદુઓ ઉપર તૂટી પડતા. પણ દરેક વખત વિજયનગરના બહાદુર વીરો તેમને મારી હડાવતા હતા. આ પ્રમાણે તેઓએ દોઢસો વર્ષ સુધી

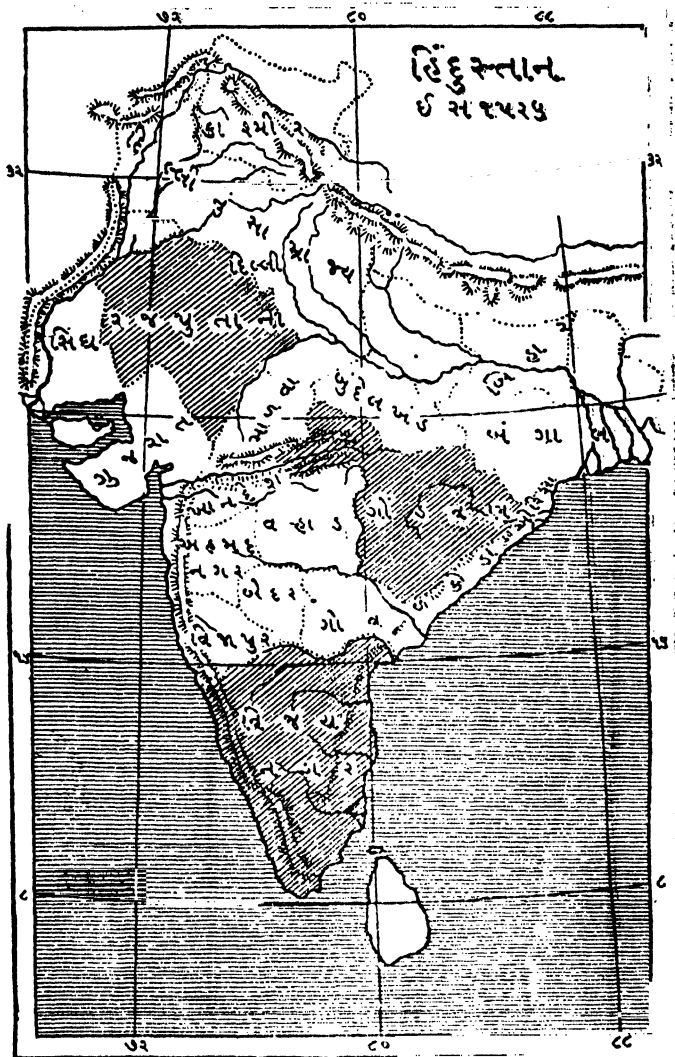
પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી, અને કૃષ્ણાથી કન્યાકુમારી સુધી એક જગત્ હિંદુ રાજ ટકાવી રાખ્યું.

સુલતાન ફિરોઝશાહ અને રાજા દેવરાય:—ઈ. સ. ૧૪૬૮ સુધીમાં બ્રાહ્મણી વંશના ચૌદ રાજા થઈ ગયા. જ્યાંસુધી બ્રાહ્મણી રાજ્ય કાયમ રહ્યું ત્યાંસુધી હરિહરે અને બુકકે સ્થાપેલા રાજ્યમાં તેમનાજ વંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એ હિંદુ રાજાઓને બ્રાહ્મણી સુલતાનો સાથે હંમેશ લડાઈઓ થતી. બ્રાહ્મણી સુલતાનોમાં ફિરોઝશાહ નામનો એક પ્રસિદ્ધ સુલતાન થઈ ગયો છે. તેણે ઈ. સ. ૧૪૦૬ માં એક મોટું સૈન્ય લઈ વિજયનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. તે ઘેરો પાંચ મહિના ચાલ્યો હતો. વિજયનગરના રાજા દેવરાયે બહુ બહાદુરી બતાવી રાજધાનીનું રક્ષણ કર્યું. પરંતુ છેવટે તે સુલતાન ફિરોઝશાહને શરણે ગયો અને તેને તેની રાજકન્યાનું લગ્ન ફિરોઝશાહ સાથે વિજયનગરમાંજ કરવું પડ્યું.

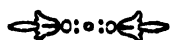
દિવાન મહંમદ ગાવાન:—ઈ. સ. ૧૪૫૦ ના અરસામાં બ્રાહ્મણી રાજ્યનો કારભાર મહંમદ ગાવાન નામના એક કાર્યદક્ષ અને નિમકહલાલ ઇરાની દિવાનના હાથમાં હતો. તે વખતે વિજયનગરમાં પરાક્રમી સેનાપતિ સલુબ નરસિંહે બીજો રાજવંશ સ્થાપ્યો હતો. બંને રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, તેમાં નરસિંહે મહંમદ ગાવાનનો પરાજય કરી વિજયનગરના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો. મહંમદ ગાવાને પચીસ વર્ષ સુધી બ્રાહ્મણી રાજ્યનો કારભાર સારી રીતે ચલાવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૮૧ માં તેનું ખૂન થયું ત્યારપછી બ્રાહ્મણી રાજ્યની પડતી થઈ, અને તેના પાંચ વિભાગ પડી ગયા. ઇલિયપુરની ઇમાદશાહી, અહમદનગરની નિઝામશાહી, બિજાપુરની આદિલશાહી, ગોવલકોંડાની કુતુબશાહી અને બિદુરની બરીદશાહી. એવાં પાંચ રાજ્યો સ્થાપન થયાં. બાબરે ઇબ્રાહીમ લોદીપર જ્યારે સ્વારી કરી ત્યારે દક્ષિણમાં આ પાંચ મુસલમાની અને વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યની સત્તા ચાલતી હતી. બ્રાહ્મણી રાજ્ય આમ વહેંચાઈ ગયા પછી જુદા જુદા સુલતાનો એક એકની ઈર્ષિ કરવા લાગ્યા. એજ અરસામાં વિજયનગરમાં પણ ક્રાંતિ થઈ. એક નરસા નાયક નામના સેનાપતિએ નવો વંશ ચાલુ કર્યો. વિજયનગરનો રાજા એક સુલતાનનો પક્ષ કરી બીજા સાથે લડતો. એ પ્રમાણે

પચાસ વર્ષ ચાલ્યું. નરસા નાયકના વંશમાં ત્રીજો પરાક્રમી રાજા કૃષ્ણદેવરાય નામે થઈ ગયો. તેણે સુલતાનોની માહિમાહિની લડાઈમાં પડી ઈ. સ. ૧૫૨૯ સુધી આદિલશાહીના સુલતાન સાથે લડાઈ ચલાવી. ત્યારથી આદિલશાહીનો સુલતાન વિજયનગરના રાજ્યનો કટ્ટો દુશ્મન થયો.

તાલિકોટનું યુદ્ધ (૧૫૬૫):—કૃષ્ણદેવ રાજા પછી રામરાજા નામનો તેનો પ્રધાન વિજયનગરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે દક્ષિણના મુસલમાનોમાં સળગેલી જાદવાસ્થળીનો લાભ લઈ મુસલમાનોએ વારંવાર કરેલી લૂંટ અને અત્યાચારોનો બરાબર બદલો લીધો. રામરાજાની વધતી જતી સત્તાથી ગભરાઈ બધા સુલતાનો એક થયા અને તેઓએ એક જાળ સૈન્ય ઉભું કર્યું. તેઓનું હયદળ અને તોપખાનું ઉત્તમ હતું. આ સંયુક્ત સૈન્યનો સામનો કરવા રામરાજા અને તેનો ભાઈ પાંચ લાખની ફોજ લઈ ઉત્તર તરફ ગયા. કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરે રાક્ષસતંગડી આગળ બંને સૈન્યો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ મચ્યું. આ લડાઈનેજ તાલિકોટની લડાઈ કહે છે. રામરાજાએ અદ્ભુત પરાક્રમ કરી મુસલમાની સૈન્યને જવાબ આપ્યો. પણ તેમના તોપખાના અને ઘોડેસ્વારો આગળ રામરાજાનું સૈન્ય ટકી શક્યું નહિ. તેના એક લાખ સૈનિકો માર્યા ગયા. છેવટે રામરાજા પકડાયો ત્યારે નિઝામ-શાહે તેનું ડોકું કાપી નાંખ્યું. પછી મુસલમાનો વિજયનગર પર ચઢી ગયા અને પાંચ મહિના સુધી લૂંટફાટ ચલાવી વિજયનગરને તેઓએ જમીન-દોસ્ત કરી નાંખ્યું. રામરાજાના વંશજોએ ચંદ્રગિરીમાં એક નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિજયનગરનો આ એથી રાજવંશ કહેવાય છે. આગળ જતાં આજ ચંદ્રગિરીના રાજા પાસેથી જમીન લઈ અંગ્રેજોએ મદ્રાસ શહેર સ્થાપ્યું.

ભાગ ત્રીજો.

મોગલ સામ્રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

મોગલ સત્તાની સ્થાપના.

એકછત્રી રાજ્યની આવશ્યકતા:—પઠાણ રાજ્યોના સમયમાં મોગલ, તુર્ક વગેરે પરદેશી લોક વારંવાર હિંદુસ્થાન પર ચઢી આવતા. તેથી દેશમાં વારંવાર અખેડા થતા અને પ્રગતિના માર્ગમાં અંતરાય થતો. ધણી સમયની અંધાધુંધીથી લોકો કંટાળી ગયા હતા. હવે એકછત્રી રાજ્ય થાય અને દેશમાં શાંતિ રહે તો સાચું એમ સૌને લાગતું હતું. આવા સંજોગોમાં મોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો નંખાયો.

મોગલ વંશનો પૂર્વ ઇતિહાસ:—મોગલોનો પૂર્વજ તૈમૂરલંગ જાતે તુર્ક હતો. સમરકંદમાં રાજધાની રાખી મધ્ય એશિયામાં તેણે એક માહારાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૪૦૫ માં તે મરણ પામ્યો ત્યારપછી તેના રાજના ટુકડા થઈ ગયા. તૈમૂરના વંશજોના હાથમાં ફક્ત આમુદરીઆ અને સિરદરીઆ એ બે નદી વચ્ચેનો મુલક રહ્યો. એ મુલકમાં સમરકંદ, બુખારા વગેરે સમૃદ્ધ અને શોભીતાં શહેરો હતાં. એ ભાગમાં વિદ્વાકળાની ધણી પ્રગતિ થઈ હતી. ત્યાંના લોકો બહાદુર અને સાહસિક હતા. પછી તૈમૂરના વંશજોએ

રાજ્યની વહેંચણી કરી લીધી. તેમાં ખોકનનું રાજ્ય ઉમરશેખ મીરઝાને મળ્યું. ઉમરશેખનું લગ્ન જંગીઝખાનના વંશના મોગલ રાજા યુનસખાનની છોકરી સાથે થયું. એ છોકરીને પેટે ઈ. સ. ૧૪૮૩ માં આબરનો જન્મ થયો. હિંદુસ્થાનમાં મોગલ રાજ્યનો પાયો નાંખનાર આબર તે આજ. આબરમાં જંગીઝખાન અને તૈમૂરલંગ એ બંનેના વંશોનું લોહી વહેતું હતું. આબરની નાની ઉમ્મરમાંજ એના આપનું મૃત્યુ થવાથી રાજ્યકારભારનો ભાર તેના ઉપર આવી પડ્યો. નાની ઉમ્મરનો જાણી તેના પિત્રાધ્યોએ રાજ્ય પચાવી પાડવાના ધણા પ્રયત્ન કર્યા. તેમના તરફથી આબરને ધણું વેઠવું પડ્યું હતું. પણ તેની મા અને વડીઆઈની સલાહ અને ધીરજથી આબરે સઘળું સંકટ દૂર કર્યું. તૈમૂરલંગના સિંહાસન પર બેસી મધ્ય એશિયામાં એક મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એવી તરુણ પરાક્રમી આબરની મહત્વાકાંક્ષા હતી. પરંતુ દુશ્મનોનો ધણો વિરોધ હોવાથી એ આકાંક્ષા તેને છોડવી પડી. એટલુંજ નહિ પણ પોતાનો દેશ છોડી તેને નાસી જવું પડ્યું. છેવટે ઈ. સ. ૧૫૧૪ માં આબરે કાબુલમાં નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું.

આ વખતે હિંદુસ્થાનમાં દિલ્હીની ગાદી પર લોદી વંશનો ઇબ્રાહીમ હતો. લોદીવંશ પડતી હાલતમાં હતો. અને આબરની નજર હિંદુસ્થાન તરફ જ હતી. ઈ. સ. ૧૫૧૯ પછી તેણે પંજાબ પર ચાર વાર સ્વારી કરી, અને પુષ્કળ લૂંટ તે કાબુલ લઈ ગયો. ઇબ્રાહીમ ધણો અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તેનો ભાઈ અને પંજાબનો સૂબો દોલતખાન લોદી તેની સામે થયા અને તેઓએ આબરને મદદે બોલાવ્યો. આબર તો ટાંપીજ રહ્યો હતો. આ આચતી સંધિનો લાલ લછ તે હિંદુસ્થાન પર ચાલી આવ્યો.

પાણિપતનું યુદ્ધ (૧૫૨૬):—વીસ હજારનું સૈન્ય અને જળરૂં તોપખાનું લઈ આબર ચઢી આવ્યો. પંજાબમાં થઈ તેણે દિલ્હી તરફ દૂર કરી. ઇબ્રાહીમ એક લાખનું લશ્કર લઈ તેની સામે ગયો. પાણિપતવા મેદાનમાં બંને લશ્કરનો ભેટો થયો. આબરે સૈન્યને મોખરે તોપખાનું ગોઠવ્યું હતું. અને તેની પાછળ અર્ધ વર્તુળાકારે સૈનિકો હતા. ઇબ્રાહીમે સો હાથી લશ્કરને મોખરે રાખી પાછળ સૈનિકો રાખ્યા હતા. હાઈની શરૂઆતમાંજ આબરના ગોળદાંનેએ તોપનો જળરૂં મારો હાથીઓ ઉપર ચલાવ્યો. હાથીઓ ધાયલ

થતાં દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. તેથી ઈબ્રાહીમના લશ્કરમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. એટલે બાબરના સૈન્યે ઈબ્રાહીમના સૈન્ય પર બે બાબુએથી હુમલો કર્યો. ઈબ્રાહીમનું સૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. તેના પંદર હજાર સિપાઈઓ માર્યા ગયા. બાકીના જીવ લઇને નાઠા. ઈબ્રાહીમ લડાઈમાં માર્યો ગયો. લડાઈ બે કલાકજ ચાલી હતી. તેમાં અફઘાનોની પૂરેપૂરી હાર થઈ અને મોગલોનો વિજય થયો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ઝહિરદીન મહંમદ બાબર (૧૫૨૬-૧૫૩૦).

પૂર્વ તૈયારી:—પાણિપતની લડાઈ પછી બાબરના પુત્ર હુમાયુએ આગ્રા જતી લીધું અને બાબરે દિલ્હી હસ્તગત કરી ત્યાં પોતાની દુવાલ ફેરવી. આમ હાથમાં આવેલા રાજ્યનું એક મોટું સામ્રાજ્ય બનાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. બાબર દિલ્હીનું રાજ્ય કાયમનું પોતેજ લઈ લેશે એવી સહેજ પણ કલ્પના અફઘાનોને અને રજપૂતોને નહોતી. તેથી બાબરને પાછો કાઢવા તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેમાં રજપૂતોનો અગ્રેસર ભાગ હતો. બાબરને આની ખબર પડતાંજ હુમાયુને અફઘાનો સામે થવા જુવાનપુર તરફ મોકલી પોતે રજપૂતો સામે લડવા ગયો.

બાબર

સિકંદીની લડાઈ (૧૫૨૭):—આ

વખતે મેવાડનો રાણો સંગ રજપૂતોમાં અગ્રેસર હતો. રાણો સંગ બહાદુર તેમજ ખંધો હતો. હિંદુ સામ્રાજ્ય પાછું સ્થાપવાનો લાગ આવ્યો છે એમ જાણી બધાં રજપૂત રાજ્યોને તેણે પોતાના

હુંડા નીચે એકત્ર કર્યાં. પછી રજપૂતાનાની સરહદ પરની બિઆણા નદી ઝોળંગી સંગ આત્રા ગયો. રજપૂતો સાથે યુદ્ધ કરવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હોવાથી બાબર સહેજ વિભાસણમાં પડ્યો. પણ ઢીલ કરવામાં ફાયદો નથી એમ વિચારી તેણે આત્રા તરફ કૂચ કરી. અને સિક્કી પાસે પોતાનું સૈન્ય ગોઠવ્યું. રજપૂત સૈન્ય પણ તરત સામે આવી ઉભું રહ્યું. મોગલ સેના ઠરી-ઠામ થાય તે પહેલાં જો સંગે હુમલો કર્યો હોત તો તેને વિજય મળત. પણ તે મોગલોના હુમલાની રાહ જોતો ઉભો. આમ વખત મળવાથી બાબર સ્વસ્થ થઈ ગયો અને તેને હિંમત આવી. અને બંને લશ્કરો સામસામાં થઈ ગયાં. આ લડાઈમાં બાબરે દારૂગોળાનો ઉપયોગ ધણો કર્યો. રજપૂત વીરોએ જોકે અતુલ પરાક્રમ બતાવ્યું તોપણ તોપના મારા સામે તેઓનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. લડાઈમાં ઘણા વીરો માર્યા ગયા. ચાર કલાકના યુદ્ધ પછી રજપૂતોની હાર થવા લાગી અને બાબરની બાજુ જીત પર આવી. રાણો સંગ ધણો જખમી થયો હતો. હાર ખાઈ રાજધાનીમાં પાછા જતાં શરમ લાગવાથી સંગ મેવાડના હુંગરોમાં જઈ રહ્યો અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. (૧૫૩૦). સિક્કીની ક્ષતેહથી રજપૂતો તરફની બીક નષ્ટ થવાથી બાબરનું કામ સરળ થયું.

સારપછી બીજા રજપૂત સરદારોનો બાબરે પરાજય કર્યો. સંગના શ્વર સ્નેહી મેદનીરામને હરાવી તેનો ચંદેરીનો કિલ્લો બાબરે જીતી લીધો.

ગોત્રાની લડાઈ (૧૫૨૯):—આમ બાબરની સત્તા જામતી જતી હતી તોપણ હજુ તેને હરાવી પાછો હઠાવવાની અફગાન સરદારોને આશા લાગતી હતી. ઇબ્રાહીમ લોદીના બાઈ મહંમદે જુવાનપુર કબજે કરી બંગાળના અફગાનોને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. આ વાતની ખબર પડતાંજ બાબર દિલ્હીથી ઉપજો અને ગંગાને તીરે બકસાર સુધી ગયો. તેણે ગંગા અને ગોત્રાના સંગમ આગળ અફગાનો સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં તેણે અફગાનોને સજ્જડ હાર આપી. આથી બંગાળા અને બહારના અફગાનો તરફની બીક ઓછી થઈ.

બાબરનું મૃત્યુ:—મદ્રપાનના વ્યસનથી અને જીંદગી ભરની લડાઈ-ઓના ધસારાથી બાબરની તબીબત લથડવા લાગી. એટલામાં રાજપુત હુમાયુ માંદો પડ્યો. પુત્રના મરણનો ધા સહન કરવા કરતાં પુત્ર પર પોતાનો

જન ઓવારી નાંખવો તે બેહતર છે એમ બાબરને થયું. તેણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે હે પ્રભુ, મારો જન લે અને મારા પુત્રને બચાવ. પ્રભુએ બાબરની ખરા અંતઃકરણની પ્રાર્થના સાંભળી. તે દિવસથી હુમાયુ સારો થતો ચાલ્યો અને બાબરની પ્રકૃતિ બગડતી ચાલી. ચારપછી થોડા સમયમાં તે મરણ પામ્યો. (૧૫૩૦).

બાબરમાં મોગલોની કુતેહ અને ટુંકાનું ઝનૂન એ બંને જન્મથીજ હતાં. નાનપણથી સંકટ સહન કરી કરીને તે રીઢો થઈ ગયો હતો. કાબેલ સેનાપતિ તરીકે તેની ખ્યાતિ ધણી હતી. લશ્કરી સામગ્રીમાં અને લશ્કરી શિસ્ત કવાયદમાં તેણે ધણા સુધારા કર્યા હતા. બાબરના સૈનિકો તેને ધણો ચહાતા અને તેની સરદારી પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હતા. તેણે લશ્કરી દ્રષ્ટીથી મોગલ રાજ્યનો પાયો નાંખ્યો હતો. બાબરે આખી જીંદગી લડવામાંજ ગાળી હતી, તેમજતાં તેણે વિદ્યાસંગ છોડ્યો ન હતો. તે આત્મકથા લખી ગયો છે. તે ધણી ઝમકદાર છે અને તેમાંથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે. બાબરને ચાર પુત્ર હતા. તેમનાં નામ, હુમાયુ, કામરાન, અસ્કરી અને હિંદાલ. કામરાન અને અસ્કરી સગાભાઈ હતા.

પ્રકરણ ૩ જી.

હુમાયુ (૧૫૩૦-૧૫૪૦; ૧૫૫૫-૧૫૫૬).

હુમાયુની ભૂલ અને મુસીબત:—બાબર પછી હુમાયુ ગાદીપર આવ્યો. શરૂઆતથીજ તેના સાવકા ભાઈઓએ તેને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. બાબરની ઈચ્છા પ્રમાણે હુમાયુએ કામરાનને કાબુલ અને પંજાબ પ્રાંતો આપ્યા. કામરાનને કાબુલ આપવાથી હુમાયુને પોતાના લશ્કરમાં અફઘાન સિપાઈઓની ભરતી કરવામાં મુશ્કેલી આવી. બાબરના વખતમાં સર્વત્ર સ્થિરતા ન હોવાને લીધે હુમાયુને પોતાના લશ્કરના ભાગ કરી તેને જુદા જુદા પ્રાંતમાં રાખવું પડતું હતું. જુવાનપુરનો અફઘાન સરદાર શેરખાન અને ગુજરાતનો સૂબો બહાદુરશાહ હુમાયુસાથે લડતા હતા. એક શત્રુને હરાવી

પછી બીજા શત્રુની ખબર લેવી એવું ધોરણ હુમાયુનું ન હોવાને લીધે તેને એકજ કામ વારેવારે કરવું પડતું હતું. એમ થવાથી એકપણ શત્રુને સંપૂર્ણ પરાજય તે કરી શક્યો નહિ.

ચુનારગઢનો ઘેરો:—પ્રથમ ભુંદેલખંડ અને જુવાનપુરના અફગાનોનાં બંડ શમાવવાનાં હતાં. શેરખાન બહુ શિરજેર થયો હતો. બનારસની પાસે આવેલા તેના ચુનારગઢને હુમાયુએ ચાર મહિના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો. આ શત્રુને પૂર્ણપણે હરાવી હંમેશને માટે દાબી દેવો જોઈતો હતો. પણ તેમ કરવાને બદલે જ્યારે તે શરણે આવ્યો ત્યારે હુમાયુએ તેને માફી આપી છૂટા મૂક્યો. આમ પૂર્વ તરફના શત્રુને પૂરો દાબી દીધા વિના હુમાયુ ગુજરાત પર સ્વારી લઈ ગયો.

ગુજરાતની સ્વારી:—ઈ. સ. ૧૫૨૬ થી સુલતાન બહાદુરશાહ ગુજરાતમાં અમલ ચલાવતો હતો. તેણે માળવા પ્રાંત જીતી લઈ પોતાની સત્તામાં વધારો કર્યો હતો. બહાદુરશાહ લોદી વંશના પક્ષનો હતો. તેથી ગુજરાતમાં હુમાયુની સામે દ્વિતીય ઉઠાવી તે બખેડા કરવા લાગ્યો. તેથી હુમાયુએ તેના પર ચઢાઈ કરી. આ વખતે બહાદુરશાહ ચિતોડ સાથે લડવામાં ગૂંથાયો હતો. એ લાગતો લાલ લઈ હુમાયુ જો તાબડોતોબ ગુજરાત પર ચઢી ગયો હોત તો તે બહાદુરશાહને સજ્જ હરાવી શક્યો હોત. પણ ઢીલ કરી તેણે તે સંધિ જવા દીધી. દરમિયાન બહાદુરશાહ સર્વે તૈયારી કરી હુમાયુસામે લડવા ગયો. બંને વચ્ચે મંદોઅર આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં બહાદુરશાહની હાર થઈ અને તે સંગ્રામરણમાંથી પલાયન કરી ગયો. હુમાયુએ તેની પૂઠ પકડી. પણ બહાદુરશાહ હાથમાં આવ્યો નહિ. હાથમાં આવેલા ગુજરાત પ્રાંતની બરાબર વ્યવસ્થા કર્યા વિના હુમાયુ પાછો દિલ્હી ગયો. એટલે બહાદુરશાહે પાછા આવી પોતાનો ગુજરાત પ્રાંત કબજો કરી લીધો.

શેરખાન સૂર:—જ્યારે હુમાયુ ગુજરાતની સ્વારીમાં ગૂંથાયો હતો ત્યારે શેરખાન હુમાયુ સાથે ફરીથી લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. સુલતાન બહલોલ લોદી જ્યારે દિલ્હીની ગાદી પર હતો ત્યારે શેરખાનનું કુટુંબ પેશાવરથી દિલ્હી આવી રહ્યું હતું. સારપણી એ કુટુંબના પુરુષોએ જુવાનપુર

અને બહારમાં લશ્કરી નોકરી કરી બહુ નામના મેળવી હતી. શેરખાન નાનપણથીજ હિંમતવાન અને સ્વાવલંબી હતો. તેણે જુવાનપુરના સૂબેદારના અને બાબરના હાથનીએ લશ્કરી નોકરી કરી ધણી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. મોગલ પાદશાહને હરાવી અફઘાન સત્તા પાછી સ્થાપવી એવી તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. તે પાર પાડવા માટે તેણે બંગાળા અને બહારમાં પોતાની સત્તા જમાવી.

બંગાળા પર સ્વારી:—હુમાયુ ગુજરાતથી પાછો આવ્યો. સારે તેને શેરખાનની તૈયારીની ખબર પડી. ઢીલા સ્વભાવના હુમાયુ માટે બંગાળા અને બહાર જેટલા દૂરના પ્રાંત પર સ્વારી લઈ જઈ પહોંચીને હરાવવા એ કઠણ કામ હતું. એ કઠણ કામને માટે જોઈએ તેવી તૈયારી કર્યા વગર હુમાયુ એકદમ સ્વારી લઈ ગયો. પહેલાં તેણે સુનારગઢ જીતી લીધો. પછી તે આગળ ચાલ્યો. જેમ હુમાયુ આગળ વધતો ગયો તેમ શેરખાન પાછો હસતો ગયો. બહાર અને બંગાળાની સરહદ પર રાજમહાલની ખીણનો રસ્તો તેણે આગળથીજ શોધી રાખ્યો હતો. તેથી સ્ત્રી આગળ મોગલ દળને લાંબો વખત તેણે થોભાવી રાખ્યું. સ્ત્રી આગળ વધી હુમાયુ બંગાળામાં પેઠો અને જેમતેમ કરી બંગાળાની રાજધાની ગૌડમાં જઈ પહોંચ્યો. ચોમાસું શરૂ થવાથી સ્ત્રી પાછા દિલ્હી જવું શક્ય નહોતું તેથી તે ચોમાસું ગૌડમાંજ રહ્યો અને એશઆરામમાં દિવસ ગુજારવા લાગ્યો. બંગાળાના વરસાદને લીધે તેના સૈન્યને ધણી હાડમારી ભોગવવી પડી. તેથી તેના પુષ્કળ સૈનિકો પલાયન કરી ગયા.

ચોમાસું પૂરું થતાં હુમાયુ પાછો ફર્યો. હુમાયુના નીકળતાં પહેલાં શેરખાને ખીજે રસ્તેથી જઈ સુનારગઢ પાછો જીતી લીધો, અને ઠેકાણે ઠેકાણે રસ્તો આંતરી હુમાયુને પુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો. પહેલી લડાઈ મોંગીર આગળ થઈ. તેમાં તેણે હુમાયુનો પરાજય કર્યો. પછી બકસાર પાસે ખીજું યુદ્ધ થયું. તેમાં હુમાયુની પૂરેપૂરી હાર થઈ. (૧૫૩૯). હુમાયુ ધણી કફેડો સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. એક બિસ્તીની મદદથી જેમ તેમ કરી તે ગંગાનદી તરી ગયો અને અથડાતો કુટાતો આગ્રા પહોંચ્યો. આ સ્વારીમાં હુમાયુના એ વર્ષે નીકળી ગયાં અને તેનું લશ્કર ખાખાવીખી થઈ ગયું.

જેમ તેમ કરી નવું લશ્કર ઉભું કરી ઈ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુએ પાછી સ્વારી કરી. આ વખતે શેરખાને પણ જખરી તૈયારી કરી હતી. કનોજ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં હુમાયુની પૂર્ણ હાર થઈ. અને એકવાર ફરીથી તેને નાસી જવું પડ્યું. શેરખાને તેની પૂઠ પકડી દિલ્હી શહેર કબજે કરી લીધું.

પ્રકરણ ૪ થું.

હુમાયુની કારકિર્દીનો ઉત્તરાર્ધ.

વનવાસ અને દેશત્યાગ:—શેરખાને દિલ્હી કબજે કર્યું તે જાણી હુમાયુ પંજાબમાં કામરાન પાસે ગયો. કામરાન તરફથી તેને કંઈ મદદ મળી નહિ. ત્યારે હુમાયુ લાહોરથી નીકળી સિંધ ગયો. ત્યાં બક્કર શહેરમાં તેનો ભાઈ હિંદાલ રહેતો હતો. તેણે હુમાયુને આશ્રય આપ્યો અને હુમાયુ કેટલોક વખત ત્યાં રહ્યો. બક્કરમાં હિંદાલના ગુરુની એક ખૂબસૂરત ઓકરી હતી. તેની સાથે હુમાયુએ લગ્ન કર્યું. ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં હુમાયુએ મારવાડના અને બીજાં રજપૂત રાજ્યો સાથે મદદ માટે ઘણી ખટપટ કરી. પણ કોઈ તરફથી મદદ મળી નહિ. ત્યારે ત્યાંથી કંદહાર જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ઉમર-કોટમાં હમીદા બેગમને પુત્ર સાંપડ્યો. તેનું નામ અકબર રાખવામાં આવ્યું. (૧૫૪૨.) ઉમરકોટથી હુમાયુ કંદહાર ગયો. ત્યાં તેનો ભાઈ અસ્કરી તેનાપર ચઢી આવ્યો. તેથી ત્યાંથી પણ હુમાયુને નાસી જવાની ફરજ પડી. બાળક અકબરને પાછળ રહેવા દઈ હુમાયુ તેના વિશ્વાસુ સરદાર અને બનેલી બહેરામખાનની સાથે ઈરાન તરફ નીકળી ગયો. અસ્કરીએ અકબરને કામરાન પાસે કાબુલ મોકલાવી દીધો.

પુનરાગમન:—ઈરાનમાં તે વખતે શાહ તમસ્પ રાજ્ય કરતો હતો. શાહ તમસ્પ બાબરનો મિત્ર થતો હતો. તેણે હુમાયુનું સારી રીતે સ્વાગત કર્યું. બહેરામખાને મદદ માટે શાહને ઘણો સમજાવ્યો. છેવટે હુમાયુ શિયા પંથ સ્વીકારે તો મદદ કરવા શાહે કબૂલ કર્યું. હુમાયુએ શિયાપંથ સ્વીકાર્યો અને ઈરાની લશ્કર લઈ તે અફઘાનિસ્તાન પર ચઢી ગયો. ઈ. સ. ૧૫૪૫ માં તેણે કંદહાર જીતી લીધું અને અસ્કરીને કેદ કર્યો.

કાબુલમાં કામરાન પ્રળને અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો. એટલે હુમાયુએ લાગલો તેનાપર મોરચો માંડ્યો, અને તેને હરાવી કાબુલ હસ્તગત કરી લીધું. ત્યાં રાજપુત અકબર તેને પાછો મળ્યો તેથી હુમાયુને અત્યાનંદ થયો. કાબુલમાં હુમાયુએ દસ વર્ષ કાઢ્યાં. એ દરમ્યાન તેણે કાબુલની ઉત્તરનો કેટલોક મુલક જીત્યો. એ કામમાં હિંદાલે તેને સારી મદદ કરી. કામરાન અને અસ્કરી નાસી ગયા હતા, અને વખતો વખત હુમાયુને ત્રાસ આપતા હતા. એક વખત કામરાનની પૂઠપકડતાં હિંદાલ માર્યો ગયો. પણ પછી કામરાન હુમાયુના હાથમાં સપડાયો. ત્યારે હુમાયુએ તેની આંખ ફેડાવી નાંખી. પછી કામરાન અને અસ્કરી મરકે ગયા. ત્યાં તેઓ મરણ પામ્યા. આ પ્રમાણે ભાઈઓ તરફની કનડગત ટળવાથી હુમાયુને નિરાંત થઈ અને તેણે હિંદુસ્થાન તરફ દૃષ્ટી ફેરવવા માંડી.

દિલ્હીમાં શેરશાહે સૂર વંશની સ્થાપના કરી હતી. શેરશાહ પછી તેના વંશજો નાલાયક નીકળ્યા અને તેઓ મહોમહિ લડવા લાગ્યાથી બધે અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. એ તકનો લાલ લઈ પંદર હજાર ઘોડે સ્વાર લઈ હુમાયુ કાબુલથી નીકળ્યો. અને ઈ. સ. ૧૫૫૫ માં સરહિંદ આગળ મુલતાન સિકંદરસૂરને હરાવી દિલ્હીનું રાજ્ય તેણે પાછું મેળવ્યું.

મૃત્યુ:—પુષ્કળ હાડમારી ભોગવી પાછું હાથ કરેલું રાજ્ય ભોગવવા હુમાયુ ધણા દિવસ જીવ્યો નહિ. એક દિવસ સંધ્યાકાળે નિમાજ પઢી પાછા ફરતાં તેનો પગ લપસ્યો અને તે ચોકમાં પડી ગયો. તેને ધણી ઇન્ન થઈ, જેથી તે ચાર દિવસ પછી મરણ પામ્યો (૧૫૫૬).

યોગ્યતા:—હુમાયુ ધણા પ્રેમાળ, ઉદાર અને ધર્મશીલ હતો. તે વિદ્વાનો શોખીન હતો. એના દરબારમાં વિદ્વાનોને સારો આશ્રય મળતો. તેનું શૌર્ય વખાણવાનેગ હતું. પરંતુ હુમાયુમાં નિશ્ચયાત્મક ગુણ ઓછો હોવાથી શૌર્ય હોવા છતાં તેને યશ મળતો નહિ. કુનેહબાજ શેરખાનને બદલે ખીજે કાઈ દુશ્મન હોત તો તેને હુમાયુ બરાબર પૂરો પડત. તેનો નમ્ર સ્વભાવ તેને વારંવાર નડતો. હુમાયુના ગુણો આપત્તિ કાળમાં ખરા દીપી નીકળ્યા. પારાવાર સંકટમાં પણ ધૈર્ય અને ચીવટપણું ન છોડતાં તેણે ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું એજ તેની યોગ્યતા સાખીત કરે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સૂરવંશ (૧૫૪૦-૧૫૫૫).

શેરશાહ (૧૫૪૦-૧૫૪૫):—હુમાયુના નાસી જવા પછી શેરખાને શેરશાહ નામ ધારણ કરી દિલ્હીમાં પહોંચી રાજ પાછું સ્થાપ્યું. ગાદીએ બેસીને તરત તે બંગાળા ગયો. અને સાંના અફઘાન સરદારોને કાબૂમાં લાવી તેણે ત્યાં વ્યવસ્થા કરી. સાંથી પાછા આવીને તેણે રજપૂત રાજ્યોપર ચઢાઈ કરી. ઈ. સ.

૧૫૪૨માં મધ્ય હિંદુસ્થાનનાં ગ્વાલીઅર, રતનબોર વગેરે મજબૂત કિલ્લા તેણે સર કર્યા. ત્યારપછી તે માળવા પર ચઢી ગયો. ભોપાળની પૂવ રાયસીન નામે કિલ્લો આવેલો છે. એ કિલ્લો પૂરણમલ નામે એક રાજાના હાથમાં હતો. એ રાજા ધણો પરાક્રમી હતો. શેરશાહે એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. છ મહિના ઘેરો ચાલ્યો પણ કિલ્લો સર થયો નહિ. પછી શેરશાહે પૂરણમલને અભય વચન આપ્યું ત્યારે પૂરણમલ તેના

શેરશાહ.

સૈન્યસહિત તાબે થયો. પણ શેરશાહે વચનભંગ કરી તે સર્વને નિર્દયતાથી કતલ કરી નાંખ્યા. ત્યારપછી શેરશાહ મારવાડના રાજા માલદેવ પર ચઢી ગયો. માલદેવે તેની સામે થઈ બહુ બહાદુરી બતાવી. શેરશાહે જીત મળતી નથી એમ જ્યારે જોયું ત્યારે તેણે માલદેવના લશ્કરમાં ફિતુર ફેલાવવાની કોશિશ કરી. પણ માલદેવના સેનાપતિ કુંભે શેરશાહના લશ્કરનો ઘાણુ કાઢ્યો. પણ એટલામાં શેરશાહને નવી કુમક આવી મળી. આ અણીના વખતની મદદથી શેરશાહ માલદેવને હરાવી શક્યો. પણ આ લડાઈમાં શેરશાહના લશ્કરની ઘણી ખુવારી થઈ હતી. ત્યારપછી શેરશાહ ચિતોડગઢ

મયો. છેવટે તેણે કલિજરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરો ચાલુ હતો તે દરમ્યાન દારૂગોળો ફાટવાથી શેરશાહ માર્યો ગયો (૧૫૪૫).

રાજકારભાર; સુધારા:—શેરશાહે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પાંચ વર્ષનો ઘણોખરો ભાગ લડવામાં ગયો હતો. તોપણ તેમાંથી વખત કાઢી પ્રજાહિતનાં ધણાં કામ તેણે કર્યાં હતાં. સૌરા ધોરી રસ્તાઓ બંધાવી વેપાર વહેવારના માર્ગમાં તેણે ઘણી સગવડ કરી હતી; મુસાફરોની રાહત માટે રસ્તાની બંને બાજુએ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. થોડે થોડે અંતરે પાણીના કૂવા ખોદાવ્યા હતા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી. તેણે આખા રાજ્યમાં એકસરખાં વજન માપ દાખલ કર્યાં. રૂપા નાણું પ્રથમ તેણેજ પ્રસારમાં આવ્યું. એક ગામથી બીજે ગામ ટપાલ લઈ જવાની વ્યવસ્થા પણ તેણે કરી હતી. તેના મહેસૂલી સલાહકાર ટોડરમલ પાસે જમીનની આંકણી કરાવી તેણે મહેસૂલ ઠરાવી હતી. તેની લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ સારી હતી. તેણે હિંદુઓને રાજની નોકરીમાં રાખ્યા હતા. રાજકારભારનાં બુદ્ધિબુદ્ધિ ખાતાં ખોલી તેમણે નોકર વર્ગ તૈયાર કરી તેણે કારભાર વ્યવસ્થિત કર્યો હતો. એણે દાખલ કરેલા આ બધા સુધારા અકબરને ઘણા કામ લાગ્યા.

યોગ્યતા:—કુશળ સેનાપતિ તરીકે શેરશાહની ખ્યાતિ ઘણી છે. પોતાની ચતુરાઈના બળે તેણે દિલ્હીની પાદશાહી સામે ટક્કર ઝીલી. જેવી હિંકમત તદખીરથી તેણે રાજ્ય મેળવ્યું તેવીજ તદખીરથી તેણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરી. તેના રાજકાળમાં ધર્માંધપણાંને સ્થાન નહોતું. નિષ્પક્ષપાત કારભારથી એણે હિંદુ પ્રજાની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. તેમ કરી હિંદુસ્થાનના મુસલમાની અમલને તેણે નવું વલણ આપ્યું.

શેરશાહના વંશજો:—શેરશાહ પછી તેનો પુત્ર જલાલખાન ‘સલી-મશાહ’ નામ ધારણ કરી ગાદીપર આવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૫૩ સુધી નવ વર્ષ તેણે રાજ્ય કર્યું. એના વખતમાં શાંતિ હતી. સલીમશાહે પણ ઘણાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. તેણે પોલીસનો બંદોબસ્ત કરી લૂંટફાટ થતી અટકાવી. એની કારકિર્દીમાં હેમુ નામે એક હિંદુ મોટી પદવીએ ચઢ્યો હતો. સલીમશાહના મરણ પછી મહંમદશાહ આદિલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. મહંમદ આદિલ વ્યસની અને નિરક્ષર હતો. હેમુની સ્વામિનિષ્ઠા અને

હોશીઆરી જોઈ મહંમદશાહે તેને વજર બનાવ્યો. તેથી પઠાણો બેદલ થયા. મહંમદશાહ તો નાચરંગમાં મર્યો રહેતો. તેના બનેલી ઇબ્રાહીમ-ખાન સૂરે તેની પાસેથી દિલ્હી ખુંચવી લીધું, ત્યારે મહંમદશાહ ચુનારગઢ નાસી ગયો અને હેમુની મદદથી ત્યાં રાજ કરવા લાગ્યો. એટલામા પંજબનો સૂબો અહંમદખાન દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો અને ઇબ્રાહીમ ખાનને હાંકી કાઢી દિલ્હી પચાવી પડ્યો, અને સિકંદરશાહ નામ ધારણ કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે દિલ્હીમાં સૂર વંશમાં જામેલી જાદવાસ્થળીનો લાભ લઈ હુમાયુ કાબુલથી દિલ્હી આવ્યો અને સિકંદરનો પરાભવ કરી તેણે દિલ્હીની ગાદી પાછી મેળવી. (૧૫૫૫.)

પ્રકરણ ૬ કું.

અકબર (૧૫૫૬-૧૬૦૫) પૂર્વ ભાગ.

બાળપણ અને રાજ્યારોહણ:—હુમાયુના દેશવટા દરમ્યાન ઉમર-કોટમાં અકબરનો જન્મ થયો હતો તે પાછળ આવી ગયું છે. તેનું

અકબર.

બાળપણ ધર્માધર્મીના વખતમાં પસાર થયાથી તે કંઈ ભણ્યો નહોતો. જોકે તે કંઈ ભણ્યો નહોતો તોપણ તેના બાપની રખડપટ્ટીના દસ વર્ષમાં જે કંઈ અનુભવ તેને મળ્યો હતો તે તેને ઘણો કામ લાગ્યો. હુમાયુ મરી ગયો ત્યારે અકબર તેર વર્ષનો હતો. એક પાદશાહમાં જેવા હોવા જોઈએ તેવા સઘળા ગુણો અકબરમાં હતા. અને બહેરામખાન જેવા નિમકહલાલ અને હોશીઆર સેનાપતિનો તેને ટેકો હતો. બહેરામખાન અક-

- બરનો પુત્રો થતો હતો. અને અકબર પર તે પોતાના છોકરા પર જેવો રાખે તેવો પ્રેમ રાખતો હતો. હુમાયુ મરણ પામ્યો ત્યારે બહેરામ પંજાબમાં હતો. મરણની ખબર સાંભળતાંજ બહેરામે પંજાબમાં અકબરની આણ ફેરવી.

શત્રુઓ સાથે લડાઈ:—બહેરામે પંજાબમાં સિકંદરસૂરને હરાવ્યો. યુનાનગઢમાં મહંમદશાહ આદિલનો પરાક્રમી પ્રધાન હેમુ ફરીથી મોગલોની સામે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. રજપૂતો પણ લડવા માટે ઉત્સુક થયા હતા. આ પ્રમાણે યોગરદમથી શત્રુઓથી ધેરાયલો હોવાથી મોગલ સરદારો અકબરને પાછા અફઘાનિસ્તાન જવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. પરંતુ બહેરામખાને અને અકબરે તેમને ધીરજ રાખવા કહી શત્રુઓસામે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પાણિપતનું બીજું યુદ્ધ (૧૫૫૬):—મોટું સૈન્ય લઈ હેમુ યુનાનગઢથી નીકળી આગ્રા ગયો. બધા શત્રુઓમાં એ સૌથી બળવાન હોવાને લીધે બહેરામ અને અકબર પહેલાં તેની સામે થયા. હેમુ આગ્રા અને દિલ્હી કબજે કરી પાણિપત આગળ આવ્યો. પાણિપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. હેમુએ બહુ પરાક્રમ બતાવ્યું પણ લડાઈમાં તેની આંખમાં એક તીર વાગવાથી તે કાણો થયો. તેનું સૈન્ય ગભરાઈ નાસી ગયું અને હેમુ બહેરામના હાથમાં સપડાયો. તરત બહેરામે તેનું ડોકું કાપી નાંખ્યું. ત્યાંથી આગળ વધી બહેરામે દિલ્હી અને આગ્રા જીતી લીધાં.

બહેરામનો કારભાર:—(૧૫૫૬-૧૫૬૦):—અકબર સગીર ઉમ્મરનો હોવાથી તેનો પુત્રો બહેરામ કારભાર ચલાવતો હતો. બહેરામે તાબડોતોબ જીવાનપુર, અજમેર અને ગ્વાલીઅર જીતી લીધાં. તેણે માળવા પણ જીતી લીધું. પણ દરબારમાં તેની સામે ખટપટ થવાથી તેનું કામ અધૂરું રહ્યું. બહેરામ પરાક્રમી અને હોશીઆર હતો. પાંચ વર્ષ તેણે કારભાર સારી રીતે ચલાવ્યો. તે સ્વભાવે ક્રૂર અને ઉદામ હતો, તેથી બધાને અગ્રિય ધર્ષ પડ્યો. તે અકબરને પણ ગણતો નહિ. તેથી ઈ. સ. ૧૫૬૦ માં અકબરે તેની પાસેથી સત્તા લઈ લીધી અને તેને કારભારમાંથી દૂર કર્યો. ત્યારે બહેરામે અકબર સામે બંડ ઉઠાવ્યું. પણ અકબરે તે બંડ બેસાડી દીધું. સારપછી બહેરામ મકકે જવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામાં તેનું ખૂન થયું.

બહેરામે સંકટની વેળાએ હુમાયુની અને અકબરની સારી સેવા બજાવી હતી. પઠાણોની સત્તાની જગાએ મોગલોની સત્તા દિલ્હીમાં પાછી સ્થપાઈ તે બહેરામખાનને જ લીધે.

અકબરની કારકિર્દી:—(૧૫૬૦ થી ૧૫૬૭):—બહેરામના મરણ પછી પોતાની સત્તા બરાબર જમાવતાં અકબરને સાત વર્ષ લાગ્યાં. જુવાનપુરમાં મહંમદ આદિલના છોકરાએ બંડ ઉઠાવ્યું તે શમાવી અકબરે ત્યાં શાંતિ પાથરી. તેજ પ્રમાણે કલિંજરની રાણી દુર્ગાવતીને હરાવી તેની પાસેથી બે પ્રાંત અકબરે પડાવી લીધા. માળવાના પઠાણ સૂબેદારે બંડ ઉઠાવ્યું હતું તેને હરાવી તેની પાસેથી માળવા પ્રાંત ખુંચવી લીધા. તેના સાવકા ભાઈ હકીમખાને ઉત્તર પંજાબ કબજે કરી લીધા હતા તે તેણે તેની પાસેથી પાછો લીધો. આ પ્રમાણે પચીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે બંડખોર પ્રાંતો પાછા મેળવ્યા. પછી તેણે રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની શરૂઆત કરી.

રજપૂતો સાથે લડાઈ:—પ્રથમ તેણે રજપૂતાના પર મોરચો માંઝો. રજપૂતો વારંવાર બહાદુરીથી મુસલમાનો સામે વિરોધ કરતા હતા. આ શરી અને અભિમાની કોમને શામ ઉપચારોથી મેળવી લેવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. અને તેમાં મોટે ભાગે તેને ફત્તેહ મળી, અને રજપૂતો અકબરના રાજ્યના સ્તંભ થઈ પડ્યા. જયપુરના રાજા બિહારીમલની છોકરી સાથે અકબરે લગ્ન કર્યું. બિહારીમલને અને તેના છોકરા ભગવાનદાસને તેણે ઉંચી પદવી આપી. રજપૂતાનાના બીજા રાજાઓને પણ તેણે મોટા અમલદારો બનાવ્યા. આ પ્રમાણે રજપૂતાનામાં ધણેખરે ઠેકાણે અકબરની સત્તા ચાલવા લાગી.

મેવાડ સાથે વિગ્રહ:—(૧૫૬૮). જયપુર અને જોધપુરના રાજાઓની માફક મેવાડનો રાજા માનભંગ સહન કરવા તયાર ન હતો. તેથી ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં અકબરે ચિતોડ પર સ્વારી કરી. આ વખતે ચિતોડની ગાદીપર રાણા સંગનો છોકરો ઉદેસિહ હતો. મોગલ સૈન્ય આવતાંજ ચિતોડગઢનું રક્ષણ કરવાનું કામ સેનાપતિ જયમલને સોંપી ઉદેસિહ અરવલીના ડુંગરમાં ભરાયો. જયમલે બહાદુરીથી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. પરંતુ તે એકરાત્રે કિલ્લાની દિવાલમાં પડેલાં ગાબડાંનું સમારકામ કરાવતો હતો.

ત્યારે અકબરે પોતે એક ગોળીથી તેને ઠાર કર્યો. ત્યારપછી સઘળી રજપૂત સ્ત્રીઓએ જોહાર કર્યા. અને સઘળા રજપૂત વીરો મોગલો સાથે લડતાં મરણ પામ્યા અને ચિતોડગઢ અકબરના હાથમાં આવ્યો. તોપણ ઉદેસિંહ અકબરને શરણે ગયો નહિ. તેણે અરવલીના ડુંગરી મુલકમાં ઉદેપુર નામનું નવું ગામ વસાવી ત્યાં નવી રાજધાની કરી.

રાણા પ્રતાપ

આપી પ્રતાપ સામે લડવાને મોકલ્યા. હલદીઘાટના મેદાનમાં દારુણ યુદ્ધ થયું તેમાં પ્રતાપે અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યું. પરંતુ એકનું ઓસડ બે, પણ અહીં તો ચારથી પણ વધારે હતા એટલે પ્રતાપનું સંખ્યાબળ ઓછું હોવાથી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. તેને જંગલમાં ઘણાં વર્ષ કાઢવાં પડ્યાં. પણ આખરે અકબરની કારકિર્દીમાંજ પ્રતાપે તેનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. ઈ. સ. ૧૫૯૭ માં રાણા પ્રતાપ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

અકબર—ઉત્તરભાગ.

ગુજરાત પર સ્વારી (૧૫૭૨-૧૫૭૩) :—રજપૂત રાજાઓની મદદથી અકબરે જુદા જુદા પ્રાંતો પર સ્વારી કરવા માંડી. ગુજરાતમાં તે

વખતે અંધાધુંધી ચાલતી હતી. સાંનો સુલતાન પોતાના રાજ્યની સંભાળ લઈ શકે એવી સ્થિતિમાં ન હતો. તેથી અકબર ગુજરાત પર ચઢી ગયો. સુલતાન શરણે આવ્યાથી ગુજરાત પ્રાંત અકબરે પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. (ઈ. સ. ૧૫૭૩). આ સમુદ્રકિનારે આવેલો પ્રાંત અકબરના કબજામાં આવ્યાથી વેપારની બાબતમાં અકબરને ઘણો લાભ થયો. આજ વખતે મોગલોને પોર્તુગીઝ લોકો સાથે પ્રથમ સમાગમ થયો.

બંગાળા પર સ્વારી (૧૫૭૪-૧૫૭૬):—ત્યારપછી અકબર બંગાળા પર ચઢી ગયો. સુરવંશની પડતીના સમયમાં આ પ્રાંતનો સૂબેદાર સુલેમાન સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો હતો. તેનો છોકરો દાઉદ આ વખતે બંગાળાની ગાદીપર હતો. અકબરે તેને પટણા આગળ હરાવ્યો અને બંગાળાને દિલ્હીના રાજ્યમાં સામેલ કરી દીધું. (ઈ. સ. ૧૫૭૫). પછી રાજમહાલમાં દાઉદ પકડાયો અને તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. રાજ ટોડરમલને અને માનસીંગને બંગાળાનો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો.

સરહદ તરફ ચઢાઈ:—આમ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સત્તા બેસાડ્યા પછી અકબરે ઉત્તર સરહદ તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. હકીમના મરણ પછી અકબરે કાશુલ લીધું. પછી તેણે કાશ્મીર જીતી લીધું. કાશ્મીર હાથમાં આવ્યા પછી મોગલ રાજ્યો ઉનાળામાં ભાંગી રહેવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૫૮૧ માં અકબરે સિંધ હસ્તગત કર્યું. છેવટે ઈ. સ. ૧૫૮૫ માં ઇરાનના શાહ પાસેથી કંદહાર જીતી લઈ તેણે ઉત્તર સરહદ તરફ રાજ્ય વિસ્તારનું કામ પૂર્ણ કર્યું.

નિઝામશાહી પર સ્વારી (૧૫૮૫-૧૫૮૯):—ત્યારપછી અકબરે નર્મદાની દક્ષિણ તરફ નજર ફેરવી. દક્ષિણ પર સ્વારી કરનાર પહેલો મોગલ પાદશાહ અકબર હતો. આ વખતે દક્ષિણમાં નિઝામશાહી, આદિલશાહી અને કુતુબશાહી નામનાં ત્રણ મુસલમાની રાજ્યો પ્રબળ હતાં. ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં આ ત્રણે રાજ્યોએ સંપ કરી વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્યને તોડ્યું હતું. ત્યારપછી તેઓ પાછા એક બીજાની સાથે લડવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૫૮૪ માં નિઝામશાહી રાજ્યમાં બે પક્ષ પડ્યા. તેમાંના એક પક્ષે અકબરને મદદે બોલાવ્યો. અકબરને તો આવો લાગ જોઈતો હતો. મોટું સૈન્ય આપીને રાજપુત મુરાદને અકબરે દક્ષિણમાં મોકલ્યો.

મોગલ સૈન્ય ચઢી આવ્યું ત્યારે અહમદનગરની નાની વચની સુલતાના. ચાંદબીબીએ સર્વ કારભાર પોતાના હાથમાં લઈ બચાવેના બંદોબસ્ત કર્યો. ધણી બહાદુરીથી ચાંદબીબીએ અહમદનગરનો બચાવ કર્યો. તેની સામે મુરાદનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. ત્યારે નિઝામશાહી રાજ્યના માત્ર વરાડ પ્રાંતથી સંતુષ્ટ થઈ મુરાદ પાછો ગયો. પછી અહમદનગરમાં પાછી માંહોમંદિ લડાઈ સળગી. એટલે મુરાદ પાછો સ્વારી લાવ્યો. આ વખત પણ મુરાદ વિજય મેળવી શક્યો નહિ. ત્યારે અકબર પોતે ઈ. સ. ૧૫૯૯ માં નિઝામશાહી પર ચઢી આવ્યો. દરમિયાન બંડખોર સરદારોએ ચાંદબીબીનું ખૂન કર્યું હતું. તેથી અકબર સહેલાઈથી અહમદનગર લઈ શક્યો. તોપણ કેટલાંક વર્ષ સુધી નિઝામશાહીની સત્તા તેના કાબેલ દિવાન મલેકઅબરે ચાલુ રાખી. ત્યારપછી અસીરગઢ હાથ કરી અકબરે ખાનદેશ પ્રાંત જીતી લીધો. શાહજહા દાનિયલને દક્ષિણનો સૂબેદાર નીમી અકબર પાછો દિલ્હી ગયો.

કારકિર્દીની સમાપ્તિ:—અકબરના છેલ્લાં વર્ષો દુઃખમાં ગયાં. દક્ષિણની સ્વારી વખતે શાહજહા સલીમે બંડ ઉઠાવ્યું અને અકબરના માનીતા પ્રધાન અબુલફઝલનું ખૂન કરાવ્યું. તેના છોકરા મુરાદ અને દાનિયલ ધણું મલ્લપાન કરવાથી મરણ પામ્યા હતા. અકબરને તેની વૃદ્ધ-વસ્થામાં આ કારી ધા લાગ્યા. સલીમનો છોકરો ખુશરૂ રાજ માનસીંગનો ભાણેજ ધણો લોકપ્રિય હતો. ધણાની મરણ એવી હતી કે દુર્વર્તની સલીમને બદલે તેને ગાદી મળે. પરંતુ રાજ્યમાં બપોડા ન થાય એ ધરાદાથી પોતાના પછી સલીમનેજ ગાદી પર બેસાડવો એવું ઠરાવી અકબર ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં આગ્રામાં મરણ પામ્યો.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—શેરશાહની રાજ્યવ્યવસ્થા અકબરને ધણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી. શેરશાહનું ધોરણ તેણે ચાલુ રાખ્યું હતું. અકબરે પોતાના રાજ્યના સત્તર પ્રાંત પાડ્યા હતા. દરેક પ્રાંતના સૂબેદારને મુલકી અને લશ્કરી સત્તા આપવામાં આવી હતી. જિલ્લાના અધિકારીઓ મોટે ભાગે હિંદુ હતા. મનસખદારોનો વર્ગ ઉભો કરી અકબરે રાજ્યના બળમાં વધારો કર્યો. મનસખદારોને લશ્કરી ખર્ચને માટે જગીર અથવા રોકડ વર્ષાસન મળતાં હતાં. પ્રસિદ્ધ રાજ ટોડરમલને અકબરે મહેસૂલી પ્રધાન નીમ્યો હતો. ટોડરમલે

જમીનની આંકણી કરી તેના કસ પ્રમાણે વર્ગ પાડી મહેસૂલની રકમ નક્કી કરી. ઉપજનો એક તૃતીયાંશ ભાગ રાજ્યનો હિસ્સો ઠરાવ્યો. ખીજા દિવાન અથુલકઝલે જુદાં જુદાં ખાતાનું કામ નક્કી કરી આપી રાજકારભારમાં સરળતા કરી. તેણે આઈને અંકબરી નામનું પુસ્તક લખ્યું તેમાંથી અકબરના વખતના રાજકારભાર વિષે સઘળી માહિતી મળે છે. અકબરનાં બાંધકામમાં ફતેપુર સિક્રીનું બાંધકામ જેવા જેવું છે.

સ્વભાવ અને યોગ્યતા:—અકબર શરીરે મજબૂત હતો અને તેનો સીનો રૂઆબદાર હતો. તે જેવો શરો હતો તેવોજ મોટા મનનો અને પ્રેમાળ હતો. તે વિનાકારણ રક્તપાત કદી કરતો નહિ. અકબર હિંદુ અને મુસલમાનોને સમાન ગણતો હતો. મોટા સામ્રાજ્યને લાંબા વખત સુધી ટકાવી રાખવા માટે બંને ધર્મવાળાઓનો સંપ જોઈએ એવો તેનો મત હતો. હિંદુઓ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેમને મોટા મોટા હોદ્દાઓ તે આપતો હતો. અકબર હિંદુઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને પ્રેમ રાખતો હતો, તેથી તેઓ પોતાના સ્વરાજ્યને બદલે અકબરનું સુરાજ્ય ખુશીથી સ્વીકારતા હતા. જુદા જુદા ધર્મોને એક કરવાના ઇરાદાથી તેણે દીનેઈલાહી નામનો નવો ધર્મ સ્થાપ્યો હતો. પણ એ નવો ધર્મ અકબરના મરણ પછી ચાલ્યો નહિ. અકબર ગુણોનો ખરો પારેખ હતો. ધર્મભેદ ન રાખતાં મહેસૂલી દિવાન ટોડરમલ, સેનાપતિ માનસીંગ, તસ્વજાની ફૈઝી, રાજ્યનીતિઘ અથુલકઝલ, અને હાસ્યવિનોદી ચતુર બિરબલ જેવાં રત્નો તેણે પોતાનાં દરબારમાં એકઠાં કર્યાં હતાં. પ્રજાની સહાનુભૂતિથી અને વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિથી અકબરે મોગલ સત્તાને ઘણું બળ આપ્યું. મોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો અકબરે દઢ કર્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

જહાંગીર (૧૫૦૫-૧૫૨૭).

પૂર્વભાગ.

ગાદીનશીન:—અકબરના મરણ પછી સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી આગ્રામાં ગાદીપર બેઠો. જહાંગીર વ્યસની, મોજલો અને નિષ્ફુર હતો.

પણ અકબરની રાજ્યવસ્થા તેણે ચાલુ રાખેલી હોવાથી એની કારકિર્દીમાં બહુ નુકસાન થયું નહિ.

પ્રુશરનું બંધ:—(૧૬૦૬) અકબરના વખતમાં પણ દરબારમાં હિંદુ અને મુસલમાન એવાં બે તડ હતાં. અકબરના મરણ પછી એ બે તડો વચ્ચે વિરોધ વધવા લાગ્યો. જહાંગીરની રાણી માનબાઈ ભગવાનદાસની છોકરી થતી હતી. તેને પેટે જહાંગીરને પ્રુશર નામે છોકરો થયો હતો. તે ધર્મ-સહિષ્ણુ અને ઉદાર હોવાને લીધે અકબર પછી પ્રુશર ગાદીપર આવે એવી રજૂપૂતોની ઇચ્છા હતી. તેને મામા માનસીંગનો મજબૂત ટેકો હતો. અકબરના વખતમાં ગાદીવારસ પ્રુશરને ઠરાવવાની ચળવળ રજૂપૂતોએ ચલાવી હતી. તેથી બાપ ગાદીપર આવતાં હવે તે તેને હેરાન કરશે એવી બીક લાગવાથી પ્રુશર પંજાબ તરફ નાસી ગયો, અને રજૂપૂતોની મદદથી તેણે બાપસામે બંધ કર્યું. જહાંગીરે પંજાબ જઈ બંધ શમાવી દીધું, પ્રુશરના અનુયાયીઓને કતલ કર્યા અને પ્રુશરને તુરંગમાં નાંખ્યો. તે સોળવર્ષ તુરંગમાં રહ્યો, પછી ભાઈને હાથે માર્યો ગયો.

મેવાડ સાથે વિગ્રહ:—મેવાડના રાણાએ મોગલોનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું નહોતું. રાણા પ્રતાપના મરણ પછી તેનો પુત્ર અમરસિંહ મેવાડની ગાદી પર આવ્યો હતો. અમરસિંહ વિલાસી હતો પણ તેના સરદારો શૂરા હતા. તેમની સહાયથી અમરસિંહે જહાંગીર સામે ઠીક ટક્કર ઝીલી. ઈ. સ. ૧૬૦૮ પછી જહાંગીરે ઉદેપુર સર કરવા માટે ત્રણ સ્વારીઓ કરી, પણ ત્રણે વખત શૂરા રજૂપૂતોને હાથે હાર ખાઈ તેને પાછા જતું પશું. પણ જહાંગીરે તેમનો પીછો છોડ્યો નહિ. તેણે શાહબંદા ખુર્મ અને સેનાપતિ મહોબતખાનને મોકલું સૈન્ય આપી મેવાડ પર ચોથીવાર સ્વારી લઈ જવા મોકલ્યા. અમરસિંહનો કુંવર કર્ણ તેમની સામે થયો, પણ મોગલ સૈન્ય ધણું મોકલું હોવાથી તેની હાર થઈ. તેથી તેને સલાહ કરવી પડી. (૧૬૧૩). રાજપુત કર્ણ જહાંગીરના દરબારમાં જઈ રહ્યો, અને જહાંગીરનો વહાલો થઈ પડ્યો.

યુરોપીઅનોના પ્રવેશ:—જહાંગીરના દરબારમાં પોર્ટુગીઝોને ઠીક માન મળતું હતું. તેના દરબારના કેટલાક મોગલ સરદારોએ ખ્રિસ્તી ધર્મ

સ્વીકાર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં વિલિઅમ હૉકિન્સ નામનો એક અંગ્રેજ ઇંગ્લંડના રાજના એલચી તરીકે જહાંગીરના દરબારમાં આવ્યો, અને તેણે પોર્ટુગીઝોની માફક વેપાર કરવાની છૂટ માટે જહાંગીરને અરજ કરી. જહાંગીરે પરવાનગી આપી અને હૉકિન્સને દરબારમાં રાખ્યો. જહાંગીર આગળ તેનો લાગવગ વધશે તો પોતાના હિતને નુકસાન થશે એમ ધારી પોર્ટુગીઝ ગવર્નરે હૉકિન્સને દરબારમાંથી કાઢી મૂકવાનો જહાંગીરને ધણો આગ્રહ કર્યો. જહાંગીરે ધાર્યું કે જો પોર્ટુગીઝો વચકાશે તો પરદેશો સાથેના વેપારને ધોડકો પહોંચશે. તેથી ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં તેણે હૉકિન્સને રજા આપી. સારે ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં અંગ્રેજોએ સુરતની પાસે દરીઆઈ લડાઈમાં પોર્ટુગીઝોને હરાવ્યા. મોગલ પાદશાહે ખાનગી રીતે અંગ્રેજોને મદદ કરી હોવી જોઈએ એમ માની પોર્ટુગીઝ લોકોએ અરબી સમુદ્રમાં ચાંચિયાગીરી ચલાવી હિંદુસ્થાનનાં વેપારી વહાણો લૂંટવા માંડ્યાં. સારે જહાંગીરે પોર્ટુગીઝોને કાઢી મૂક્યા. એટલે મોગલ દરબારમાં અંગ્રેજોનો પાછો પગ પેસારો થયો.

ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં સર ટોમસ રો નામનો ખીજો અંગ્રેજ ઇંગ્લંડના રાજ તરફથી વઝીલ તરીકે મોગલ દરબારમાં આવ્યો. તે જહાંગીરના દરબારમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો, અને તેણે અંગ્રેજો માટે વેપાર કરવાના પરવાના મેળવ્યા. એ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન તેણે જે જે જોયું તેનું વર્ણન તે લખી ગયો છે.

ધરિની કુટુંબો: નૂરજહાન:—અકબરના વખતમાં કેટલાંક ધરિની કુટુંબો હિંદુસ્થાનમાં આવી રહ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંકે પોતાની અક્કલ હોશીઆરીથી મોટા હોદ્દા મેળવ્યા હતા. એ ધરિનીઓ વિદ્વાન હતા અને લશ્કરી તેમજ મુલ્કી રાજકાજમાં ધણા પ્રવીણ હતા. તેમાંના એક ધૈસાસ નામનો હતો. તે ધરિનથી હિંદુસ્થાન આવવા નીકળ્યો સારે માર્ગમાં કંદહારમાં તેની સ્ત્રીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો, તેનું નામ મિહિર-ઉન-નિસા હતું. અકબરના દરબારમાં તે અને તેનો છોકરો અસફખાન એક પછી એક ઉંચી પદવીએ ચઢતા ગયા. ખૂબસૂરત અને લાવણ્યવતી મિહિર મોટી થઈ ત્યારે અકબરે પોતાના દરબારના શેરઅફઘાન નામના

એક ધરિની સરદાર સાથે તેનું લગ્ન કરાવી આપ્યું. મિહિરની ખુબસૂરતી પર જહાંગીર મોહી પડ્યો હતો અને પોતે તેને પરણવા માગતો હતો.

નૂરજહાન.

પણ અકબરે ઉપહું લગ્ન ગાઠવ્યાથી તે નાસીપાસ થયો હતો. પછી પોતે જ્યારે ગાદી પર આવ્યો ત્યારે જહાંગીરે શેરઅફઘાનને બંગાળામાં એક જગીર આપી ત્યાં મોકલ્યો. ત્યાં શેરઅફઘાને એક બંડમાં લાગ લીધો. બંગાળાનાં સૂબેદારે તેને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો. લડાઈ થઈ તેમાં બંને માર્યા ગયા. (૧૬૦૭). એમ પણ કહેવાય છે કે શેરઅફઘાનનું ખૂન કરાવવા માટે જહાંગીરે એ તાગડો રચ્યો હતો. પછી જહાંગીરે મિહિર-ઉન-નિસાને દરબારમાં લાવી પોતાની માની તહેનાતમાં રાખી. પછી ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં વસંતોત્સવ પ્રસંગે જહાંગીરે તેની સાથે લગ્ન કર્યું, અને તેનું નામ બદલી નૂરજહાન પાડ્યું.

પ્રકરણ ૯ મું.

જહાંગીર—ઉત્તરભાગ.

નૂરજહાનનો કારભાર:—પોતાનાં સૌંદર્ય અને હોશીઆરી વડે નૂરજહાને જહાંગીરને હાથમાં લીધો અને તેનું દારૂનું વ્યસન છોડાવ્યું. તમામ રાજકારભાર પર પોતે નજર રાખવા લાગી. રાજકારભારી હુકમે પર તેની મોહોર પડવા લાગી. ગરીબ બાળકોને માટે તેણે એક અનાથાશ્રમ સ્થાપ્યું. તેણે ખર્ચમાં કાપકૂપ કરી કારભાર વ્યવસ્થિત કર્યો. રૈયતને ન્યાય આપવા માટે પણ તેણે સારી વ્યવસ્થા કરી.

કારસ્થાનોની શરૂઆત:—ધીમેધીમે નૂરજહાનની મહત્વાકાંક્ષા વધતી ચાલી. તેણે પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને ઉંચા હોદ્દા આપવા માંડ્યા.

રાજકાજમાં તેનો બાઈ અસફખાન તેને સારી મદદ કરતો હતો. જહાંગીરને ચાર છોકરા હતા. તેમનાં નામ, ખુશરૂ, પર્વેઝ, ખુર્રમ, અને શહેરીઆર. નૂરજહાનને જહાંગીર સાથેના લગ્નથી કંઈ સંતાન થયું નહિ. તેને પહેલી વારના લગ્નની એક છોકરી હતી. છેવટના સાત આઠ વર્ષમાં જહાંગીરની પ્રકૃતિ બગડતી જવાથી ગાદીના વારસા માટે કારસ્થાન થવા લાગ્યાં. એ કારસ્થાનોમાં જહાંગીરના ચાર પુત્રો, નૂરજહાન, અસફખાન અને સરદાર મહોબતખાનના હાથ હતા.

મલેકઅંબર સાથે લડાઈ:—(૧૬૧૬-૧૬૨૨) જ્યારે જહાંગીર ખુશરૂએ ઉઠાવેલા બંડમાં અને મેવાડ સાથે યુદ્ધમાં ગૂંથાયો હતો ત્યારે દક્ષિણમાં નિઝામશાહીનો દિવાન મલેકઅંબર જોરપર આવ્યો. આ વખતે બહેરામખાનનો છોકરો ખાનખાન દક્ષિણનો સૂબેદાર હતો. તેની અને મલેકઅંબરની વચ્ચે દોસ્તી હતી. તેથી મલેકઅંબર વધારે જોરપર આવ્યો. અને તેણે અહમદનગર કબજે કર્યું. ત્યારે ૧૬૧૬ માં જહાંગીર શાહજહાં ખુર્રમને દક્ષિણની સ્વારીએ મોકલ્યો. તેણે ઘણું પરાક્રમ કરી મલેકઅંબરને હરાવ્યો અને અહમદનગર પાછું લીધું. મેવાડ અને અહમદનગરનાં યુદ્ધમાં કરેલાં પરાક્રમ માટે જહાંગીરે ખુર્રમને શાહજહાનનો ખિતાબ આપ્યો. પછી કેટલેક કાળે મલેકઅંબરે ઘણો મુલક પાછો જીતી લીધો. પણ જહાંગીરના દરબારમાં ખટપટ ચાલુ થવાને લીધે મલેકઅંબરનો નાદ ઉતારવો છોડી દઈ શાહજહાં ૧૬૨૨ માં ઉત્તર તરફ પાછો ગયો.

શાહજહાંનું બંડ. (૧૬૨૨-૧૬૨૫):—શાહજહાં ખુશરૂ અને પર્વેઝની વિરુદ્ધ હતો. અસફખાનની છોકરી સુમતાજમહાલ સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. તેથી પ્રથમ નૂરજહાંનના મનમાં તેને ગાદી અપાવવાનું હતું, પણ શાહજહાં તેના કલ્લામાં નહિ રહે એમ લાગવાથી પોતાની છોકરીને ખુશરૂ સાથે પરણાવી ખુશરૂને ગાદી અપાવવી એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો. પણ એકપત્નીવ્રતવાળા ખુશરૂએ બીજું લગ્ન કરવા ના પાડી. ત્યારે શહેરીઆરને પોતાની છોકરી આપી તેને ગાદી પર લાવવાની ખટપટ નૂરજહાંને કરવા માંડી. અસફખાનને આ વાત ગમતી નહોતી. તેણે પોતાના જમાઈ શાહજહાંનો પક્ષ લીધો. આ ખટપટમાં મહોબતખાં પણ સામેલ થયો.

મહોબતખાન મોસાળ પક્ષ તરફથી રજપૂત હતો. તેની પાસે જખ્મ રજપૂત સૈન્ય હતું. તે જહાંગીરને વફાદાર રહેવા આહતો હતો. નૂરજહાને શાહજહાનને દૂર કરવા માટે તેને કંદહાર પર સ્વારી લઈ જવા કહ્યું. પણ શાહજહાને માન્યું નહિ. તેણે ખુશરૂને ઠાર મારી બંગાળામાં બંડ કર્યું. પર્વેઝ અને મહોબતખાને તેને હરાવ્યો. ત્યારે પાદશાહને શરણે જઈ તેણે મારી માગી અને તે દક્ષિણમાં નાશિક-જુનરમાં જઈ રહ્યો.

મહોબતખાનનું બંડ (૧૬૨૬):—આ વેળા રજપૂત અને મુસલમાન સૈન્યો સામસામાં હતાં. મહોબતખાન શિરજોર થઈ પડશે એવી બીક લાગવાથી નૂરજહાન અને અસફખાને જહાંગીર પાસે તેને સેનાપતિપદપરથી દૂર કરાવ્યો. આથી મહોબતખાન ધણો ચીડાયો. જહાંગીર લાહોરથી કાબુલ જતો હતો ત્યારે જેલમ નદીના કાંઠા ઉપર મહોબતખાને તેનાપર હુમલો કરી જહાંગીરને પોતાના કબજામાં લીધો. અસફખાન પણ તેને જઈ મળ્યો. ત્યારે અફઘાન અને મોગલ સરદારોની મદદથી નૂરજહાને પાદશાહને મુક્ત કર્યો. ત્યારપછી તેણે મહોબતખાનને શાહજહાનપર સ્વારી લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમ તેને લાવતો થઈ પડ્યો. તે એકદમ દક્ષિણમાં જઈ શાહજહાનને મળ્યો (૧૬૨૭). આ અરસામાં પર્વેઝ દાડની લતમાં મરણ પામ્યો. તેજ વર્ષે ઉનાળામાં જહાંગીર લાહોરથી કાશ્મીર જતો હતો ત્યારે રસ્તામાંજ તે મરણ પામ્યો. શહેરીઆર લાહોરમાં હતો. અસફખાને એક જાસૂસ મોકલી શાહજહાનને આની ખબર આપી. દરમિયાન અસફખાને જહાંગીરની ઈચ્છા પ્રમાણે ખુશરૂના છોકરા યુલાઈને ગાદી પર બેસાડ્યો અને શહેરીઆર અને બીજા શાહજહાનના કુદમાં પૂર્યા. જહાંગીરના મૃત્યુની ખાતરી મળતાંજ શાહજહાન મહોબતખાનની સાથે આગ્રે ગયો. અસફખાને બધા શાહજહાનના લાહોરમાં ઠાર મારી શાહજહાનનો માર્ગ સરળ કરી દીધો હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૮ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં આગ્રામાં શાહજહાન સિંહાસન પર બેઠો. અને નૂરજહાન વર્ષાસન લઈ એકાંતવાસમાં રહેવા લાગી, અને ઈ. સ. ૧૬૪૫ માં મરણ પામી.

ચોખ્ખતા:—જહાંગીર વ્યસની હતો તોપણ સાઠ વર્ષ સુધી જીવી શક્યો હતો. તે વિલાસી અને ઠાઠમાઠનો બારે શોખીન હતો. તેનામાં ઉંચા ગુણો

ધણા હતા પણ તેના વ્યસનીપણાને લીધે તે પ્રકાશમાં આવી શક્યા નહિ. જ્યારે કેદમાં ન હોય ત્યારે વિવેક અને ન્યાયશુદ્ધિથી તે વર્તેતો હતો. જહાંગીર વિદ્વાકળાને ધણું ઉત્તેજન આપતો હતો. રજપૂત રાજવંશ સાથે તેણે લગ્ન સંબંધ કર્યો હતો તોપણ અકબરના વખત કરતાં તેની કારકિર્દીમાં રજપૂતોનો લાગવગ દરબારમાં ઘટવા લાગ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શાહજહાન (૧૬૨૮—૧૬૫૮).

પૂર્વાર્ધ.

રાજ્યારોહણ:—સર્ગાવહાલાંઓનો સંહાર કરી શાહજહાન ગાદીએ આવ્યો. પ્રજાને ખુશ કરવા માટે તેણે દોઢ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ્યા. આરંભ અને અંતનો સમય બાદ કરતાં તેની કારકિર્દીમાં શાંતિ રહી હતી. તેથી તેની તિબેરી તર યઈ હતી. દરબારી વૈભવ અને ઠાઠમાઠ વધારવા પછવાડે તેણે પૈસા કાંકરાની માફક ખર્ચ્યા હતા. તેની કારકિર્દીની છેવટે તેના ઊંકરા-ઓએ ગાદીને માટે જલવાસ્થળી જગાવી હતી.

ખાનજહાન લોદીનું ખંડ (૧૬૨૯) :—અફઘાન સરદાર ખાનજહાન જહાંગીરના વખતમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો. મહોબતખાન પછી તે દક્ષિણનો સૂબેદાર થયો હતો. અને ત્યાં તેણે સારો કર્મ બેસાડ્યા હતા. જહાંગીરની કારકિર્દીમાં મલેકઅંબર સાથે મળી જઈ ધણો મોગલ મુલક તેણે મલેકઅંબરને આપી દીધો હતો. શાહજહાને ગાદી પર બેઠાપછી મહોબતખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો અને ખાનજહાનને માળવાનો સૂબેદાર નીમ્યો. પાદશાહનો ડોળો મારા પર છે એમ સમજી જઈ તે દક્ષિણમાં નિઝામશાહીના સરદાર શાહજી બોંસલેને મળ્યો. શરો અને અનુભવી ખાનજહાન દક્ષિણમાં મોગલ રાજ્ય સામે જંગ મચાવશે એમ જાણી શાહજહાન પંડે દક્ષિણમાં ગયો. (૧૬૨૯). આદિલશાહી કે નિઝામશાહીમાંથી કંઈ મદદ

ન મળવાથી ખાનજહાન કલિજર નાસી ગયો અને લાંજ મોગલો સાથે લડતાં મરણ પામ્યો.

નિઝામશાહીનો અંત (૧૬૨૯-૧૬૩૭):—ખાનજહાન લોદીનો નાશ કર્યા પછી દક્ષિણમાં શાંતિ પાથરવાના ઇરાદાથી શાહજહાને નિઝામ-શાહીનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં મલેકઅબ્બર મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો છોકરો ફત્તેહખાન નિઝામશાહીનો કારભાર સંભાળવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૬૩૦ માં શાહજહાને દોલતાબાદ કબ્જે કર્યું. નિઝામ-શાહીને આદિલશાહીની મદદ હોવાથી શાહજહાને અસફખાનને બિજપુરની સ્વારીએ મોકલ્યો. પછી ઈ. સ. ૧૬૩૨ માં મહોબતખાનને મુખ્ય સેનાપતિ નીમી શાહજહાન આગ્રે ગયો. ફત્તેહખાનનો પરાભવ કરી મહોબતખાને અહમદનગર સર કર્યું, અને નિઝામશાહને કેદ કરી ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં મોકલી દીધો. બિજપુરનું જોર તોડાવિના મહોબતખાન ઉત્તરમાં ગયો. ત્યારે શાહજહાં ભોંસલેએ નિઝામશાહીની ગાદીપર નવો સુલતાન ખેસારી મોગલો સાથે પાછી લડાઇ શરૂ કરી. તેથી ઈ. સ. ૧૬૩૬ માં શાહજહાન પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો. પ્રથમ શાહજહાં પર હુમલો કરવા તેણે સૈન્ય મોકલ્યું. શાહજહાં ધણી બહાદુરીથી લડ્યો પણ તે મોગલ સૈન્ય સામે ટકી શક્યો નહિ. દરમ્યાન સેનાપતિ ખાનદૌરાનને શાહજહાંને બિજપુર પર મોકલ્યો હતો. આદિલશાહી સરદાર રણદુલાખાને ધણું પરાક્રમ કર્યું, પણ છેવટે તેની હાર થઇ અને આદિલશાહને સલાહ કરવી પડી. (૧૬૩૬). એ સલાહની શરત પ્રમાણે આદિલશાહ અને શાહજહાંને નિઝામશાહી રાજ્યને વહેંચી લીધું.

રજપૂતો સાથે વર્તન:—અકબરના વખતમાં રજપૂતોએ અફઘાનો વિરુદ્ધ અકબરને મદદ કરેલી તેથી અકબરના દરબારમાં તેઓનો લાગવગ ભારે હતો. જહાંગીરની કારકિર્દીના પાછલા ભાગમાં મોગલો અને અફઘાનો એક થઇ જઈ રજપૂતોની વિરુદ્ધ કારસ્થાન કરતા હતા. ઉદેપુરના રાજા કરણે જહાંગીર વિરુદ્ધ શાહજહાંને મદદ કરી હતી. આ વખતે મેવાડની ગાદીપર કરણનો છોકરો જગતસિંહ હતો. જોધપુરના રાજા રાજસિંહે શાહજહાં વિરુદ્ધ ખુશરૂ અને જહાંગીરને મદદ કરી હતી. તે ઈ. સ. ૧૬૩૮ માં મરી ગયો. ત્યારે તેનો છોકરો જસવંતસિંહ ગાદીપર બેઠો. જયપુરમાં રાણો

જયસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. ઉદેપુરના રાણા જગતસિંહ સાથે સલુકાઈ રાખી રજપૂતાનાના મુખ્ય રાજ્યકુટુંબોમાં ફાટફૂટ પડાવવાની શાહજહાને યુક્તિ રચી.

પોર્ટુગીઝ લોકોનો પરાજય (૧૬૩૨):—શાહજહાને જ્યારે આપ સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું ત્યારે પોર્ટુગીઝોએ તેને મદદ કરી નહોતી. તેથી તેમના પર શાહજહાનનો રોષ હતો. વળી પોર્ટુગીઝો ધર્મપ્રચાર કરવા લાગ્યા. ચિતગામના ચાંચિયાઓને પોર્ટુગીઝો મદદ કરતા હતા. તેથી એક જામરૂં સૈન્ય મોકલી શાહજહાને તેમને પૂરેપૂરા હરાવ્યા.

સરહદની પેલી તરફ સ્વારી:—(૧૬૩૮-૧૬૫૩). બાબરના વખતનું અફઘાનિસ્તાનનું સઘળું રાજ્ય પાછું મેળવવા શાહજહાને ઘણાં વર્ષ સુધી કાશિશ કરી. તે કાળમાં ઉદેપુરના જગતસિંહ અને જયપુરના જયસિંહે તેને ઘણી મદદ કરી. જહાંગીરના વખતમાં ઇરાનના શાહે કંદહાર કબજે કરી લીધું હતું. ત્યાંના શાહ તરફનો સૂબેદાર અલીમર્દાનખાન શાહજહાનને વશ થઈ ગયો અને તેણે કંદહાર પ્રાંત મોગલોને આપી દીધો. પછી બંદક પ્રાંત મેળવવાનો શાહજહાને વિચાર કર્યો. એ કાર્ય પાર પાડવા તેણે અલીમર્દાનખાન, શાહજહાદા મુરાદ અને ઔરંગઝેબને વારાફરતી મોકલ્યા. મોગલોને તેમાં ફતેહ તો મળી, પણ તે મુલક ટકાવી રાખવાનું કઠણ પડ્યું. ઈ. સ. ૧૬૪૮ માં કંદહાર ઇરાનીઓએ પાછું લઈ લીધું. શાહજહાદા ઔરંગઝેબ કંદહાર ટકાવી શક્યો નહિ. ત્યારે ઈ. સ. ૧૬૫૩ માં શાહજહાને દારાને મોકલ્યો. પરંતુ તેનું પણ કંઈ ચાલ્યું નહિ. કંદહાર મોગલોના હાથમાંથી કાયમનું ગયું, અને અફઘાનિસ્તાનમાં કાબુલ પ્રાંત સિવાય બીજો મુલક મોગલોના તાબામાં રહ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

શાહજહાન-ઉત્તરાર્ધ.

શાહજહાનના છોકરાંઓ:—બેગમ મુમ્તાજમહાલપર શાહજહાનનો ધણો પ્રેમ હતો. તે વ્યવહારદક્ષ અને હોશીઆર હતી. તેથી શાહજહાન વારંવાર તેની સલાહ લેતો. ઈ. સ. ૧૬૩૧માં તે મરી ગઈ પછી તેની મરતી વખતની ધૃત્તિ પ્રમાણે શાહજહાન ફરીથી પરણ્યો નહિ, અને તેણે તેની કબર ઉપર તાજમહેલ નામની ઈમારત બંધાવી તેનું અપૂર્વ સ્મારક રાખ્યું. શાહજહાનને સંતાનમાં જહાનઆરા અને રોશનઆરા નામની બે દીકરી, અને દારા, સુજા, ઔરંગઝેબ અને મુરાદ નામના ચાર છોકરા હતા. બધાં છોકરાંઓમાં જહાનઆરા અને દારા ઉપર શાહજહાનને બહુ વહાલ હતું.

મુમ્તાજમહાલ.

તે તેમને હંમેશાં પોતાની પાસે રાખતો હતો. રોશનઆરા અને ઔરંગઝેબને ઠીક બનતું તેથી કારસ્થાનોમાં તેઓ એક બીજાના મળતિયાં હતાં. દારા હોશીઆર અને ઉદાર હતો. તે ધર્મસહિષ્ણુ હતો તેથી મુસલમાનોમાં અપ્રિય થયો હતો. સુજા પરાક્રમી પણ વ્યસની હતો. તેણે શિયાપંથ સ્વીકાર્યો હતો. તેથી તેને સુન્ની મુસલમાનોનો ટેકા નહોતો. ઔરંગઝેબ દૂરદર્શી અને કુનેહબાજ હતો. તે ધર્માધિ હતો તેથી તે સુન્ની મુસલમાનોમાં ધણો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. મુરાદ શરો પણ સહેજ કમ-અક્કલનો હતો. તેથી તે ઔરંગઝેબના હાથમાં રમકડાં જેવો હતો. અને તેની કમઅક્કલનો ઔરંગઝેબ પૂરેપૂરો લાભ લેતો. આ બે બાઈઓએ કરેલાં કાવતરાં અને ઝગડા એ શાહજહાનની કારકિર્દીના છેવટના ભાગની મુખ્ય બીના છે. એ બાંકુઓ એક બીજા સાથે લડી મરે નહિ એ ઈરાદાથી શાહ-

જહાને સુળને બંગાળાનો, ઔરંગઝેબને દક્ષિણનો અને મુરાદને ગુજરાતનો સૂબો નીમી તેમને એક એકથી દૂર રાખ્યા હતા.

ઔરંગઝેબની સૂબેદારી:—નિઝામશાહીનો નાશ થયા પછી ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો સૂબો નીમાયો હતો. દક્ષિણમાં તેને તેના મામા શાહસ્તાનની મદદ ધણી હતી. તેણે બાગલાણુ જીતી લઈરાજ્યમાં વધારો કર્યો. તેની પહેલી સૂબેદારી ૧૬૪૨માં સમાપ્ત થઈ. ઈ. સ. ૧૬૫૨માં પાછી દક્ષિણમાં તેની નીમણૂક થઈ. આ વખતે તેણે દક્ષિણમાં જબરી ફોજ તૈયાર કરી અને દક્ષિણ પ્રદેશની અને તેની રાજ્યદારી સ્થિતિની બારીક માહિતી મેળવી લીધી.

કુતુબશાહી પર સ્વારી:—મીરજુમ્લા નામનો એક ઈરાની સરદાર પૂર્વે દિલ્હીના લશ્કરમાં હતો. તેને દારા સાથે અણબનાવ થવાથી તે કુતુબશાહીના આશરાનીચે આવી રહ્યો હતો. ત્યાં મહેસૂલી ખાતામાંથી, વેપારમાંથી અને હીરાની ખાણમાંથી તેણે અઢળક દોલત એકઠી કરી હતી. પોર્ટુગીઝ લોકો પાસેથી તોપખાનું લાવી કુતુબશાહીમાં તેણે પોતાની સત્તા દઢ કરી હતી. પછી કુતુબશાહ સાથે તેને બન્યું નહિ, ત્યારે તેણે ઔરંગઝેબને ગોવલકોંડા પર સ્વારી કરવા બોલાવ્યો. શિયાપંથી આદિલશાહી અને કુતુબશાહી પર ઔરંગઝેબનો ડોળો તો હતોજ. એટલે તે ગોવલકોંડાપર ચઢી ગયો અને તેણે તેને ઘેરા લીધો. પણ એટલામાં દારાના કહેવાથી શાહજહાને ઔરંગઝેબ પર મનાઈ હુકમ મોકલ્યો. એટલે પોતાને ફાવતી સંધિ કરી મોટી ખંડણી લઈ ઔરંગઝેબ મીરજુમ્લા સાથે પાછો આવ્યો.

આદિલશાહી પર સ્વારી:—દારાનો કારભાર રજપૂત અને મુસલમાન બંને સરદારોને અણગમતો થઈ પડ્યો હતો. નજરાણીની મોટી રકમ મોકલી મીરજુમ્લાએ શાહજહાનની મહેરબાની સંપાદન કરી અને આદિલશાહીપર સ્વારી કરવાની બાદશાહની પરવાનગી મેળવી. મીરજુમ્લાએ ઔરંગઝેબની વતી બિજાપુરપર સ્વારી કરી અને આદિલશાહને હરાવ્યો. મીરજુમ્લા જેવા કાર્યદક્ષ અને ધનાઢ્ય સરદારની મદદથી ઔરંગઝેબનો પક્ષ ધણો સખળ થયો.

ગાદીમાટે ચાહવારથળી: સુળની હાર:—શાહજહાનના છોકરાઓ પોતપોતાનો પક્ષ મળ્યૂત કરવામાં રોકાયા હતા, એટલામાં બાદશાહ મદિ પડ્યો. અને કેટલીક જગાએ તો તે મરી ગયાની અફવા પણ ફેલાઈ. એટલે તેના છોકરાઓએ લડવાની તૈયારી કરી દીધી. પ્રથમ સુળ બંગાળાથી ઉપડ્યો. દારાનો છોકરો સુલેમાન અને જયપુરનો જયસિંહ તેની સામે ગયા. ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં બનારસ આગળ મોટું યુદ્ધ થયું. તેમાં સુળના સૈન્યનો નાશ થયો અને તેને નાસી જવું પડ્યું.

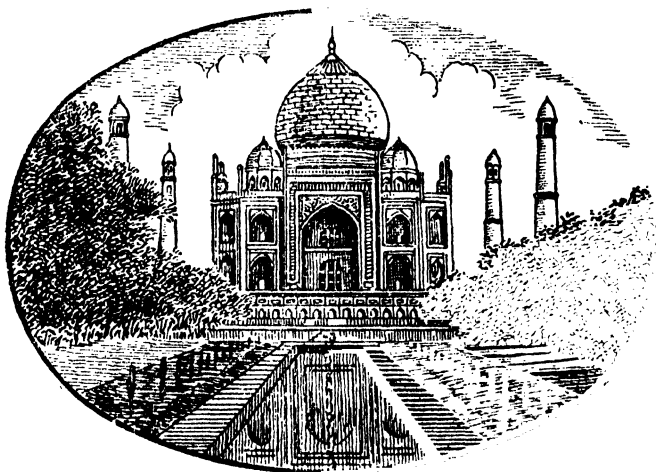
ઔરંગઝેબનો વિજય:—મુરાદ ગુજરાતમાંથી નીકળ્યો. ઔરંગઝેબ છૂપો રહ્યો. મારે ગાદીને માટે લેવાદેવા નથી એવી ભાગવતિ બતાવી તેણે મુરાદને છેતર્યો. પછી મુરાદને મદદ કરવાનો ઢોંગ કરી તે ભુલાખાનનું તોપખાનું અને સૈન્ય લઈ માળવામાં મુરાદને જઈ મળ્યો. પછી બંને સાથે મળી ઉત્તર તરફ ચાલ્યા. દારાએ કાસીમખાન અને જોધપુરના જસવંતસિંહને તેમની સામે મોકલ્યા. કાસીમખાન ઔરંગઝેબ સાથે મળી ગયો હતો. ઉજ્જૈનની દક્ષિણે ધરમતપુર આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં કાસીમખાનના દગાને લીધે રજપૂતોએ ધણું પરાક્રમ બતાવ્યું તોપણ તે વ્યર્થ ગયું. જસવંતસિંહ જોધપુર ચાલી ગયો. અને મુરાદ અને ઔરંગઝેબ આગ્રા ગયા. આવા સંજોગોમાં બીમાર શાહજહાને રાજ્યનો સંધળો કારભાર દારાને સોંપ્યો. એટલે મામલો ધણો બગડ્યો. સાફ કસાયેલું સૈન્ય તો સુલેમાન પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. તેથી દારા હતાશ થઈ ગયો. પણ પછી જેમતેમ કરી નવું લશ્કર ઉભું કરી રજપૂતોની મદદ લઈ તેણે ચંબલનદીને કાંઠે સામ્રાટ આગળ ધાવણી નાંખી. મુરાદ અને ઔરંગઝેબ સાં આવી પહોંચ્યા. ઔરંગઝેબે દારાના લશ્કરને ફેડી રાખ્યું હતું. તેથી રાતોરાત નદી ઓળંગી તેણે દારાના સૈન્ય પર હુમલો કર્યો. રજપૂતો બહાદુરીથી લડ્યા. પણ મુસલમાન સૈન્યે અને સરદારોએ દારાને દગો દીધો. તેથી દારાની હાર થઈ અને તેને આગ્રે નાસી જવું પડ્યું. આગ્રા પણ ફિતુરી થઈ સામે થયું એટલે દારા લાહોર તરફ નાસી ગયો.

ઔરંગઝેબે આગળથીજ સરદારોને ગુપ્ત પત્રો લખી ફેડી રાખ્યા હતા. દારાના નાસી જવા પછી મુરાદ અને ઔરંગઝેબ આગ્રે ગયા. સાં ઔરંગઝેબે

અનો છોકરો મહંમદ રજવાડામાં દાખલ થયો અને તેણે જ્ઞાનખાનામ. જર્ધ જ્ઞાના સાથે શાહજહાનને લાંજ કેદ રાખ્યો. પછી ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં . લાંજ શાહજહાન મરણ પામ્યો.

ઔરંગઝેબે પોતાના પક્ષના સરદારોને અગત્યના હોદ્દાઓ આપ્યા. તેણે તેના મામા શાહરિતખાનને આગ્રાનો સૂબેદાર બનાવ્યો. પછી મુરાદને સાથે લઈ તેણે દારાની પૂઠ પકડી. રસ્તામાં મથુરાં આગળ મુરાદને પકડી લઈ તેને ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં કેદી તરીકે મોકલાવ્યો. ઈ. સ. ૧૬૫૮ ના જુલાઈ મહિનામાં દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબનો રાજ્યાભિષેક થયો.

વૈભવ અને યોગ્યતા:—શાહજહાને તરુણાવસ્થામાંથીજ યુદ્ધકળામાં અને રાજકાજમાં નિપુણતા બતાવવા માંડી હતી. રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે

તાજમહાલ.

તેણે ખૂનામરકી ચલાવી હતી. પણ એકવાર માર્ગ નિષ્ફંટક થઈ ગયા પછી તેણે દયાળુ વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. એની કારકિર્દીમાં અકબરના વખત જેવી ધાર્મિક સમાનતા રહી નહિ, તેથી રજપૂતો બેદિલ થતા ગયા, અને મોગલ રાજને તેમનો ટેકો ઓછો થતો ગયો. તેના દરબારનો ભપકો અને

ઠાઠમાઠ બારે હતો, અને તેનો વૈભવ પણ ધણો હતો. રાજ્યનો કારભાર સારા અને હોશીઆર માણસોને સોંપી તેણે પ્રબલિત સાધ્યું હતું અને પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેના કારભારીઓ વફાદાર અને કાર્યકુશળ હતા. તેથી તેના રાજમાં આબાદાની સારી હતી. તે પોતે વિલાસમાં પડ્યો રહેતો, તોપણ કારભાર પર ઠીક નજર રાખતો હતો. તે વિદ્યાની અભિરુચિવાળો હોઈ વિદ્વાનોને સારો આશરો આપતો હતો. એકંદરે શાહજહાનનો સમય મોગલ સામ્રાજ્યના વૈભવની પરિસીમા હતો.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—રાજ્ય કારભારમાં શાહજહાનને તેના વજીર અસફ-ખાન અને સાદુલ્લાખાનની ધણી મદદ હતી. એના વખતમાં અશીમદાનખાને પણ સાંઝે કામ બજાવ્યું હતું. એકાદ નહેર બંધાવીને તેણે દિલ્હી શહેરને પાણી પૂરું પાડવાની ગોઠવણ કરી હતી. રાજ્યનો વિસ્તાર ધણો હતો તોપણ બધે બંદોબસ્ત સારો હતો. જહાંગીરના વખતમાં દાખલ થયેલો ધરિાનીઓનો લાગવગ શાહજહાનની કારકિર્દીમાં ધણો વધ્યો હતો. શાહજહાનના સમયમાં મોગલ રાજ્યના રર પ્રતિ હતા અને તેની ઉપજ છત્રીસ કરોડની હતી. અકબરે સ્થાપન કરેલી આચા રાજધાની છોડી શાહજહાને હાલનું દિલ્હી શહેર વસાવ્યું અને લાં પોતાની રાજધાની રાખી. દિલ્હીમાં તેણે રાજવાડો, જુમામસ્જીદ, વગેરે ભવ્ય અને શોભતાં મકાનો બંધાવ્યાં. તાજમહાલની મનોહર અને જગપ્રસિદ્ધ ધમારત બાંધવા પાછળ શાહજહાને નવ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ્યા હતા. તેમજ એક કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ્યા તેણે રતનજડિત સોનેરી મયૂરાસન બનાવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ઔરંગઝેબ (૧૬૫૮-૧૭૦૭).

વિભાગ પહેલો.

લાઘવોનો વધ:—આલમગીર નામ ધારણ કરી ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ વખતે દારા પંજબમાં હતો, અને ઔરંગઝેબ તેની પૂઠે

લાગ્યો હતો. દારા પંજબથી સિંધમાં નાસી ગયો. ત્યારે તેની પાછળ સરદારોને મોકલી પોતે આગ્રા પાછો આવ્યો. જય-સિંહ બંગાળાથી પાછો આવતો હતો તેને ઔરંગઝેબ રસ્તામાં જ મળ્યો. ઔરંગઝેબે જયસિંહને સમજાવી લીધો અને તેને લાહોરનો સૂબો બનાવ્યો. મીરજુમલાખાન નવા સૈન્યસાથે ઔરંગઝેબને આગ્રે આવી મળ્યો. પછી મીરજુમલાને સાથે લઈ તે અલાહાબાદ ગયો. ત્યાં સુબ સાથે લડાઈ થઈ. તેમાં સુબ હારી નાસી ગયો. મીરજુમલા તેની પાછળ પડ્યો. પણ સુબ ઠેક આરાકાન નાસી ગયો. ત્યાં આરાકાનના રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો.

ઔરંગઝેબ.

સુબ નાસી ગયા પછી ઔરંગઝેબ પાછો આગ્રે ગયો. દરમિયાન દારા સિંધથી ગુજરાતમાં ગયો હતો. ત્યાંથી લશ્કર એકઠું કરી દારા અજમેર તરફ ગયો. અજમેરની દક્ષિણે દેવરા આગળ તે બે વચ્ચે લડાઈ થઈ. તેમાં દારાની હાર થઈ. દારા નિરાશ થઈ બલુચિસ્તાન તરફ નીકળી ગયો. બોલન ધાટમાંથી પસાર થતાં એક પહાડીના હાથમાં તે સપડાઈ ગયો. ને તે પહાડે તેને દિહી રવાના કરી દીધો. ત્યાં ઔરંગઝેબે તેનો વધ કરાવ્યો. ત્યારપછી મુરાદપર ખૂનનો આરોપ મૂકી ઔરંગઝેબે તેને

દેહાન્ત શિક્ષા કરી. પછી સુલેમાન તેના હાથમાં આવ્યો. તેને પણ ગ્વાલી-બરના કિલ્લામાં પૂરો કર્યો. આ પ્રમાણે બધાનું કાસળ કાઢી ઔરંગઝેબ ગાદીપર નિર્ભય થયો.

ઔરંગઝેબ ગાદી પર બેઠો પછી મોગલ રાજનીતિ બદલાઈ. મોગલ દરબારમાં સુન્ની મુસલમાનોનું જોર થયું. રજપૂત સેનાપતિ અને હિંદુ મુત્સદ્દીઓનો લાગવગ ઓછો થઈ ગયો. ઔરંગઝેબે ઈસ્લામી ધર્મના ફેલાવામાં પાદશાહી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. ધર્મભેદ ન રાખતાં સર્વ પ્રજાજનને એકસરખો ન્યાય આપવાની અકબરની રાજનીતિ ફેરવાઈ. એટલે રજપૂતો મોગલ રાજને ટેકા આપવાને બદલે તેનો વિરોધ કરતા થયા. ધર્મોપણાના પાયા ઉપર ઔરંગઝેબના મનમાં મહાન રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. અને પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા માટે કોઈના પર ભરોસો ન રાખતાં તમામ સૂત્ર પોતાનાજ હાથમાં રાખી તે કામ કરવા લાગ્યો.

કારકિર્દીની રૂપરેખા:—મોગલાઈ સત્તાને નવું વલણ આપવું, ઈસ્લામનો ફેલાવો કરવો અને દક્ષિણ તાબે કરી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવો એ ત્રણ ઔરંગઝેબના હેતુ હતા. એ ત્રણ હેતુ પાર પાડવા માટે જે કાર્યક્રમ તેણે આદર્યો તે પ્રમાણે તેની કારકિર્દીના ત્રણ વિભાગ થાય છે. ઈ. સ. ૧૬૬૬ સુધીના આઠ વર્ષ શત્રુઓનો પરાજય કરી પોતાનાં નવાં ધોરણને અમલમાં મૂકવાની તૈયારી તેણે કરી. આ વિભાગમાં તેનો પરિશ્રમ ધણો સફળ થયો. ત્યારપછી ૧૬૮૧ સુધીના પંદર વર્ષ તેણે હિંદુઓનો વિરોધ કરી ઈસ્લામનો ફેલાવો કરવા પાછળ ગાળ્યાં. તે માટે તેને રજપૂતો સાથે યુદ્ધ થયાં. અને પરિણામે મોગલ પાદશાહતના ટેકા રૂપ રજપૂતો તેના શત્રુ થયા. છેવટનાં પચીસ વર્ષમાં દક્ષિણમાં મોગલ સત્તા સ્થાપવા માટે ઔરંગઝેબે પારાવાર શ્રમ લીધો. પરંતુ તે કામમાં તેને ફત્તેહ મળી નહિ. પોતાની કારકિર્દીનાં પહેલાં પચીસ વર્ષ ઉત્તર હિંદુસ્થાન સમાલવામાં ગયાં અને છેલ્લાં પચીસ વર્ષ દક્ષિણ જીતવાના પ્રયાસમાં બ્યર્થ ગયાં. પહેલાં પચીસ વર્ષમાં એની ચઢતી કળા હતી અને બીજાં પચીસ વર્ષ પડતી કળાનાં હતાં.

આસામ અને આરાકાન પર ચઢાઈ:—પોતાના માર્ગમાંના સઘળા કાંટા કાઢી નાંખ્યા પછી ઔરંગઝેબે ઈ. સ. ૧૬૬૧ પછીના પાંચ છ વર્ષ સ્વારી કરવામાં ગાળ્યાં. પ્રથમ તેણે મીરજુમલાને બંગાળાનો સૂબો બનાવ્યો.

આસામની રાજધાની ડાકાપર બે સ્વારી કરી મીરજુમ્લાએ આસામનો ઘણો મુલક કબ્જે કર્યો. પણ ચોમાસું બેસતાં તેનાં લશ્કરમાં ઘણી ખરાબી થઈ અને તે પોતે બીમાર થઈ મરણ પામ્યો (૧૬૬૩). મીર જુમ્લાએ પોતાના પરાક્રમ અને મુત્સદ્દીપણાથી ઔરંગઝેબને ગાદી અપાવી હતી. તોપણ પાદશાહે જ્યારે તેના મરણની વાત સાંભળી ત્યારે તેને નિરાંત વળી; કેમકે તેના વહેમી સ્વભાવને લીધે મીરજુમ્લાના વધતા જતા જોર માટે પાદશાહના મનમાં તેના તરફની બીક રહેતી હતી. આ વખતે શાહસ્તિખાન મરાઠાઓને હાથે હાર ખાઈ દક્ષિણમાંથી પાછો આવ્યો. ત્યારે ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં ઔરંગઝેબે તેને બંગાળાની સૂબેદારી આપી. નવો કાફલો બાંધી તેણે આરાકાન પ્રાંત પર સ્વારી કરી અને ચિતેગોંગના ચાંચિયાનું જોર તોડ્યું. આથી મોગલ રાજ્યની પૂર્વ તરફની સરહદ પર પાકો બંદોબસ્ત થયો.

મરાઠાઓ પર સ્વારી (૧૬૬૦-૬૬):—નિઝામશાહી અને આદિલ-શાહી દરબારોમાં શાહજી ભોંસલેએ સેનાપતિ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. શાહજીના પરાક્રમોથી મરાઠાઓમાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો હતો. શાહજીના છોકરા શિવાજીએ આદિલશાહી સામે લડીને સ્વરાજ્યનો પાયો નાંખ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૦ થી તે મોગલ રાજ્યના મુલકપર પણ સ્વારી કરવા લાગ્યો. ત્યારે ઔરંગઝેબે શિવાજીને જોર કરવા પ્રથમ શાહસ્તિખાનને અને પછી જયસિંહ અને દલેરખાનને મોકલ્યા. બીજી સ્વારીમાં મોગલોનો જય થયો ત્યારે ઈ. સ. ૧૬૬૫ માં શિવાજીએ પુરંદર આગળ સંધિ કરી આગ્રે પાદશાહની મુલાકાતે જવાનું કબૂલ કર્યું.

રાજા છત્રસાલ:—શાહજી ભોંસલેના સમકાલીન રજપૂત રાજા ચંપતરાયે મોગલોની ટક્કર ઝીલી હુંદેલખંડમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેનો છોકરો પરાક્રમી છત્રસાલ ઈ. સ. ૧૬૫૦ માં જન્મ્યો હતો. તે જયસિંહની સાથે દક્ષિણમાં ગયો હતો. તે વખતે શિવાજીનું પરાક્રમ જોયાથી તેના મનમાં શિવાજી જેવી મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ અને તેના દિલમાં શ્વરાતન છૂટ્યું. તે ગુપ્તપણે શિવાજીને મળ્યો. બંને વચ્ચે સંકેત થયો, તે પ્રમાણે મોગલોની નોકરી છોડી છત્રસાલ હુંદેલખંડ ગયો, અને ત્યાં જઈ તેણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ઔરંગઝેબ—વિભાગ બીજો.

આગ્રામાં દરબાર:—ઈ. સ. ૧૬૬૬ સુધી લડાઈઓમાં ઔરંગઝેબની જીત થતી હતી. એ સાલમાં શાહજહાન પાદશાહ મરણ પામ્યો. ત્યારે આગ્રામાં એક મોટા દરબાર ભરી ઔરંગઝેબે મોટા ઠાઠમાઠથી બીજવાર પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. આજ દરબારમાં શિવાજી આવ્યો હતો અને નજરકેદ થયો હતો.

અફઘાન લોકનું બંડ:—ધરિનનો શિયાપંથી શાહ અબ્બાસ સુન્નીપંથી ઔરંગઝેબનો વિરોધી હતો. તેની સાથે મૈત્રી કરવા માટે ઔરંગઝેબે પોતાનો એલચી અબ્બાસના દરબારમાં મોકલ્યો. પણ શાહે તેનું અપમાન કરી તેને પાછો વળ્યો. આ અરસામાં શિવાજી યુક્તિ કરીને કેદખાનામાંથી નાસી છૂટ્યો, અને દક્ષિણમાં જઈ મોગલ રાજ્ય પર ચઢાઈ કરવા લાગ્યો. ધરિનના શાહની શીખવણીથી અફઘાન લોકોએ બંડ કર્યું. એ બંડ શમાવી દેવા ઔરંગઝેબે મહોબતખાનને મોકલ્યો. પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. મહોબતખાન ઈ. સ. ૧૬૭૨ માં મરણ પામ્યો. પછી કાસમખાન નામના એક સરદાર પાસે ઔરંગઝેબે બધા અફઘાન સરદારોની એક પ્રસંગે કતલ કરાવી. એટલે અફઘાનો વીર્યા અને તેઓએ જાપડે બંડ ઉઠાવ્યું. આ વખતે જસવંતસિંહ દક્ષિણમાં હતો. કદાચ શિવાજી સાથે તે મળી જાય એવી બીકથી ઔરંગઝેબે તેને દૂરના કાશુલ પ્રાંતમાં સૂળો બનાવી અફઘાનો સામે મોકલ્યો.

હિંદુઓ સાથે વેર:—જયસિંહના એક છોકરાને ઔરંગઝેબે હાથમાં લીધો. એ છોકરાએ ઔરંગઝેબના કહેવાથી ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં ઝેર આપીને પોતાના આપતું ખૂન કર્યું. આમ થવાથી જયસિંહ તરફની બીક જવાથી ઔરંગઝેબ ખુલી રીતે સુન્ની પંથને ટેકા આપવા લાગ્યો, અને હિંદુઓ સાથે પણ તેણે નિર્દયતાથી વર્તવા માંડ્યું. મૂર્તિપૂજા બંધ પાડવા માટે તેણે અધિકારીઓ નીમ્યા. તેણે હિંદુઓના ધર્મમઠો, પાઠશાળાઓ અને દેવળો વગેરે તોડવાનો હુકમ કાઢ્યો. તે હુકમ અનુસાર કાશી, મથુરા, સોમનાથ

વગેરેના દેવાલયો તોડવામાં આવ્યાં. હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી પણ કાઢી મૂક્યા. (ઈ. સ. ૧૬૬૯).

હિંદુઓનો વિરોધ:—આવા જુલમને લીધે હિંદુઓ બંડ કરવા લાગ્યા. દિલ્હીની આસપાસ સત્તામી પંથના હિંદુઓ રહેતા હતા. તેઓને મોગલ ફૌજદાર સાથે ટંટો થયો. એ ટંટામાં ફૌજદારની હાર થઈ ત્યારે પાદશાહે તેઓની સામે મોટી ફૌજ મોકલી તેમને કતલ કરાવી નાંખ્યા. જાટ રજપૂતોના નેતા ગોકુળ જાટ મથુરામાં બંડ કયુ. તે બંડ એસાડવામાં ચાર હજાર મોગલો માર્યા ગયા. પંજાબમાં શીખ લોકોના ગુરુ તેજબહાદુરે પણ બંડ ઉઠાવ્યું. તેજબહાદુર ઔરંગઝેબના હાથમાં સપડાઇ ગયો. તેને તુરંગમાં નાંખવામાં આવ્યો. તુરંગમાં તેણે ૧૬૭૫ માં આપઘાત કર્યો. જુદેલખંડમાં છત્રસાલ રાજાએ મોગલ સૈન્યના હાલહવાલ કર્યા. દક્ષિણમાં ઈ. સ. ૧૬૭૨ માં શિવાજીએ ખાનદેશમાં સાલ્હેરની લડાઈમાં મોગલોનો સજ્જડ પરાજય કર્યો. ઔરંગઝેબ કોલ્હથી રાતોપીળો થયો અને તેણે રજપૂતો અને મરાઠાઓની જડ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રજપૂતો સાથે લડાઈ (૧૬૮૧):—આમ ધમાધમી ચાલતી હતી ત્યારે જસવંતસિંહ કાબુલમાં હતો. તેનો મોટો છોકરો પૃથ્વીસિંહ જોધપુરનો કારભાર ચલાવતો હતો. તેને એક વખત કંઈ કામસર ઔરંગઝેબના દરબારમાં જવાનું થયું. ત્યાં ઝેરથી તેનું ખૂન થયું. પુત્રના મરણના ધાથી જસવંતસિંહ કાબુલમાં મરણ પામ્યો. એટલે ઔરંગઝેબને ઘણી નિરાંત વળી. પૂર્વે લશ્કરી નોકરીના બદલામાં મુસલમાની રાજ્યમાં હિંદુઓ પાસેથી ‘ જજીઆ ’ નામનો વેરો લેવામાં આવતો હતો. અકબરે તે કર કાઢી નાંખ્યો હતો. ઔરંગઝેબે તે કર પાછો મૂક્યો અને સખ્તાઈથી તે તે કર વસૂલ કરવા લાગ્યો. ત્યારે રજપૂતો એકદમ સામે થયા અને ઔરંગઝેબને તેઓની સાથે લડવું પડ્યું.

આ વખતના રજપૂત રાજા પરાક્રમી હતા. ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે તેમની સરદારી લીધી. જસવંતસિંહની રાણી પોતાના એ છોકરાને લઈને દિલ્હી આવી. ત્યાં ઔરંગઝેબે ત્રણેને કેદખાનામાં પૂર્યાં. પણ જોધપુરના રાઠોડો શરા હતા. જસવંતસિંહના નિમકહલાલ સરદાર દુર્ગાદાસે ઘણી બહાદુરી અને યુક્તિથી રાણી અને રાજપુત્રોને છોડવી જોધપુર મોકલી દીધાં.

આજસાજ અનિતસિંહને ગાદીપર બેસાડી દુર્ગાદાસ કારભાર કરવા લાગ્યો. રાણા રાજસિંહે અનિતસિંહ અને દુર્ગાદાસને મદદ કરી. સર્વ રજપૂતો એકસંપ થઈ પોતાના ધર્મને માટે દિલ્હીના પાદશાહ સાથે લડવા માટે સજ્જ થયા. પાદશાહનું સૈન્ય ત્રણ બાજુએથી રજપૂતાનામાં ધૂસરું. શાહજાદો મુઆઝિમ દક્ષિણ તરફથી મેવાડમાં ધૂસરો. શાહજાદા અઝિમે પૂર્વ તરફથી ચઢાઈ કરી. અને ઉત્તરેથી ઔરંગઝેબ પોતે શાહજાદા અકબર સાથે ચઢી આવ્યો. સારે રજપૂતોએ અરવલી દુર્ગરોનો આશરો લઈ મોગલ સૈન્ય સાથે લડાઈ ચાલુ કરી. એક વખત ઔરંગઝેબ એક ખીણમાં સપડાયો હતો તે વખતે રાણા રાજસિંહે મોટી ઉદારતાથી તેને જવા દીધો. તેણે તેને યોગ્યરીતે વર્તવાનું કહ્યું. પણ ઔરંગઝેબે તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. પછી રજપૂતોએ ગુજરાત, માળવા વગેરે મોગલ રાજ્યના મુલકોપર હુમલા કરવા માંડ્યા. આ અરસામાં શાહજાદો અકબર દુર્ગાદાસ સાથે મળી ગયો. દુર્ગાદાસે તેને ગાદી મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. પણ ઔરંગઝેબે એક બનાવટી કાગળ અકબરપર લખ્યો અને તે કાગળ દુર્ગાદાસના હાથમાં જાય એવી ગોઠવણ કરી. આ બનાવટી કાગળથી છેતરાઈ દુર્ગાદાસે અકબરનો પક્ષ છોડી દીધો. આ વાતની અકબરને ખબર પડી સારે તે દોડતો દુર્ગાદાસ પાસે આવ્યો. ત્યારે આ બનાવટી કાગળના બેદનો ખુલાસો થયો.

રજપૂતાનામાં આમ ગડમથલ ચાલતી હતી ત્યારે દક્ષિણમાં શિવાજી રાજ્યાભિષેક કરાવી સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી ચૂક્યો હતો. તે ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. એનાપછી એનો છોકરો સંભાળ ગાદી પર આવ્યો. સંભાળ પણ બાપના જેવોજ શૂરો હતો. તેણે ઔરંગઝેબ સામે લડાઈ ચાલુ રાખી. રજપૂતાનામાં આપણું કંઈ વળતું નથી એમ જોઈ અકબર દુર્ગાદાસની સાથે દક્ષિણમાં સંભાળ પાસે આવ્યો. અકબર સંભાળ સાથે મળી જઈ બંડ ઉઠું કરશે એવી બીક ઔરંગઝેબને લાગી. રજપૂતો સાથે લડી-લડીને તે થાકી ગયો હતો. તેમાં હવે દક્ષિણ તરફની બીતિ ઉત્પત્ત થઈ. એટલે દક્ષિણમાં સ્વારી લઈ જવા માટે ઔરંગઝેબે ઈ. સ. ૧૬૮૧માં રાજસિંહ સાથે સલાહ કરી. આ સલાહ પ્રમાણે ઔરંગઝેબે જીતેલો મુલક પાછો આપ્યો અને જીજીઆ વેરો બંધ કરવા કબૂલ કર્યું. આ પ્રમાણે રજપૂતોએ એકત્ર થઈ ઔરંગઝેબ પાસે હાર કબૂલ કરાવવાનો આ પહેલોજ પ્રસંગ હતો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઔરંગઝેબ—વિલામ ત્રીજો.

દક્ષિણની સ્વારી (૧૬૮૧-૧૭૦૭):—સંભાળ શરૂ હતો પણ ધણો હઠીલો અને વ્યસની હતો. તેથી મરાઠાઓમાં ફાટફૂટ પડી અને તેથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું. એજ પ્રમાણે કુતુબશાહી અને આદિલશાહી સુલતાનોની સત્તા પણ નબળી પડી ગઈ હતી. આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે ઈ. સ. ૧૬૮૧માં ઔરંગઝેબ એક મોટું સૈન્ય લઈ બિરાનપુર આવી પહોંચ્યો. સંભાળ તરફથી કંઈ મદદની આશા ન રહેવાથી શાહજહાં અકબર ધિરાન તરફ નાસી ગયો. દક્ષિણના આ લાંબા વિગ્રહમાં ઔરંગઝેબે ઔરંગાબાદ, શોલાપુર અને અહમદનગરમાં વખતો વખત છાવણી નાંખી હતી. દક્ષિણની સ્વારીના પહેલાં ચાર વર્ષ મરાઠાઓ સાથે લડવામાં ગયાં. શાહજહાં મુઆઝિમે કાંકણમાં અને શાહજહાં અઝિમે ઘાટોપર ચઢાઈ કરી. મરાઠાઓની લડવાની પદ્ધતિ જુદીજ હતી. તેઓ સામા ઉભા રહીને લડતા નહિ. તેઓની લડત નાસભાગની હતી. તેઓ લાગ મળતાં મોગલદળ પર છાપો મારે અને થાય તેટલું નુકસાન કરી નાસી જાય. મોગલ સૈન્યનો પડાવ એક ઠેકાણે હોય ત્યારે ત્યાંથી ધણા દૂરના મોગલ મુલક પર ધાડ પાડે અને લૂંટાલૂંટ ચલાવે. અને જ્યારે મોગલદળ આવે એટલે ભાગી જાય. આમ છૂટાં છૂટાં મરાઠાઓનાં નાસભાગ કરતાં ધાડાં સામે શિષ્ટ મોગલ સૈન્યનું કંઈ ચાલતું નહિ. આવી જાતની લડતથી ચાર વર્ષમાં ઔરંગઝેબ થાકી ગયો. હાલતુરત મરાઠાઓને જોર કરવાનું મોકૂફ રાખી ઔરંગઝેબ શોલાપુર ગયો. (૧૬૮૫).

આદિલશાહીનો અંત (૧૬૮૫-૧૬૮૬). ૧૬૮૫ માં ઔરંગઝેબે આદિલશાહી પર સ્વારી કરી, અને તેની રાજધાની બિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. બિજાપુરનો કિલ્લો મજબૂત હતો. તે પર તોપો પણ પુષ્કળ હતી. શત્રુઓને જોઈતી સામગ્રી પૂરતા જગ્યામાં ન મળે તે માટે આદિલશાહી સૈન્યે આસપાસનો મુલક ઉજ્જડ કરી મૂક્યો હતો. તોપણ મોગલોએ ચીવટાઈથી પંદર મહિના સુધી ઘેરો ચાલુ રાખ્યો. આખરે બિજાપુરનો સુલતાન સિકંદર ઔરંગઝેબને તાબે થયો. તેને બંદિબાને નાખવામાં આવ્યો. લાં તેનું

મરણ થયું. આદિલશાહી રાજ્ય ઔરંગઝેબે ખાલસા કર્યું. બિજાપુરમાં આજે . પણ ગોળ છુમ્મટવાળી ઇમારત હસ્તી ધરાવે છે. તે આદિલશાહીના સમયના વૈભવનું સ્મારક છે.

કુતુબશાહીનો અંત (૧૬૮૭):—બિજાપુર જત્યા પછી ઔરંગઝેબે કુતુબશાહી પર ચઢાઈ કરી. ગોવલકોંડામાં સુલતાન હસન રાજ્ય કરતો હતો. તે હિંદુઓ પ્રત્યે પ્રેમભાવથી વર્તતો હતો અને તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો. આ વખતે અકબ્બા અને માદબ્બા નામના બે હિંદુ દિવાનો ગોવલકોંડાનો કારભાર સંભાલતા હતા. મોગલ સૈન્યે ગોવલકોંડાને ઘેરા લીધો. એ ઘેરા દસ મહિના સુધી ચાલુ રહ્યો. કુતુબશાહી સૈન્યના સરદાર અબ્દુલ રઝાકે બહુ બહાદુરીથી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો. મોગલો હતાશ થઈ ગયા. છેવટે કપટ અને દગાથી કિલ્લો મોગલોના હાથમાં ગયો. સુલતાન હસન મોગલોને તાબે થયો અને કુતુબશાહી રાજ્ય પણ મોગલ સામ્રાજ્યમાં સામેલ કરી દેવામાં આવ્યું.

મરાઠા સાથે પાછી લડાઈ (૧૬૮૭-૧૭૦૭):—બિજાપુર અને ગોવલકોંડાનો નાશ થયા પછી ધણી સૈનિકો બેકાર થઈ ગયા. તેઓ ગુજરાનને માટે લૂંટફાટ કરવા લાગ્યાથી આખા દક્ષિણમાં અસ્વસ્થતા અને અંધાધુંધી વ્યાપી રહી. દક્ષિણના આ બે મુસલમાની રાજ્યોનો નાશ થવાથી આખું દખ્ખણ મરાઠાઓને ફરી વળવા માટે મોકળું થયું. આ વખતે સંભાળ વ્યસનમાં મન્યો ન રહ્યો હોત તો તે ઔરંગઝેબને જરૂર કરી શકત. પરંતુ હકીકત એથી ઉલટીજ બની. ગોવલકોંડા પછા પછી ઔરંગઝેબે મરાઠા મુલકમાં ચારે તરફથી લશ્કર મોકલ્યાં. ઈ. સ. ૧૬૮૯ માં સંગમેશ્વર આગળ સંભાળ પકડાઈ ગયો. ઔરંગઝેબે કૂરપણે તેનો વધ કરાવ્યો. પછી સંભાળનો ઊકરો શાહુ પણ પાદશાહના હાથમાં આવ્યો. સંભાળના વધથી મરાઠાઓ કંઈ ગભરાઈ ગયા નહિ. ઉલટું સ્વરાજ્ય પ્રેમને લીધે તેમને વધારે જોમ ચઢ્યું. રાજરામ કણ્ઠાટકમાં જિજી ગયો અને ત્યાં જઈ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખવા તેણે લશ્કરની યોજના કરી. ઔરંગઝેબ આખા મહારાષ્ટ્ર પર ફરી વળ્યો અને મરાઠાઓના બધા કિલ્લાકોટ તેણે સર કરી લીધા. આમ મહારાષ્ટ્ર જતાયું પણ તે ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. કેમકે મોગલ સૈન્યની પીઠ

ફરે કે મરાઠાઓ છાપો મારી ગુમાવેલાં થાણાંઓ પાછાં જીતી લે. આ કામમાં બહાદુર સંતાજી ઘેરપડે અને ધનાજીએ ધણી નામના મેળવી. પછી ઔરંગઝેબે એક મોટી ફેાજ જિંજ મોકલી. મોગલ સેનાપતિ બુલદિકારખાને ૧૬૯૧ માં જિંજને ઘેરા લીધો. આ ઘેરા ઈ. સ. ૧૬૯૮ સુધી ચાલ્યો. આખરે મોગલોએ કિલ્લો સર કર્યો. પણ તે પહેલાં રાજરામ તો ત્યાંથી નીકળી નાઠો હતો. તેણે મહારાષ્ટ્રમાં આવી સતારામાં રાજધાની જમાવી. મરાઠા સરદારોએ ઘણા કિલ્લાકોટ પાછા જીતી લીધા. પછી ઈ. સ. ૧૭૦૦ માં રાજરામ મરણ પામ્યો. તોપણ મરાઠાઓએ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. આખરે ઔરંગઝેબ થાક્યો અને નિરાશ થઈ ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં અહમદનગર મુકામે મરણ પામ્યો. મરણ સમયે તેને મુઆઝિમ, અઝિમ અને કામબક્ષ નામના ત્રણ છોકરા હતા.

સ્વભાવ:—ઔરંગઝેબ સાદાઈથી રહેતો અને વિનયથી વર્તતો. વિજય પ્રસંગે ટુલાઈ જવું કે સંકટ પ્રસંગે નાહિમ્મત થવું એ તો તે જાણતોજ નહિ. તેના ધર્માધિપણાના અવગુણને લીધે તે કઠોર, અવિશ્વાસુ અને અનુપકારી હતો. તે ધર્મદાન ધણું કરતો. ઔરંગઝેબ યુદ્ધવિદ્યામાં ધણો પ્રવીણ હતો. સર્વ રાજકારભાર બારીકપણે પોતેજ તપાસતો. જોકે તે મોટી પાદશાહતનો માલિક હતો તોપણ એક ફકીરની માફક રહેતો. એની સાધુવૃત્તિને લીધે લલિતકળા અને હુન્નરકળાને એના વખતમાં ધણી હાનિ પહોંચી. ઇસ્લામના પ્રચાર માટે તે ધણો આગ્રહી હતો. મારી કારકિર્દીમાં ઇસ્લામની વૃદ્ધિ ન થાય તો મારી પાદશાહી વ્યર્થ જાય એમ તે સમજતો. તેથી ઇસ્લામી ધર્મના પ્રચાર માટે જાણીબૂજીને તેણે તેની આખી પાદશાહત વેડી નાંખી.

કારકિર્દીનું પરિણામ:—અકબરના વખતની વ્યવસ્થા અને રાજ્યનીતિ ઔરંગઝેબની કારકિર્દીમાં રહી નહોતી. એક વખતનો સાહસિક અને બહાદુર મોગલ લાંબા કાળની એશઆરામી જિંદગીથી કાચર અને એદી બની ગયો હતો. અકબરની ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને બદલે ઔરંગઝેબની અસહિષ્ણુતા અને ધર્માધતાને લીધે આખા મોગલ સામ્રાજ્યમાં રાજકીય અને સામાજિક સ્વસ્થતા નષ્ટ થઈ હતી. રાજકારભારનું ગાંડુંજ અટકી પડ્યું હતું એમ કહીએ તો ખોટું નહિ. ઔરંગઝેબની કારકિર્દીને પરિણામે રજપૂત, જટ, મરાઠા

અને શીખલોકો મોગલ રાજ્યના શત્રુ થયા. દક્ષિણના પઠાણ રાજ્યોનો નાશ કરી ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાં મરાઠાનું કામ સહેલું કરી આપ્યું. છેલ્લા પચીસ વર્ષ તેને દખ્ખણમાં રહેવું પડ્યું તેથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનનો કારભાર અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો. ત્યાંના સૂબેદારો સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબને ક્રોધનો વિશ્વાસ ન હોવાથી તેના પુત્રો અને સરદારો ખરા અંતઃકરણથી કામ કરતા નહિ. આ બધાનું પરિણામ ધણું અનિષ્ટ આવ્યું. દરબારમાં ફાટફૂટ થઈ અને તેમાંથી આયંદે ખૂનામરફી અને અંધાધુધી થઈ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

અહાદુરશાહ (૧૭૦૭-૧૭૧૨); જહાંગીરશાહ

(૧૭૧૨-૧૭૧૩); ફરૂખશીઅર (૧૭૧૩-૧૭૧૯).

રાજ્યારોહણ:—ઔરંગઝેબના મરણ પછી ગાદીને માટે લડાઈ થઈ. તેમાં અઝિમ અને કામબક્ષ મરણ પામ્યા. ત્યારપછી સરદાર બુલદિકારખાનની મદદથી મુઆઝિમ અહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદી પર આવ્યો. તેણે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એની કારકિર્દીમાં શીખ લોકો પ્રબળ થયા. તેઓને દાખી દેવા માટે અહાદુરશાહે જેપુર, જોધપુર અને ઉદેપુરના રજપૂત રાજ્યો સાથે સલાહ કરી તેમની મદદ મેળવી.

શીખ લોકોનો ઉદ્વેગ:—૧૫ મા સૈકામાં ગુરુ નાનકે પંજાબમાં શીખ ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. એકેશ્વરી મત સ્વીકારી હિંદુ મુસલમાનોને એક કરવાનો ગુરુ નાનકેનો હેતુ હતો. એ હેતુ સાધ્ય કરવા નાનકે પોતાના નવા ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા અને ગોવધને નિષિદ્ધ ઠરાવ્યાં. ગુરુ નાનકેના અનુયાયીઓ શીખ કહેવાય છે. જહાંગીરના વખતમાં શીખ લોકોનું પહેલું મંદિર અમૃતસરમાં બંધાયું હતું. શીખ લોકોનો ‘ગ્રંથસાહેબ’ નામનો ધર્મગ્રંથ પણ તેજ અરસામાં રચાયો હતો.

મોગલ રાજાઓનો વિરોધ:—શીખ લોકોનો પંથ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. એટલે મુસલમાનો સાથે તે અથડામણમાં આવવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૬

માં મોગલોએ શીખોના પાંચમા ગુરુને મારી નાંખ્યા. ત્યારપછી હરગોવિંદ નામનો એક શીખ નેતા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તેણે શીખ પંથને લશ્કરી વલણ આપ્યું. ઔરંગઝેબની કારકિર્દીમાં શીખ લોકોની ‘ખાલસા’ નામની ફાજ તૈયાર થઈ. ઔરંગઝેબનાજ સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૭૫ માં શીખોના નવમા ગુરુ તેજબહાદુર મોગલોને હાથે માર્યા ગયા. દસમા ગુરુ ગુરુગોવિંદે ઈ. સ. ૧૬૭૫ થી ૧૭૦૮ સુધીમાં શીખ પંથના લોકોની સંખ્યામાં ઘણો વધારો કર્યો હતો. આખા પંજાબમાં શીખ પંથનો ફેલાવો થઈ ગયો. ગુરુગોવિંદે મોગલોએ ઘણા હેરાન કરવા માંડ્યા ત્યારે શીખો ઠેઠ દિલ્હી સુધી હુમલા લઈ જવા લાગ્યા.

શીખ લોકોપર સ્વારી:—બહાદુરશાહ ગાદીપર આવ્યો ત્યારે બંદા નામનો શીખોનો સરદાર હતો. તેના નેતૃત્વ નીચે શીખો મોગલોને બહુ હેરાન કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં બહાદુરશાહે પંજાબપર સ્વારી મોકલી. શીખોની હાર થવાથી તેઓને ડુંગરી મુલકમાં નાસી જવું પડ્યું. પણ આ વખત પછી શીખલોકનું જોર ધણું વધ્યું અને તેઓ મોગલોના કદા શત્રુ થઈ રહ્યા. બહાદુરશાહ ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં મરણ પામ્યો.

સૈયદ બંધુઓનો ઉદય:—બહાદુરશાહના મરણ પછી તેના છોકરાઓ ગાદીને માટે લડવા લાગ્યા. એ લડાઈમાં ત્રણ છોકરા માર્યા ગયા. એથી છોકરો જહાંદારશાહ બુલદિકારખાનની સહાયથી ગાદીપર બેઠો. આ પાદશાહ હઠીલો, ક્રૂર અને દુરાચારી હતો. તેના કૃત્યોથી પ્રજા નારાજ થઈ. જહાંદારશાહનો ભત્રીજો ફરૂખશીઅર આ વખતે બંગાળમાં હતો. બહાર અને અલાહાબાદના સુબેદાર હુસેન અને અબદુલ્લા નામના બે સૈયદ બાંધઓ હતા. તેઓ ફરૂખશીઅરને મદદ કરવા તૈયાર થયા. તેમની કુમકથી ફરૂખશીઅરે આગ્રા આગળ પાદશાહી સૈન્યને હરાવ્યું અને જહાંદારશાહને અને બુલદિકારખાનને ઠાર માર્યા.

ફરૂખશીઅરની કારકિર્દી:—જહાંદારશાહને ઠાર મારી ફરૂખશીઅર પાદશાહ થયો. સર્વ સત્તા સૈયદબાંધઓના હાથમાં જવાથી પાદશાહ તેઓના હાથમાં રમકડું થઈ રહ્યો. ફરૂખશીઅરની કારકિર્દીમાં શીખ સરદાર બંદા જોરપર આવ્યો હતો. પાદશાહે તેનાપર સ્વારી કરી. એ સ્વારીમાં બંદા જોતે

અને એક હજાર શીખ સૈનિકો માર્યા ગયા. ધીમેધીમે સૈયદબંધુઓનું જોર ધણું વધી જવાથી ફરખ્શીઅર તેમનો નાશ કરવા પ્રવૃત્ત થયો, અને તે માટે તરકટ કરવા લાગ્યો. આ તરકટની ખબર પડતાંજ સૈયદોએ ફરખ્શીઅરનો વધ કર્યો. અને એક પછી એક એમ બે પાદશાહને ગાદીપર બેસાડ્યા અને પદબ્રજ કર્યા. છેવટે તેઓએ બહાદુરશાહના પૌત્ર મહંમદશાહને પાદશાહ બનાવ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મહંમદશાહ (૧૭૧૯-૧૭૪૮).

સૈયદ ભાઈઓનો વધ: નિઝામઉલમુલ્કનો ઉદય:—ગાદી પર બેઠા પછી કેટલેક કાળે મહંમદશાહ સૈયદો પર ક્રોધાયમાન થયો. સૈયદ અબ્દુલ્લા પ્રધાનવડું કરતો હતો અને સૈયદ હુસેન સેનાપતિ અને દક્ષિણનો સુબેદાર હતો. દરબારમાં એ બે ભાઈઓના ઘણા શત્રુ હતા. તેમાં કમરૂદીન નામનો એક સરદાર હતો. ફરખ્શીઅરના ખૂનમાં તેણે સૈયદોને મદદ કરી હતી. એ મદદના બદલામાં તેને નિઝામઉલમુલ્કનો માનવંતો ખિતાબ મળ્યો હતો.

૧૬૯૬ દરબારમાં પોતાની વિરુદ્ધ કાવતરું ઉભું થાય છે એ જાણી હુસેન-અલીએ મરાઠા સાથે દોસ્તી કરી, અને મહંમદશાહ પાસે તેમને સ્વરાજ્યની સનદ અપાવી. આ વાત નિઝામઉલમુલ્કને પસંદ પડી નહિ. તેથી સૈયદ બિરાદરોની વિરુદ્ધ જે કાવતરું રચાયું હતું તેમાં તે પણ સામેલ થયો. આ વખતે નિઝામઉલમુલ્ક દખ્ખણમાંજ હતો. તેને શિક્ષા કરવા માટે હુસેન દક્ષિણમાં જવા નીકળ્યો. પણ કાવતરાંખોરને હાથે વાટમાંજ તેનું ખૂન થયું. ત્યારપછી પાદશાહે અબ્દુલ્લાને કેદ કર્યો.

સૈયદભાઈઓનો નાશ થયા પછી બે ત્રણ વર્ષ નિઝામઉલમુલ્કે કારબાર ચલાવ્યો. મહંમદશાહ પાદશાહતને મજબૂત કરવાને બદલે મોજશાખમાં મગ્ન્યો રહ્યો. પાદશાહના આવાં વર્તનથી નારાજ થઈ નિઝામઉલમુલ્ક દક્ષિણમાં ચાલી ગયો. અને ત્યાં જઈ તેણે હૈદરાબાદમાં ૧૭૨૪ માં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. નિઝામઉલમુલ્ક મરાઠાનો કદો વિરોધી હતો.

મરાઠા સાથે હરિક્ષાઈ:—દિલ્હીમાં જ્યારે બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે સંભાળનો છોકરો શાહુ મરાઠાઓનો રાજા હતો. તેના દિવાન પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથે સૈયદ હુસેન મારફત મહંમદશાહ પાસેથી સ્વરાજ્યની સનદ મેળવી મરાઠાશાહીનું જોર વધાર્યું હતું. બાળાજી વિશ્વનાથ પછી બીજો પેશ્વા બાજીરાવ થયો. દક્ષિણમાં નિઝામના કાવાદાવા તોડવામાં બાજીરાવનાં દસ વર્ષ ગયાં. ત્યારપછી તેણે ઉત્તર તરફ ચઢાઈઓ કરવાની શરૂઆત કરી. માળવા, ગુજરાત અને બુંદેલખંડમાં તેણે મરાઠા સત્તા બેસાડી. બાજીરાવનું વધતું જતું જોર જોઈ મહંમદશાહે તેનું જોર તોડવા નિઝામને બોલાવ્યો. પણ ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં ભોપાળ આગળ બાજીરાવે નિઝામને હરાવ્યો. મરાઠા સરદાર સિંધિઆ, હોલકર અને ગાયકવાડે ગુજરાત અને માળવા પ્રતિ કાયમ માટે કબજો કરી લીધા. આને લીધે દિલ્હીના પાદશાહની સત્તા નબળી થતી ચાલી.

નાદિરશાહની સ્વારી (૧૭૩૯):—આ પ્રમાણે મરાઠાઓની ચઢતી થતી જવાને લીધે મોગલ પાદશાહીનો પ્રભાવ ઓછો થતો જતો હતો. તેવામાં ધરિનના પાદશાહ નાદિરશાહે દિલ્હીપર સ્વારી કરી. મહંમદશાહ સામે થવા શક્તિમાન ન હોવાથી તેણે મોટી રકમ આપવાનું કહી નાદિરશાહનું મોટા માનથી સ્વાગત કર્યું. બીજો દિવસે દિલ્હીમાં નાદિરશાહના મરણની ખોટી અફવા ઉડી, એટલે દિલ્હીના લોકોએ નાદિરશાહના લશ્કરપર હુમલા કરવા માંડ્યા. આ હુમલાની વાત કાને પડતાંજ નાદિરશાહ ગરમ થઈ ગયો અને તેણે દિલ્હીના લોકની કતલ ચલાવવાનો પોતાના સૈન્યને હુકમ કર્યો. મોગલ રાજ્યધાનીમાં લોકોની નદીઓ વહેવા લાગી. ત્રણ કલાકમાં ત્રીસ હજાર લોક કતલ થઈ ગયા. ઠેકાણે ઠેકાણે આગ લગાડવામાં આવી અને આખું શહેર લૂંટાયું. છેવટે મહંમદશાહે હાથ જોડી નાદિરશાહની માફી માગી. ત્યારે નાદિરશાહે કતલ અટકાવી. નાદિરશાહ દિલ્હીમાં લગભગ બે મહિના રહ્યો. તેટલામાં તેણે ત્રીસ કરોડની લૂંટ એકઠી કરી. નાદિરશાહ ‘તખ્તે તાહિસ’ કે ‘મયૂરાસન’ અને કોહીનૂર હીરોપણ પોતાની સાથે ધરિન લઈ ગયો.

મોગલ પાદશાહીની પડતી:—નાદિરશાહની સ્વારીથી મોગલ પાદશાહત દોડળી થઈ ગઈ. સિંધુનદીની પેલી તરફનો મુલક નાદિરશાહે પોતાના

રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ત્યારપછી ટુંક મુદતમાં નાદિરશાહ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેનો સેનાપતિ અહંમદશાહ અબદલી કાબુલનો રાજા થઈ બેઠો. પછી અહંમદશાહે હિંદુસ્થાનપર સ્વારી કરવા માંડી. પંજાબમાં શીખલોકો માથું ઉચું કરવા લાગ્યા. મોગલ રાજ્યના તાબાના રજપૂત રાજ્યો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યાં. રોહિલખંડમાં રોહિલા લોક જોરપર આવ્યા. ત્યારપછી અયોધ્યાનો સૂબો સફદરજંગ અને બંગાળનો સૂબો અલિવર્દીખાન અયોધ્યા અને બંગાળના સ્વતંત્ર નવાબ થઈ પડ્યા. દક્ષિણમાં મરાઠા અને નિઝામ તે કચારના સ્વતંત્ર થઈ પડ્યાજ હતા. નાદિરશાહની સ્વારી પછી નાગપુરનો રઘૂજી ભોંસલે બંગાળા અને બહારપર ઉપરાઉપરી સ્વારી કરવા લાગ્યો. મહંમદશાહે નાનાસાહેબ પેશ્વા પાસે રઘૂજી ભોંસલેને શિક્ષા કરાવી. તે કામ-બદલ પાદશાહે પેશ્વાને માળવા પ્રાંતની સનદ આપી.

અગત્યના રાજકીય બનાવ:—ઈ. સ. ૧૭૪૮ નું વર્ષ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ધણું અગત્યનું વર્ષ ગણાય છે. એ વર્ષમાં હિંદુસ્થાનમાં ઘણા ફેરફારો થયા. મરાઠા રાજા શાહુ મરણ પામવાથી સન ૧૭૪૯ માં મરાઠા સત્તાનું કેંદ્રસ્થાન પેશ્વાનું પુણા થયું. એજ વર્ષમાં હૈદરાબાદનો નિઝામ નિઝામઉલમુલ્ક મરણ પામ્યો. એટલે હૈદરાબાદમાં અને આર્કટમાં ગાદીના વારસાને માટે લડાઈ સળગી. આ લાંબગડમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ ભાગ લીધો. એજ સાલથી અહંમદશાહ અબદલીની સ્વારીની શરૂઆત થઈ. આખરે અહંમદશાહે ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં પાણિપતની લડાઈમાં મરાઠાઓને સખ્ત હાર આપી. આજ અરસામાં અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોને હરાવી ક્લાર્ટકમાં અને બંગાળમાં પોતાની સત્તા જમાવી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

અહંમદશાહ (૧૭૪૮-૧૭૫૪); આલમગીર

(૧૭૫૪-૧૭૬૧); શાહઆલમ (૧૭૬૧-૧૮૦૬).

મીર શાહયુદ્દીન અને નજીબખાન:—મહંમદશાહ પછી તેનો છોકરો અહંમદશાહ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તે એદી અને મોજલો હતો. તેથી

અયોધ્યાનો નવાબ સફદરજંગ વઝીરનું કામકાજ કરતો હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૧ માં અબદૂલીએ બીજી સ્વારી કરી સિંધ અને મુલતાન પ્રાંત હસ્તગત કરી લીધા. ઈ. સ. ૧૭૫૪ માં સફદરજંગ મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો છોકરો શુભઉદ્દોલા સ્વતંત્ર નવાબ તરીકે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેથી નિઝામઉલમુલકના પૌત્ર મીર શાહબુદ્દીનને વઝીરાત મળી. તેણે અહંમદશાહને મારી નાંખ્યો અને જહાંદારશાહના છોકરાને બીજા આલમગીરના નામથી પાદશાહ બનાવ્યો.

દિલ્હી દરબારમાં રોહિલાઓનો સરદાર નજીબખાન મીરશાહબુદ્દીનનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો. પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરવાને માટે મીરશાહબુદ્દીને મરાઠા સાથે સંધિ કરી. ત્યારે નજીબખાને અહંમદશાહ અબદૂલી સાથે કારસ્થાન કરવા માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં અબદૂલી દિલ્હીપર ચઢી આવ્યો અને ત્યાં તેણે મોટી કતલ ચલાવી. જતી વખતે તે નજીબખાનને વઝીરાત આપતો ગયો. લાહોરમાં પોતાના છોકરા ઝમાનશાહને મૂકી અબદૂલી પાછો કાબુલ ગયો.

ઉદગીર અને પાણિપતની લડાઈ:—મીર શાહબુદ્દીને નાનાસાહેબ ખેશ્વાના ભાઈ રાધોબાની મદદ માગી. રાધોબા ઉત્તરમાં સ્વારી લઈ ગયો અને તેણે અબદૂલીના માણસોને નસાડી મૂક્યાં અને અટક સુધી તેમની પૂઠ પકડી. ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં દક્ષિણમાં પણ ઉદગીરની લડાઈમાં નિઝામનો પરાજય કરી મરાઠાઓએ દિગ્વિજય કર્યો. પછી દિલ્હી દરબારમાંના બે પક્ષના મદદગારો મરાઠા અને અબદૂલી વચ્ચે ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં પાણિપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં મરાઠાઓની સજ્જત હાર થઈ અને તેઓ હાલહવાલ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે મરાઠાઓનું જોર નબળું પડવાથી આ અરસામાં બંગાળા અને કર્ણાટકમાં પગભર થતા અંગ્રેજોનો દહાડો સિકંદર થતો ચાલ્યો.

અંગ્રેજો સાથે સંધિ:—પાણિપતની લડાઈ વખતે મીરશાહબુદ્દીને આલમગીર પાદશાહનું ખૂન કર્યું હતું. પછી આલમગીરના છોકરા અલીગાહરે શાહઆલમ નામ ધારણ કર્યું. દિલ્હીમાં અંધાધુંધી હોવાથી તે કેટલોક વખત શુભઉદ્દોલાના આશ્રયતળે રહ્યો. એ બંનેએ બહારપ્રાંત લેવા અંગ્રેજો સાથે

લગાઈ કરી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં બકસારની લડાઈમાં તેઓ હારી ગયા. ત્યારપછી ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં શાહઆલમ આલાહાબાદ આગળ અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી તેમના આશ્રયે રહેવા લાગ્યો.

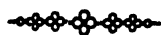
મહાદેવ સિંધિઆ:—પાણિપતની લડાઈ પછી દિલ્હીમાં સર્વ સત્તા નજીબખાનના હાથમાં આવી હતી. આ વખતે જાટ લોકોએ આત્મા જીતી લીધું. મહાદેવ સિંધિઆએ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પાછો મરાઠા દોર બેસાડ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં તેણે શાહઆલમને દિલ્હી લાવી ગાદીપર બેસાડ્યો. પુણામાં નારાયણરાવ પેશ્વાનું ખૂન થયું ત્યારે પુણામાં ખટપટ ઉભી થઈ તેમાં અંગ્રેજોએ સંઘોળાનો પક્ષ લઈ પુણા દરબાર સામે લડાઈ જાહેર કરી. આવી ખબર પડતાં મહાદેવ દક્ષિણમાં જવા નીકળ્યો. સિંધિઆ દિલ્હીથી ગયો એટલે દિલ્હીમાં પાછી ખટપટ શરૂ થઈ. ત્યાં બે પક્ષ પડ્યા હતા. નજીબખાનનો પૌત્ર ગુલામ કાદર નિર્દય અને ખૂની હતો. તે સિંધિઆનો વિરોધી હતો. શાહઆલમ સિંધિઆના રક્ષણુત્તમે ગયો તે માટે ગુલામ કાદરે પાદશાહની આંખો ફેાડી નાંખી તેને આંધળો કર્યો, અને તેની બેગમોને ધણું દુઃખ દીધું. ઈ. સ. ૧૭૮૮માં મહાદેવ સિંધિઆએ ગુલામ કાદરને ઠાર મારી શાહઆલમને મુક્ત કર્યો. સિંધિઆની મદદથી શાહઆલમે ઈ. સ. ૧૮૦૩ સુધી દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું. પછી અંગ્રેજોએ સિંધિઆને હરાવ્યો, અને ત્યારથી દિલ્હીમાં અંગ્રેજો સત્તાધીશ થયા. તેમણે શાહઆલમને વર્ષાસન બાંધી આપી પદબ્રજ કર્યો. શાહઆલમ દિલ્હીમાં ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો.

શાહઆલમના વંશજો:—શાહઆલમના છોકરા અકબર બીજાને વર્ષાસન આપવું અંગ્રેજોએ ચાલુ રાખ્યું. તે ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેના છોકરા બીજા બહાદુરશાહને વર્ષાસન મળવા લાગ્યું. પણ સને ૧૮૫૭ ના બળવામાં સામેલ થવાને લીધે તેનું વર્ષાસન બંધ થયું, અને તેને રંગૂનમાં નજર કેદ રાખવામાં આવ્યો. અને એ રીતે મોગલ વંશનો અંત આવ્યો.

ભાગ ચોથો.

મરાઠા સમય.

પ્રકરણ ૧ લું.

મરાઠાનો ઉત્કર્ષ.

મહારાષ્ટ્ર:—પ્રાચીનકાળમાં મહારાષ્ટ્રમાં મહારાષ્ટ્રિક નામના લોક રાજ્ય કરતા હતા. તે ઉપરથી એ પ્રદેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર પશું અને ત્યાંના લોકો મરાઠા કહેવાયા. ઉત્તર દક્ષિણ સાતપુડાથી ગોવા સુધી અને પૂર્વપશ્ચિમ અરબી સમુદ્રથી વર્ધા નદી સુધી મહારાષ્ટ્રનો વિસ્તાર છે. તેમાં સમુદ્ર કિનારેથી ચાળીસ માઈલને છેટે સહ્યાદ્રિપર્વતની હાર ઉત્તર દક્ષિણ પથરાયેલી છે. તેથી કોંકણ, માવળ અને દેશ એ નામના મહારાષ્ટ્રના ત્રણ વિભાગ પડેલા છે.

મરાઠા સરદારો:—ઘણાં વર્ષ પૂર્વે આ પ્રદેશમાં શાલિવાહન, ચાલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટ નામનાં રાજવંશો રાજ્ય કરતા હતા. ચારપછી કેટલેક કાળે દેવગિરીમાં યાદવ કુળનો ઉદય થયો. પછી ચૌદમા સૈકામાં માદવોનો નાશ થયો, પછી બ્રાહ્મણી સુલતાનો રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સોળમા સૈકાના આરંભમાં બ્રાહ્મણી રાજ્ય તૂટી તેમાંથી પાંચ જુદાં જુદાં રાજ્યો થયાં. એ પાંચમાંના અહમદનગરનું નિઝામશાહી, બિજ્જપુરનું આદિલશાહી અને ગોવલકોડાનું કુતુબશાહી, એ ત્રણ રાજ્યો વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. મહારાષ્ટ્રમાં આદિલશાહી અને નિઝામશાહીનો અમલ ચાલતો હતો.

કાળાતરે મુસલમાન સરદારો આજંસુ અને મોજશાખી થયા. તેઓમાં પરદેશી અને દક્ષિણી એવો ભેદ પડ્યો અને તેઓ માહિમાહિ લડવા લાગ્યા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ બહાદુર અને વિશ્વાસુ મરાઠા સરદારોને મુઠ્ઠી અને લશ્કરી નોકરીમાં રાખવા લાગ્યા. પોતાની લાયકાતના બળે મરાઠાઓ એ સુલતાનોના રાજ્યમાં દિવાન અને સેનાપતિ પણ થયા. વળી એજ અરસામાં શાનેશ્વર જેવો સંત ઉત્પન્ન થયો. તેના ઉપદેશથી મરાઠાઓ બહુ પરાક્રમી થયા.

માલોજીનો ઉદય:—આ કાળમાં જે મરાઠા સરદારોનો ઉદય થયો તેમાં વેરૂળના ભોંસલે કુળની ગણના થવા લાગી. આ કુળમાં માલોજી ભોંસલે નામનો પુરુષ ઈ. સ. ૧૫૭૭ પછી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. અહમદનગરના સુલતાન મૂર્તિજના લશ્કરમાં તે નોકરીએ રહ્યો. સુલતાનનો મુખ્ય મરાઠા સરદાર લખૂજી નદવરાવની સાથે તેને રનેહ થયો. લખૂજીએ ફલદલુકર નિયાલકરની બેન દીપાબાઈની જોડે માલોજીનું લગ્ન કરાવ્યું. લગ્ન પછી ધણા વખત સુધી માલોજીને કંઈ સંતાન થયું નહિ. ત્યારે તેણે શાહશરીફ નામના પીરની બાધા લીધી. પછી તેને બે છોકરા થયા. તેમનાં નામ તેણે ‘શાહજી’ અને ‘શરીફજી’ રાખ્યાં. માલોજીના કામકાજની ખુશી થઈ નિઝામશાહે તેને પુણા-સુપા પ્રાંતની જગીર આપી અને પાંચ હજારની મનસબદારી આપી. અને શાહજીનું લગ્ન લખૂજી નદવરાવની છોકરી જિજ્ઞાબાઈ સાથે થોજી આપ્યું (૧૬૦૪). પંદર વર્ષ સુધી માલોજીએ નિઝામશાહીના વજર મલેકઅંબરને મદદ કરી. પછી ઇ. સ. ૧૬૨૦ માં માલોજી મરણ પામ્યો.

શાહજીની કામગીરી (૧૬૨૦-૧૬૬૪):—જ્યારે મોગલ પાદશાહ નિઝામશાહીપર સ્વારી લાવ્યો ત્યારે તેની સામે માલોજી પછી શાહજીએ ધણી ટક્કર ઝીલી. પણ પાદશાહના સૈન્યનું જોર પુષ્કળ હોવાથી મલેકઅંબરની હાર થઈ. ત્યારે લખૂજી નદવરાવ તેને છોડી પાદશાહના પક્ષમાં ગયો. પણ શાહજી તો મલેકઅંબરને વળગી રહ્યો. મલેકઅંબર ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં મરી ગયો. પછી તેનો છોકરો ફત્તેહખાન વજરાત કરવા લાગ્યો. પરંતુ તે નાલાયક નીવડવાથી શાહજીનાની સામે નિઝામશાહીનો બચાવ કરવાનું કામ શાહજી પર આવી પડ્યું. એ દરજ બળવવામાં તેનાપર અનેક મુશ્કેલીઓ આવી પડી

હતી. એકવાર તો તેને જિજ્ઞાસાથી શિવનેરીના કિલ્લામાં એકલી રાખી ત્યાંથી નીકળી જવું પશું હતું. એવી સ્થિતિમાં આ કિલ્લામાં પ્રતાપી શિવાજીનો જન્મ થયો (૧૬૩૦). શાહજીએ નિઝામશાહી માટે જીવતોડ મહેનત કરી પરંતુ મૂર્તિજ્ઞ અને ફત્તેહખાનના મૂર્ખપણાને લીધે તેની બધી મહેનત બરબાદ ગઈ. પછી મૂર્તિજ્ઞનું ખૂન કરી ફત્તેહખાન શાહજહાનને જઈ મળ્યો.

સારે શાહજી આદિલશાહીના વજીર મુરાર જગદેવ સાથે મળી ગયો. શાહજીએ પોતાની જીભેદારી પર એક રાજકુટુંબના બાળકને અહમદનગરની ગાદીપર બેસાડ્યો, અને આદિલશાહની મદદથી પાદશાહી સૈન્યસાથે લડ્યો. પરંતુ આદિલશાહમાં દમ નહિ હતો. તેણે શાહજહાન સાથે સંધિ કરી અને તે બંનેએ નિઝામશાહી રાજ્યને વહેંચી લીધું.

શાહજીનું પરાક્રમ અને તેની વફાદારી જોઈ આદિલશાહે તેને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યો અને કર્ણાટકનો સૂબેદાર બનાવ્યો. કર્ણાટકમાં શાહજીએ પોતાની કારકિર્દીથી ઘણી નામના મેળવી અને તે એક રાજા પ્રમાણે રહેવા લાગ્યો. કર્ણાટકમાં જતાં પહેલાં શાહજીએ મોહિતેની તુકાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. સુખા પ્રાંતની જગીર તેણે જિજ્ઞાસાથી આપી અને તેનો કારભાર દાદાજી કાંડેવને સોંપ્યો. એ બંનેએ જગીરની વ્યવસ્થા ઉત્તમ રીતે કરી અને શિવાજીને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું. શાહજી ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં કર્ણાટકમાં મરણ પામ્યો.

યોગ્યતા:—શાહજી હોશીઆર અને પરાક્રમી સેનાપતિ હતો. તેની સાથે તે બડો મુત્સદ્દી પણ હતો. મોગલરાજ્ય સામે ટક્કર ઝીલીને તેણે મરાઠાઓમાં વીરતા ઉત્પન્ન કરી. શાહજીએ તેના પરાક્રમથી દક્ષિણમાં સ્વરાજ સ્થાપવા માટે ભૂમિકા તૈયાર કરી આપી. મરણ સમયે શાહજીને જિજ્ઞાસાથી શિવાજી અને તુકાબાઈનો વ્યંકાજી નામના બે દીકરા હતા. વ્યંકાજીને કર્ણાટકમાંની જગીર મળી હતી.

પ્રકરણ ૨ જી.

સ્વરાજ્ય સંસ્થાપક શિવાજી.

બાળપણ અને શિક્ષણ:—જિજ્ઞાષાર્થી અને દાદાજી કોંડદેવે ધણી કાળજીથી શિવાજીને ઉછેર્યો. શિવાજી દશ વર્ષનો થયો ત્યારે શાહજીએ

શિવાજી

જિજ્ઞાષાને શિવાજી સાથે બિન-પુર ખોલાવી અને નિબાળકરની છોકરી સમ્પ્રદાય સાથે શિવાજીનું લગ્ન કર્યું. ત્યાંથી પાછી આવી જિજ્ઞાષાર્થી પુણામાં શિવાજી સાથે રહેવા લાગી. પુણા સુપાની જગીરનો વહીવટ દાદાજી સારી રીતે કરતો હતો. ખેતીમાં સુધારા કરી તેણે જગીરની ઉપજ વધારી હતી. જગીરનું રક્ષણ કરવાને માટે તેણે માવળાનું સૈન્ય ઉભું કર્યું હતું. શિવાજીને શિક્ષણ આપવામાં પણ દાદાજીએ ધણી કાળજી રાખી હતી. દેશમુખ કુટુંબના

તાનાજી માલુસરે, યેસાજી કંક, બાજી પાસલકર વગેરે છોકરાઓસાથે તેણે શિવાજીને પણ ક્ષાત્રવિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું. તેઓની સાથે શિકારે મોકલી દાદાજીએ શિવાજીને સત્યાદ્રિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આવેલા કિલ્લા કોટની માહિતી કરાવી. જિજ્ઞાષાએ શિવાજીને રામાયણ અને મહાભારતમાંની કથાઓ સંભળાવીને શિવાજીમાં સ્વરાજ્યપ્રેમ અને ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન કર્યા હતાં.

સ્વરાજ્યનું દ્યેય:—શિક્ષણ પૂરું થતાં કયો ધંધો કરવો એ પ્રશ્ન શિવાજી આગળ આવી ખડો થયો. મોગલ દરબારની કે આદિલશાહી દરબારની નોકરી કરવાથી નિઃશી સુખ અને વૈભવમાં જીવ એમ હતું. પરંતુ પૂર્ણ વિચાર કરીને તાબેદારી નોકરી કરવાને બદલે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઠરાવ શિવાજીએ કર્યો.

મુસલમાની સત્તાના ઋણાનુંબંધી જૂના મરાઠા સરદારોની મદદ આપણને મળવાની નથી એમ તે જાણતો હતો. તેથી તેણે બહાદુર અને વિશ્વાસુ માવળાલોકોને એકઠા કર્યા. જ્યારે લશ્કરી બળવાળા મુસલમાનો સામે લડવાનું હતું. તેમના લશ્કરોની સામે ઉભા રહી લડવામાં ફવાશે નહિ એમ તે બરાબર સમજતો હતો. તેથી તેમની સાથે નાસભાગની રીતથી લડવાનો ઠરાવ તેણે કર્યો. એ કામમાટે એના માવળાઓ ધણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા. નાસભાગની લડાઈમાટે તેઓ બરાબર લાયક હતા. સદ્વાદિ પર્વતોનાં ખીણ કાતરોથી તેઓ માહિતગાર હતા. તેથી એ પહાડી પ્રદેશનો આશરો લઈ શિવાજીએ સ્વરાજ્યની લડાઈ શરૂ કરી. શિવાજીની જાગીરનો મુલક નિઝામ-શાહીમાંથી આદિલશાહીમાં ગયાને હજુ બહુ સમય થયો નહોતો. એટલે તે પ્રદેશના કિલ્લાકોટમાં હજુસુધી આદિલશાહી તરફથી પૂરેપૂરો બંદોબસ્ત થયો નહોતો. જે કંઈ બંદોબસ્ત હતો તે શાહજીનોજ કરેલો હતો. સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય સ્થાપવા શિવાજી બહાર પડ્યો છે એમ જાણતાંજ આદિલશાહી સુલતાન તેને જોર કરવા સૈન્ય મોકલશે; તે સૈન્ય હંમેશને રસ્તેજ આવશે એમ શિવાજી બરાબર જાણતો હતો. તેથી પોતાની જાગીરની સરહદપર આવેલા કોંડાણા, તોરણા, વગેરે કિલ્લા પ્રથમ કબજે કરી લેવાની ખટપટ શિવાજી કરવા લાગ્યો.

સ્વરાજ્યનું મુદ્દર્ત:—આ વખત શિવાજીની ઉમ્મર માત્ર સોળ વર્ષની હતી. ઈ. સ. ૧૬૪૬ માં તેણે તોરણાનો કિલ્લો બેઘડક સર કરી લીધો. એની હિમ્મત અને એનું સાહસ જોઈ દાદાજી કોંડદેવના ઓળખીતા કુટુંબોના જીવાન વીર પુત્રો મોરોપંત પિંગળે, અનાજ દત્તો અને નિળાજી પંડિત શિવાજીને આવી મળ્યા. તોરણાના કિલ્લામાંથી શિવાજીને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. એ પૈસામાંથી તેણે રાયગઢનો કિલ્લો બાંધ્યો અને નવું સૈન્ય ઉભું કર્યું. શિવાજીની આવી વર્તણૂક જાણી આદિલશાહે શાહજી પાસે દાદાજી કોંડદેવ પર એક પત્ર લખાવ્યો. પણ શિવાજીને જિજ્ઞાસાતો ટેકા હતો તેથી દાદાજીનું કંઈ આદ્યું નહિ. શિવાજીને નુકસાન થશે એવી ચિંતા તેને ઉત્પન્ન થઈ. અને તે દુખી થયો. કંઈ કરતાં શિવાજી સાંભળતોજ નથી એમ જોઈ છેવટે તેણે સર્વને પાસે બોલાવ્યા અને તેમનાં દેખતાં શિવાજીને આશીર્વાદ આપીને તેણે દેહ છોડ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

સ્વરાજ્યનો આરંભ અને ચઢતી.

ચઢાઇનો આરંભ:—તાબડોતોય શિવાજીએ ચાકણ, કોંડાણા અને પુરંદર નામના સરહદ પરના કિલ્લા હસ્તગત કરી લીધા. દાદાજી કોંડદેવે જાગીરના વહીવટમાંથી સારી સિલક એકઠી કરી હતી તેનો ઉપયોગ તેણે નવું સૈન્ય ઉભું કરવામાં કર્યો. આમ પૂર્ણ તૈયારી કર્યા પછી તે નિડરપણે વર્તવા લાગ્યો. કલ્યાણથી બિજાપુર જતો સરકારી ખજાનો તેણે લૂંટી લીધો. પછી ઘાટપરથી નીચે ઉતરી તેણે રાજપુર શહેર લૂંટ્યું. આ સ્વારી વખતે બાળાજી આવજી ચિત્રે નામનો વિશ્વાસુ અને હોશીઆર માણસ શિવાજીને મળ્યો. શિવાજીએ તેને ચિટનિસનું કામ સોંપ્યું. આબાજી સોનદેવ નામના સેનાપતિએ કલ્યાણ પ્રાંત જીતી લીધો.

ચંદ્રરાવનું મૃત્યુ:—શિવાજીને ખંડ કરતો અટકાવવા માટે આદિલશાહે મુઘોળના બાજી ધોરપટે પાસે શાહજીને પકડી મંગાવ્યો અને તેને બિજાપુરમાં અંધારી કોટડીમાં પૂર્યો. ત્યારે આદિલશાહીનું જોર તોડવાનો આ વખત છે એમ શાહજહાનને સમજાવીને શિવાજીએ તેની મદદ મેળવી શાહજીને મુક્ત કરાવ્યો. તોપણ શાહજીને બીજાં ચાર વર્ષ બિજાપુરમાંજ રહેવું પડ્યું. આદિલશાહે જીવલીના સરદાર ચંદ્રરાવ પાસે શિવાજીને પકડાવવાની કાશિશ કરી પણ તેમાં તે પાર પડ્યો નહિ.

આ વખતે ઔરંગઝેબ દક્ષિણનો સુબેદાર હતો. તે પણ આદિલશાહીની વિરુદ્ધ હતો. શિવાજી પોતાને મોગલોનો એક સરદાર કહેતો તેથી ઔરંગઝેબનો અંદરખાનેથી તેને ટેકા હતો. ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાન મોટા પડ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબ દિલ્હી ગયો. દરમ્યાન કર્ણાટકમાં બપેડા થવા લાગ્યા. ત્યારે આદિલશાહે શાહજીને ત્યાં મોકલ્યો. આમ શાહજી બિજાપુરમાંથી છૂટ્યો એટલે શિવાજીને બાપની સલામતીની ચિંતા ગઈ. પછી તેણે ચંદ્રરાવનો ઘાટ ધડવાનું નક્કી કર્યું. શિવાજીએ ચંદ્રરાવ સાથે વાટાઘાટ કરવા એક વકીલને મહાબળેશ્વર મોકલ્યો. ત્યાં બોલાચાલી થઈ અને બોલાચાલી ઉપરથી તેઓ હાથોહાથ આવી ગયા. તેમાં ચંદ્રરાવ માર્યો ગયો. આ બનાવ

પછી જવળીમાં લઈ શિવાજીએ પ્રતાપગઢનો કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેમાં દેવી ભવાનીનું મંદિર બાંધ્યું.

અફઝલખાનનો વધ (૧૬૫૯):—શિવાજીના કાર્યોથી આદિલ-શાહને ધણો રોષ ચઢ્યો. તેણે દરબાર ભર્યો અને દરબારમાં શિવાજીને મહાત કરવાનું બીડું ફેરવ્યું. એ દરબારમાં અફઝલખાન નામનો એક સરદાર હતો. તે જવળી-મહાબળેશ્વરના પ્રદેશથી સારીરીતે વાકેફ હતો. તેથી શિવાજીને જેર કરવાનું બીડું તેણે ઝડપ્યું. મોટું સૈન્ય લઈ અફઝલખાન નીકળ્યો. વાઈ મુકામે તેણે પકાવ કર્યો. આ વખતે શિવાજી પ્રતાપગઢમાં હતો. ખાને એક કાગદ મોકલી શિવાજીને તાબે થવાનું કહેવડાવ્યું. શિવાજીએ શરણ થવાનું કબૂલ કર્યું, અને ખાનને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. વગરલજે શિવાજી શરણ થાય છે એ જાણી અફઝલખાન રાજ રાજ થઈ ગયો. પ્રતાપગઢ પાસે ખીણમાં એક ભવ્ય તંત્રમાં બંનેની મુલાકાત થઈ. બંનેનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ નહિ હતાં. બંનેના પેટમાં પાપ હતું. ખાન શરીરે મજબૂત હતો. માટે તેણે હથિયાર સજ્યાં ન હતાં અને બખતર પહેર્યું નહોતું. પણ ભેટતાં શિવાજીને ચઘદી નાંખવાનો તેનો વિચાર હતો. શિવાજીને બગલમાં લઈ ખાને દબાવવા માંડ્યો, ત્યારે શિવાજીએ ખાનના પેટમાં કટાર ઘોંચી ઘાલી તેને મારી નાંખ્યો. અને મોરોપંત પિંગળે અને નેતાજી પાલકર ખાનના સૈન્યપર તૂટી પડ્યા અને તેમણે તેને હરાવી નસાડી મૂક્યું. ખાનનો બધો લડાઈનો સામન શિવાજીના હાથમાં આવ્યો.

જેહરસીધીની ચઢાઈ:—જવળી પચાવી પાડી શિવાજીએ કોલ્હાપુર કબજે કર્યું. અને અનાજ દત્તોની સહાયથી તેણે પન્હાળાનો કિલ્લો પણ સર કરી લીધો. આની ખબર પડતાં આદિલશાહ રાતોપીળો થઈ ગયો અને તેણે શિવાજીને કચડી નાંખવા ભારે તૈયારી કરી. તેણે સાવંતવાડીના ભોંસલેને અને જંજિરાના સીધીને શિવાજીના મુલક પર સ્વારી કરવા મોકલ્યા, અને જેહર નામના સીધી સેનાપતિને અફઝલખાનના છોકરા ફાઝલખાનની સાથે કોલ્હાપુર પર ચઢી જવા મોકલ્યો.

નેતાજી પાલકર જેહર સીધીનો રસ્તો રોકી ઉભો હતો, પણ તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને જેહરે શિવાજીને પન્હાળાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. પણ એકરાત્રે

ધણી ખૂબીથી શિવાજી ઘેરામાંથી નીકળી નાહો. ફાઝલખાનને ખબર પડતાં તે તેની પાછળ પડ્યો અને ખીણમાં તેને ઘેરી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રસંગે બાજી પ્રભુ દેશપાડિ નામના સરદારે આત્મબલિદાન આપી ફાઝલખાનને ખીણમાં રાફી રાખ્યો અને શિવાજીને વિશાળગદ પહેંચાડી આપ્યો. શિવાજી નાસી ગયો બળ્હી જોહર વીલે મોંઢે બિજાપુર પાછો ગયો. આખરે કંટાળી આદિલશાહે શાહજીને શિવાજીપાસે મોકલ્યો અને ઇ. સ. ૧૬૬૨ માં શિવાજી સાથે સલાહ કરી. એ સંધિથી કલ્યાણથી ગોવાસુધીની કાંકણની સાંકડી પટ્ટી અને બીમા અને વારણા નદી વચ્ચેનો દોઆખ શિવાજીને મળ્યાં.

પ્રકરણ ૪ થું. મોગલ સ્વારી.

શાઈસ્તખાનની ચઢાઈ (૧૬૬૨) :—આદિલશાહી સાથે સલાહ થયા પછી શિવાજીએ દક્ષિણના મોગલ મુલકપર સ્વારી કરવા માંડી. આ પહેલાં ચાર પાંચ વર્ષ થયાં ઔરંગઝેબ ગાદીપર બેઠો હતો. તેની ઇચ્છા આખું દક્ષિણ મોગલ સામ્રાજ્યમાં લાવવાની હતી. આ વખતે ઔરંગઝેબનો મામો શાઈસ્તખાન દક્ષિણનો સૂબેદાર હતો. ઔરંગઝેબે શાઈસ્તખાનને શિવાજીને તાબે કરવાનો હુકમ મોકલ્યો. મોટું સૈન્ય લઈ તે શિવાજીપર ચઢી ગયો અને ચાકણનો કિલો લઈ પોતે પુણ્યામાં શિવાજીના વાડામાં આવી રહ્યો. આ પ્રસંગે શિવાજીએ કાંડાણા કિલ્લાનો આશરો લીધો. એક રાત્રે વેષ બદલી આસરે પચ્ચીસ ચોદાઓને લઈ શિવાજીએ શહેરમાં પ્રવેશ કરી શાઈસ્તખાનપર છાપો માર્યો. શિવાજીના માણસને ઓરડામાં દાખલ થયેલા જોધને શાઈસ્તખાન બારી વાટે બહાર નીકળી પડ્યો. પણ આટલું કરતાં વિલંબ લાગવાથી શિવાજી તેનાપર ધસી ગયો, પણ બારી ઉપર એ આંગળી કપાતાં પણ શાઈસ્તખાન નાસી છૂટ્યો. આ બનાવથી શાઈસ્તખાન ગભરાઈ જઈ ઔરંગાબાદને રસ્તે પડ્યો.

જયસિંહ અને દિલોરખાનની ચઢાઈ (૧૬૬૫) :—તારપછી શિવાજીએ સુરત લૂંટ્યું. એ અરસામાં શાહજી મરણ પામ્યો ત્યારે શિવાજીએ ‘રાજા’ નો ઘઠકાખ ધારણ કર્યો. પછી એક મજબૂત અરમાર બાંધી

શિવાજી મકકે હજી કરવા જતાં મોગલોનાં વહાણો લૂંટવા લાગ્યા. જંજિરનો સીધી નવાબ અરબી સમુદ્રમાં હાજીઓનાં વહાણોનું રક્ષણ કરતો હતો. પણ શિવાજીના નૌકાસૈન્ય આગળ નવાબનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. ત્યારે શિવાજીને ઠેકાણે લાવવા માટે ઔરંગઝેબે જયસિંહ અને દિલેરખાનને મોકલ્યાં. સૈન્ય આપી દક્ષિણમાં મોકલ્યા. તેઓએ પુરંધર આગળ જાવણી નાંખી તે કિલ્લા પર હલો કર્યો. મુરાર બાજુ પ્રભુ નામનો શરવીર કિલ્લેદાર તે કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો. પણ તે રક્ષણ કરતાં કરતાં માર્યો ગયો. મોગલોએ કોંડાણના કિલ્લાને પણ ઘેરો ઘાલ્યો હતો. મોટા મોગલ સૈન્ય સામે લાંબા કાળ સુધી આપણાથી ટકી શકાશે નહિ એમ શિવાજીને લાગવાથી તેણે મોગલો સાથે સલાહ કરી. એ સલાહની શરત પ્રમાણે મોગલોનો જીતેલો મુલક શિવાજીએ પાછો આપ્યો અને દિલ્હીનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું.

આગ્રાની મુલાકાત. (૧૬૬૬):—શિવાજી શરણે આવ્યા પછી જયસિંહ અને દિલેરખાને આદિલશાહીપર સ્વારી કરી. એ સ્વારીમાં શિવાજીએ તેમને ધણી મદદ કરી. આ મદદથી પાદશાહ ધણો ખુશ થયો અને તેણે શિવાજીને આગ્રે બોલાવ્યો. જયસિંહ તરફથી અભય વચન મળવાથી મોરોપંત પિંગળેને રાજ્યકારભાર સોંપી શિવાજી પોતાના પુત્ર સંભાજીની સાથે પાદશાહની મુલાકાતે આગ્રે ગયો. પણ આગ્રાના દરબારમાં તેના મોબલા અને દરજ્જા પ્રમાણે શિવાજીને માન મળ્યું નહિ. તેથી ગુસ્સે થઈ શિવાજી દરબારમાંથી ચાલી ગયો. તેના ઉતારે પાદશાહે પહેરો મૂકી તેને નજરકેદ કર્યો. પણ જયસિંહે અભયવચન આપેલું હોવાથી તેના છોકરા રામસિંહની મદદવડે શિવાજી યુક્તિથી ત્યાંથી નાસી ગયો. અને નાસતો છૂપાતો નવ મહિને પાછો દક્ષિણમાં ગયો.

સાલ્હેરની લડાઈ:—ત્યારપછી શિવાજી મોગલોએ લઈ લીધેલો તેનો મુલક પાછો મેળવવાને કામે મંજો. તેના સરદાર તાનાજી માલુસરેએ આત્મબલિદાન આપી કોંડાણનો કિલ્લો સર કર્યો. સિંહસમ્રાટ વીર કિલ્લો લેતાં માર્યો ગયો માટે તેનું સ્મરણ કાયમ રાખવા શિવાજીએ કિલ્લાનું નામ બદલી સિંહગઢ રાખ્યું. ત્યારપછી શિવાજીએ બીજાવાર સુરત લૂંટ્યું, અને ખાનદેશમાંથી પણ ખંડણી ઉઘરાવી. તેથી ઈ. સ. ૧૬૭૨માં ઔરંગઝેબે મહોબતખાન નામના સરદારને શિવાજીને તાબે કરવા મોકલ્યો. આ વખતે શિવાજીએ ખુલ્લા મેદાનમાં મોગલોનો સામનો કર્યો. તેણે મોરોપંત પિંગળેને

અને સેનાપતિ પ્રતાપરાય ગુર્જરને મોટું સૈન્ય આપી મહોબતખાન સામે લડવા મોકલ્યા. સાદહેર આગળ સામસામી લડાઈ થઈ તેમાં મહોબતખાનની હાર થઈ.

મોગલોને શિકસ્ત આપી શિવાજી આદિલશાહી રાજ્યપર ચઢી ગયો અને તેણે તેનું માતખર વેપારી શહેર હુબલી લૂંટ્યું ત્યારે આદિલશાહે સરદાર અબ્દુલ કરીમને શિવાજી સામે મોકલ્યો. લડાઈ થઈ તેમાં પ્રતાપરાય ગુર્જર માર્યો ગયો. પ્રતાપરાયની સાથે ગયેલા હંસાજી ઉર્ફે હંબીરરાવ મોહિતેએ અણીના વખતે ધણું પરાક્રમ કરી અબ્દુલ કરીમને હરાવ્યો. આ લડાઈમાં સંતાજી ધોરપડેએ અને ધનાજી જાદવે પણ ધણું પરાક્રમ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૫ મું.

રાજ્યાભિષેક અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

સ્વરાજ્યની સ્થાપના:—ઉપર પ્રમાણે મોગલ અને આદિલશાહી સૈન્યોઉપર વિજય મેળવી ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી. કાશીથી ગાગાલટ નામના પંડિતને બોલાવી તેને હાથે રાયગઢમાં તેણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પછી થોડા દહાડા રહી શિવાજીની મા મરણી પામી. રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેણે કર્ણાટકપર સ્વારી કરી. તે તાંબેર ગયો અને વ્યંકાજી પાસેથી જિજ્ઞાસો કિલ્લો તેણે જીતી લીધો અને કર્ણાટકના મરાઠા રાજ્યમાંથી અર્ધો ભાગ પડાવી રાયગઢ પાછો આવ્યો. દરમ્યાન મોગલ પાદશાહે આદિલશાહી મુલકપર સ્વારી કરી. ત્યારે આદિલશાહની વિનંતી ઉપરથી શિવાજીએ મોગલોપર હલ્લો કર્યો અને ઔરંગઝેબ લૂંટ્યું. મોગલ અને આદિલશાહની લડાઈમાં ભાગ લઈ પોતાના મરાઠા રાજ્યને મજબૂત કરવું એવો શિવાજીનો ઇરાદો હતો. પણ પછી થોડા કાળમાં એટલે ઈ. સ. ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં તે મરણી પામ્યો.

ચોગ્યતા:—હિંદુધર્મનું રક્ષણ અને સ્વરાજ્યની સ્થાપના એ શિવાજીના મુખ્ય હેતુ હતા. એ હેતુઓ પાર પાડવા માટે તેણે અથાગ મહેનત કરી અને મરાઠાઓમાં અપૂર્વ વીરતા ઉત્પન્ન કરી. શિવાજી ધણો ચાલાક

અને કુનેહબાજ સેનાપતિ હતો. તે બધી લડાઈઓ યુક્તિ અને ધ્વવપેચથી લડતો. તે બહાદુર લડવૈયો હોવા ઉપરાંત કુશળ રાજ્યકર્તા પણ હતો. તેણે રાજ્યકારભારના આઠ ખાતાં રાખ્યાં હતાં.

પ્રધાન મંડળી:—કારભારનાં આઠ ખાતાં ઉપર તેણે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા. તેમાં પેશ્વા કે પંત પ્રધાન એ મુખ્ય પ્રધાન હતો. બીજો મજ્જુદાર કે અમાત્ય વસૂલાતનું કામ તપાસતો. ત્રીજો સુરનીસ કે પંતસચિવ, તેની પાસે રાજ્ય દફતર રહેતું. ચોથો મંત્રી, તે ખાનગી કારભારી હતો. પાંચમો ડબીર કે સુમંત પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો. છઠો સરનોબત કે સેનાપતિ લશ્કરી ખાતાનો ઉપરી. સાતમો ન્યાયાધીશ ન્યાયખાતું તપાસતો. અને આઠમો પંડિતરાવ ધર્મખાતાનું કામકાજ કરતો. દરેક પ્રધાનના હાથનીએ એકેક મુતાલીક ઉર્ફે ચિટનીસ હતો.

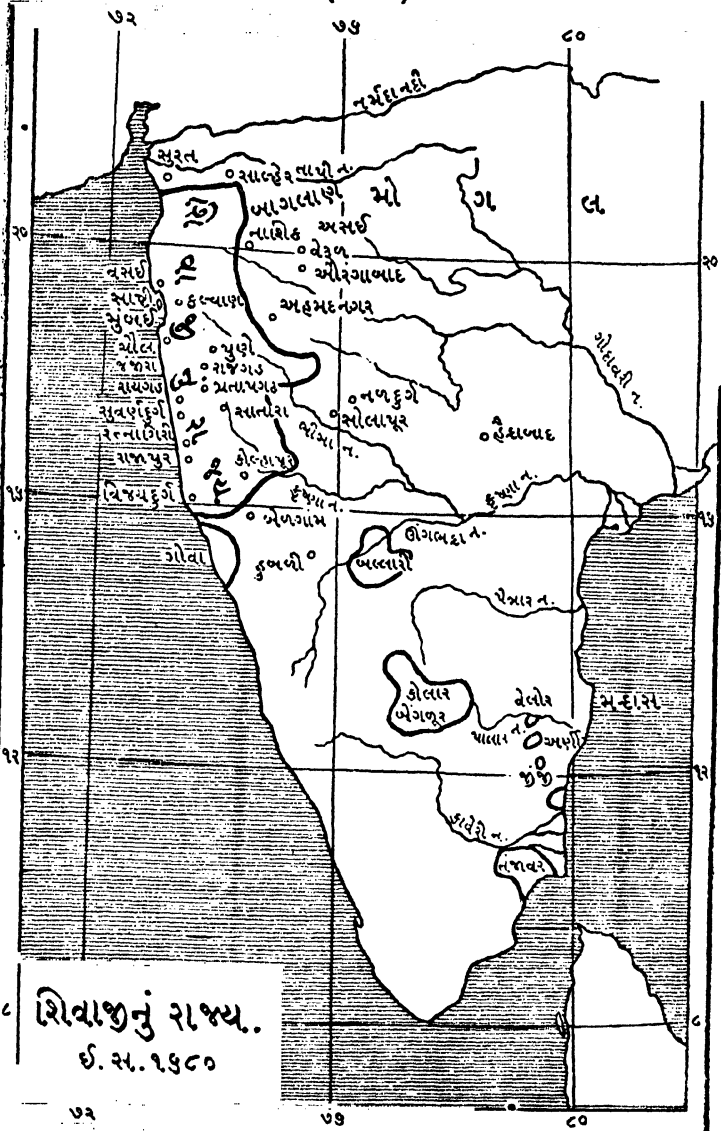
કિલ્લા, લશ્કર અને અરમાર:—શિવાજીના રાજ્યમાં કિલ્લા પુષ્કળ હતા. ક્રત્યેક કિલ્લામાં એક મરાઠા હવાલદાર, એક બ્રાહ્મણ સખનીસ અને એક પ્રભુ કારખાનીસ એવા ત્રણ અમલદાર રહેતા. હવાલદાર રક્ષણ કરે, સખનીસ કિલ્લાની નીચેના આસપાસના મુલકની વસૂલાતનું કામ કરે, અને કારખાનીસને લશ્કરી સામગ્રી પર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરવાનું હતું. શિવાજીએ માવળાઓનું અને કોંકણના હેટકરીઓનું પાયદળ લશ્કર ઉભું કર્યું હતું. હયદળમાં પગારદાર અને વર્ષાસન ખાનાર શિલેદાર હતા. શિવાજી સૈનિકાને પગાર વખતસર આપતો. તેનું લશ્કર કવાયદી અને શિસ્ત હતું. લશ્કર જે લૂંટ કરી લાવે તે સરકારમાં જમે થતી. લડાઈપર અીઓને લઈ જવાની બંધી હતી. શિવાજીના નૌકાસૈન્યને રહેવાનું મુખ્ય ઠેકાણું કોલાબા હતું.

પ્રકરણ ૬ કું.

સંભાળ (૧૬૮૦-૧૬૮૯).

રાજ્યાભિષેક:—શિવાજીના મરણ વખતે સંભાળ પન્હાળામાં નજર-કેદ હતો. ફિતુર કરવા માટે શિવાજીની તેના પર ઇતરાજ થઈ હતી.

(૧૩૨)

તેથી સોયરાખાઈએ પેશ્વા મોરોપંત અને સચિવ અનાજ દત્તાની મદદથી રાજરામને ગાદી પર બેસાડ્યો. આ વાતની ખબર પડતાંજ સેનાપતિ હંબીરરાવ મોહિતેને વશ કરી સંભાળ પન્હાળાથી નીકળી રાયગઢ ગયો. ત્યાં જઈતેણે મંત્રીઓને અને રાજરામને કેદ કર્યાં, અને ગુરસાના આવેશમાં સોયરાખાઈને ઠાર કરી. પછી રાયગઢમાં પોતે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો.

કલુશાની નિમણૂક:—આ અરસામાં શાહજહાં અકબર ઔરંગઝેબ સાથે રિસાઈ દક્ષિણમાં આવ્યો. તેની સાથે મળી જઈ અનાજ દત્તોએ અને મંત્રીઓએ રાજરામને ગાદીપર બેસાડવાની ખટપટ કરી. સંભાળને આ કાવતરાંની ખબર પડી ત્યારે તેણે અનાજ દત્તોને અને શિવાજીના ચિટનીસ બાલાજી આવજીને હાથીના પગતળે ચગદાવી મારી નંખાવ્યા. જૂના કારભારીઓને કાઢી મૂકી પોતાના એક જૂના ગોઠીઆ કલુશા નામના ખટપટિયા માણસને તેણે કારભારી બનાવ્યો.

શત્રુઓ પર ચઢાઈ:—ગોવામાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે ઘણો જુલમ કરતા હતા. જંજિરાનો સીધી પણ મોગલો તરફથી મરાઠાઓને બહુ ત્રાસ આપતો હતો. તેવામાં વળી ઈ. સ. ૧૬૮૩ માં ઔરંગઝેબે દક્ષિણ પર સ્વારી કરી. આ પ્રમાણે ત્રણ શત્રુઓ તરફથી સંભાળને હરકત થવા માંડી. ઔરંગઝેબના હુકમ પ્રમાણે સીધીએ મરાઠાઓપર હુમલો કર્યો. સંભાળએ તેનો સામનો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. ઢાંકણમાં દંડરાજપુરી જઈ તેણે જંજિરા પર હુમલો કર્યો. પરંતુ તેજ વખતે પૂર્વ સરહદ પર મોગલસૈન્ય ચઢી આવ્યું તેથી સંભાળને જંજિરા પરની ચઢાઈ પડતી મૂકવી પડી. વળી પોર્ટુગીઝો પણ આવ વખતે મરાઠા મુલક પર ચઢી આવ્યા. એટલે સંભાળને તેમની સાથે લડવા જવું પડ્યું. ગોવાની ખાડીને કાંઠે એક ખૂનખાર લડાઈ થઈ, તેમાં સંભાળએ ઘણી બહાદુરી બતાવી પોર્ટુગીઝોનો પરાજય કર્યો.

દક્ષિણમાં આવીને ઔરંગઝેબે બરહાનપુરમાં બાવણી નાંખી. સૈન્યના બે ભાગ કરી એકની સરદારી મુઆજિમને અને બીજાની સરદારી અજિમને આપી. બાગલાણ આગળ લડાઈની શરૂઆત કરી અજિમ દક્ષિણમાં મીરજ સુધી ગયો. મુઆજિમ જુનરને રસ્તેથી આગળ વધી કંથ્યાણ પ્રાંતમાં દાખલ

થયો. આખી કેકલુ પટી તેણે હસ્તગત કરી લીધી. પરંતુ મરાઠાઓએ સત્યાદિના ઘાટોનાં નાંકાં બંધ કરી દીધાં હતાં, તેથી મુઆઝિમના સૈન્યને ઘણી હાડમારી પડવા લાગી. ત્યારે ઔરંગઝેબે મુઆઝિમને પાછો ખેલાવી લીધો. અને મરાઠાઓને તાબે કરવાનું હાલતુરત પડતું મૂકી ઔરંગઝેબ આદિલ-શાહી અને કુતુબશાહીના રાજ્યો પર ચઢી ગયો.

સંભાળનું છેવટ:—આમ મોગલ સૈન્ય અન્ય સ્થળે ગૂંથાયલું હતું તે સંધિનો લાભ લેવાને બદલે સંભાળ કલુશાની દુષ્ટ સોયતમાં મોજશોખમાં મગ્યો રહ્યો. અધૂરામાં પૂરું ઈ. સ. ૧૬૮૭ માં મોગલ સાથેની એકાદ લડાઈમાં સેનાપતિ હમીરરાવ મોહિતે મરણ પામ્યો. સંભાળ બેફિકરાઈપણે મોજમજમાં પડ્યો છે એમ જાણતાં જ ઔરંગઝેબે તેને પકડવા માટે કેટલાક વિશ્વાસુ સરદારોને મોકલ્યા. તખ્તરીખખાન તેમના એક હતા. તેના છોકરા એખલાસખાને કેકલુમાં સંગમેશ્વર આગળ સંભાળને પકડ્યો અને કલુશા સાથે ઔરંગઝેબ પાસે તુલાપુર મોકલાવ્યો. મરાઠાશાહી અનાયાસે હાથ આવી જાય એ હેતુથી ઔરંગઝેબે સંભાળને પોતાનો કરી લેવા બહુ મહેનત કરી. પણ સંભાળએ માન્યું નહિ અને ઉલટું ઔરંગઝેબનું અપમાન કર્યું. ત્યારે ઔરંગઝેબે તેને અને કલુશાને ફૂરપણે મારી નંખાવ્યા.

બાપના વખતમાં મોગલો સાથે મળી જઈ કરેલું ફિતુર એ સંભાળના સંકટનું મુખ્ય કારણ હતું. તેથી સંભાળ, અને શિવાળના વખતના જૂના કારભારીઓ, એ બે વચ્ચે અરસપરસ વિશ્વાસ નહોતો. તેઓ સંભાળની સામે થયા હતા તેથી બીજા સરદારો પર દાબ બેસાડવા માટે સંભાળએ ધાતકીપણે તેમનો નાશ કર્યો. જોકે સંભાળ વ્યસની હતો તોપણ ધર્મ-ઉપર તેને સારી આસ્થા હતી. પોતે જે ભૂલો કરી હતી તે માટે તેને જબરો પશ્ચાતાપ થયો હતો. માનભરી રીતે બહાદુરીથી તેણે મરણ સ્વીકારી લીધું તેથી તેની ખરાબ વર્તણૂક ઢંકાઈ ગઈ અને બહાદુરીને માટે પાછળથી તેનાં વખાણ થયાં. તેના મોતથી મરાઠાઓમાં નવી સ્ફૂર્તિ આવી.

સંભાળની રાણી ચેસુઆઈ તે મળેકર શિરકેની કન્યા. તેનો શિવાળ ઉર્ફ શાહુ નામે એક પુત્ર હતો.

પ્રકરણ ૭ મું.

રાજરામ (૧૬૮૯-૧૭૦૦).

રાજરામની સરમુખત્યારી:—સંભાળના વધથી સર્વ મરાઠાઓને મોટા ઘોઠા પહોંચ્યો. રાયગઢમાં બધા મંત્રીઓ અને મુત્સદ્દીઓ એકઠા મળ્યા અને તેઓએ યેસૂઆઈની સંમતિથી રાજરામને સરમુખત્યાર નીમ્યો. બધાને એક ઠેકાણે રહેવું જોખમ લેરેલું હતું, તેથી યેસૂઆઈ અને શાહૂને રાયગઢના મજબૂત કિલ્લામાં રાખ્યા અને રાજરામ પ્રતાપગઢ ગયો, અને ત્યાંથી બધા કિલ્લેદારો પર હુકમ જોડવા લાગ્યો.

રાયગઢને ઘેરો:—મોગલ સરદાર બુલદિકારખાન કાંકણમાં હતો. તેણે રાયગઢને ઘેરા લાલ્યો. પરંતુ કિલ્લો ધણી સમય સુધી સર થઈ શક્યો નહિ. ત્યારે મોગલ સરદારે કિલ્લેદાર સૂર્યાજી પિસાળને ફેણ્યો અને કિલ્લો હસ્તગત કરી લીધો. તેણે યેસૂઆઈને અને શાહૂને પાદશાહની ઊવણીમાં મોકલી દીધા. આ વખતે શાહૂની ઉંમર સાત વર્ષની હતી. ઔરંગઝેબની પુત્રીએ પ્રેમથી શાહૂનું લાલનપાલન કર્યું.

ત્યારપછી ઔરંગઝેબનું સૈન્ય રાજરામની પાછળ પહોંચ્યું. રાજરામ નાસ-ભાગ કરતો પન્હાણા, વિશાળગઢ, રાંગણા વગેરે કિલ્લાઓમાં વારાફરતી જઈ રહ્યો, પણ કોઈ કિલ્લામાંથી તે બચાવ કરી શક્યો નહિ, ત્યારે તે છેવટે કર્ણાટક નીકળી ગયો, અને ત્યાં જિજીના કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. અને શિવાજીના ખાસ મદદગાર આબાજી સોનદેવના પૌત્ર રામચંદ્રપંતને મહારાષ્ટ્રમાં બંદોબસ્ત કરવાનું સોંપ્યું.

સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ:—રાજરામે જિજીમાં અષ્ટપ્રધાન નીમ્યા. સંતાજી ઘોરપડેને સેનાપતિ નીમી તેને ધનાજી જાદવસાથે મહારાષ્ટ્રમાં મોકલ્યો. રાજરામે મરાઠા સરદારોને જાગીરા આપી તેથી બધા સરદારો મોગલ મુલકોમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. જબરાં પાદશાહી સૈન્યો તેમને જેર કરવા નીકળ્યાં. આ લડાઈઓમાં પંતપ્રતિનિધિ અને પંતસચિવ કુટુંબોના પરશુરામ ત્ર્યંબકે અને શંકરાજી નારાયણે ધણી નામના મેળવી. ખંડેરાવ દાભાડેએ ગુજરાતમાં ધણું પરાક્રમે કર્યાં. પરસોજી ભોંસલેએ વરાડ પ્રાંતમાં

ધણો મુલક જીતી લીધો. સંતાજી ધોરપડેએ તો બહુ બહાદુરી બતાવી. તેનું નામ સાંભળતાંજ બધા મોગલો થયરી જતા. તેમના ઘોડા સુઢાં પાણી પીએ નહિ ! આવી રીતે મરાઠા સરદારોએ ધમપછાડ કરી મૂકવાથી પાદશાહ વિમાસણમાં પડી ગયો.

જિજ્ઞાસો ધેરો:—રાજરામને પકડ્યા સિવાય ખીજો ઇલાજજ નથી એવું પાદશાહને લાગ્યાથી તેણે તેના કસાયેલા સરદાર બુલદિકારખાનને જિજ્ઞાસર કરવા મોકલ્યો. બુલદિકારખાનને જિજ્ઞાસે ધેરો ધાલ્યો. એ ધેરો સાત વર્ષ સુધી ચાલ્યો. ઔરંગઝેબ કોઈનાપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ મૂકતો નહિ. તે પ્રમાણે તે બુલદિકારખાનપર પણ વિશ્વાસ મૂકતો નહિ. અને ધેરાના કામમાં દખલ કરતો. તેથી બુલદિકારખાન ધેરાનું કામ જોસથી કરી શકતો નહિ. ઔરંગઝેબ ધણો ધરડો થયો હતો તેથી તે ક્યારે મૃત્યુ પામશે તે કહી શકાય એમ નહોતું. વળી વખતોવખત સંતાજી ધોરપડે મોગલો પર હુમલા કરતો. એવા સંજોગો વચ્ચે છેવટે રાજરામ જિજ્ઞાસા કિલ્લામાંથી નીકળી નાઠો અને મહારાષ્ટ્રમાં ગયો. સારપછી જિજ્ઞાસો કિલ્લો મોગલના હાથમાં આવ્યો.

સંતાજીનું ખૂન:—પછી સંતાજી ધોરપડે અને ધનાજી જદવ વચ્ચે અણબનાવ થયો. તેથી મરાઠા બાજી બગડી. એ અણબનાવને પરિણામે સંતાજીનું ખૂન થયું. એ ખૂનથી મરાઠાઓને બહુ તુકસાન થયું. એ છાતીનો આઘાત સેનાપતિ રાજરામને ધણો ઉપયોગી હતો. તે જીવ્યો હોત તો તેને ધણો કામ લાગત. સંતાજી જેવા વીર પુરુષ તો જવલ્લેજ થાય છે. એક વખત તો તેણે તુળાપુર મુકામે પાદશાહની છાવણી ઉપર પહોંચી છાપો માર્યો હતો અને તેના ડેરા તંબુ ઉપરનો સોનાનો કળશ ઉપાડી ગયો હતો.

પુનરાગમન:—મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી રાજરામ કેટલોક કાળ વિશાળગઢમાં રહ્યો. સારપછી તેણે સતારામાં નવી રાજધાની સ્થાપી. ધનાજી જદવને તેણે સેનાપતિ નીમ્યો, અને અલિયાગના કાન્હોજ આગ્રેને ફરીઆઈ સૈન્યની સરદારી આપી. જે જે પુરુષોએ બહાદુરી બતાવી હતી તે બધાને રાજરામે ધનામ અને જગીર આપી. તેથી તેઓ ખુશી થઈ જે કામ સોંપાય તે કરવા તૈયાર થયા. પછી રાજરામે ખાનદેશ અને વરાડપર હુમલા કર્યા. સાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં મોગલોએ તેના પર અચાનક છાપો માર્યો

પણ રાજરામ ધણી કુનેહથી શત્રુના હાથમાંથી છટકી સિંહગઢ જઈ પહોંચ્યો. પણ મુસાફરીની રખડપટ્ટીથી તેને તાવ ચઢ્યો અને એ તાવથી તે મરણ પામ્યો. (૧૭૦૦). મરતી વખતે તેણે રામચંદ્રપંતને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો.

રાજરામે મરાઠાની અગડેલી બાજુ સુધારી હતી એટલુંજ નહિ પણ સ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ફરકતો રાખ્યો હતો. પરાક્રમી પુરુષોને પોતાની મદદે રાખી તેણે મોગલોને હતાશ કર્યા હતા. રાજરામ સ્વભાવે પ્રેમાળ અને ઉદાર હતો. તે કહેતો કે હું તો માત્ર શાહૂનો પ્રતિનિધિ છું.

મરણ સમયે તેને તારાબાઈનો શિવાજી અને રાજસબાઈનો સંભાળ એમ બે પુત્રો હતા.

પ્રકરણ ૮ મું.

શાહૂનો રાજ્યાભિષેક (૧૭૦૮).

ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ:—રાજરામના મરણ પછી સાત વર્ષ સુધી મરાઠાઓને ધણી ધમાયકડી કરવી પડી હતી. તારાબાઈ સેનાપતિ હબીરરાવ મોહિતેની છોકરી થતી હતી. તે ધણી હોશીઆર અને મહત્વાકાંક્ષી સ્ત્રી હતી. તેણે મરાઠાઓનો ઉત્સાહ કમી થવા દીધો નહિ, અને તેમનામાં કૂટ પડવા દીધી નહિ. ઔરંગઝેબે ઉપરાચાપરી સ્વારીઓ કરી વસંતગઢ, અજીમતારા, પરળી, પન્હાળા, સિંહગઢ, રાયગઢ, પુરંદર, વગેરે કિલ્લાઓ જીતી લીધા. પણ આમ મોગલ સૈન્યોની પીઠ ફરતી કે મરાઠાઓ બહાર પડી એ બધા કિલ્લા પાછા જીતી લેતા. હેવટે નિરાશ થઈ ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં અહમદનગર મુકામે તે મરણ પામ્યો.

શાહૂનો છૂટકારો:—સારપછી શાહજીએ અઝિમ બુલદિકારખાનને સાથે લઈ દિલ્હી જવા નીકળ્યો. બુલદિકારે અઝિમને એમ સમજાવ્યું કે જો આપણે શાહૂને છૂટો કરીશું તો તારાબાઈ અને તેની વચ્ચે કુસંપ થશે, એટલે મરાઠાઓમાં ફાટફૂટ થશે. આ સલાહ ઉપરથી અઝિમે શાહૂને છૂટો મૂક્યો.

શાહૂના છૂટવાથી તારાબાઈના મનમાં ઘણું સંકટ ઉત્પન્ન થયું. તેને લાગ્યું કે તેના પતિએ ઘણો પરિશ્રમ કરી ટકાવી રાખેલું રાજ્ય શાહૂને

આયતુજ મળશે. એ ખ્યાલથી તેને ધણું દુઃખ લાગતું હતું. તેથી કોઈ પણ સરદારે શાહૂને કોઈ તરેહની મદદ ન કરવી એવો હુકમ તેણે ઓજો. તે ઉપરાંત તેણે પરશુરામ ત્ર્યંબક અને ધનાજી જાદવને મોટું સૈન્ય આપી શાહૂ સામે લડવા મોકલ્યા.

શાહૂનો વિજય:—અહમદનગરથી શાહૂ પારદ ગામ ગયો. ત્યાં આગળ તેનો પ્રથમ વિરોધ થયો. પણ તેની ફત્તેહ થઈ. ત્યાં એક બાઇએ પોતાના છોકરાને શાહૂના ચરણે ધર્યો. શાહૂએ તેનું નામ ‘ફત્તેસિહ’ રાખ્યું. આજ ફત્તેસિહ અક્કલકોટ સંસ્થાનનો સ્થાપનાર હતો. પછી શાહૂ પુણાની ઉત્તરે ખેડસુધી ફર્ય કરી ગયો. ત્યાં પરશુરામ ત્ર્યંબક અને ધનાજી જાદવના સૈન્ય સાથે તેને લડવું પડ્યું. ગાદીનો ખરો વારસ શાહૂજ છે એવો વિચાર આવવાથી તેજ વેળા ધનાજી જાદવ શાહૂ સાથે મળી ગયો. લડાઈમાં પરશુરામ ત્ર્યંબકની હાર થઈ. એટલે તે સતારા ચાલી ગયો. ચારપછી શાહૂ સતારા ગયો અને તેણે અજીમતારાનો કિલ્લો સર કર્યો. ત્યાં પરશુરામ ત્ર્યંબક શાહૂના હાથમાં આવ્યો. શાહૂએ તેને કેદમાં નાંખ્યો. તારાબાઈ શિવાજીને લઇને કોલ્હાપુર ગઈ અને શાહૂએ સતારામાં રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. ચારપછી શાહૂ અને તારાબાઈ વચ્ચે બે વર્ષ લડાઈ ચાલી. શાહૂ કોલ્હાપુર ગયો ત્યારે તારાબાઈ ત્યાંથી નીકળી પન્હાણાના કિલ્લામાં ગઈ. ત્યાં પણ શાહૂ તેની પાછળ પડ્યો. ત્યારે તારાબાઈ ત્યાંથી કાંકણમાં માલવણના કિલ્લામાં રહેવા ગઈ. શાહૂ તારાબાઈને દાખી દઈ શક્યો નહિ. ઈ. સ. ૧૭૧૦ માં સેનાપતિ ધનાજી જાદવ મરણ પામ્યો. ત્યારે બાળાજી વિશ્વનાથ ભટ્ટ નામના દેશમુખ કુટુંબના શ્વરા અને કાબેલ પુરુષને શાહૂએ મુખ્ય કારભારી બનાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પેશ્વા બાળાજી વિશ્વનાથ (૧૭૧૪-૧૭૨૦).

બાળાજીનો ઉદય:—બાળાજી જંજિરાના સીધીના રાજ્યમાં શ્રીવર્ધન ગામનો દેશમુખ હતો. તેના કુટુંબઉપર સીધીની કમમહેરબાની થવાથી

બાળાજી ભોર ગયો અને ત્યાં સચિવની પદવી પામ્યો. પછી તેની હોશીઆરી જોધને ધનાજી જાહેર તેને પોતાનો કારભારી નીમ્યો હતો. તેનું કામ જોધને ધનાજી પછી શાહુએ પણ તેને પોતાનો કારભારી નીમ્યો.

વિરોધીઓનો બંદોબસ્ત:—આપનું સેનાપતિપદ ન મળવાથી ધનાજી જાહેરનો છોકરો ચંદ્રસેન શાહુપર ગુસ્સે થઈ તારાબાઈના પક્ષમાં ચાલ્યો ગયો. તેથી તારાબાઈનો પક્ષ બળવાન થયો. બાળાજીનો ઉત્કર્ષ સહન ન થઈ શકાયો ચંદ્રસેન અને તારાબાઈ તેની અદેખાઈ કરવા લાગ્યા. તેમનો નાશ કરવા બાળાજીએ એક યુક્તિ કરી. રાજસબાઈના છોકરા સંભાજીને ઉશ્કેરી તેની પાસે તેણે તારાબાઈને અને શિવાજીને કેદ કરાવ્યા. એટલે તારાબાઈ અને ચંદ્રસેનનાં કાવતરાં બંધ પડ્યાં. પછી બાળાજીએ પ્રતિનિધિ પરશુરામ ત્ર્યંબકને અને કાલાબાના કનહોજી આંત્રિને સમજાવી તારાબાઈનો પક્ષ છોડાવી શાહુના પક્ષમાં લીધા. બીજા સરદારોને બાળાજીએ દબાવી દીધા. આ કામથી શાહુ ધણો ખુશી થયો અને પિંગળે કુટુંબપાસેથી પેશ્વાઈ લઈ તેણે બાળાજીને પેશ્વા બનાવ્યો.

સરંજમી સરદાર:—શાહુ મોગલ દરબારમાં મોજમજમાં ઉછર્યો હતો તેથી પોતે રાજકાજમાં માથું ન મારતાં સધળો કારભાર તેણે બાળાજીને સોંપી દીધો. બાળાજીએ પેશ્વા તરીકે ધણી હોશીઆરીથી કામ કર્યું. તેણે બધા સરદારોને શાહુના છત્રનીચે એકઠા કર્યા અને મરાઠા રાજ્યનો ફેલાવો કરવા માટે સરદારોને જગીર આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. ખંડેરાવ દાબાડે પોતાની ગુજરાતની જગીરમાં રહેવા લાગ્યો. કાંકણમાં આંત્રિએ મરાઠી સત્તા વધારી. પરસોજી ભોંસલેએ વરાડમાં નવો મુલક કબજો કર્યો. ઉદાજી પવારે માળવામાં અને કૃત્તેસિંહ ભોંસલેએ કર્ણાટકમાં મરાઠી સત્તા સ્થાપવાની શરૂઆત કરી.

હુસેનઅલી સાથે તાહુ: સ્વરાજ્યની સનદ:—ઔરંગઝેબના મરણ પછી દિલ્હીમાં ઉપરાઉપરી કાંતિ થઈ હતી. એમાંના એકાદ દંગલમાં મુલકિદારખાન માર્યો ગયો અને ઔરંગઝેબનો પ્રપૌત્ર ફરૂશીઅર અબદુલ્લા અને હુસેનઅલી નામના બે સૈયદ ભાઈઓની મદદથી ગાદી પર બેઠો. દિલ્હીમાં આ સૈયદ બંધુઓનું જોર ધણું વધી પડવાથી ફરૂશીઅરે

નિઝામઉલમુલ્ક નામના એક સરદારને પોતાના પક્ષમાં લીધો. પછી તેણે તેને દક્ષિણનો સૂબેદાર બનાવી દક્ષિણમાં મોકલ્યો. નિઝામઉલમુલ્ક દક્ષિણમાં જઈ તારાબાઈને મદદ કરવા લાગ્યો. હવે ફરૂખશીઅર સૈયદ બંધુઓ ઉપર ધણો નારાજ થયો, અને તેમની જોડી તોડવા માટે તેણે હુસેનઅલીને ઈ. સ. ૧૭૧૫ માં દક્ષિણના એક પ્રાંતની સૂબેદારી આપી દખ્ખણમાં મોકલ્યો. ફરૂખશીઅરે હુસેનઅલીની સામે મરાઠાઓને ઉશ્કેરી રાખ્યા હતા. ખંડેરાવ દાલાડેએ હુસેનને હરાવ્યો. આ બહાદુરી માટે ખંડેરાવને જાદવ કુટુંબ પાસે જે સેનાપતિપદ હતું તે મળ્યું. ફરૂખશીઅરે કરેલી આ ખટપટની હુસેનને ખબર પડતાં તેણે શાહૂ સાથે સલાહ કરી. મરાઠાઓની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તેણે કબૂલ કરી, દક્ષિણના મોગલાઈ પ્રાંતોમાં મરાઠાઓના ચોથાઈ અને સરદેશમુખીના હક સ્વીકાર્યા, અને એ બંને હક માટે પાદશાહી સનદ મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. ત્યારપછી બાળાજી અને ખંડેરાવ દાલાડે હુસેનની સાથે દિલ્હી ગયા. બાળાજી સાથે તેનો છોકરો બાજીરાવ પણ ગયો હતો. ત્યાં ફરૂખશીઅરે સનદપર સહી કરવા ના પાડી ત્યારે તેનો વધ કરી બે સૈયદ ભાઈઓએ મહંમદશાહને દિલ્હીની ગાદીપર બેસાડ્યો. અને તેની પાસે મરાઠાઓને સનદ અપાવી. આ કામ બજાવ્યા પછી બાળાજી પાછો આવ્યો.

વસૂલાતની પદ્ધતિ:—પાછા આવ્યા પછી તેણે રાજ્યની વસૂલાતની પદ્ધતિની વ્યવસ્થા કરી. મરાઠા મુલકની ઉપજ અને મોગલ મુલકમાંથી ચોથાઈએ ઉપજનાં મુખ્ય સાધન હતાં. ઉપજનો પચીસ ટકા ભાગ રાજકારભારના ખર્ચમાટે ઠરાવ્યો અને બાકીનો પંચોતેર ટકા ‘મોકાસા’ માટે એટલે સરદારોમાં જાગીરના ખર્ચ પેટે વહેંચવાનું ઠરાવ્યું. સરદારોને દરવર્ષે પોતાની જાગીરનો હિસાબ આપવો પડતો હતો. આ કામ કર્યા પછી બાળાજી ઈ. સ. ૧૭૨૦ માં સાસવડ મુકામે મરણ પામ્યો.

બાળાજીએ નિમકહલાલીથી શાહૂની નોકરી કરી હતી. રાજકારભારમાં તે ધણો હોશીઆર હતો. સરદારો નિમકહલાલીથી નોકરી કરે એ હેતુથી તેણે તેમને જાગીર આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી. જુદા જુદા સરદારોમાં સંપ ઉત્પન્ન કરી તેણે મરાઠી સત્તાનું જોર વધાર્યું હતું. તેણે મહેસૂલની

વસુલાતની પદ્ધતિથી રાજકારભારને સારા પાયા પર મૂક્યો. પાદશાહ પાસેથી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાના હકની સનદ મેળવી તેણે મરાઠા શાહીપર સિલ્કો મરાવ્યો હતો. એક નાની કારકુની ઉપરથી તેણે પેશ્વાઈ મેળવી એજ તેની હોશીઆરીની સાબીતી છે. મરણ વખતે તેને બાહરાવ અને ચિમાળ નામે બે છોકરા હતા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પેશ્વા બાહરાવ (૧૭૨૦-૧૭૪૦).

કારભારનું સ્વરૂપ:—બાળાજી પછી તેનો છોકરો બાહરાવ પેશ્વા થયો. બાહરાવનાં સાહસ અને શૌર્ય વખાણવા લાયક હતાં. તેને પેશ્વાપદ મળ્યું તે માટે તેની બરોબરીના સર-

પહેલો બાહરાવ.

દારો તેનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. તેમાં પરશુરામ ગ્રંથાકનો છોકરો શ્રીપતરાવ, પરસોજી ભોંસલેનો પૌત્ર રઘૂજી, ખંડેરાવ દાભાડેનો છોકરો ગ્રંથાકરાવ, અને ફત્તેસિહ ભોંસલે મુખ્ય હતા. વળી નિઝામ, સીધી અને પોર્ટુગીઝો પણ તેને હરાવ

કરવા લાગ્યા. બાહરાવને એ બધાની સામે થવું પડ્યું. એ બધાને તે પૂરો પડ્યો, તે ઉપરથી બાહરાવની હોશીઆરી અને બહાદુરી માલમ પડી આવે છે.

નિઝામની હાર:—આ વખતે નિઝામઉલમુલ્ક દક્ષિણનો સૂબેદાર હતો. બાહરાવ મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉધરાવતો હતો. તે નિઝામને ગમતું નહોતું. તેથી શ્રીપતરાવ પ્રતિનિધિમારફત તેણે શાહ સાથે એ બાબે વાટાઘાટ કરવા માંડી. ચંદ્રસેન જદવ કોલ્હાપુરમાં રહી સંભાળને બાહરાવ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતો હતો. મરાઠાઓમાં માંહોમાંહે ફાટફૂટ પડાવવા માટે નિઝામઉલમુલ્કે સંભાળને ચોથમાં લાગ માગવા ઉશ્કેર્યો. આ વાતની બાહરાવને જાણ થતાં તે નિઝામપર ગુસ્સે થયો. તે નિઝામ પર ચઢી ગયો અને તેને પાલખેડ આગળ હરાવ્યો. (૧૭૨૮). ચારપછી ચોથાઈ ઉધરાવવાનું બિન હરકતે ચાલુ રહ્યું.

વચમા સંભાળ વારણાનદી ઓળંગી શાહ પર ચઢી આવ્યો હતો. બાહરાવનું પરાક્રમ જોઈ શ્રીપતરાવ પ્રતિનિધિને પણ શૂર છૂલ્યું અને તેણે સંભાળને હરાવ્યો. આ સ્વારીમાં તારાબાઈ પણ હતી, તે ત્યાંથી સતારા જઈ રહી. પછી સંભાળએ શાહ સાથે સલાહ કરી અને તે પણ સતારા આવી રહ્યો.

ડોહાઈની લડાઈ (૧૭૩૧):—ખંડેરાવ પછી તેનો છોકરો ત્રિબકરાવ ગુજરાતની જગીરની વ્યવસ્થા કરતો હતો. તે વખતે ગુજરાતના મોગલ પ્રાંતમાં ખંડ થયું. તે ખંડ દાખી દેવામાં બાહરાવ અને ચિમાળએ ગુજરાતના મોગલ સૂબાને સારી મદદ કરી. તે મદદ બદલ બાહરાવને ગુજરાતમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવાનો હક મળ્યો. આ વાત ત્રિબકરાવને રુચી નહિ. તે બાહરાવની સામે નિઝામ સાથે કાવતરું કરવા લાગ્યો. આની ખબર પડતાંજ બાહરાવ તાબડતોબ ગુજરાત ગયો અને વડોદરા પાસે ડોહાઈ આગળ તેણે ત્રિબકરાવને હરાવ્યો. ત્રિબકરાવ લડાઈમાં માર્યો ગયો. ત્રિબકરાવના બાઈ યશવંતરાવ અને બાહરાવ વચ્ચે કાયમનું વેર બંધાશે એવું જોઈ શાહ વચ્ચે પડ્યો અને તેણે ગુજરાતની ઉપજનો અર્ધો ભાગ યશવંતરાવ રાખે એવું ઠરાવ્યું. પછી દાબાડે કુટુંબની પડતી થવા લાગી અને કારભારી દામાળ ગાયકવાડનો ઉદય થવા લાગ્યો.

બાહુરાવના સરદારો:—આમ સ્વજન અને પરજન શત્રુઓ સાથે
સહાધર્મી ગૂંથાયો હતો ત્યારે પણ બાહુરાવનું લક્ષ માળવાપર હતું. એ સમૃદ્ધ

મલ્હારરાવ

પરાજય કરી છત્રસાલનું રક્ષણ કર્યું. આ મદદના બદલામાં છત્રસાલે
બાહુરાવને ઝાંસી પ્રાંત બખ્શિશ આપ્યો. ખૂબસૂરત બાઈ મરતાની
બાહુરાવને આ સ્વારીમાંથી મળી હતી. ઝાંસી પ્રાંતની વ્યવસ્થા બાહુરાવે
ગોવિંદ ખેર નામના એક વિશ્વાસુ માણસને સોંપી આગળ જતાં આ પુરુષ
ગોવિંદપંત બુંદેલા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

દિલ્હીપર ચઢાઈ:—આ પ્રમાણે માળવામાં પગપેસારો થયા પછી
બાહુરાવે તે પ્રાંતની ચોથાઈની સનદ મેળવવાની કોશિશ કરવા માંડી.
આ વખતે ઇ. સ. ૧૭૩૪ માં બાહુરાવનો સ્નેહી જયપુરનો જયસિંહ
માળવાનો સૂબો નીમાઈ આવ્યો. તેની મારફત બાહુરાવે માળવાની સનદને
માટે દિલ્હી દરબાર સાથે સંદેશા શરૂ કર્યા. પરંતુ તેમાં તે કાબ્યો નહિ, ત્યારે
તેણે મલ્હારરાવ અને રાણોજીને સાથે લઈ દિલ્હીપર ચઢાઈ કરી. પ્રથમ
તે આગ્રા ગયો. મોગલ સરદારો તેમની સામે થયા. તેમને નસાડી મુઠ્ઠી

બાજરાવ એકદમ દિલ્હીપર ચઢી ગયો. દિલ્હી આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં હોલકર અને સિંધિઆએ ધણું પરાક્રમ કર્યું. મોગલોની હાર થઈ ખરી. પણ પૈસાની તંગીને લીધે બાજરાવ બીજી લડાઈ લડી શક્યો નહિ, અને તેને પાછા આવવું પડ્યું.

બોપાળની લડાઈ:—બાજરાવ દિલ્હીથી પાછો ફર્યો ત્યારે પાદશાહ મહંમદશાહે બાજરાવની સામે થવા નિઝામને હુકમ મોકલ્યો. એટલે એક જખંડ સૈન્ય અને મોટું તોપખાનું લઈ નિઝામ ઉત્તર તરફ ફર્યું કરી ગયો. બાજરાવ એકદમ તેનાપર તૂટી પડ્યો એટલે નિઝામ બોપાળના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. મરાઠાએ બોપાળના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને કિલ્લાપર હલ્લો કરી તેની કિલ્લેબંદી તોડી. આથી ગભરાઈ જઈ નિઝામ લાંથી નાઠો. બાજરાવે તેની પૂઠ પકડી તેને હરાવ્યો. આખરે ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં સિરાંજઆગળ નિઝામે સલાહ કરી. એ સલાહની શરતમાં માળવાની ચોથની સનદ, પચાસ લાખ રૂપિયા, અને નર્મદા અને ચંબલ વચ્ચેનો પ્રદેશ પાદશાહપાસે અપાવવાનું નિઝામે વચન આપ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જંજિરા અને વસાઈની લડાઈ.

સીધીની હાર:—ઈ. સ. ૧૭૨૯ માં કન્હોજીઆંચે મરણ પામ્યો. ત્યારપહેલાંથી જંજિરાના સીધીઓએ મરાઠા મુલકમાં બખેડા કરાવવા શરૂ કર્યા હતા. કાન્હોજીના મરણ પછી તેના છોકરાઓમાં ટોટો થયો તેનો લાભ લઈ સીધીઓ મરાઠાઓને ધણા હેરાન કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેમને હરાવવા માટે શાહુએ ખૂદ બાજરાવને મોકલ્યો. આ અરસામાં સીધી નવાબના છોકરાઓમાં પણ મહોમાંહે લડાઈ સળગી. તેમાંના એક છોકરા અબ્દુલ રહેમાનનો પક્ષ લઈ બાજરાવે જંજિરા પર હલ્લો કર્યો. અબ્દુલ રહેમાનની ફત્તેહ થઈ. તેણે મદદના બદલામાં મરાઠાઓને તળે, ભોંસાળે વગેરે કિલ્લા આપ્યા.

પછી કાન્હોજના છોકરા સંભાળ અને માનાજી વચ્ચે પાછો અણુબનાવ થયો. ત્યારે સીધીઓ પાછા તેમને હેરાન કરવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૭૩૪ માં બાજરાવ ક્રાંતિક્ષુર્મા ગયો. અને તેણે માનાજીને અલિખાગ અને સંભાળને વિનયદુર્ગ આપી તેઓની ભાંજગડ પતાવી. ત્યારપછી સીધીને હરાવવાનું કામ ચિમાજીને સોંપી બાજરાવ માળવાની સ્વારીએ નીકળી ગયો. ચિમાજીએ રેવસ બંદર આગળ સીધી સાથે લડાઈ કરી. એ લડાઈમાં પુષ્કળ સીધીઓ માર્યા ગયા. આ લડાઈથી સીધીઓ ઉપર મરાઠાઓનો ધાક ઠીક બેઠો.

વસાઈનું પડવું (૧૭૩૯):—પોર્ટુગીઝ લોકો થાણા જિલ્લામાં ધર્મ પ્રચાર કરતાં હિંદુઓને ધણો ત્રાસ આપતા હતા. તેથી સીધીઓને હરાવ્યા પછી ચિમાજી થાણા જિલ્લામાં ગયો. જોતજોતામાં તેણે થાણા, બેલાપુર, સાષ્ટી વગેરે ઠેકાણાં જીતી લીધાં. થાણાની લડાઈમાં પોર્ટુગીઝ સેનાપતિ માર્યો ગયો. પછી ચિમાજીએ વસાઈ પ્રાંતમાંથી પોર્ટુગીઝોને કાયમના કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો. દહાણું, તારાપુર, વગેરે ઠેકાણાં એક પછી એક તેણે સર કર્યાં. છેવટે એકલો વસાઈનો કિલ્લો પોર્ટુગીઝોના હાથમાં રહ્યો. તેનેપણ ઈ. સ. ૧૭૩૯ માં ચિમાજીએ ઘેરો ધાડ્યો. દારૂગોળાના જોરે પોર્ટુગીઝોએ થોડા વખત સુધી કિલ્લો ટકાવી રાખ્યો. પણ એ મહિના પછી ચિમાજીએ એ કિલ્લોપણ સર કર્યો. આ પ્રમાણે પોર્ટુગીઝો અને સીધીઓને હરાવ્યાથી ક્રાંતિક્ષુ પ્રાંતમાં શાંતિ પ્રસરી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

આખરની કારકિર્દી.

રઘૂજી ભોંસલે:—પરસોજનો પૌત્ર રઘૂજી ભોંસલે ધણો બહાદુર અને સાહસિક માણસ હતો. તેને શિકારનો ધણો શોખ હતો. શાહૂની તેનાપર પૂર્ણ મહેરબાની હતી. તેથી તેણે તેને વરાડની જાગીર આપી હતી અને પોતાની બાણેજ સાથે તેનું લગ્ન પણ કર્યું હતું. રઘૂજી મોટો મહત્વાકાંક્ષી હતો. શાહૂને કંઈ સંતાન ન હોવાથી અને તો સતારાની ગાદી મેળવવાની તેની ઇચ્છા હતી. બાજરાંવને તે મુદ્દલ ચહાતો નહોતો.

આખરની લડાઈ:—સીધી, પોર્ટુગીઝ અને નિઝામ સાથેની લડાઈ-ઓમાં રઘૂજ ભોંસલેએ બાજરાવને બિલકુલ મદદ કરી નહોતી. કેવળ પોતાની મતલબ સાધવાને માટે તેણે આલાહાબાદ અને કથ્થાંટક પર સ્વારીઓ કરી હતી, અને લાંથી પુષ્કળ લૂંટ મેળવી હતી. ઈ. સ. ૧૭૩૯ માં નાદિર-શાહ દિલ્હી પર ચઢી આવ્યો. કદાચ તે દક્ષિણમાં પણ ચાલી આવે એ બીકથી બાજરાવે રઘૂજ સાથે મૈત્રી કરી. ચારપછી નાદિરશાહના પાછા ગયાની ખાતરી આવી. માળવાની સનદને માટે બાજરાવને ઉત્તરની સ્વારીએ તો જવુંજ હતું. તેથી તે સ્વારીએ નીકળ્યો. આ વખતે નિઝામહિલમુદ્દક દિલ્હી હતો. અને તેનો છોકરો નાસિરજંગ દક્ષિણની સૂબેદારીનું કામકાજ કરતો હતો. પ્રથમ તેને હરાવી બાજરાવ નર્મદા તરફ ગયો. પરંતુ રસ્તામાંજ રાવેર પરગણામાં તેનું અવસાન થયું. (૧૭૪૦).

ચોગ્યતા:—બાજરાવ ધણો રૂઆબદાર દેખાવડો માણસ હતો. તેની રહેણી સિપાઈ બચ્ચાની જેવી સાદી હતી. તે અમ્મો ધોડેસ્વાર હતો અને તે કાળની યુદ્ધવિદ્યામાં પારંગત હતો. બાવીસ વર્ષની નાની ઉંમરે તે પેશ્વા થવા પામ્યો હતો. મોગલ પાદશાહતના ક્ષય પામતા વૃક્ષને ચડમાંથી છેદીશું એટલે તેના ડાળાં ડાળી આપોઆપ પડી ભાંગશે એમ તે કહેતો. તે ધણો ગુણગ્રાહી અને હોશીઆર મનુષ્યપારેખ હતો. સિધિઆ હોલકર જેવા શ્વરા સરદારોને ઉત્તેજન આપી તેણે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મરાઠી સત્તાનો પાયો નાંખ્યો હતો.

મરણસમયે તેને મોટો બાળાજી ઉર્ફે નાનાસાહેબ અને નાનો રાઘોબા એવા બે પુત્રો હતા. તે સિવાય તેને મસ્તાનીનો શ્વમશરબહાદુર નામનો પણ એક પુત્ર હતો.

ચિમાજી આપા:—બાજરાવના મરણ પછી તરતજ ચિમાજી આપા પણ મરણ પામ્યો. દરેક કામમાં તે બાજરાવનો મદદગાર હતો. સીધી અને પોર્ટુગીઝોનું જોર તોડવાનું માન ચિમાજીનેજ ઘટે છે. જેવો તે પરાક્રમી હતો તેવોજ ધીરણુસર કામ કરનારો હતો. બાજરાવ જ્યારે લડાઈ-ઓમાં ગૂંચાયો હોય ત્યારે સર્વ ખાસગી કારભાર ચિમાજીજ તપાસતો હતો. સદાશિવરાવભાઉ નામે તેને એક છોકરો હતો. તે પણ આગળ જતાં બાળાજીને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બાળાજી બાજરાવ ઉર્ફે નાનાસાહેબ (૧૭૪૦-૧૭૬૧).

બાળાજીના પ્રતિસ્પર્ધી:—બાજરાવની પછી બાળાજી પેશ્વા થયો. મરાઠા દરબારમાં બાપની માફક બાળાજીના પણ કેટલાક વિરોધી સરદારો હતા. તેમાં દામાજી ગાયકવાડ અને રઘૂજી ભોંસલે મુખ્ય હતા.

માળવાની સનદ:—પોતાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાંજ બાળાજી ઉત્તર તરફ સ્વારીએ ગયો અને તેણે ગઢ અને મંડલા કબજે કરી લીધાં. બાળાજી આમ ઉત્તર તરફ સ્વારીએ ગયો હતો ત્યારે રઘૂજી ભોંસલેની શીખવણીથી દામાજી ગાયકવાડે માળવાનો કેટલોક મુલક જીતી લીધો. આથી બાળાજી રઘૂજી પર ગુસ્સે થયો અને તેણે તેને શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યો. દરમ્યાન રઘૂજી ભોંસલેએ બંગાળના મુર્શિદાબાદ, દુર્ગલી વગેરે માતબર શહેરો લૂંટ્યાં.

બાળાજી બાજરાવ.

ભોંસલેએ આ પ્રમાણે બંગાળમાં ધમાચકડી કરી મૂઠી તેથી બંગાળના સૂબા અલિવર્દીખાનથી મોગલ પાદશાહને બંગાળની મહેસૂલ ભારત્ નહિ. ત્યારે પાદશાહ મહંમદશાહે રઘૂજીને દાખમાં રાખવા માટે બાળાજીને આગ્રહ કર્યો. બાળાજીને આવી સંધિ જોઈતીજ હતી. તે મુર્શિદાબાદ ગયો અને તેણે રઘૂજીને હરાવી તેને નાગપુર તરફ પાછો કાઢ્યો. આ મદદ માટે પાદશાહે બાળાજીને માળવાની સનદ કરી આપી. આ પ્રમાણે બાપનો મનોરથ બાળાજીએ પૂર્ણ કર્યો.

કેત્તેહમંદ ચઢાધર્યા:—રઘૂજી સાથેની સ્પર્ધા ઠીક નથી એવું બાળાજીને લાગ્યું. તેથી તે સતારા ગયો અને ત્યાં શાહૂને મધ્યસ્થ રાખી તેણે રઘૂજી

સાથે સમજૂતી કરી. પછી બાળાજીએ નિર્ભયપણે માળવામાં સધળે દોડધામ કરી મૂકી બધેથી ચોથની વસૂલાત કરી. અને રઘૂજીએ પાછા બંગાળા અને બહાર લૂંટ્યાં. સદાશિવરાવભાઉ કણ્ઠાટકમાં સ્વારી લઈ ગયો અને તેણે ઠેઠ તુંગભદ્રાસુધી મરાઠાનો દોર બેસાડ્યો.

શાહૂનું મૃત્યુ (૧૭૪૮):—શાહૂએ બધા કારભાર બાળાજીનેજ સોંપ્યો હતો. તેને કંઈ સંતાન નહોતું તેથી તેણે તારાબાઈના પૌત્ર રામરામને દત્તક લીધો હતો. આ વાત તેની રાણી સકવારબાઈને રુચી નહિ. તેથી મરાઠા દરબારમાં એક તારાબાઈનો અને બીજો સકવારબાઈનો એમ બે પક્ષ પડી ગયા હતા. પણ શાહૂના મરણ પછી સકવારબાઈ સતી થઈ એટલે તેનો પક્ષ નહિ જોવો રહ્યો.

પ્રતિસ્પર્ધીઓની હાર:—રામરાજીએ પણ સર્વ સત્તા બાળાજીનેજ આપી. ત્યારપછી બાળાજી પુણે રહેવા લાગ્યો. અને ત્યાંથીજ પોતાની જવાબદારીપર મરાઠા રાજ્યનો કારભાર કરવા લાગ્યો. આ વાત તારાબાઈને ગમી નહિ અને તે બાળાજી તરફ દ્વેષ રાખવા લાગી. તેણે રામરાજીને બાળાજી સામે ધણો ભંભેર્યો પણ રામરાજીએ તેની વાત સાંભળીજ નહિ. ત્યારે તારાબાઈએ રામરાજીને કેદ કરી યશવંતરાવ દાભાડેને અને દામાજી ગાયકવાડને સતારા બોલાવ્યા. આ કારસ્થાનની બાળાજીને ખબર થતાંજ તે સતારા ગયો અને ગાયકવાડને અને દાભાડેને પકડી કેદ કરી પુણે લઈ ગયો. તારાબાઈ ફરીથી કાવતરું કરે નહિ માટે બાળાજીએ એક જખરી ફાંજ સતારામાં રાખી.

રોહિલા સાથે અણબનાવ:—દિલ્હીથી ચાલી ગયા પછી કેટલેક કાળે નાદિરશાહનું ખૂન થયું હતું. તેના મરણ પછી તેનો સેનાપતિ અહમદ-શાહ અબ્દલી અફઘાનિસ્તાન પચાવી પડ્યો હતો અને ત્યાંથી તે દર વર્ષે પંજાબપર સ્વારી કરતો હતો. અયોધ્યાનો વજીર સફદરજંગ દિલ્હીમાં વજીરનું કામ કરતો હતો. રોહિલખંડ અને દોઆબમાં પડાણો ધમસાણ વાળી રહ્યા હતા. ત્યારે સફદરજંગે સિધિઆ અને હોલકરની મદદથી રોહિલા પડાણોને જરે કર્યાં. આ મદદને માટે મરાઠાઓને રોહિલખંડ, પંજાબ વગેરે પ્રતિભાંધી ચોથ ઉધરાવવાનો હક મળ્યો. આ વખતથી રોહિલાઓ મરાઠાના

શત્રુ થયા. પંજબ પ્રાંત સાથે આમ સંબંધ થવાથી મરાઠા અને અહંમદશાહ
• અબદલી વચ્ચે અથડામણ થવા લાગી.

સલાબતનંગ સાથે જંગ:—અસાર અગાઉ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો ક્વાં-
યદી લશ્કરને બળે દેશી રાજાઓની લડાઈમાં વચ્ચે પડવા લાગ્યા હતા.
ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં નિઝામઉલ્લમુલ્ક મરણ પામ્યો ત્યારે હૈદરાબાદની ગાદી માટે
તેના કુટુંબમાં ટોટો થયો. એ ટોટામાં વચ્ચે પડી ફ્રેંચોએ નિઝામના છોકરા
સલાબતનંગને ગાદીએ બેસાડ્યો. ફ્રેંચ લોકની મદદથી સલાબતનંગ પ્રબળ
થશે એમ લાગવાથી બાળાજીએ આગળથીજ યુદ્ધની તૈયારી કરી રાખી
હતી. ઈ. સ. ૧૭૫૧ માં ફ્રેંચ સેનાપતિ બુસી મરાઠા મુલકપર એકદમ ચઢી
મર્યો. પહેલી લડાઈ ઘોડનદી આગળ થઈ. એ લડાઈથી કંઈ છેવટનો
નિર્ણય થયો નહિ. બીજો વર્ષે બાલક્રીની લડાઈમાં નિઝામની હાર થઈ.
છેવટે સલાબતનંગે તાપી અને ગોદાવરી નદીની વચ્ચેનો મુલક મરાઠા-
ઓને આપવાનું કબૂલ કરી તેમની સાથે સલાહ કરી.

કર્ણાટકમાં લડાઈ:—કડપા, કર્નૂલ અને સાવનૂરના પક્ષે નવાબોએ
શિરજેરી કરી તુંગભદ્રા આગળનો મરાઠા મુલક કબજે કરી લીધો હતો. તેથી
નિઝામ સાથે સલાહ થયા પછી તેના લશ્કરની મદદ લઈ મરાઠાઓ કર્ણાટ-
કમાં ચઢાઈ લઈ ગયા અને પક્ષે નવાબોને હરાવી તેઓએ પોતાનો મુલક
પાછો ખૂંટવી લીધો. ત્યારપછી મરાઠાઓ મ્હૈસૂરપર ચઢી ગયા અને તેઓએ
ત્યાંની રાજધાની શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લીધો. મ્હૈસૂરના રાજા નંદરાજે મરાઠા-
ઓને ખંડણીબદલ પાંચ લાખ રૂપિયા આપવા કબૂલ કરી સલાહ કરી.

વિજયદુર્ગનો પરાજય:—વિજયદુર્ગના સંભાળ આંગ્રેજોના મરણ પછી
તેના સાવકા ભાઈ તુળાજી પાસે આધિકાર આવ્યો હતો. પોતાના નૌકા-
સૈન્યના જોરથી વારંવાર તે મુંબઈના અંગ્રેજોનાં વહાણ લૂંટતો હતો. તે
બાળાજીની પણ વિરુદ્ધ થયો હતો. તેથી તેને ઠેકાણે લાવવા ઈ. સ.
૧૭૫૬ માં બાળાજીએ અંગ્રેજોની મદદથી તુળાજીના સુવર્ણદુર્ગ, બાણકોટ
અને વિજયદુર્ગ નામના ત્રણ કિલ્લા જીતી લીધા અને તુળાજીને કેદખાને
નાખ્યો. આવી રીતે મરાઠા નૌકાસૈન્યનો નાશ થવાથી અંગ્રેજ લોક પશ્ચિમ
કિનારાપર નિર્ભયપણે વર્તવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાધોબા અને સદાશિવરાવભાઉનાં પરાક્રમ.

કુંભેરીના ઘેરો:—બાળાજીએ ઉત્તરમાં લડાઇઓ ચલાવવાનું કામ રાધોબાને સોંપ્યું હતું. તેણે રજપૂતાનામાં દાખલ થઈ ભરતપુરના જાટ રાજાપર ચઢાઈ કરી. આ અરસામાં દિલ્હીના દરબારમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. એક પક્ષ વજીર સફદરજંગનો અને બીજો નિઝામઉલમુલ્કના પૌત્ર મીર શાહબુદ્દીનનો. સફદરજંગે જાટરાજા સુરજમલની મદદ લીધી અને મીર શાહબુદ્દીને સિધિઆ અને હોલકરને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. દરમ્યાન રાધોબા પશ્ચિમ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો હતો. બંને પક્ષના મદદગાર સુરજમલ અને મરાઠા વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. રાણોજીના ઊકરા જયાપ્પા સિધિઆએ અને મલ્હારરાવ હોલકરે કુંભેરીના કિલ્લામાં સુરજમલને ઘેરી લીધો. આ ઘેરામાં મલ્હારરાવ હોલકરનો ઊકરા ખંડેરાવ માર્યો ગયો. આખરે હારીજઈ સુરજમલ શરણે આવ્યો. ત્યારપછી રાધોબા દિલ્હી ગયો અને ત્યાં દરબારમાં મીર શાહબુદ્દીનને કારભાર અપાવી રાધોબાએ મરાઠાઓની કીર્તિ વધારી.

જયાપ્પાનું ખૂન:—આ અરસામાં જોધપુરમાં ગાદીને માટે રામસિંહ અને વિજયસિંહ નામના બે પીતરાઈ ભાઈઓ વચ્ચે તકરાર થઈ. જયાપ્પા સિધિઆએ રામસિંહનો પક્ષ લીધો અને તેના તરફથી વિજયસિંહને નાગોરના કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. વિજયસિંહે જયાપ્પાનું ખૂન કરાવ્યું તોપણ જયાપ્પાના ભાઈ દત્તાજી અને ઊકરા જંકાજીએ બહાદુરીથી લડી વિજયસિંહને હરાવી રામસિંહને ગાદીપર બેસાડ્યો. આ મદદ બદલ મરાઠાઓને અજમેર પ્રાંત મળ્યો. ત્યારપછી રાધોબા પુણે પાછો ગયો.

અટકપર ભગવો ઝંડો:—રાધોબાના ચાલી ગયા પછી મીર શાહબુદ્દીને પાદશાહનું ખૂન કરી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. આ વાત તેના પ્રતિસ્પર્ધી નજીબખાન શેહિલાને પરવડી નહિ. તેણે અહમદશાહને બોલાવ્યો. અહમદશાહ અબદક્કીએ દિલ્હી આવી મીર શાહબુદ્દીનને કેદમાં નાંખ્યો (૧૭૬૫).

- આ વાત કાને પડતાંજ બાળાજીએ રાધોબાને પાછો દિલ્હી રવાના કરી દીધો. સિંધિઆ અને દોલકરને સાથે લઈ રાધોબા દિલ્હી ગયો. પંજબમાં પોતાના ડોકરા તૈમૂરશાહને મૂકી અહમદશાહ પાછો અફઘાનિસ્તાન ગયો હતો. દિલ્હીથી રાધોબા તૈમૂર પર ચઢી ગયો. તૈમૂર નાહો. તેની પૂઠ મરાઠાઓએ અટક સુધી પકડી, અને તેઓએ અટકના કિલ્લાપર પોતાનો ઝંડો ઉરાજો. દત્તાજી સિંધિઆને પંજબમાં બંદોબસ્ત બળવવા રાખી રાધોબા પોતે દિલ્હી આવ્યો.

ઉદ્દગીરની લડાઈ (૧૭૬૦) :—આ પ્રમાણે ઉત્તરમાં પશુ મરાઠાઓની હાક વાગવા લાગી. એજ પ્રમાણે નિઝામને હાથ ખતાવી દક્ષિણમાં પશુ દિગ્વિજય કરવાની ઈચ્છા બાળાજીને થઈ. સલાબતનગરનો કારભાર તેનો બાઈ નિઝામઅલી ચલાવતો હતો. તે મરાઠા તરફ બેપરવાઈથી વર્તતો હતો. ફ્રેન્ચ સેનાપતિ શુસી પશુ પોતાનું લશ્કર લઈ હૈદરાબાદમાંથી ચાલી ગયો હતો. શુસીના તોપખાનાનો ઉપરી ઈબ્રાહીમખાન ગારદી મરાઠાની નોકરીમાં રહ્યો હતો. આવી પરિસ્થિતિ હતી ત્યારે સદાશિવરાવભાઉ સલાબતનગરપર ચડાઈ લઈ ગયો. ઉદ્દગીર આગળ સામસામી લડાઈ થઈ. તેમાં ઈબ્રાહીમખાનના તોપખાનાએ નિઝામના લશ્કરમાં ફેર વર્તાવ્યો. લડાઈમાં નિઝામની હાર થઈ, તેથી તેણે દોલતાબાદથી બિજાપુર સુધીનો ખાસક લાખની ઉપજવાળો મુલક મરાઠાઓને આપ્યો. આ લડાઈમાં તોપોનો ધણો સારો ઉપયોગ થવાથી સદાશિવરાવભાઉએ મરાઠાઓની અત્યાર સુધીની યુદ્ધ પદ્ધતિનો ત્યાગ કર્યો. એ આગળ થનાર પાણિપતની લડાઈમાં મરાઠાની હારનું કેટલેક અંશે કારણ હતું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પાણિપતનું યુદ્ધ. (૧૭૬૧).

અબ્દુલ્લી સાથે લડાઈ (૧૭૬૦) :—દત્તાજી સિંધિઆ રાધોબાના મથા પછી પંજબમાં બંદોબસ્ત કરી દિલ્હી ગયો હતો. બાળાજીએ દત્તાજીને નજીબખાનને દાખી દેવાનું આગ્રહપૂર્વક લખ્યું હતું. વજીર સફ્દરનગ

ઈ. સ. ૧૭૫૪ માં મર્યાપછી તેનો ઊકરો શુભઉદ્દેશ સૂબેદાર થયો હતો. તેનાં રાજ્યમાંના હિંદુઓનાં પવિત્ર ક્ષેત્રો ઊડવવાનું કામ દત્તાજીએ માથે લીધું હતું. મરાઠાઓનું જોર વધી જાય નહિ એવા હેતુથી તેમના હાડવેરી નજીબખાને શુભઉદ્દેશ, મલ્હારરાવ હોલકર અને દત્તાજી સાથે જુદાં જુદાં ખાનગી કાવતરાં શરૂ કર્યાં. તેમજ તેણે અબદલીને તાબડતોબ આવવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. મોટું સૈન્ય લઈ અબદલી દિલ્હી તરફ ચાલી આવ્યો. આ વાતની ખબર પડી સારેજ નજીબખાનનાં કાવતરાંની દત્તાજીને સમજ પડી. પ્રસંગ બારીક આવ્યો છે એમ જાણી દત્તાજીએ મલ્હારરાવ હોલકર અને ગોવિંદપંત જુદેલાને તાબડતોબ મદદે આવવા કહેણ મોકલ્યું. અને પોતે એકલો અબદલીને રોકવા નીકળી પડ્યો. હોલકર અને જુદેલો તેની મદદે તાબડતોબ દોડી ગયા નહિ. તેથી દત્તાજીને એકલાનેજ શત્રુની સામે થવું પડ્યું. પહેલી ચક્રમક્રમાં અબદલીની હાર થઈ. અબદલી સમજી ગયો કે આપણા એકલાથી દત્તાજીને હરાવાશે નહિ. તેથી તે જમનાનદી ઓળંગી દોઆબમાં ગયો અને નજીબખાનને મળી ગયો. સારપછી અબદલી જમનાને પૂર્વ કિનારે અને દત્તાજી પશ્ચિમ કિનારે દિલ્હી તરફ ફરવા લાગ્યા. પણ પછી રસ્તામાં બદલના ઘાટ આગળ ઉતાવળાપણે દત્તાજી અબદલી પર તૂટી પડ્યો અને લડાઈમાં માર્યો ગયો.

આ માઠી ખબર પુણે પહોંચી સારે બાળાજીએ પોતાના ઊકરો વિશ્વાસરાવને અને સદાશિવરાવભાઉને મોટું સૈન્ય આપી તાબડતોબ દિલ્હી તરફ રવાના કરી દીધા. રસ્તામાં તેમને દામાજી ગાયકવાડ, ચશવંતરાવ પવાર વગેરે નાના મોટા મરાઠા સરદારો આવી મળ્યા. પણ સદાશિવરાવ દિલ્હી પહોંચે તે પહેલાં અબદલી, નજીબ અને શુભના સૈન્યો જોડાઈ ગયાં હતાં.

દિલ્હીમાં મુકામ:—સદાશિવરાવભાઉ મરાઠા સૈન્યસાથે ગાલીચર જઈ પહોંચ્યો. શત્રુનાં લશ્કરો દોઆબમાં એકત્ર થયાં છે એ જાણી સદાશિવરાવભાઉએ ઠેઠ દિલ્હી જવાનું ઠરાવ્યું. દરમ્યાન બળવંતરાવ મેહેરજી નામના શૂરા મરાઠા સરદારે દિલ્હી હસ્તગત કરી લીધું. ભાઉ જ્યારે દિલ્હી પહોંચ્યો ત્યારે એમાંથી બેસી ચૂક્યું હતું. તેથી તેણે દિલ્હીમાંજ મુકામ કર્યો. ભાઉએ શાહનવાઝ અલિગોહરને ગાદીપર બેસાડ્યો. આ પ્રમાણે દિલ્હીમાં

ભાઉનું જોર જામતું જતું જોઈ નજીબની મદદે આવવા માટે અહંમદ-શાહને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો.

શરૂઆતની હીલચાલ:—જટરાજ સુરજમલ હજીસુધી મરાઠાના પક્ષમાં હતો. ભાઉને પૈસાની તંગી હતી તેથી તેણે દિલ્હીના રાજમહેલોમાંની રૂપેરી છત કાઢી લીધી. ભાઉનું આ કામ સુરજમલને પસંદ ન પડવાથી તે ત્યાંથી ચાલી ગયો. આવા જબરા સૈન્યવાળા મદદગારને ગુમાવ્યો એ ભાઉની મોટી બૂલ હતી.

આ વખતે બળવંતરાવ મેહેદજે અને જંઝાણ સિંધિઆ ઉત્તર તરફ ગયા હતા અને તેમણે જમનાના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું કુંજપુરાનું નાકું કબજે કરી લીધું હતું. દોઆબમાં અબદલીપર ચઢાઈ કરી તેને ઉત્તર તરફ કુંજપુરા આગળ મરાઠા સૈન્યપાસે હાવતાં લઈ જવાનું કામ ગોવિંદપંત બુંદેલાને સોંપ્યું હતું. તે તેનાથી બન્યું નહિ. ત્યારે ભાઉ પોતે આખું સૈન્ય લઈ કુંજપુરા ગયો. ત્યાંથી જમના નદી ઓળંગી દોઆબમાં જઈ અબદલીપર એકાએક છાપો મારવો એવી ભાઉની યાજી હતી. પણ અબદલી ઘણો ચાલાક હતો. દોઆબમાં આપણે હારી જઈશું એમ સમજી જઈ તે પોતેજ જમના ઓળંગી બાગપત આગળ આવ્યો. આમ થવાથી સદાશિવરાવભાઉનો દિલ્હી સાથેનો વહેવાર તૂટ્યો. સારપછી અબદલી ઉત્તરે પાણિપત તરફ ગયો. આની ખબર પડતાંજ ભાઉ કુંજપુરાથી દક્ષિણ તરફ આવ્યો. આમ પાણિપતના મેદાનમાં બંને લશ્કરો સામસામે આવી ઉભાં. અબદલીએ ભાઉને દિલ્હીથી મળતી સામગ્રી અટકાવી. તેથી સામગ્રીની ખોટ પડવાથી મરાઠા સૈન્ય હાલહવાલ થવા લાગ્યું. મુખ્ય યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં બે ત્રણ ચક્રમક ઝરી તેમાં જંઝાણએ બહુ બહાદુરી બતાવી. પરંતુ કમનસીબે બળવંતરાવ મેહેદજે અને ગોવિંદપંત બુંદેલા માર્યા ગયા.

મુખ્ય સંગ્રામ:—દાણાપાણીની અને બીજી યુદ્ધ સામગ્રીની ખોટ પડવાને લીધે સૈન્યની હાલહવાલી થતી જોઈ ભાઉએ લડાઈ શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તા. ૧૪ મી જાનેવારી ૧૭૬૧ ને રોજ સર્વ મરાઠા સરદારો જીવણીમાંથી બહાર પડ્યા અને લડવાને તૈયાર થયા. સદાશિવરાવ અને વિશ્વાસરાવ સૈન્યના મધ્યમાં રહ્યા. ડાબી બાજુએ દામાજી ગાયકવાડ અને

ધખાહીમખાન મારદી હતા અને જમણી બાજુએ મલ્હારરાવ હોલકર અને જોકાળ સિધિઆ તેમના લશ્કર સાથે ઉભા હતા. સૈન્યની મધ્યમાં મરાઠાઓનું તોપખાનું હતું. અબદક્ષીનું સૈન્ય પણ બરાબર તૈયાર થઇને સામું આવીને ઉભું રહ્યું. સવારથીજ લડાઈ શરૂ થઈ. બપોર સુધી મરાઠાઓ જોરપર હતા. પણ ત્યારપછી વિશ્વાસરાવ ગાળી લાગવાથી મરણ પામ્યો એટલે બાહિની ધીરજ ખૂટી. અને તેની સમયસૂચક શુદ્ધિ ચાલી ગઈ. તે પોતે સંગ્રામની વચમાં ધૂસરો અને દેખાતો બંધ થયો. એટલે મરાઠા સૈન્યમાં ગભરાટ પેડો. આ અણીની વેળાએ અબદક્ષીનું અનામત લશ્કર મરાઠા ઉપર તૂટી પડ્યું. મરાઠાઓની બચંકર કતલ થઈ. બાહિનો પત્તો લાગતો નહોતો. યશવંતરાવ, ધખાહીમખાન, જોકાળ વગેરે નાના મોટા બધા સરદારો ઠાર થયા. બીજે દિવસે મરાઠા સૈન્યનો મોટો ભાગ કપાઇ ગયો. બાળાળ મરાઠા સૈન્યની મદદે દિલ્હી જવા પુણેથી નીકળ્યો હતો. તેને રસ્તામાંજ આ હારની ખબર પડી. એ ખબર સાંભળી બહુ નિરાશ થઇ તે પાછો ફર્યો. દુઃખથી તેનું હૃદય ફાટી ગયું અને પુણે આવ્યા પછી થોડા દિવસમાં પર્વતીપર તે મરણ પામ્યો.

ચોખ્ખતા:—બાળાળ ધોરણસર કામ કરનારો પુરુષ હતો. માણસોની પરીક્ષા કરવામાં તે એકેકા હતો. પેશ્વાઈની કીર્તિ તેણે ધણી વધારી હતી. એની કારકિર્દીમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં મરાઠાઓનો ધાક સન્નજડ બેઠો. રાજ્યકારભારમાં પણ બાળાળએ ધણા સુધારા કર્યા. આ પેશ્વાની કારકિર્દીમાં મરાઠા સત્તા કીર્તિની ટોચે પહોંચી હતી.

કારભારમાં અને રાજ્યવિસ્તારના કામમાં સદાશિવરાવભાઉએ તેને ધણી મદદ કરી હતી. તેજ પ્રમાણે સિધિઆ કુટુંબે પણ તેને ઉત્તમ મદદ કરી હતી. મરણસમયે બાળાળને માધવસવ અને નારાયણરાવ નામના બે છોકરા હતા.

પાણિપતનાં યુદ્ધનું પરિણામ:—પાણિપતની લડાઈમાં મરાઠાઓએ અતુલ પરાક્રમ કરી પોતાના સામર્થ્યની ખાતરી કરી આપી હતી. પરંતુ કાર્ય-દક્ષ, અનુભવી અને નિમકહલાલ સરદારો આ યુદ્ધમાં ખપી ગયા. આ લડાઈ પછી એ મરાઠા સરદારોના વંશજો મહિમહિ લડવા લાગ્યા. તેથી પૂર્વ પ્રમાણે મરાઠાઓમાં સંપ રહ્યો નહિ. આ લડાઈથી મરાઠાઓને મુસલમાન બંને નબળા પડી ગયા. એટલે અંગ્રેજોને પોતાની સત્તા જમાવવાનું સહેલું થઇ પડ્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મરાઠા સરદારોની નવી પેઢી.

નાના અને મોરોળા:—બાળાજી પછી માધવરાવ ચોથો પેશ્વા થયો. એની કારકિર્દીમાં નવાં મરાઠા મુત્સદ્દી અને સૈનિક કુટુંબો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં. બાળાજી વિશ્વનાથની સાથે વેળાસના ભાનૂ પણ બહાર આવ્યા હતા. આ બે કુટુંબો વચ્ચે ધણા સમયથી ધરોળો હતા. જ્યારે બાળાજી વિશ્વનાથને પેશ્વાઈ મળી ત્યારે ફઝનવીસનું કામ ભાનૂ કુટુંબને મળ્યું હતું. આ કુટુંબના નાના અને મોરોળા ફઝનવીસ માધવરાવ પેશ્વાના વખતમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. નાના અને મોરોળા કાકા કાકાના છોકરા થતા હતા. નાના ફઝનવીસ મોટો મુત્સદ્દી હોય ધણે ઉંચે હોદ્દે ચઢવા પામ્યો હતો. તેના પર માધવરાવની ધણી શ્રદ્ધા હતી. મોરોળાનું વલણ રાધોબા તરફ હોવાને લીધે તેને નાના સાથે અણબનાવ થયો.

સખારામબાપુ:—સખારામબાપુ બોકીલ પણ આ વખતે મુત્સદ્દી તરીકે આગળ આવ્યો. રાધોબાની ઉત્તર હિંદુસ્થાનની સ્વારીમાં એ રાધોબા સાથે તેના કારભારી તરીકે ગયો હતો. રાધોબા અને તેની વચ્ચે સારી દોસ્તી હતી. જૂના સરદારોમાં પણ તેનું વજન ઠીક પડતું હતું. માધવરાવની તેના પર ઈતરાજ થઈ તેથી તેણે સખારામબાપુનું કામ ભાનૂ કુટુંબને આપ્યું. સખારામબાપુનું વર્તન દ્વિઅર્થી હોવાને લીધે નાના ફઝનવીસને તેની સાથે બનતું નહોતું.

મહાદજી સિધિઆ:—રાણોજીના છોકરા જયારા અને દત્તાજી અને જયારાનો છોકરો જંઝાજી એ સર્વ મરણ પામ્યાથી રાણોજીનો અનૌરસ પુત્ર મહાદજી સિધિઆ કુટુંબનો મુખ્ય માણસ થયો. તેણે કવાયદી કેળવાયેલું લશ્કર રાખી દિલ્લી દરબારમાં સારી જાપ પાડી હતી. આગળ જતાં તે નાના ફઝનવીસનો મોટો મદદગાર થઈ પડ્યો હતો. પણ પોતાની કામગીરી પ્રમાણે મરાઠા રાજ્યમાં પોતાને યોગ્યસ્થાન મળવું જોઈએ એવી તેની મહત્વાકાંક્ષા હોવાથી આગળ જતાં નાના અને મહાદજી વચ્ચે અણવિશ્વાસ થતો ગયો.

તુકોળ હોલકર:—મલ્હારરાવ હોલકર ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં મરી ગયો. તેનો ઊકરો ખંડેરાવ કુંભેરીના ઘેરામાં માર્યો ગયો હતો. તેથી મલ્હારરાવ પછી તેની વિધવા અહલ્યાબાઈ હોલકરના મુલકનો કારભાર ચલાવતી હતી. મલ્હારરાવનો એક સ્નેહી તુકોળ હોલકર તેને કારભારમાં ધણી મદદ કરતો હતો. તુકોળ રાધોબાના અને મોરોબા ફડનવીસના પક્ષમાં હતો.

મુધોળ અને સાબાળ ભોંસલે:—બાળાળનો પ્રતિસ્પર્ધી રઘૂળ ભોંસલે ઈ. સ. ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો હતો. તેના પછી તેનો ઊકરો જનોળ જગીરનો માલીક થયો હતો. તે માધવરાવ સાથે આડો ચાલતો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં મરણ પામ્યો. તેણે પોતાના સાવકા ભાઈ મુધોળના ઊકરા રઘૂળને દત્તક લીધો હતો. જનોળના મરણ પછી તેના સગા ભાઈ સાબાળ અને સાવકા ભાઈ મુધોળ વચ્ચે ટોટો થયો. ત્યારે સાબાળને મારી નાંખી મુધોળ મુખ્યત્વાર થયો. તેને રાધોબાનો જબરો ટેકો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૮૮ માં મરણ પામ્યો ત્યારે રઘૂળ કારભાર કરવા લાગ્યો.

ફત્તેસિહ અને ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ:—દામાળ ગાયકવાડ રાધોબાના પક્ષનો હતો. તે ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના ઊકરા ફત્તેસિહ અને ગોવિંદરાવ એકબીજા સાથે લડવા લાગ્યા. ફત્તેસિહે નાના ફડનવીસને ધણી મદદ કરી હતી.

હરિપંત ફડકે:—નાના ફડનવીસના ગોરનો ઊકરો હરિપંત ફડકે પહેલાં કારકુન હતો. માધવરાવની કારકિર્દીમાં કારકુની છોડી દઈ તે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાયો હતો. વધતાં વધતાં તે પેશ્વાનો સેનાપતિ થયો હતો. તેનો સ્વભાવ સૌમ્ય અને મળતાવડો હતો. તે નાનાફડનવીસનો જમણો હાથ હતો.

પરશુરામભાઉ પટવર્ધન:—હરભટ પટવર્ધન નામનો કર્મઠ બ્રાહ્મણ બાળાળ વિશ્વનાથની નોકરીમાં હતો. આગળ જતાં એના કુટુંબના પુરુષો લશ્કરી નોકરી કરવા લાગ્યા. તેમને ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં મિરજની જગીર મળી. આ કુટુંબનો પરશુરામ પટવર્ધન માધવરાવની કારકિર્દીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તે રાધોબાની વિરુદ્ધ હતો. ઢાલ્હાપુર અને કણાટકની સરહદ પર બંદોબસ્ત રાખવાનું કામ પટવર્ધન કુટુંબને સોંપાયું હતું.

રામશાસ્ત્રી પ્રભુજી:—આ પુરુષે કાશી જઈ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી. પછી માધવરાવની કારકિર્દીમાં તે સર-ન્યાયાધીશ થયો હતો. નિસ્પૃહતા માટે તેણે ધણી ખ્યાતિ મેળવી હતી.

રાસ્તે અને પેઠે:—સદાશિવરાવભાઉના મામા ત્રિબક્તરાવ પેઠે અને રાસ્તેએ પણ આ અરસામાં ધણી સારી લશ્કરી નોકરી બજાવી હતી. ત્રિબક્તરાવ મામાને સખારામ બાપુ સાથે અણબનાવ હતો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પહેલો માધવરાવ પેશ્વા (૧૭૬૧-૧૭૭૨).

દક્ષિણમાં દિગ્વિજય.

મરાઠામાં ફાટફૂટ:—નાનાસાહેબ પછી માધવરાવને પેશ્વાપદ મળ્યું. વડીલના નાતાથી રાધોબા કારભાર ચલાવતો હતો. રાધોબાને પોતાની

માધવરાવ પેશ્વા.

હોશીઆરી માટે ધણું અભિમાન હતું. પણ તે રાજ્ય બરાબર બળ-વશે એવો મરાઠા સરદારોને ભરોસો નહોતો. તે મિથ્યાભિમાની હોવાથી આપમતલખીઆ ખુશામતખોરાના હાથમાં રમકડાં જેવો થઈ રહ્યો. તેથી મરાઠાઓમાં ફાટફૂટ થઈ. કાવતરાખોરો અને શત્રુને આ ફાટફૂટનો પ્રસંગ અનુકૂળ થઈ પડ્યો. શરૂઆતથીજ માધવરાવ અને રાધોબાના અનુયાયીઓ વચ્ચે અણવિ-શ્વાસ હતો અને દિવસે દિવસે તેઓ વચ્ચે વેર વધતું ગયું. દ્વિમુખી સખારામબાપુ રાધોબાના પક્ષમાં

હતો. તેને ફગવવીસ, પટવર્ધન અને પેઠે સાથે બનતું નહિ. જનોણ ભોંસલે આ બધી ખટપટથી અલગ રહ્યો હતો. પણ આ વખતે તેણે રાધોબાનો ખસ લીધો. મલ્હારરાવ હોલકર અને દામાજી ગાયકવાડનું વલણ રાધોબા તરફ હતું અને મહાદેજ સિધિઆ માધવરાવ તરફ હતો.

રાધોબાની નિઝામ સાથે સલુકાર્થ (૧૭૬૧):—ઉદગીરની લડાઈ પછી મિરજની જગીર મેળવી પટવર્ધન સરદારે નિઝામને ઠીક કાબૂમાં રાખ્યો હતો. પણ પુના દરબારમાં કુસંપ થયેલો જોઈ ઉદગીરની લડાઈમાં થયેલું નુકસાન ભરી લેવાનો નિઝામને વિચાર થયો. નિઝામ અને મરાઠા મુલકો વચ્ચે કુદરતી સરહદ ન હોવાને લીધે સરહદ સંબંધે બંને વચ્ચે વારંવાર ટંટા ચતા હતા. પુણાની ફાટફૂટનો લાભ લેવા નિઝામ શેલાપુરને રસ્તેથી નગર સુધી ચાલી આવ્યો. રાધોબા અને માધવરાવ તેની સામે ગયા. પણ તેમને હાથતાળી આપી નિઝામનું સૈન્ય લૂંટાલૂંટ અને બાળાબાળી કરતું ઠેક પુણા સુધી ગયું. પણ જનોણ ભોંસલે અને દામાજી ગાયકવાડે નિઝામને જોર કર્યો. આગળ ઉપર નિઝામ આપણને કામ લાગશે એમ વિચારી સાંડ-સામાં આવેલા નિઝામ સાથે રાધોબાએ સલાહ કરી. સારપછી નિઝામઅલીએ પોતાના ભાઈની ગાદી ગળકાવી અને વિક્રલ સુંદર નામના એક અનુભવી મુત્સદ્દીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો.

રાધોબાનું રસજું (૧૭૬૨):—રાધોબાએ નિઝામ સાથે કરેલી સલાહથી મરાઠા રાજ્યને આખર સુધી સોંપવું પડ્યું. રાધોબાના કારસ્થાનપર માધવરાવને ચીડ ચઢી. તેણે રાધોબાને અને સખારામબાપુને કેટલાક સમય સુધી કારભારમાંથી દૂર કર્યાં. પોતાને પાંચ કિલ્લા અને દસ લાખની જગીર જોઈએ એવી હઠ લઈ રાધોબા રિસાયો. બહાનું કાઢી તે અને સખારામબાપુ પુણેથી ચાલી ગયા અને નિઝામને જઈ મળ્યા. તેના આ કારસ્થાનને તોડવા માધવરાવને ફરજ પડી.

ઘોડનદીની લડાઈ (૧૭૬૨):—મરાઠા મુલકમાંજ લૂંટફાટ કરી રાધોબાએ લશ્કર ઉભું કર્યું. ભોંસલે અને નિઝામ પણ પોતાનાં સૈન્યો સાથે તેને આવી મળ્યા. પછી નગરથી રાધોબા પુણા તરફ ગયો. ઘોડનદી આગળ તેની અને માધવરાવની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં લશ્કરના દગાને

લીધે માધવરાવનો પરાજય થયો. મહિમાદિની લડાઈથી રાજ્યને નુકસાન થશે એમ ખારી માધવરાવ રાધોબાને તાબે થયો. નિઝામની દોસ્તી કાયમ રાખવા માટે ઉઠ્ઠગીરની લડાઈમાં જીતી લીધેલો સર્વ મુલક રાધોબાએ નિઝામને પાછો આપ્યો.

રાક્ષસજીવનની લડાઈ (૧૭૬૩):—ધણી ધમપછાડ અને કારસ્થાન કરવા છતાં રાધોબા ફાવતો નહિ હતો. સતારા અને મિરજમાં પણ ઉત્પાત કરી તેણે પ્રતિનિધિ અને પટવર્ધનને દુસ્ત્રમ બનાવ્યા. તેઓએ નિઝામની મદદ મેળવી. નિઝામને તો આવો આવતો લાગ જોઈતોજ હતો. તેણે લડાઈની શરૂઆત કરી. માધવરાવે રાધોબાને ધીરજ આપી રાજ્યની બરબાદી થતી અટકાવવા તેને યુદ્ધની તૈયારી કરવા કહ્યું. પછી રાધોબા દોલતાબાદ તરફ ગયો. નિઝામ પાછળથી આવેલો છે જાણી રાધોબાએ હૈદરાબાદ તરફ મોરચો માંજો. ત્યારે તેની ધાંધલ મટાડવા માટે વિઠ્ઠલ સુંદરની સલાહ પ્રમાણે નિઝામે પુણા તરફ વળી જીજરથી શિરવળસુધી લૂટફાટ ચલાવી બાળબાળ કરી મૂકી. પુણામાં પણ મોટો અનર્થ થયો. આવા અણીઓપટીના પ્રસંગે માધવરાવે પોતાનો સધળો લાગવગ વાપરી પ્રતિનિધિ, પટવર્ધન, અને ભોંસલેને નિઝામના પક્ષમાંથી અલગ કરી દીધા. આ વખતે ચોમાસું ખેસવાથી પાછા જવા માટે નિઝામ ગોદાવરી પાર કરવા લાગ્યો. સૈન્ય અને તોપખાનાસહિત સુંદર આ બાજુ હતો. તેનાપર એકાએક મરાઠા તૂટી પડ્યા અને તેઓએ નિઝામના સૈન્યના ધુર્યેધુરચા ઉઠાવ્યા. વિઠ્ઠલ સુંદર માર્યો ગયો. મરાઠાઓને પુષ્કળ લૂટ અને લશ્કરી અસખામ મળ્યો. નિઝામે સલાહ કરી મરાઠાને બચાસી લાખ રૂપીઆની ઉપજનો મુલક આપ્યો. આ હારથી કુદ્દલાની લડાઈસુધી નિઝામ માર્યું ઉચું કરી શક્યો નહિ. આ સલાહથી પેશ્વાના મુલકનો વિસ્તાર વરાડ પ્રાંતસુધી થયો. તેથી હવેપછી સરહદ માટે ભોંસલેસાથે ટંકા થવા લાગ્યા.

કર્ણાટક પર સ્વામી (૧૭૬૪-૧૭૭૨):—રાક્ષસજીવનની લડાઈ પછી માધવરાવે કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. રાધોબાની સંગતમાં રહેતો બધાના દાવપેચ જોઈ રાજકાજમાં તેણે ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. હવેથી તેની ખરી કારકિર્દીની શરૂઆત થઈ. રાધોબાની કારકિર્દીથી નાસજ થયેલા સધળા સરદારોને તેણે મનાવી લીધા. કર્ણાટકમાંના મરાઠા મુલક

માધવરાવને પાછો મેળવવાનો હતો. તેણે પ્રથમ કર્ણાટક પર સ્વારી કરી ત્યાંથી પૈસા મેળવી રાજ્યને મજબૂત બનાવવાની પેરવી કરી.

પાણિપતની હારથી મરાઠા નબળા પડ્યાથી હૈદરઅલી મહેસૂરની ગાદી પરથી પાડી કર્ણાટકના મરાઠા મુલક પર સ્વારી કરવા લાગ્યો હતો. તેણે તુંગભદ્રા સુધીનો દક્ષિણ કર્ણાટક પ્રાંત જીતી લીધો હતો. હવે તે કૃષ્ણા સુધી ઉત્તર કર્ણાટક પણ સર કરશે એવો રંગ દેખાવા લાગ્યો હતો. તેને હવે પાછો કાઢવો જ જોઈએ એમ માધવરાવને લાગ્યું. તેથી તેણે કર્ણાટક પર લાગલાગટ પાંચ સ્વારી કરી. ઉત્તર કર્ણાટક સર કરી મરાઠાઓ દક્ષિણ કર્ણાટકમાં પણ હૈદરને પાછો હઠાવતા હઠાવતા ઠેક તેની રાજ્યધાની શ્રીરંગપટ્ટણ સુધી લઈ ગયા. આ લડાઈઓમાં મુરારરાવ ઘોરપડે, ગોપાળરાવ પટવર્ધન અને ત્રિબક્કરાવ પેઠેની ધણી કીમતી મદદ હતી. ધારવાડ, બેદનૂર, બાળાપુર, શ્રીરંગપટ્ટણ વગેરે ઠેકાણે મોટી લડાઈઓ થઈ. છેવટની સ્વારીમાં માધવરાવની પ્રકૃતિ બગડવાથી લડાઈનો સફળો ભાર વહી ત્રિબક્કરાવે ધણું સાફ કામ બજાવ્યું. આખરે હૈદરઅલીની હાર થઈ. શ્રીરંગપટ્ટણમાં સલાહ થઈ. એ સલાહની શરત પ્રમાણે કર્ણાટકનો ધણોખરો મુલક મરાઠાઓના તાબામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે નાનાસાહેબે આરંભેલું કર્ણાટકમાંનું કામ માધવરાવે સંપૂર્ણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

માધવરાવ-ઉત્તર દિગ્વિજય.

રાધોબાનું કારસ્થાન:—ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં જ્યારે માધવરાવ કર્ણાટકની સ્વારીમાં રોકાયો હતો, ત્યારે સાથીદારોની શીખવણીથી રાધોબા રિસાઈને નાશક જઈ રહ્યો હતો. માધવરાવના આગ્રહથી તે કર્ણાટક ગયો. પરંતુ સાં જઈ ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં હૈદર સાથે થયેલી સંધીનો તેણે ભંગ કર્યો. ત્યાંથી રાધોબા પુણે આવ્યો. પુણે આવીને તેણે માધવરાવ પાસે રાજ્યના અર્ધા ભાગની માગણી કરી. ‘આખું જ રાજ્ય લે’ એમ કહી

માધવરાવે તેને બોલતો બંધ કર્યો. મારે પણ કંઈ પરાક્રમ કરવું એમ મનમાં લાવી રાધોબા ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં ઉત્તર હિંદુસ્થાન તરફ સ્વારીએ નીકળી પડ્યો. ઉત્તરમાં પુખ્ત અને અનુભવી મહારાવ મરણુ પાખ્યા પછી મરાઠાઓનું જોર કમી થયું હતું. તેથી આ સ્વારીમાં રાધોબાએ જાટ લોકોને હાથે સજ્જત માર ખાધો. માર ખાઈ ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં તે પુણે પાછો આવ્યો, અને નાણાં અને ફોજની માધવરાવે જોઈએ તેવી મદદ ન કરી તેથી અપયશ મળ્યો એમ કહી માધવરાવ સાથે લડવા લાગ્યો. ફરીથી રાજ્યનો અર્ધો ભાગ લેવાની હઠ કરી તે નાશક પાસે આનંદવલીમાં જઈ રહ્યો. ત્યારે માધવરાવે તેને વર્ષાસન બાંધી આપવાનું કહેણુ મોકલ્યું. તે સ્વીકારી નીમણૂક લઈ શાંત રહેવા તેણે કબૂલ્યું.

ઘોડપેના ઘેરો: રાધોબા કેદખાને:—માધવરાવના પાછા ગયા પછી રાધોબાનું મન પાછું ફર્યું. તેણે ભોંસલે, નિઝામ અને અંગ્રેજની મદદ માગી. ઈ. સ. ૧૭૫૮ માં જ્યારે તેણે અમૃતરાવને દત્તક લીધો ત્યારે પેશ્વાઈ લેવા માટે તેનો વિચાર સ્પષ્ટ માલમ પડી આવ્યો. ત્યારે માધવરાવે ઘોડપેના કિશાને ઘેરો ધાડ્યો અને રાધોબાને પકડી પુણે આણ્યો. પુણામાં તેને નાના ફકતવીસની નજર તળે શનિવાર વાડામાં નજર કેદ રાખ્યો. તેના સાથીદારોને પણ માધવરાવે અટકમાં લીધા.

સિંધિઆ અને હોલકરનાં પરાક્રમ:—કર્ણાટકમાં સત્તા બેસાડ્યા પછી પાણિપતની લડાઈમાં ગુમાવેલી આખર પાછી મેળવવા માટે ઈ. સ. ૧૭૫૯ માં માધવરાવે મહાદેવ સિંધિઆ અને તુકોજી હોલકરને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મોકલ્યા. તેમણે જાટ લોકોનો પરાજય કરી આગ્રા પ્રાંત હસ્તગત કરી લીધો. ત્યારપછી નજીબખાન પાસેથી દોઆબ પ્રાંત જીતી લઈ તેમણે પંડોણોનું જોર ભાંગ્યું. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં નજીબખાન મરણુ પાખ્યા ત્યારપછી મરાઠા રાહિલખંડમાં પેશ્વા અને નજીબખાનના છોકરા ઝામેતખાનને તેઓએ હરાવ્યો. પાણિપતની લડાઈમાંથી જે લૂંટ નજીબખાન લઈ ગયો હતો તે બધી આ વખતે મરાઠાઓએ પાછી મેળવી. પાદશાહ શાહઆલમ આ વખતે અંગ્રેજોના આશ્રયતળે જઈ રહ્યો હતો. તેને ઈ. સ. ૧૭૭૧ માં દિલ્હી લાવી મહાદેવ સિંધિઆએ દિલ્હીની ગાદીપર બેસાડ્યો. ત્યારપછી દિલ્હી દરબારમાં

મહાદેવ સિધિઆનો પડતો બોલ સર્વ લોક ઝીલી લેવા લાગ્યા. આવી રીતે હોલકર અને સિધિઆએ પાણિપત વખતે થયેલી અપકીર્તિ બૂસી નાંખી.

માધવરાવનું મૃત્યુ. (૧૭૭૨):—આ હકીકત પછી ક્ષયના રોગે માધવરાવની પ્રકૃતિ બગડતી ચાલી અને છેવટે ૧૭૭૨ માં થેઢરમાં તે મરણ પામ્યો. રાધોબા તેના ભાઇ નારાયણરાવનો વિરોધ કરશે એવી તેની ખાતરી હતી. તેથી તેણે મરતાં રાધોબાને કેદખાનેથી છૂટા કરી તેની પાસે નારાયણરાવને વફાદર રહેવાનું વચન લીધું. માધવરાવની આ રમાબાઈ સતી થઈ.

માધવરાવના સુધારા અને તેની યોગ્યતા:—માધવરાવ શરો, શુદ્ધિમાન અને સમયસૂચકતાવાળો હતો. રાજકારભાર તે નિડરપણે કરતો હતો. લાયક માણસો પારખી કાઢી તેમને કારભારના કામમાં તે લેતો હતો. તેનો અમલ કડક હતો તેથી સર્વેજણ તેનાથી ખીને ચાલતા. તેણે કારભાર નિયમસર ગોઠવ્યો હતો, અને સર્વને યોગ્ય ન્યાય મળે એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. જુદાંજુદાં ખાતાંપર ચાંપતી દેખરેખ રાખી તેણે લાંચરૂશવત બંધ કર્યાં. ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને દિશામાં દિગ્વિજય કરી પાણિપતની અપકીર્તિ તેણે બૂસી નાંખી. તેના અકાળ મૃત્યુથી મરાઠાઓમાં જાદવાસ્થળી થઈ અને તેથી મરાઠાનું જોર નબળું પડતું ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

નારાયણરાવનું ખૂન : આરભાઈ મંડળ.

દરબારમાં કુસંપ:—માધવરાવની પછી નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. તે સ્વભાવે તોછડો અને ઉતાવળીઓ હતો. માધવરાવના મૃત્યુ પછી થોડાજ દિવસમાં રાધોબાએ ટંટો શરૂ કર્યો. નારાયણરાવના ઉચ્છૃંખલપણાને લીધે કાકાભત્રીજને બંને એમ હતુંજ નહિ. નાના ફઝનવીસ, હારપંત ફડકે અને સરદાર પટવર્ધનનો ટેકો નારાયણરાવને સારો હતો. પણ તેના ઉન્માદને લીધે તેને નિરાશા થઈ. તેવામાં નારાયણરાવે સખારામઆપુને પણ નારાજ કર્યો.

રાધોબા નવાં કારસ્થાન કરે છે એવા સંશય ઉપરથી નારાયણરાવે વિચાર ન કરતાં એકદમ રાધોબાને તુરંગમાં નાખ્યો. એટલે રાધોબાના અનુયાયીઓ તરકટ કરવા પ્રવૃત થયા. રાધોબાનો હબુરીઓ તુળ્યા પવાર આ તરકટમાં અગ્રેસર હતો.

આ કાવતરાંખોર મંડળીને બહારની પણ મદદ હતી. નાગપુરના મુઘોળએ રાધોબાનો પક્ષ લીધો અને તેના માણસો તરકટમાં સામેલ થયા. આ તરકટમાં પ્રભુ લોકો પણ જોડાયા હતા, કારણ કે નારાયણરાવે વેદોક્ત કર્મપ્રકરણમાં તેઓની વિરુદ્ધ ફેસલો આપ્યો હતો. નારાયણરાવને કેદ કરી રાધોબાને કાર-બાર સોંપવો એવો કાવતરાંખોરોનો હેતુ હતો. આ ગોઠવણમાં સખારામબાપુ અને મોરોબા ફૂડનવીસની સંમતિ હતી. વર્ષાઋતુ હોવાને લીધે પુણામાં ધણું લશ્કર નહોતું. પહેરેગીરોના પગાર પણ ધણા મહિનાના ચઢી ગયા હતા. તેઓના નેતા સુમેરસિંગ વગેરેને તરકટવાળાઓએ મેળવી લીધા હતા. નારાયણરાવને પકડવાનો હુકમ રાધોબાએ પહેરેગીરોપર મોકલાવ્યો હતો. પણ કાવતરાંખોરોએ હુકમના કાગળમાં મરાઠી શબ્દ 'ધરાવા' માં 'ધ' ને બદલે 'મા' કરી 'મારાવા' શબ્દ બનાવ્યો અને હુકમ પહેરેગીરોને આપ્યો.

પેશ્વાનું ખૂન (૧૭૭૩) :—તા. ૩૦ મી ઑગસ્ટના દિવસે સવારમાં નારાયણરાવ પર્વતી ગયો હતો. સાંજ તેને પહેરેગીરોની વર્તણૂક ઉપર શક ગયો હતો. તોપણ હરિપંથ ફડકેને તેઓના ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કહ્યા ઉપરાંત વધારે સાવધપણું નારાયણરાવે રાખ્યું નહિ. હરિપંથને ખબર પડી ગઈ છે એ જાણતાંજ તુળ્યા પવારે પહેરેગીરોને ઉતાવળ કરવાની સૂચના આપી. બપોરે તેઓએ શનવારવાડાને કબજે કરી લીધો અને તેઓ તેમાં નારાયણરાવની શોધ કરવા લાગ્યા. ગરબડ સાંભળી નારાયણરાવ જાગી ઉઠ્યો. પહેરેગીરોનો વિચાર કળી જઈને તે દોડતો રાધોબાના ઓરડામાં ગયો અને તેને બેઠી પડી તેના કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. પહેરેગીરો તેની પાછળજ હતા. નારાયણરાવને રાધોબાથી વેગળો કરી સુમેરસિંગે તેને ઠાર કરવા તરવાર ઉગામી. સારે નારાયણરાવનો નિમકહલાલ ખિજમતદાર ચાક્રાણ ટિએકર વચમાં પડ્યો. પણ તરવારથી બંને જણા કપાઈ ગયા.

ત્યારપછી રાધોબાની આણુ વર્તી. ખૂનની વાત સાંભળી સખારામબાપુ તો ગભરાઈ ગયો. ત્યારે રાધોબાએ નાના ફૂનવીસને બોલાવ્યો અને તેની પાસે બધાને પત્રો લખાવ્યા. પેશ્વાનો અધિકાર રાધોબાને મળ્યો. સતારાથી ધારા પ્રમાણે રાધોબા માટે પેશ્વાઈ પોશ્વાક પણ મોકલવામાં આવ્યો.

બારભાઈ મંડળી (જન્યુઆરી ૧૭૭૪):—આવા અધોર કામથી રાધોબાની પેશ્વાઈ શરૂ થઈ. તેના વિરોધી સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ શું કરવું તે માટે ભેગા મળવા લાગ્યા. દરમ્યાન નિઝામ અને હૈદરે ઉઠાવેલા બંડને બેસાડી દેવા રાધોબા કહ્યાંટક ગયો. તેના ગયા પછી પુણામાં મોટી કાંતિ થઈ.

નારાયણરાવની પત્ની સગર્ભા હોવાની ખબર પડવાથી રાધોબાના વિરુદ્ધ પક્ષને આશ્વા ઉત્પન્ન થઈ. નાના ફૂનવીસે સખારામબાપુને સર્વ બાબતમાં મોટાભા કરી વશ કરી લીધો. આ બંને માણસોએ આગેવાની લીધાથી બીજા ઠગકા સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ તેમને આવી મળ્યા. આ સર્વ મંડળીનું નામ ‘બારભાઈ મંડળી’ પડ્યું. સિંધિઆ, હોલકર, ફતેસિહ ગાયકવાડ, સાબાજી ભોંસલે એ બધા પણ બારભાઈ મંડળને અનુકૂળ થયા. નિઝામે પણ મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. આ બધી હઠીકતની ખબર રાધોબાને કહ્યાંટકમાં મળતાં તેણે હૈદર સાથે સલાહ કરી દીધી. બારભાઈ મંડળીમાંના શસ્ત્રો અને પટવર્ધનની જગીરો હૈદરને આપી રાધોબા પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અંગ્રેજોનો પમપેસારો : કારભારીઓપર

સંકટ (૧૭૭૪—૧૭૭૬).

રાધોબાની નાસભાગ (જન્યુઆરી ૧૭૭૫):—રાધોબાના કહ્યાંટકમાંથી પાછા ફરવાની ખબર આવી ત્યારે કારભારી સખારામ બાપુ અને નાના ફૂનવીસના કહેવાથી ત્રિબક્તરાવ મામા, હરિપંત ફડકે, અને સરદાર પટવર્ધન રાધોબાની સામે ગયા. આની રાધોબાને જાણ થતાં તેણે

પંદરપુરનો રસ્તો લીધો. ત્રિબક્તરાવે તેની પૂઠ પકડી. એકાદ ચક્રમક ચર્ધ તેમાં ત્રિબક્તરાવ મરણ પામ્યો. તેથી ન ગભરાતાં હરિપંત ફડકેએ પટવર્ધન, રાસ્તે વગેરે સરદારોની મદદથી રાધોબાનો પીછો પકડ્યો. રાધોબા બરાનપુરને રસ્તેથી ઇંદોરતરફ નાઠો. સાં સિધિઆ અને હોલકરે તેને અટકાવ્યો. ભારે તેઓની સાથે તે દક્ષિણમાં આવવા કબૂલ થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૪ ના એપ્રિલમાં ગંગાબાઈને પુરંદરના કિલ્લામાં પુત્ર સાંપડ્યો. તેનું નામ સવાઈ માધવરાવ પાડી બારબાઈ મંડળીએ તેના નામની દુવાઈ ફેરવી. એટલે રાધોબાનો પેશ્વાના ઉપરનો હક નષ્ટ થયો. તેથી હવે રાધોબા તરફથી ખટપટ કરવી એ કેવળ અંડખોરી ગણાવા લાગી. રાધોબાની બાબતમાં મહાદજી સિધિઆ ભાંજગડ કરશે એવો સંશય જવાથી બારબાઈ મંડળે સિધિઆને રાધોબાની બાબતમાં વચ્ચે ન પડવાનું લખ્યું. મહાદજીને તો આટલુંજ જોઈતું હતું. તેણે રાધોબાને છૂટા કરી દીધો. આ વખતે આનંદીબાઈ ગર્ભવંતી હતી તેને રાધોબાએ ધારના કિલ્લામાં રાખી. સાં બાજીરાવનો જન્મ થયો.

સુરતની સલાહ (માર્ચ ૧૭૭૫) :—આપણે કોઈનો પણ આશરો જોઈએ એવા વિચારથી રાધોબા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડને સાથે લઈ સુરત અંગ્રેજો પાસે ગયો. અંગ્રેજ લોક પાસે કવાયદી લશ્કર હતું. અંગ્રેજોને તો દેશી રાજાઓની ખટપટમાં પડવાનો લાગ જોઈતોજ હતો. તે આમ સહજજ મળી ગયો. રાધોબાએ અંગ્રેજોને ભર્ય, સુરત, સાધી, વસઈ વગેરે ઓગણીસ લાખની ઉપજનો મુલક અને લશ્કરના ખર્ચ પેટે મહિને દોઠ લાખ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કર્યું. તે બદલ અંગ્રેજોએ રાધોબાને પેશ્વાની ગાદી પર બેસાડવાનું માથે લીધું. આ સંધિને સુરતની સંધિ કહે છે. રાધોબા સુરત પહોંચ્યો તોપણ હરિપંત ફડકે ગુજરાતમાંથી ખસ્યો નહિ. સિધિઆ અને હોલકર પણ પોતપોતાના મુલકમાં ચાલી ગયા. એટલે રાધોબાનો સામનો કરવાનો સબજો ભાર હરિપંત પર પડ્યો. સુરતની સલાહ પ્રમાણે અંગ્રેજ સેનાપતિ કર્નલ ક્રીટિંગ રાધોબાને લઈ ખંભાતથી નીકળ્યો. રસ્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે હરિપંતે તેને રોક્યો. નાપા આગળ એક લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજોના પાંચસો સૈનિકો માર્યા ગયા (મે ૧૭૭૬). ત્યારપછી વર્ષાઋતુ બેઠી એટલે અંગ્રેજોએ ભર્યમાં મુકામ કર્યો અને હરિપંતે ખાન-દેશમાં બાવણી કરી.

પુરંધરની સંધિ (માર્ચ ૧૭૭૬). મુંબઈની સરકારે પુણાસાથે આરંભેલું યુદ્ધ કલકત્તાની અંગ્રેજ સરકારને પસંદ પડ્યું નહિ. કલકત્તાની વડી અંગ્રેજ સરકારે યુદ્ધ બંધ પાડવાનો હુકમ આપી કર્નલ ઍપ્ટનને વકીલ તરીકે મોકલ્યો. તેણે પુરંધર મુકામે બારભાઈ મંડળ સાથે એક તહનામું કર્યું. એ તહનામાં પ્રમાણે અંગ્રેજોને સાષ્ટીનો ટાપુ અને બાર લાખ રૂપીઆ આપવા બારભાઈ મંડળે કબૂલ કર્યું. અંગ્રેજોએ સવાઈ માધવરાવને પેશ્વા કબૂલ કરવો અને રાધોબાને વર્ષાસિન આપી કોપરગામમાં રાખવો એવું ઈચ્છ્યું. પરંતુ મુંબઈના અંગ્રેજો આ શરત પ્રમાણે ચાલ્યા નહિ. તેમણે વિલાયતની સરકાર પાસેથી સુરતની સંધિ માટે સંમતિ મેળવી.

પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ:—રાધોબા તરફનો ઉપદ્રવ ચાલુ હોવાથી બારભાઈ મંડળપર અનેક વિપત્તિ આવી પડી. નિઝામ, હોલકર અને સિધિઆની નજર માત્ર સ્વાર્થ સાધવા પર હતી. કોલ્હાપુરવાળાએ અને હૈદરે તો છત્રોક લડાઈ જાહેર કરી હતી. રાધોબા અંગ્રેજોના હાથમાં જવાથી તેઓને મરાઠા રાજ્યની ખટપટમાં માથું મારવાનો જોષ્ઠતા અવસર મળ્યો. સારાંશ કે પહેલા માધવરાવની કારકિર્દી વખતે કહ્યું તેમ સ્વજન અને પરજન એમ સઘળી તરફથી મરાઠા ઉપર કેર વર્તવા લાગ્યો.

ગોાવિંદરાવને રાધોબા અને અંગ્રેજોની સહાય મળવાથી ફત્તેસિહ કમળેર થઈ પડ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં નાગપુરમાં મુઘોળ અને સાબાળ વચ્ચે લડાઈ થઈ. તેમાં સાબાળ માર્યો ગયો. તેથી મુઘોળના હાથમાં નાગપુરનો કારભાર આવ્યો. હૈદરે મોરારરાવ ઘોરપડેને અટકમાં રાખી આખું દક્ષિણ કણ્ઠાટક સર કર્યું. રાધોબાએ પૂર્વે આપેલો મુલક તાબામાં લેવા માટે તે ધારવાડ સુધી ચાલી આવ્યો. આ વખતે પેશ્વાના કારભારીઓને ફક્ત પટવર્ધન વંશના પરશુરામભાઈ અને હરિપંત ફડકેનીજ લશ્કરી મદદ હતી.

તોતયાનું બંડ (૧૭૭૬) :—આવી કફોડી સ્થિતિમાં એક નવું સંકટ ઉદ્ભવ્યું. એ સંકટ તે તોતયાનું બંડ હતું. આ તોતીયા સુખલાલ નામનો એક ધૂર્ત અને સાહસિક કનોજી બ્રાહ્મણ હતો. તે આબેહૂબ સદાશિવરાવભાઈ જેવોજ હતો. તેણે માળવા અને ખાનદેશમાં ધાંધલ કરવા માંડી હતી. આરે પહેલા માધવરાવે તેને પકડી કેદ રાખ્યો હતો. (૧૭૬૫). આ વેળા

તે મિરજના કિલ્લામાં કેદી હતો. પુણાના કારભારીઓએ તેને દૂર રત્નાગિરીના કિલ્લામાં મોકલાવી દીધો. તોતયા ત્યાંથી નાઠો અને મરાઠાઓનું નૌકા-સૈન્ય કબજે કરી લઈ કોંકણમાં તેણે પોતાનાં ચાણાં બેસાડ્યાં. અંગ્રેજોએ પણ તેને મદદ કરી. છેવટે વીસ હજાર માણસની ફોજ લઈ તે ભોરધાટમાંથી ઉપર આવ્યો અને તેણે રાજમાચી અને સિંહગઢ કિલ્લા જીતી લીધા. પુરંધરની સંધિ પછી સિંધિઆ અને હોલકર કારભારીઓને મદદ કરવા લાગ્યા. તેઓએ ધાટમાં નીચે તોતયાને પીટી નાંખ્યો. તે અંગ્રેજોની પાસે નાસી જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં અંગ્રેજો તેને પકડી મહાદજી સિંધિઆને સ્વાધીન કરી દીધો. પુણામાં રામશાસ્ત્રી પ્રભુજીએ તેનો ઇન્સાફ કર્યો અને તેને દેહાન્ત દંડ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ (૧૭૭૮-૧૭૮૧).

મોરોબાનું કારસ્થાન (માર્ચ ૧૭૭૮):—ઈ. સ. ૧૭૭૬ ના જુલાઈમાં હરિપંત ગુજરાતથી પુણે ગયો. તે વખતે કોલ્હાપુરકર અને હૈદર ધમાધમ કરી રહ્યા હતા. તેથી નાનાએ મહાદજી સિંધિઆને કોલ્હાપુર ઉપર અને પરશુરામભાઈ અને હરિપંત ફડકેને હૈદર સામે મોકલ્યા. સિંધિઆએ કોલ્હાપુરને ઘેરો ઘાલી તે દુશ્મનને સલાહ કરવાની ફરજ પાડી. પણ હરિપંતથી હૈદર અવરાયો નહિ. આ લડાઈ વખતે પુણા પાસે ફક્ત તુકોજી હોલકરનું જ સૈન્ય હતું. તેને નાના ફડનવીસ સાથે બનતી રાસ નહોતી. આ સાંધ ઠીક છે એમ સમજી મોરોબાએ એક મોટું કારસ્થાન રચ્યું. રાધોબાને પુણામાં લાવી પેશ્વા બનાવી પોતે અને સખારામબાપુએ કારભાર કરવો એવો તેણે વિચાર કર્યો. આ કામમાં તેણે સખારામબાપુને તુકોજી હોલકરની મદદ મેળવી આપી. નાના માટે આ ધણો બારીક પ્રસંગ હતો. તેણે તાબડ-તોબ મહાદજીને અને હરિપંતને પુણે દોડી આવવા કહેણું મોકલ્યું, અને પોતે બાળક પેશ્વાને લઈ પુરંધરના કિલ્લામાં જઈ બરાયો. સિંધિઆ તાબડતોબ પુણે આવ્યો ત્યારે સખારામબાપુએ તેની માશી માગી. સિંધિઆએ હોલકરને પણ વાળી લીધી, અને મોરોબાને નગરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. વડગામની

સલાહ પછી બાપુના ફિતુરી પત્રો પકડાયથી મહાદેવ સિધિઆએ તેને પણ કેદખાને નાંખ્યો. પછી ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં સખારામબાપુ રાવ-ગઢમાં મરણ પામ્યો.

કાલીની લડાઈ: વડગામની સંધિ:—પુરંધરની સંધિ થયા પછી રાઘોબા મુંબઈ આવ્યો. મોરોબાના સાથીદારોની મદદ મળશે એવી હજી સુધી અંગ્રેજોને આશા હતી. આ વખતે નાનાએ એક ફ્રેચ એલચીને પુણા દરબારમાં રાખ્યો. તે ઉપરથી મુંબઈના અંગ્રેજોએ મરાઠા સાથે લડાઈ કરવા માટે કલકત્તાથી વૉરન હેસ્ટિંગ્સની સંમતિ મેળવી, અને ચોમાસું પૂરું થયા પછી લડાઈની શરૂઆત કરી. હેસ્ટિંગ્સે બંગાળાથી છ પલટણ મુંબઈ તરફ રવાના કરી. એ સૈન્ય આવી પહોંચે તે પહેલાંજ મુંબઈથી ચાર હજારનું સૈન્ય રાઘોબા સાથે મોરઘાટ ચઢી ઉપર ગયું (ડીસેમ્બર ૧૭૭૮). બિવરાવ પાનસે પ્રથમ શત્રુસામે ગયો. પાછળથી મહાદેવ, હરિપંત અને કારભારી મોટું લશ્કર લઈ બિવરાવની મદદે જઈ પહોંચ્યા. કાલી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ રુટ્વર્ટ માર્યો ગયો. અંગ્રેજ સૈન્યની સાથે આવેલો પુણાથી માહિતગાર અંગ્રેજ એલચી માંદો પડી મુંબઈ ચાલી ગયો. તોપણ મરાઠાના મોટા સૈન્યથી ડરી ન જતાં અંગ્રેજ સૈન્ય પુણા તરફ વધતું તળેગામ સુધી ગયું. પરંતુ મરાઠાએ ઘણા જોરથી દબાણ કરવાને લીધે અંગ્રેજોને વડગામ સુધી પાછાં હટવું પડ્યું. ત્યાં મરાઠા સૈન્યે તેમનાપર હુમલો કર્યો. અંગ્રેજોની હાર થવાથી તેમને શરણે આવવાની ફરજ પડી અને વડગામની સંધિ કરવી પડી. એ સંધિની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ રાઘોબાને સિધિઆને સોંપી દીધો. બંગાળાની ફોજને પાછી મોકલવાનું અને સાબી વગેરે લીધેલો મુલક પાછો આપી દેવાનું અંગ્રેજોએ કબૂલ કર્યું. આ સંધિની શરતો બરાબર પળાય તે માટે બે અંગ્રેજ અમલદારને મરાઠાઓએ જમીન તરીકે સ્વાધીનમાં લીધા. (જન્યુઆરી ૧૭૭૯).

ગોંડાર્ડની સ્વારી:—રાઘોબાને લઈ સિધિઆ ઉત્તર તરફ ગયો. પરંતુ તે નર્મદા નદી ઓળંગતો હતો ત્યારે ત્યાંથી રાઘોબા નાઠો અને પાછો અંગ્રેજોને જઈ મળ્યો. માર્ચ મહિનામાં ગોંડાર્ડ બંગાળાનું લશ્કર લઈ સુરત આવી પહોંચ્યો. તેણે ફતેસિહને ફાસલાવી લીધો અને રાઘોબાને મોટી રકમ આપી

પોતાની પાસે રાખ્યો. પછી ફેટલાક દિવસ નાની સાથે સલાહની વાટાઘાટ ચલાવી. પણ તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ ત્યારે ૧૭૮૦ ના જાન્યુઆરીમાં લડાઈની શરૂઆત થઈ. પ્રથમ ગોંડાં ગુજરાતપર ચઢાઈ કરી. પણ તે પ્રાંતમાં સિધિઆ અને હોલકરે તેને ખૂબ હેરાન કર્યો. દરમ્યાન મુંબઈની અંગ્રેજોએ કલ્યાણ જીતી લઈ ઘાટોપર પોતાની ચોકી બેસાડી. તેમની મદદે ગોંડાં ગુજરાતથી સૈન્ય મોકલ્યું. એ સૈન્યે વસઈ કબજે કરી લીધું. (ડીસેમ્બર ૧૭૮૦). પછી ગોંડાં પોતે ગુજરાતથી મુંબઈની મદદે આવ્યો. તેની સામે મોટી મરાઠા ફોજ ઉભેલી જોઈ તે ભોરઘાટ ચઢી ઉપર ગયો અને ખંડલામાં તેણે મુકામ કર્યો. (ફેબ્રુઆરી ૧૭૮૧). ત્યારપછી હોલકર અને પરશુરામભાઈ ઘાટમાં નીચે જઈ અંગ્રેજ લશ્કર માટે મુંબાઈથી આવતી લડાઈની સામગ્રી અટકાવવા લાગ્યા. કાલાંથી હરિપંતે ગોંડાંપર પાછળથી હલ્લો કર્યો. આવા દાવપેચમાં સપડાઈ જવાથી ગોંડાં પાછો ફર્યો અને ધણી કુતેહથી પોતાના સૈન્યને બચાવી ક્ષેત્રકુશળ મુંબઈ ગયો. (એપ્રિલ ૧૭૮૧).

માળવાપર સ્વારી:—ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ લશ્કરે સિધિઆના મુલકમાં ઘૂસી જઈ ગ્વાલીઅર જીતી લીધું. ત્યારપછી તેણે માળવાપર સ્વારી કરી. પરંતુ ૧૭૮૧ ના માર્ચ સુધી મહાદ્વજ સિધિઆએ એકસરખી લડાઈ ચાલુ રાખ્યાથી અંગ્રેજોને પાછા હઠવાની ફરજ પડી. વર્ષાઋતુ દરમ્યાન બંને લશ્કરો માળવામાં જાવણી કરી રહ્યાં. ૧૭૮૧ ના અક્ટોબર પછી સલાહના સંદેશા ચાલુ થવાથી સિધિઆએ નાનાફકનવીસ પાસે યુદ્ધવિરામની પરવાનગી મેળવી. ૧૭૮૨ ના મેમાં સાલબાઈ મુકામે સલાહની રૂપરેખા નક્કી કરવામાં આવી.

નાનાનો દાવપેચ:—૧૭૮૨ માં યુદ્ધ ચાલુ થયા પૂર્વે નિઝામ, લોંસલે, હૈદર અને નાનાએ અંગ્રેજો ઉપર એક સામટો હુમલો કરવાનો તામટો રચ્યો. પણ નિઝામ આઘો થઈ સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. સોળ લાખ રૂપીઆની લાંચ આપી હેરિટએ લોંસલેને ફોજો. ઠરાવ પ્રમાણે માત્ર હૈદર અને મરાઠાઓએ હુમલો કર્યો. હૈદરે મદ્રાસ તરફ અંગ્રેજોપર હુમલો કરી તેમને ધણું તુકચાન કરી પોતાનું વચન પાળ્યું. આમ મદ્રાસ આગળ હૈદર અંગ્રેજોને હેરાન કરતો

હતો તેથી મરાઠા સાથે સલાહ કરવાની અંગ્રેજોને ફરજ પડી. દિલ્હીના રાજ્યકારભારની બાબતમાં મહાદજી સિંધિઆને સંપૂર્ણ છૂટ આપીને હેરિટાજે તેને મનાવી લીધો. દરમિયાન હૈદર એકાએક મરણ પામ્યો. એટલે સિંધિઆએ નક્કી કરેલી શરત પ્રમાણે નાનાએ અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવાનું કબૂલ કર્યું.

સાલબાઈની સંધિ (ડીસેમ્બર ૧૭૮૨):—આ સંધિની શરતથી જીતેલો મુલક અંગ્રેજોએ પાછો આપવાનું કબૂલ કર્યું. ફત્તેસિહ ગાયકવાડને વડોદરાની જાગીર કાયમ થઈ, અને પેશ્વાએ ચઢેલી મહેસૂલ પણ માફ કરી. અંગ્રેજો સિવાય બીજા યુરોપીઓને પોતાના રાજ્યમાં ન રાખવાનું નાનાએ કબૂલ કર્યું. રાધોબા ત્રણ લાખનું વર્ષાસન લઈ કોપરગામમાં રહેવા લાગ્યો. સાંજ તે ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં મરણ પામ્યો. તેને અમૃતરાવ નામનો એક દત્તક અને બાજીરાવ અને ચિમાજી નામના બે ઔરસ એમ ત્રણ પુત્રો હતા.

સાલબાઈની સંધિ થયા પહેલાં ૧૭૮૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં નાના ફઝનવીસે મોટા ઠાઠમાઈથી સવાઈ માધવરાવનું લગ્ન કર્યું હતું. લગ્નના નિમિત્તે નાનાએ સાલબાઈની સંધિ માટે મોટા મોટા સરદારોની સંમતિ મેળવી લીધી હતી. આ પ્રસંગે મરાઠાઓમાં પાછો સંપ થયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ટિપુ અને નિઝામની હાર (૧૭૮૫-૧૭૯૫).

ટિપુની ચઢાઈ:—સાલબાઈની સંધિ સુધીની નાના ફઝનવીસની કારકિર્દીનાં પહેલાં આઠ વર્ષ રાધોબાનાં કારસ્થાન તોડવામાં ગયાં. ચારપછીનાં બાર વર્ષમાં નાનાએ ગયેલો મુલક પાછો મેળવ્યો. રાધોબા ઉપદ્રવ કરતો હતો તે સંધિનો લાભ લઈ ઉદગીરની લડાઈમાં ગુમાવેલો સર્વ મુલક નિઝામે પાછો મેળવ્યો હતો. એજ અરસામાં હૈદરે કર્ણાટક પ્રાંત હસ્તગત કરી લીધો હતો. તેનો છોકરો ટિપુ ધણો ગર્વિષ્ટ અને બળવાન થયો હતો. તેણે

નિઝામનો ફટલોક મુલક પણ જીતી લીધો હતો. તેથી નિઝામ સાથે સંપ-
કરી તેની મદદ લઈ પ્રથમ ટિપુને હલકો કરવો એવો નાનાએ વિચાર
કર્યો. આ મસલતની ટિપુને ખબર પડતાંજ નિઝામ અને પેશ્વા એક થાય
તે પહેલાં તેણે કર્ણાટક પર ચઢાઈ કરી. પરશુરામભાઉએ ધણો આગ્રહ
કર્યો તોપણ નિઝામ તૈયાર ન હોવાને લીધે નાના પરશુરામની મદદે
પૂરતું સૈન્ય મોકલી શક્યો નહિ. તેથી નરગુંદ અને કિતુરનો નાશ કરી
ટિપુ લાંબા લોકને કેદી કરી શ્રીરંગપટ્ટણુ લઈ ગયો.

પહેલી લડાઈ (૧૭૮૫-૧૭૮૭):—ટિપુનાં આ વર્તન માટે તેને
શિક્ષા કરવાની નાનાને જરૂર જણાઈ. ૧૭૮૫ ના ઑગસ્ટમાં નાનાએ
નિઝામને પત્ર લખી તૈયાર થવા કહેવડાવ્યું. રાધોબાનો એક વખતનો મદદ-
ગાર મુઘોજી આ વખતે નાનાની મદદે આવ્યો. સૈન્ય એકઠું થયા પછી
નાના, ટુકોજી હોલકર, હરિપંત, મુઘોજી અને નિઝામ એ બધા કર્ણાટકપર
ચઢી ગયા. આ બધાને પૂરો પડે એવી ટિપુની પણ તૈયારી હતી. આ
ચઢાઈમાં પણ નિઝામે એના હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે દગો દીધો. તેથી આ
સ્વારીમાં જોઈએ તેવી ફત્તેહ મળી નહિ. મરાઠાઓએ બદામી, બહાદુરબેડા,
સાવનૂર, અડોની વગેરે ઠેકાણાં કબજે કર્યાં. પરંતુ હરિપંત અને ટુકોજી
હોલકરને તોપો અને યુદ્ધકૌશલ્યના જોરે ટિપુએ ધારવાડ સુધી પાછા હઠાવ્યા.
પરંતુ આ વખતે લૉર્ડ કૉર્નેવૉલિસે મદ્રાસમાં એક મોટા સૈન્યનો જમાવ કર્યો
તેથી અંગ્રેજોની બીકથી ટિપુએ મરાઠા સાથે સલાહ કરી દીધી. બત્રીસ લાખ
રૂપીઆ અને જીતેલો મુલક મરાઠાઓને પાછો આપવા ટિપુએ કબૂલ કર્યું.

શ્રીરંગપટ્ટણુની સ્વારી (૧૭૯૦-૧૭૯૨):—આમ સલાહ થઈ
તોપણ ટિપુ ઉપર હજી નિઝામ અને મરાઠાનો દ્રેષ હતો. આવી સ્થિતિ હતી
તેમાં વળી ટિપુએ અંગ્રેજો સાથે કલહ માંડ્યો. આ વેળાએ નિઝામે આગળ
પડી ત્રણપક્ષી સંઘ ધડ્યો. આ વિગ્રહમાં પરશુરામભાઉ અને હરિપંતે ધણું
પરાક્રમ કર્યું. નિઝામ અને અંગ્રેજ શ્રીરંગપટ્ટણુ જવા નીકળી પડ્યા
હતા. તેમની સાથે મળી જવા જતાં રસ્તામાં મરાઠાઓએ ધારવાડ વગેરે
અગત્યનાં ઠેકાણાં કબજે કર્યાં. લૉર્ડ કૉર્નેવૉલિસ શ્રીરંગપટ્ટણુની નજીક જઈ
મરાઠાની રાહ જોતો ઉભો હતો. ભાઉ અને હરિપંત તેને આવી મળ્યા પછી

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરે ધાસ્યો. એટલે પાંજરામાં પૂરાયેલા વાઘ જેવી ટિપુની સ્થિતિ અર્ધ પડી. છેવટે લાઇલાજ થઈ ટિપુએ સલાહ કરી. આ સલાહની શરત પ્રમાણે ટિપુએ ત્રિપુટીસંધને ત્રણ કરોડ રૂપીઆ આપ્યા અને પોતાનું અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. તેમાંથી મરાઠાને ત્રીજો હિસ્સો મળ્યો.

મહાદેવ સિંધિઆનું ઉત્તરમાં પરાક્રમ:—વડગામની સંધિ પછી દસ બાર વર્ષ મહાદેવ સિંધિઆએ ક્વાયદી લશ્કર અને તોપખાનાંને જોરે

મહાદેવ સિંધિઆ

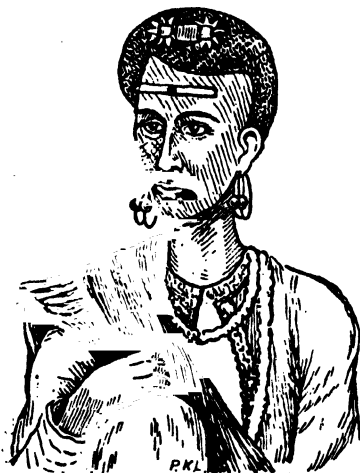
ઉત્તરમાં ધણું પરાક્રમ કર્યું. એ અરસામાં ગુલામ કાદરે કરેલા અનર્થમાંથી તેણે શાહઆલમને બચાવ્યો અને દિલ્હીમાં પોતાનો લાગવગ જમાવ્યો. પછી અંગ્રેજોને ધાકમાં રાખી તેણે રજપૂતોને અને શીખોને નમાવ્યા. શાહઆલમને કરેલી મદદ બદલ સિંધિઆએ પાદશાહ પાસેથી પોતાના ધણી માટે ‘વઝીલે મુતાલિક’ નો ખિતાબ મેળવ્યો. અને તે ખિતાબ અને

તેના અંગતો પોશાક સવાઈ માધવરાવને આપવા મોટા ઠાકથી તે પુણે ગયો. (જુન ૧૭૯૨). ત્યાં મોટો દરબાર ભરાવી તેણે તે ખિતાબ અને પોશાક પેશ્વાને અર્પણ કર્યાં. પાદશાહ આગળ મહાદેવનું વજન ધણું વધી ગયેલું નિઝામથી દેખી ખમાયું નહિ. આ વખતે મહાદેવ પુણામાં દોઢ વર્ષ રહ્યો. તે દરમિયાન તેણે પેશ્વાની મહેરબાની અને વિશ્વાસ મેળવી લીધાં. નિઝામની ખા બૂલાવી દેવાનો મહાદેવનો હેતુ હતો. પણ કમનસીબે ૧૭૯૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં તેનું મરણ થયું. એનાપછી એનો દત્તક છોકરો દોલતરાવ સિંધિઆ જાગીરનો કારભાર કરવા લાગ્યો. એજ વર્ષના જુન મહિનામાં નાનાનો ખાસ સહાયક હરિપંત ફડકે પણ મરણ પામ્યો.

ખડાની લડાઈ (અક્ટોબર ૧૭૯૪-જુન ૧૭૯૫):—ટિપ્પુની હાર પછી નાના ફઝલવીસે નીઝામની ખબર લેવાનું નક્કી કર્યું. તેની પાસે કેટલાક વર્ષની યોદ્ધાઈ અને સરદારશુખીના દોઢ કરોડ રૂપીઆ બાકી હતા. તે તેના દિવાન મશીરઉદ્દિનની શીખવણીથી ચઢેલી બાકીનો ફડચો કરવાની ના પાડતો હતો. હવે પેશ્વાના જખરા સેનાપતિ મહાદેવ સિંધિઆ અને હરિપત મરી જવાથી નીઝામને જોર ચઢ્યું હતું. ભોંસલેનો વરાડ પ્રાંતનો હક પણ તેણે ફૂંચાવ્યો હતો. તેથી તેનું જોર બાંગવા નાનાએ ઠરાવ કર્યો. પરશુરામ બાહિ અને દોલતરાવ સિંધિઆ આ વખતે પુણ્યાર્માંજ હતા. તેમને સાથે રાખી મોટું સૈન્ય લઈ સવાઈ માધવરાવ અહમદનગરને રસ્તેથી નીઝામના મુલકમાં પેઠો. રસ્તામાં તુકેજી હોલકર, રઘૂજી ભોંસલે વગેરે મોટા સરદારો આવી મળ્યા. નીઝામ પણ જખરી તૈયારી કરી સામે ચાલી આવતો હતો. તેને મરાઠાની પ્રચંડ ફોજ ખડા કે કુર્દલા આગળ રોક્યો. રંગપંચમીને દિવસે જખરી લડાઈ થઈ. સિંધિઆના તોપખાનાંએ અને ભોંસલેના તીરંદાજોએ નીઝામના લશ્કરમાં કેર વર્તાવી મૂક્યો. એ મારથી ગજારાઈ જઈ નીઝામ ખડાના કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. છેવટે ખાધ ખોરાકી ખૂટવાથી તેને સલાહ કરવાની ફરજ પડી. પહેલા માધવરાવના વખત પછી જે જે મુલક નીઝામે લીધો હતો તે બધો તેણે પાછો આપી દીધો. વરાડમાં ભોંસલેનો હક પણ તેણે કબૂલ કર્યો. મરાઠાની ચઢેલી બાકી આપવાનું પણ તેણે કબૂલ કર્યું અને મશીરઉદ્દિનને નાનાને સ્વાધીન કરી દીધો. આ મોટી જીત કરી પેશ્વા પુણે પાછો ફર્યો ત્યારે ત્યાંના લોકોએ મોટા ઠાઠમાઠથી તેનું સ્વાગત કર્યું. આખા શહેરમાં રોશની કરવામાં આવી અને ઘેરઘેર દિવાળી ઉજવાઈ. પોતાનો હેતુ પાર પડેલો જોઈ નાના ફઝલવીસને પણ ધણી ખુશી થઈ.

નાના અને મહાદેવ:—ખડા કે કુર્દલાની જીતથી નાના અને મહાદેવનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થયો. બંનેએ પાણિપતના અપયશનો વખત જોયો હતો. બંને પહેલા માધવરાવની કારકિર્દીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા. બંનેએ અહર્નિશ મહામહેનત કરી મરાઠામાં નવું ચેતન આણ્યું હતું. મહાદેવનું સૈનિકબળ અને નાનાની રાજ્યદારી કુનેહ, એ બંનેએ સાથે

મળી મરાઠાની આજીરંગ પર ચઢવી હતી. શાંતિના સમયમાં બંને વચ્ચે રાજ્યદ્વારી મતભેદ થતો પણ તેથી તેમની વચ્ચે દુસ્મનાવટ થવા થામી નહોતી. મહાદેવજીએ એક કુશળ

નાના ફેડનવીસ.

સેનાપતિ અને કુનેહબાજ મુત્સદ્દી તરીકે ઉત્તરમાં કામ બજાવી પાણિપત વખતની અપકીર્તિ ધોઈ નાંખી હતી. નાનાએ મોટી કાર્યક્ષતાથી પેશ્વાઈનો કારભાર કર્યો હતો. નાનાનું દેશતર એટલે તે સમયની મરાઠી સત્તાનો ઇતિહાસ. તેની રાજ્યદ્વારી કીર્તિ સારા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરી હતી. મરાઠા સરદારોની ખોદાઈ અને પોતાના જોડીદાર મુત્સદ્દીઓના ફિતુરફિતના ને ન ગણુકરતાં નાનાએ મરાઠી સત્તાનું રક્ષણ કર્યું હતું.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મરાઠાસત્તાની પડતી (૧૭૯૫-૧૮૦૨).

સવાઈ માધરાવનું મૃત્યુ (૧૭૯૫) :—કુર્દલાની લડાઈ પછી પુણે પાછા આવી માધરાવે બધા સરદારોને મોકલી દીધા. ફક્ત તુકોળ હોલકર પુણામાં રહ્યો હતો. આજીરાવ, ચિમાળ અને અમૃતરાવ જુનરમાં નજરકેદ હતો. નાનાના દુસ્મનોએ તેની નિંદા કરી આજીરાવનાં યશોગાન ગાવા માંડ્યાં હતાં. આજીરાવના ગુણના વર્ણનથી ભોળવાઈ જઈ માધરાવે તેની સાથે ગુપ્ત પત્રવહેવાર ચાલુ કર્યો. આની નાનાને ખબર પડી ત્યારે તેણે આજીરાવનાં સઘળાં કારસ્થાન સમજાવી માધરાવના કાન ઉધાડ્યા. પણ તેનું પરિણામ વિપરીત થયું. ત્યારપછી માધરાવ બે દિવસમાં

મરણ પામ્યો. (અક્ટોબર ૧૭૬૫). આ અનર્થથી નાનાએ ઉભી કરેલી ઈમારત ધસી પડી.

આજીરાવનું આગમન:—માધવરાવની સ્ત્રી યશોદાબાઈ પાસે એક દત્તક પુત્ર લેવડાવી ગાદી ચલાવવી એવો નાના ફૂડનવીસે અને પરશુરામ-ભાઈએ વિચાર કર્યો. પણ આજીરાવે દોલતરાવ સિધિઆ સાથે સંધાન કર્યું. આરે નાનાએ તેને અને ચિમાજીને પુણે ભાઉ પાસે બોલાવ્યા. આજીરાવે નાના ઉપર ભરોસો રાખ્યો નહિ. તેણે દોલતરાવનું મન મેળવી લઈ તેને પુણામાં રાખ્યો. ત્યારપછી દોલતરાવ પુણામાં પાંચ વર્ષ રહ્યો. તે દરમ્યાન પુણામાં ખૂબ લૂંટફાટ, ખૂન અને મારામારી થયાં અને પેશ્વાઈ રાધોબાના ત્રણે છોકરામાં થોડી થોડી વહેંચી આપવામાં આવી.

ચિમાજીની રૂથાપના (મે ૧૭૬૬):—નાના ફૂડનવીસને કારભાર-માંથી ખસેડવાનો દોલતરાવનો વિચાર હતો. તે પુણે આવ્યો કે તરત નાના પુણામાંથી નીકળી ગયો અને તેજ દિવસે દોલતરાવ સિધિઆએ આજીરાવની કુવાઈ ફેરવી. આજીરાવ દુષ્ટ અને નાદાન છે એવી થોડા વખતમાંજ સિધિ-આની ખાતરી થઈ ગઈ. તેથી પરશુરામભાઈ સાથે મળી જઈ તેણે આજીરા-વને અટકમાં લીધો અને ચિમાજીને પેશ્વાની ગાદીપર બેસાડ્યો. સિધિઆની ઇચ્છાપ્રમાણે નાનાને પકડી લાવવા માટે ભાઉએ માણસ મોકલ્યાં. ત્યારે નાના મહાડ નાસી ગયો. ત્યાં જઈ તેણે અંગ્રેજ, નિઝામ, લોસલે અને કરવી-રકર સાથે કાવતરાં કરવા માંડ્યાં. સિધિઆને બે કરોડ રૂપીઆ આપવાના કરી તેણે આજીરાવને મુક્ત કરાવવાની તજવીજ કરી. તેણે તુકોજી હોલકર પાસે નવી ફાજ ઉભી કરાવી. આ કાવતરાંની ખબર પડતાંજ પરશુરામ ભાઈ ચિમાજીને લઈ જુનરમાં ભરાયો. ત્યાં તેમને કેદ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે ચિમાજીની કારકિર્દી માત્ર ચાર મહિનાજ ચાલી.

નાના ફૂડનવીસને કેદ:—ત્યારપછી આજીરાવને પુણે લાવી સિધિઆએ નાનાને કારભાર સોંપ્યો. આ પ્રમાણે નાના પાસે કારભાર પાછો આવ્યો તો ખરો. પણ હવેથી તેનું તેજ ઓછું થતું ચાલ્યું. અહલ્યાબાઈ ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં મરણ પામી. ઈ. સ. ૧૭૬૬ ના ચોમાસામાં તુકોજી હોલકર મરણ પામ્યો. તેને કાશીરાવ અને મહારરાવ એ બે ઔરસ પુત્રો અને યશવંતરાવ

અને વિઠોજી એ બે દાસી પુત્રો હતા. તુકોજીના મરણથી નાનાનો આધાર ગયો. અને દોલતરાવ કહે તે પ્રમાણે પુણ્યામાં થવા લાગ્યું. બાજીરાવના મનમાં નાના વિષે બીક અને દ્રેષ હતાં. તેથી તેણે દોલતરાવ સિધિઆના સસરા સર્જેરાવને પુણ્યામાં પોતાની પાસે રાખ્યો. કાશીરાવ અને મલ્હારરાવ હોલકર મહિમહિ લડવા લાગ્યા. મલ્હારરાવ નાનાના પક્ષનો હતો તેથી કાશીરાવનો પક્ષ લઈ દોલતરાવે અને સર્જેરાવે મલ્હારરાવ ઉપર છાપો મારી તેને ઘર કર્યો. (સપ્ટેમ્બર ૧૭૬૭). યશવંતરાવ અને વિઠોજી નાસી ગયા. આ બીનાથી નાના સાથે બાજીરાવ અને દોલતરાવને લડાઈ થઈ. ત્યારે બાજીરાવે નાનાની જગાએ અમૃતરાવને કારભારી બનાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૬૭ ના ડીસેમ્બરમાં સર્જેરાવે નાનાને ક્રેદ કર્યો અને પુણ્યાની પ્રજાપર ફેર વર્તાવી તેને લૂંટી.

નાના અને બાઉનાં મરણ:—સર્જેરાવના કારકુથાનથી મહારાઈ બાજીરાવે બાપુ ગોખલે મારફત નવું લશ્કર ઉભું કર્યું. દરમ્યાન સર્જેરાવ કોલ્હાપુર દરબાર સાથે કાવતરા કરવા લાગ્યો હતો. તેથી બાજીરાવે બાઉને છૂટા કર્યો. ત્યારે તેનાપર ધાક બેસાડવા માટે દોલતરાવે નાનાને છૂટા કર્યો. ત્યારપછી કણીકટમાં એક મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં પરશુરામ બાઉ મરણ પામ્યો (સપ્ટેમ્બર ૧૭૬૬). પરશુરામના મોતથી નાનાનો રહોસલો આધાર પણ તૂટી ગયો. આથી ચિંતામાં ને ચિંતામાં નાના ફડનવીસ પણ સને ૧૮૦૦ ના માર્ચમાં મરણ પામ્યો. પછી બાજીરાવ સાથે અણબનાવ થવાથી અમૃતરાવ પુણેથી આવ્યો ગયો.

યશવંતરાવની પુણ્યાપર રવારી:—ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં ગોવિંદરાવ ગાયકવાડના મરણ પછી વડોદરામાં બપેડા થવા લાગ્યા. યશવંતરાવ હોલકર ઉત્તરમાં સિધિઆના મુલકમાં ગડબડ કરવા લાગ્યો. તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૦ ના નવેમ્બરમાં દોલતરાવ ઉત્તર તરફ ગયો. સર્જેરાવ કેટલાંક સૈન્ય સહિત પુણ્યામાં જ રહ્યો. વિઠોજી હોલકરે અમૃતરાવને નામે શેલાપુર તરફ દંડે મચાવ્યો. બાપુ ગોખલેએ તેને પકડી પુણે આણ્યો. બાજીરાવે તેને હાથીના પગતળે ચઢાવી મારી નંખાવ્યો. તેનું વેર લેવા માટે સિધિઆનું ઉજ્જન સહેર પાંચમાલ કરી યશવંતરાવ ધસતો ધસતો પુણે આવ્યો. સિધિઆનાં સૈન્યનો ખરાબાવ કરી તેણે અમૃતરાવને પેશ્વા બનાવ્યો અને પુણ્યામાં લૂંટ ચલાવી.

વસઈનો કરાર (૧૮૬૨) :—આપણા પર પણ યશવંતરાવ વેર લેશે એવી ખીકથી બાહરાવ વસઈ નાસી ગયો. અને ત્યાં તેણે અંગ્રેજોની સહાય-
જૂત યોજના સ્વીકારી તેમની સાથે કરાર કર્યો. અંગ્રેજોએ બાહરાવને પેશ્વા
બનાવવો, બાહરાવે સહાયજૂત યોજનાની ફાજ પુણામાં રાખવી અને તે
ફાજના ખર્ચ પેટે ફેટલોક મુલક અંગ્રેજોને આપવો, નિઝામ, ગાયકવાડ વગેરે
પાસેથી પેશ્વાઈનો હક અંગ્રેજો મારફત વસૂલ કરવો અને પરરાજ્યો સાથે
અંગ્રેજો મારફતજ વહેવાર કરવો એવી વસઈના કરારની મુખ્ય શરતો હતી.

સિધિઆ અને લોંસલે સાથે અંગ્રેજોને લડાઈ (૧૮૦૩) :—બાહ-
રાવે અંગ્રેજો સાથે વસઈનો કરાર કર્યો તેથી બીજો મરાઠા વિગ્રહ થયો.
એ કરારથી મરાઠા રાજ્યમાં અંગ્રેજોનો પગદંડો થયો તે વાત સિધિઆ,
ભોંસલે, હોલકર વગેરે મુખ્ય મરાઠા સરદારોને રુચી નહિ. તોપણ હોલકરનાવ
અને યશવંતરાવ વચ્ચે વેર હોવાથી યશવંતરાવ સિધિઆ અને લોંસલે
સાથે જોડાયો નહિ. અંગ્રેજોની યુદ્ધ માટેની તૈયારી જખરી હતી. ઉત્તરમાં
લોક અને દક્ષિણમાં આર્થર વેલેસ્લીએ યુદ્ધની શરૂઆત કરી. આર્થર વેલે-
સ્લીએ તાબડોતોબ અહમદનગર જીતી લઈ અસઈ અને આડગામ આગળ
સિધિઆ-લોંસલેનાં સૈન્યનો પરાજય કર્યો. ઉત્તરમાં પણ સિધિઆની હાર
થઈ. ત્યારે લોંસલેએ દેવગામ આગળ અને સિધિઆએ સુરજ અંજનગામ
આગળ સલાહ કરી સહાયજૂત યોજના સ્વીકારી. આ પ્રમાણે સિધિઆ
અને લોંસલેના મુલકમાં પણ અંગ્રેજોનો પગદંડો થયો.

ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ—હોલકર સાથે યુદ્ધ (૧૮૦૪) :—યશવંત-
રાવ હોલકર રજપૂતાનામાં લૂંટફાટ ચલાવી રજપૂત રાજ્યોને હેરાન કરતો
હતો. રજપૂતો અંગ્રેજોના મિત્ર હતા. તેથી અંગ્રેજોએ હોલકર પર ચલાઈ
કરી. કર્નલ મોનસનને હોલકરે હરાવ્યો. પરંતુ લૉર્ડ લેક હોલકરની પાછળ
પડ્યો. એટલે હોલકર પંજાબમાં નાઠો. ત્યારે બીજાં એક અંગ્રેજ સૈન્યે
હોલકરની રાજ્યધાનીનો કબજો લીધો. માર્કિવસ વેલેસ્લી પછી લૉર્ડ કોર્ન-
વૉલિસ બીજવાર ગવર્નર જનરલ થયો હતો. તેણે હોલકર સાથે સલાહ કરી
તેનું રાજ્ય પાછું આપ્યું. પછી ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં યશવંતરાવ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પેશ્વાઈનો અંત (૧૮૦૨-૧૮૧૮).

બાજીરાવનો કારભાર:—વસંધના કરારથી પોતે પૂર્ણપણે અંગ્રેજોના કબ્જામાં ગયો એમ બાજીરાવને સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યું. તેનામાં નિશ્ચય કે પરાક્રમ ન હોવાને લીધે કારભાર બગડતો ચાલ્યો. સરદારો પણ કાલે તેમ વર્તવા લાગ્યા અને બાજીરાવ તેમને ટેકા આપતો. તેણે ત્રિબક્કળ ડેંગલે જેવા અવિચારી માણસો પોતાની આસપાસ એકઠા કર્યાં. તેથી તેના પર એક નવી આફત આવી પડી. અંગ્રેજોની બાંધધરી નીચે વડોદરાથી ગંગાધર શાસ્ત્રી પટવર્ધન પેશ્વાના હકની ચઢેલી બાકીનો નિર્ણય કરવા પુણે આવ્યો. બાજીરાવ સાથે તે પંદરપુર ગયો. ત્યાં ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ખૂન થયું. ત્રિબક્કળ ડેંગલેપર ખૂન માટે વહેમ ગયો. તેથી બાજીરાવને ત્રિબક્કળ ડેંગલેને અંગ્રેજોના કબજામાં સોંપી દેવાની ફરજ પડી. અંગ્રેજોએ તેને તુરંગમાં નાખ્યો. તુરંગમાંથી તે નાઠો અને ખાનદેશમાં તોફાન મચાવવા લાગ્યો.

હેવટનું યુદ્ધ: ચોથો મરાઠા વિગ્રહ:—ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં અંગ્રેજોએ બાજીરાવ સાથે નવો કરાર કરી તેની સત્તા વધારે મર્યાદિત કરી. તેથી બાજીરાવને અંગ્રેજોપર ધણી ચીડ ચઢી. સિંધિઆ, હોલકર અને લોસલે સાથે તે ગુપ્તપણે કારસ્થાન કરવા લાગ્યો. તેણે એક સૈન્ય ઉભું કરી તેની સરદારી બાપુ ગોખલેને આપી. સઘળા તૈયારી થઈ રહ્યા પછી બાજીરાવે અંગ્રેજો સામે લડાઈ શરૂ કરી. ખડકી, કોરેગામ, અને અષ્ટે એમ ત્રણ લડાઈ ઉપરાચારી થઈ. તેમાંની છેલ્લીમાં બાપુ ગોખલે મરણ પામ્યો. બાજીરાવ પુણેથી નાઠો. પણ હેવટે તે અંગ્રેજોને શરણ થયો. અંગ્રેજોએ તેને આઠ લાખનું વર્ષાસન આપી કાનપુર પાસે બિથુરમાં રાખ્યો અને તેનો બધો મુલક ખાલસા કર્યો. બાજીરાવ બિથુરમાં ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો. તેને નાનાસાહેબ કરીને એક દત્તક છોકરો હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધો હતો. ચારપછી તેનો પત્તો મળ્યો નથી.

ખીજાં મરાઠા રાજ્યોનો અંત:—ઈ. સ. ૧૮૧૬ માં રઘુજી ભોંસલે મરણ પામ્યો. ત્યારપછી તેનો ભત્રીજો આપ્પાસાહેબ નાગપુરની ગાદીએ આવ્યો. તેના સૈન્યે ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં નાગપુરની રેઝિડેન્સી પર હુમલો કર્યો. પણ ૧૮૧૮ માં આપ્પાસાહેબ હાર્યો અને અંગ્રેજોએ તેને નામનો રાજ કરી દીધો. તેનાં સૈન્યે બાજીરાવને મદદ કરી હતી તે માટે અંગ્રેજોએ તેને કેદમાં પૂર્યો. કેદખાનાંમાંથી તે નાસી ગયો ત્યારે અંગ્રેજોએ બાજીરાવ ભોંસલેને નાગપુરની ગાદી પર બેસાડ્યો.

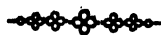
ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડે અને ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં સિધિઆએ અંગ્રેજોનું સાર્વભૌમ સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું હતું. મરાઠા સરદારો પૈકી માત્ર હોલકરજી હજી સુધી સ્વતંત્ર હતા. યશવંતરાવનો છોકરો મલ્હારરાવ નાની ઉંમરનો હતો તેથી યશવંતરાવની સ્ત્રી તુળસીબાઈ કારભાર કરતી હતી. તુળસીબાઈ અંગ્રેજો સાથે મળી ગઈ છે એવો અભીરખાન વગેરે હોલકરના પંડાણ સરદારોને વહેમ ગયો. તેથી બાજીરાવની પૂઠ પકડતી અંગ્રેજ ફોજ જ્યારે ઉત્તરમાં ગઈ ત્યારે તે સરદારોએ તુળસીબાઈનો વધ કર્યો. અંગ્રેજોએ મહિદપુરની લડાઈમાં હોલકરનાં સૈન્યનો પરાજય કર્યો ત્યારે મલ્હારરાવ મંદોસર આગળ અંગ્રેજોને શરણે ગયો અને તેણે સહાયભૂત યોજના સ્વીકારી. આ પ્રમાણે સર્વે મરાઠા સરદારો પર અંગ્રેજી હકૂમત ચાલવા લાગી.

સતારાનું રાજ્ય:—મહારાજ શાહુ પછી રામરાજાએ ઈ. સ. ૧૭૭૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. ત્યારપછી શાહુ ખીજાની કારકિર્દી ૧૮૦૮ સુધી ચાલી. તેનો છોકરો પ્રતાપસિંહ ઈ. સ. ૧૮૩૯ સુધી ગાદી પર હતો. પેશ્વાઈ ખાલસા કર્યા પછી અંગ્રેજોએ તેની પાસે ચૌદ લાખની ઉપજનો મુલક રહેવા દીધો હતો. તેની વર્તણૂક પર શક જવાથી ઈ. સ. ૧૮૩૯ માં અંગ્રેજોએ સતારાની ગાદી પર તેના બાઈ શાહજીને બેસાડ્યો. તે સંતાનવિના મરણ પામ્યાથી ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં અંગ્રેજોએ સતારાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. આ પ્રમાણે રામરાજાએ સ્થાપેલી સતારાની ગાદીનો અંત આવ્યો.

ભાગ પાંચમો.

બ્રિટિશ સમય.

પ્રકરણ ૧ લું.

પોર્ટુગીઝોનું આગમન.

જળમાર્ગની શોધ:—ધણા ગ્રામીન કાળથી હિંદુસ્થાન અને યુરોપ વચ્ચેનો વેપાર રાતા સમુદ્ર, ધરીની અખાત, કાસ્પિઅન સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્ર મારફત ચાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૩ માં એશિયા માઈનોરના તુર્ક લોકોએ કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલનું ગ્રીક રાજ્ય જીતી લીધું ત્યારથી જૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ભાગના દરીઆપર તેમની સત્તા ચાલવા લાગી. તેઓએ યુરોપીઅનોના હિંદુસ્થાન સાથના વેપારને કનડગત કરવા માંડી. તેથી યુરોપીઅનોને હિંદુસ્થાન આવવાનો ખીજો દરીઆઈ માર્ગ શોધવાની ફરજ પડી.

પહેલી સફર:—આ અરસામાં હોકાયંતની શોધ થઈ. મોટા જહાજો પણ બાંધવાની શરૂઆત થઈ. પોર્ટુગાલના રાજ્યે દરીઆઈ સફરને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું. સાહસિક ખલાસીઓને તેણે રોક્યા. સ્પેનના રાજ્યે પણ સાહસિક વહાણવટીઓને ધણો આશ્રય આપવા માંડ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં સ્પેનની સરકારની મદદવડે કોલંબસે ઍન્ટલેટિક મહાસાગર ઓળંગી અમેરિકા ખંડ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં વાસ્કોડીગામા નામના એક

પોર્ટુગીઝ નાવિક આફ્રિકા ખંડની પ્રદક્ષિણા કરી હિંદુસ્થાન આવવાનો દરીઆઈ રસ્તો શોધી કાઢ્યો. પ્રાચીન કાળમાં વ્યાપારી દૃષ્ટિથી ભૂમધ્ય સમુદ્રની અગત્યતા ઘણી હતી. પણ હવે ઍટલૅન્ટિક મહાસાગર ખેડાવા માંડ્યાથી ભૂમધ્ય સમુદ્રની અગત્યતા ઓછી થઈ છે. આ સમયથી પોર્ટુગીઝ, ડચ, અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો વેપાર અર્થે અને સંસ્થાનો સ્થાપવા અર્થે દૂર દેશાવર જળમાર્ગે જવા લાગ્યા.

વાસ્કોડીગામા:—પ્રથમ પોર્ટુગીઝ વાસ્કોડીગામા મલબાર કિનારે કાલિકટ બંદરે ઝમોરિનના રાજ્યમાં ઉતર્યો. તે વખતે હિંદુસ્થાનનો સમુદ્ર દ્વારા ચાલતો પરદેશી વેપાર મૂર ઉર્ફે આરબ લોકોના હાથમાં હતો. તેઓએ નવા આવેલા પોર્ટુગીઝ લોકનો સખત વિરોધ કર્યો. પરંતુ તેની દરકાર નહિ કરતાં વાસ્કોડીગામાએ અનેક સફરો કરી મલબાર કિનારાના રાજ્યો સાથે કાલકરાર કરી વેપાર શરૂ કર્યો.

આલવર્ઝ કેબ્રલ:—સારપછી આલવર્ઝ કેબ્રલે હિંદુસ્થાનની સફર કરી. તેણે હિંદુસ્થાન સાથેના વેપાર માટે હિંદી મહાસાગરમાં અનેક જગ્યાએ દરઆઈ લશ્કરી થાણાં કરવાનો વિચાર કર્યો. મૂર લોકોએ તેને પણ ત્રાસ આપ્યો. કેબ્રલને તેમની સાથે કેટલીક લડાઈઓ થઈ. તેમાં તેમને હરાવી તે કાચીન ગયો. ત્યાં તેણે વેપારી કાઠી ધાલી તેના રક્ષણને માટે કિલ્લે બંદી કરી. પછી ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં તે પાછો સ્વદેશ ગયો.

આલ્મૈડા (૧૫૦૫-૧૫૦૯) અને આલ્ફૉન્સો આલ્બુકર્ક (૧૫૦૬-૧૫૧૫):—ધીમેધીમે પોર્ટુગીઝોનો વેપાર વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ તેઓએ જુદેજુદે ઠેકાણે કાઠીઓ કરી. તે બધી કાઠીઓના ઉપરી તરીકે ૧૫૦૫ માં આલ્મૈડા નામનો પોર્ટુગીઝ ગવર્નર થઈ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૫૦૮ માં મૂર લોકોએ ઇબ્રાહીમ સુલતાન પાસેથી દરીઆઈ કાફલાની મદદ મેળવી મુંબઈની દક્ષિણે ચૌલ નામના બંદર આગળ પોર્ટુગીઝોને હરાવ્યા. બીજા વર્ષે પોર્ટુગીઝોએ પૂરી તૈયારી કરી મૂર લોકોને કાઠીઆવાડના દીવ બંદરની લડાઈમાં હરાવ્યા.

ઈ. સ. ૧૫૦૯ માં આલ્ફૉન્સો આલ્બુકર્ક નામનો શખ્સ બીજા પોર્ટુગીઝ ગવર્નર થઈ આવ્યો. તેણે બિળપુરના સુલતાનનું ગોવા બંદર કબજે કરી

લઈત્યાં પોર્ટુગીઝ રાજધાની સ્થાપી. પોતાના વેપારનું અને રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા માટે તેણે રાજકીય સત્તા સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો. મસાલાનો વેપાર હસ્તગત કરવા માટે તેણે હિંદુસ્થાનની પૂર્વે હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા મલાક્કાના ટાપુનો કબ્જો કરી લીધો. ઇરાની અખાતમાં પણ તેણે પોર્ટુગીઝ થાણાં બેસાડ્યાં. આલ્ફુકર્ક ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો.

પોર્ટુગીઝોના ઉદ્ધયનાં કારણો:—નૌકા બળના જોરથી પોર્ટુગીઝોનો વેપાર વધતો ચાલ્યો. તે વખતે મોગલ કે મરાઠા સત્તાનો તેમને લય નહોતો. તેઓ ધણુંખડું કિનારાના બંદરોમાંજ રહેતા હોવાથી દેશીઓએ તેમને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ. વળી તે લોકો પાસે કવાયદી લશ્કર અને તોપખાનાં હતાં. તેમજ તેઓ સાથેના વેપારથી દેશીઓને ક્ષયદો થતો હતો. આ બધાં કારણોને લીધે દેશીઓ તરફથી તેમને ઝાઝી હરકત નડી નહિ.

સોળમા સૈકાની આખરે પોર્ટુગાલ દેશ સ્પેનના રાજના તાબામાં ગયો. યુરોપમાં અંગ્રેજ અને ડચ લોકોએ સ્પેન સાથે યુદ્ધ કરી પોર્ટુગાલના નૌકાસૈન્યનો નાશ કર્યો. સ્પેનિશ લોકોનું વેપાર તરફ ખાસ લક્ષ નહોતું. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં વિજયનગરનાં હિંદુ રાજ્ય સાથે પોર્ટુગીઝોનો વેપાર ધમધાકાર ચાલતો હતો. પણ પછી વિજયનગરના રાજ્યનો નાશ થવાથી તે તરફનો વેપાર નહિ જેવો થઈ ગયો. પોર્ટુગીઝ નૌકાસૈન્યનો નાશ થવાથી અંગ્રેજ અને ડચલોકોના નૌકાસૈન્યનું જોર હિંદી મહાસાગરમાં વધી ગયું. તેથી પોર્ટુગીઝ વેપારને લોકોના હાથમાં ગયો. પાછલા ભાગમાં પોર્ટુગીઝ લોકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે જીલમ કરવા માંડ્યો હતો. તેથી હિંદુઓ પણ તેમનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. એ કારણથી પોર્ટુગીઝ સત્તા નષ્ટ થઈ.

પ્રકરણ ૨ જી.

ડચ અને અંગ્રેજ.

વેપારી કંપનીઓ:—પૂર્વના દેશો સાથે યુરોપી લોકોનો વેપાર શરૂ થયા પછી તેઓએ વેપારી કંપનીઓ સ્થાપવા માંડી. ઈ. સ. ૧૫૯૯ માં

ઈંગ્લિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપાઈ અને ઈ. સ. ૧૬૦૩ માં ૩૫ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપન થઈ. તે વખતે ઇરાની અખાતમાં અને મલબાર કિનારાપર પોર્ટુગીઝ લોકોનું જોર ધણું હતું. તે કાળે મસાલાના વેપારમાં તેજ હોવાને લીધે પ્રથમ અંગ્રેજ અને ૩૫ વેપારીઓ મસાલાના ટાપુઓમાં વેપાર અર્થે ગયા. ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં ૩૫ લોકોએ પોર્ટુગીઝો પાસેથી એંબોઈના બેટ હસ્તગત કરી લીધા. ઈ. સ. ૧૬૧૯ માં તેઓએ જવા બેટમાં બેટવીઆ નામનું શહેર કબજે કરી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. ચારપછી તેઓએ હિંદુસ્થાનના કોરામાંડલ અને મલબાર કિનારાપર પોતાની વેપારી કાઠીઓ ધાલી અને પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે તેઓ હરીફાઈ કરવા લાગ્યા.

૩૫ અને અંગ્રેજો વચ્ચે અણુબનાવ:—પ્રથમ તો ધણાં વર્ષો સુધી ૩૫ અને અંગ્રેજ વેપારીઓ હળીમળીને વેપાર કરતા હતા. પછી સ્વાર્થને લીધે તેઓ વચ્ચે અણુબનાવ થવા લાગ્યો, અને ૩૫ લોકો અંગ્રેજોનો વિરોધ કરવા લાગ્યા. તેથી હળવે હળવે અંગ્રેજો મસાલાના ટાપુઓમાંથી ખસી ગયા. ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં પોર્ટુગીઝો સાથે લડી તેઓએ સુરતમાં પહેલી કાઠી ધાલી. મસાલાના ટાપુઓમાં ૩૫ લોકોનું ધણું જોર હતું. ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં એંબોઈના બેટમાં ૩૫ અને અંગ્રેજો વચ્ચે ટોટા થયો. તેમાં કેટલાક અંગ્રેજો માર્યા ગયા. આ પ્રસંગને ‘એંબોઈનાની કતલ’ કહે છે. આ બનાવ પછી અંગ્રેજો ત્યાંના વેપાર છોડી દઈ હિંદુસ્થાનના કિનારાપર જુદે-જુદે ઠેકાણે વેપાર અર્થે આવી રહ્યા.

૩૫ વેપારની અઢતીપડતી:—સત્તરમા સૈકામાં પૂર્વના દેશો સાથે ૩૫ લોકોનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો. તેમને હોંલાંડની સરકારની ધણી મદદ હતી. તેમજ તે કાળે ૩૫ નૌકાસૈન્ય બળવાન હોવાને લીધે તેઓના વેપારનો અપાટાબંધ ફેલાવો થયો. પછી અરાઢમા સૈકામાં હોંલાંડને ક્રાન્સ સાથે ધણી લડાઈઓ થઈ. તેમાં હોંલાંડની હાર થવાથી ૩૫ લોકો નબળા પડી ગયા. તેઓને વેપાર માટે નાણાંની બીડ હોવાને લીધે તેમનો વેપાર પાછળ પડતો ગયો, એટલે અંગ્રેજોનો વેપાર પગભર થતો ચાલ્યો.

અંગ્રેજ વેપારીઓની કાઠીઓ:—અંગ્રેજો ધણા પહેંચિલા હતા. તેમણે પ્રથમ એકલા વેપારમાં ધ્યાન આપી પુષ્કળ દ્રવ્ય જમા કર્યું. સુરતમાં

કાઠી નાંખ્યા પછી બરાનપુર, અમદાવાદ, અજમેર, આગ્રા વગેરે ઠેકાણે કાઠી નાંખી તેઓએ દેશના અંદરના ભાગમાં પણ વેપાર શરૂ કર્યો. ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં ઇંગ્લંડના રાજા પહેલા જમ્સે સર ટૉમસ રો નામના એક ઉમરાવને મોગલ દરબારમાં પોતાના એલચી તરીકે મોકલ્યો. સર ટૉમસ રો મોગલ દરબારમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યો, અને તેણે અંગ્રેજ વેપારીઓને વેપાર માટે ધણી સવળતા મેળવી આપી. સારપછી મોગલ શહેનશાહ શાહજહાને બંગાળામાં પોર્ટુગીઝોને બદલે અંગ્રેજો સાથે વેપાર કરવાના હુકમો કાઢ્યા.

ઈ. સ. ૧૬૩૭ માં ચંદ્રગિરીના રાજા પાસેથી જમીન લઈ ત્યાં અંગ્રેજોએ પોતાનું થાણું ધાલ્યું અને ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામનો કિલ્લો બાંધી મદ્રાસ વસાવ્યું. ઈ. સ. ૧૬૫૧ માં હુગલીની પાસે તેઓએ એક વખાર કરી ત્યાં ફોર્ટસેન્ટ વિલિયમ નામનો કિલ્લો બાંધી કલકત્તા સ્થાપ્યું. પોર્ટુગાલના રાજાએ ઇંગ્લંડના રાજાને મુંબઈ બેટ લગનની પહેરામણીમાં આપ્યો. તે બેટ તેણે ઈ. સ. ૧૬૬૮ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપ્યો. આ પ્રમાણે મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તાના મુખ્ય બંદરોમાં અંગ્રેજ કાઠીઓ સ્થાપન થઈ.

પ્રકરણ ૩ જી.

ફ્રેંચ કંપનીની સ્થાપના.

ફ્રેંચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની:—ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં ફ્રેંચોએ પણ એક વેપારી કંપની કાઠી હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર ચાલુ કર્યો. તેમણે હિંદી મહાસાગરમાં આવેલા માડાગાસ્કર અને મોરિશિયસ નામના ટાપુઓ કબજે કરી લીધા. પછી ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં મદ્રાસની દક્ષિણે પૉંડિચરી બંદર કબજે કરી ત્યાં તેઓએ થાણું કર્યું.

માર્ટિન:—પૉંડિચરીનો પહેલો ફ્રેંચ ગવર્નર માર્ટિન હતો. તેણે ઈ. સ. ૧૭૦૬ સુધી કારભાર ઠીક ચલાવ્યો અને પૉંડિચરીની ફ્રેંચ વખારને આબાદ કરી. સારપછી લેન્માર નામનો બીજો ગવર્નર થયો તેણે ૧૭૭૫ સુધી કારભાર કર્યો. તેણે મલબાર કિનારા પર માહી બંદરે ફ્રેંચ થાણું કર્યું અને તે તરફના લોકોમાં ફ્રેંચ લાગવગ વધાર્યો.

ડૂમાસ:—ત્રીજો ગવર્નર ડૂમાસ નામનો થયો. તેણે પાંચ વર્ષ કારભાર ચલાવ્યો. તેણે કર્ણાટકના નવાબ પાસેથી કારિકલ બંદર મેળવ્યું. કર્ણાટકના નવાબના દરબારમાં તેનું વજન ઠીક પડતું હતું. મરાઠાઓએ જ્યારે કર્ણાટક પર સ્વારી કરી ત્યારે ડૂમાસે કર્ણાટકની પ્રજાને પાંડિચરીમાં આશરો આપ્યો હતો.

દુપ્લે

દુપ્લે:—ઈ. સ. ૧૭૪૦ માં દુપ્લે નામનો માણસ પાંડિચરીનો ગવર્નર નીમાઈ આવ્યો. એ પાંડિચરીનો ગવર્નર થયો તે પહેલાં દસ વર્ષ સુધી ચંદ્રનગરનો ગવર્નર હતો. ત્યાં તેણે ઘણું સાફ કામ કર્યું હતું. વેપારની સાથે રાજકીય સત્તા પણ સ્થાપવાનો દુપ્લેનો વિચાર હતો. ઈ. સ. ૧૭૫૨ સુધી તે પાંડિચરીનો ગવર્નર રહ્યો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

કર્ણાટકનો પહેલો વિગ્રહ (૧૭૪૪-૧૭૪૮).

અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ લોકો વચ્ચે લડાઈ:—અરાદમાં સૈકાના પ્રથમ અર્ધભાગમાં મોગલ પાદશાહતની સત્તા કમી થતી જતી હતી. તે દરમિયાન બંગાળા અને કર્ણાટકના નવાબ સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા હતા. આ પ્રતિભામાં મોગલ સત્તા નબળી પડવાથી ત્યાંનાં રાજ્ય પ્રકરણમાં વચ્ચે પડવાની સંધિ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને પ્રાપ્ત થઈ. ઈ. સ. ૧૭૪૦ ના અરસામાં મદ્રાસના અંગ્રેજોનો વેપાર ઘણો વધી ગયો હતો. તે વખતે મહત્વાકાંક્ષી દુપ્લે પાંડિચરીનો ગવર્નર નીમાઈ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૪૧ થી યુરોપમાં અંગ્રેજો

અને ફ્રેંચો વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું હતું. તેથી હિંદુસ્થાનમાં પણ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો લડવા લાગ્યા.

મદ્રાસનું પડતું:—યુરોપમાં યુદ્ધ શરૂ થયાની ખાતરી આવતાંજ અંગ્રેજોએ પૉંડિચરીપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. મદ્રાસ અને પૉંડિચરી ક્ષણાટકના નવાબની રિયાસતમાં હતાં. આ વખતે ક્ષણાટકનો નવાબ અન્વરૂદ્દીન નામે હતો. તેણે ફ્રેંચો અને અંગ્રેજોને પોતાના રાજ્યમાં લડવાની મના કરી. તેથી અંગ્રેજો પૉંડિચરીપર ચઢાઈ લઈ જઈ શક્યા નહિ. પછી ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં લાજુડોને નામનો ફ્રેંચ સરદાર મોટું દરીઆઈ લશ્કર લઈ આવી પહોંચ્યો. તે નાગાપટ્ટણ આગળ અંગ્રેજ નૌકાસૈન્યનો પરાજય કરી પૉંડિચરી ગયો. દુપ્લેએ અન્વરૂદ્દીન સાથે ખટપટ શરૂ કરી. તેણે અંગ્રેજો પાસેથી મદ્રાસ જીતી લઈ અન્વરૂદ્દીનને આપવાનું વચન આપી તેની પાસેથી અંગ્રેજો સાથે લડવાની પરવાનગી મેળવી. પછી તે મદ્રાસપર ચઢી ગયો. દુપ્લેએ જમીન બાબુથી હલ્લો કર્યો અને લાજુડોનેએ દરીઆ બાબુથી હુમલો કર્યો. મદ્રાસ પશું અને દુપ્લેના હાથમાં આવ્યું. મદ્રાસમાંના અંગ્રેજોને કેદ કરી દુપ્લે પૉંડિચરી લઈ ગયો. ત્યારપછી લાજુડોને અરમાર લઈ ત્યાંથી ચાલી ગયો. મદ્રાસ શહેર ઈ. સ. ૧૭૪૯ સુધી દુપ્લેના હાથમાં રહ્યું.

અન્વરૂદ્દીનનો પરાજય:—શરત પ્રમાણે દુપ્લેએ મદ્રાસ અન્વરૂદ્દીનને સ્વાધીન કર્યું નહિ, સારે નવાબ દસ હજાર માણસનું સૈન્ય લઈ મદ્રાસ પર ચઢી ગયો. દુપ્લેનું લશ્કર નાનું હતું પણ તે કવાયદી લશ્કરી તાલીમ પામેલું હતું. તેથી આટલા નાના લશ્કરે નવાબના મોટા લશ્કર પર સહેલાઈથી જીત મેળવી. એક કવાયદી સૈન્ય બીનકવાયદી સૈન્ય પર કેટલી સહેલાઈથી જીત મેળવી શકે છે તેની અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો બંનેની આ લડાઈથી ખાતરી થઈ. તેથી તેઓએ હિંદીઓનાં કવાયદી લશ્કર ઉભાં કરવાનું શરૂ કર્યું.

અંગ્રેજ ફ્રેંચ લડાઈ:—કોરોમેન્ડલ કિનારા પર ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ નામનો કિલ્લો અંગ્રેજોનું બીજું થાણું હતું. તેપર પણ દુપ્લેએ સ્વારી કરી. પણ સત્તી થાણુદાર મેજર લૉરેન્સ નામનો એક બહાદુર સરદાર હતો. તેણે ઘણું પરાક્રમ કરી ફ્રેંચોને હરાવી નસાડી મૂક્યા. સારપછી ઇંગ્લંડથી એક દરીઆઈ લશ્કર આવી પહોંચ્યું. સારે મેજર લૉરેન્સે પૉંડિચરીને ઘેરા લાલ્યો. આ વખતે

લાયુડોને ફ્રેંચ નૌકાસૈન્ય લઈ ચાલી ગયો હતો. એટલે દુપ્પે લાઇલાજ થઈ ગયો હતો. તોપણ ફ્રેંચોએ બહાદુરીથી લડી પોંડિચરીનો ઠીક બચાવ કર્યો. એટલામાં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે સલાહ થઈ. ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં પણ તેઓએ સલાહ કરી. એ સલાહની થરત પ્રમાણે મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. આ પ્રમાણે કર્ણાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચેના પહેલા વિગ્રહનું છેવટ આવ્યું.

દુપ્પેની નવી કદપના:—જોકે ઉપર પ્રમાણે સલાહ થઈ તોપણ અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે આગળના જેવી સલૂકાઈ રહી નહિ. બંને પાસે ક્વાયદી ફળવાયલાં લશ્કરો હતાં. એટલે લાગ મળતાં પાછી લડાઈ ચાલુ થશે એ નક્કી હતું. અંગ્રેજ લોક વેપારમાં ધણા કુશળ હોવાથી તેમને નફો વધારે થતો હતો. તેથી પૈસાને જોરે તેમની સત્તા વધતી જતી હતી. ફ્રેંચ લોકોમાં અંગ્રેજોના જેટલી વેપારી કુનેહ ન હોવાથી તેમને ઝાઝો નફો થતો નહિ. તેથી રાજકીય ભાંજગડમાં વચ્ચે પડી ફ્રેંચ સત્તા જમાવવાનો દુપ્પે વિચાર કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

નિઝામ હૈદરાબાદમાં ફ્રેંચ લાગવગ.

કર્ણાટકમાં ખટપટ:—કર્ણાટકનો પહેલો વિગ્રહ પૂરો થયા પછી દક્ષિણમાં ત્રણ ગાદીના વારસા માટે ટંટા ચાલવા માંડ્યા. તાંજોરની ગાદી માટે શાહૂજ અને પ્રતાપસિંહ વચ્ચે ટંટો ઉભો થયો. અંગ્રેજોએ એ ટંટામાં વચ્ચે પડી પ્રતાપસિંહને મદદ કરી ગાદીપર બેસાડ્યો. એ મદદ બદલ તેણે દેવીકોટ કિલ્લો અંગ્રેજોને આપ્યો. કર્ણાટકનો નવાબ દોસ્તઅલી મરાઠાઓ સાથે લડતાં એક લડાઈમાં માર્યો ગયો. ત્યારે તેનો છોકરો સફદરઅલી કર્ણાટકની ગાદીપર બેઠો. એ સફદરઅલીને બે સાળા હતા. તે પૈકી ચંદાસાહેબ ધણો કારસ્થાની હતો. તેથી સફદરઅલીએ મરાઠા પાસે તેને કેદ પકડાવી સતારામાં રખાવ્યો. ત્યારપછી બીજા સાળાએ સફદરઅલીનું

ખૂન કર્યું. હૈદરાબાદનો નિઝામઉલમુલ્ક સફરઅલીને પોતાનો માંડલિક ગણતો હતો. તેથી સફરઅલીનાં ખૂન પછી જ્યારે સગીર ઉમ્મરનો નવાબ આર્કાટની ગાદીપર આવ્યો ત્યારે નિઝામઉલમુલ્કે અન્વરૂદ્દીન નામના સરદારને આર્કાટનો કારભાર સંભાળવા નીમ્યો. પછી સગીર નવાબ મરણ પામતાં અન્વરૂદ્દીન પોતેજ નવાબ થઈ બેઠો. પણ આર્કાટની પ્રજાને અન્વરૂદ્દીનનો કારભાર ગમતો નહિ હતો. આગલા રાજકુળનો નખીરો ચંદાસાહેબ ગાદીના વારસા માટે દાવો કરવા લાગ્યો. ચંદાસાહેબને ફ્રેંચ લોકો સાથે દોસ્તી હતી. એટલે અન્વરૂદ્દીન અને ચંદાસાહેબના ટંટાની વચ્ચે પડી અંગ્રેજોની માફક દુષ્ટેને પણ મુલકગીરી કરવાનું મન થયું. તેથી દુષ્ટેએ મરાઠાઓને પૈસાથી સંતોષી ચંદાસાહેબને છોડવ્યો.

હૈદરાબાદનો નિઝામઉલમુલ્ક ઈ. સ. ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો. ત્યારે લાં પણ નિઝામઉલમુલ્કનો છોકરો નાસિરજંગ અને છોકરીનો છોકરો મુઝફરજંગ ગાદીને માટે લડવા લાગ્યા. ચંદાસાહેબે મુઝફરજંગને ફ્રેંચોની મદદ મેળવી આપી. ત્યારે અંગ્રેજોએ નાસિરજંગનો પક્ષ લીધો.

અંબૂરની લડાઈ (૧૭૪૯):—ચંદાસાહેબ અને મુઝફરજંગ ફ્રેંચ સેનાપતિ યુસીની સહાય લઈ કર્ણાટકપર ચઢી ગયા. અન્વરૂદ્દીન સાથે અંબૂર આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં અન્વરૂદ્દીનની હાર થઈ. અને તે લડાઈમાં માર્યો ગયો. ત્યારે તેનો છોકરો મહંમદઅલી નાસીને ત્રિચિનાપલી ગયો અને લાંથી તેણે અંગ્રેજોની કુમક માગી. લગભગ આખો કર્ણાટક પ્રાંત ચંદાસાહેબના હાથમાં ગયો.

અંગ્રેજો તાંબેરના રાજ્યની ખટપટમાં પડેલા હોવાથી તેઓ મહંમદઅલીને વખતસર મદદ મોકલી શક્યા નહિ. પણ મહંમદઅલી તરફથી ધણો આગ્રહ થવાથી થોડુંક સૈન્ય તેમણે રવાના કર્યું. દરમ્યાન મુઝફરજંગ અને ચંદાસાહેબ આર્કાટ ગયા. લાં ચંદાસાહેબને આર્કાટનો નવાબ અને મુઝફરજંગને હૈદરાબાદનો નિઝામ બહાર કરવામાં આવ્યા. લાંથી તેઓ બંને પૉંડિચરી દુષ્ટેની મુલાકાતે ગયા. દુષ્ટેએ તેમને એક મોટું સૈન્ય આપી મહંમદઅલીને તાબે કરવા તાબડોતોય ત્રિચિનાપલી રવાના કર્યા. ત્રિચિનાપલી સર કરી એકદમ નાસિરજંગપર ચઢી જવું એવો દુષ્ટેનો વિચાર હતો. પણ

તાંજોરના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરતાં ધણો વખત નીકળી જવાથી નાસિરજંગ પોતાના બચાવ માટે સૈન્યનો જમાવ કરી શક્યો અને તેથી દુષ્કે પોતાની બાજુમાં ફાળ્યો નહિ.

મુઝફરજંગની હાર:—આમ વખત નીકળી જવાથી અંગ્રેજ સર-દાર મેજર લૉરેન્સ એક સૈન્ય લઈ નાસિરજંગને જઈ મળ્યો. પછી તે બંને મુઝફરજંગ અને ચંદાસાહેબ સામે લડવા નીકળી પડ્યા. આ વખતે ફ્રેંચ સૈન્યમાં બેદિલી ઉત્પન્ન થવાને લીધે મુઝફરજંગ શત્રુના હાથમાં આવ્યો, એટલે નિરાશ થઈ ચંદાસાહેબ નાઠો અને દુષ્કેપાસે પૉંડિચરી ગયો.

નાસિરજંગનો વધ:—ત્યારપછી નાસિરજંગ આર્કાટ જઈ રહ્યો. દુષ્કે માટે મામલો ધણો વિકટ થઈ પડ્યો હતો, તોપણ શુદ્ધિ અને કુનેહથી તેણે સંકટમાંથી માર્ગ કાઢ્યો. એક તરફથી નાસિરજંગ સાથે સલાહ માટે વાટા-ઘાટ શરૂ કરી બીજી તરફ ફ્રેંચ લશ્કર મોકલી તેણે મછલીપટ્ટણ અને જિજી સર કરી લીધાં. પછી તેણે અપાટાબંધ ફ્રેંચ લશ્કર નાસિરજંગ સામે રવાના કરી દીધું. પણ એટલામાં કડાપ્પાના નવાબે ઈ. સ. ૧૭૫૦ ના ડિસેમ્બરમાં નાસિરજંગનું ખૂન કર્યું. નાસિરજંગના ખૂન પછી મુઝફરજંગ છૂટો થયો. છૂટો થઈ મુઝફરજંગ પૉંડિચરી ગયો અને તેણે અખિશસ બદલ ફ્રેંચોને ધણો મુલક આપ્યો અને દુષ્કેને એક મોટી જગીર આપી.

સલાબતજંગને રાજ્યપ્રાપ્તિ:—ત્યારપછી ઈ. સ. ૧૭૫૧ ના જાન્યુ-આરીમાં ફ્રેંચ સેનાપતિ યુસીને સાથે લઈ મુઝફરજંગ હૈદરાબાદ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં કડાપ્પાના નવાબના ફિતુરી લોકોએ મુઝફરજંગને મારી નાખ્યો. યુસી સિપાઈ બચ્યો હતો, તેમજ તે એક કુશળ મુત્સદ્દી પણ હતો. નિઝામઉલમુલ્કનો ત્રીજો છોકરો સલાબતજંગ સૈન્યમાં તેની સાથેજ હતો. તેને તેણે હૈદરાબાદ લઈ જઈ ગાદીપર બેસાડ્યો. યુસી હૈદરાબાદમાં સાતવર્ષ રહ્યો અને તેણે નિઝામના દરબારમાં ફ્રેંચોનો પગદંડો મજબૂત કર્યો. સલાબતજંગે મદદના ખર્ચ પેટે ફ્રેંચોને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત કાઢી આપ્યો. આ પ્રમાણે દુષ્કે પોતાના કાવાદવામાં ફાળ્યો અને પોતાની ફત્તેહની ચાદગીરી કાયમ રાખવા માટે જે સ્થળે નાસિરજંગનું ખૂન થયું હતું તે સ્થળે તેણે એક શહેર વસાવ્યું અને તેનું નામ દુષ્કેફતેહઆબાદ રાખ્યું.

પ્રકરણ ૬ કું.

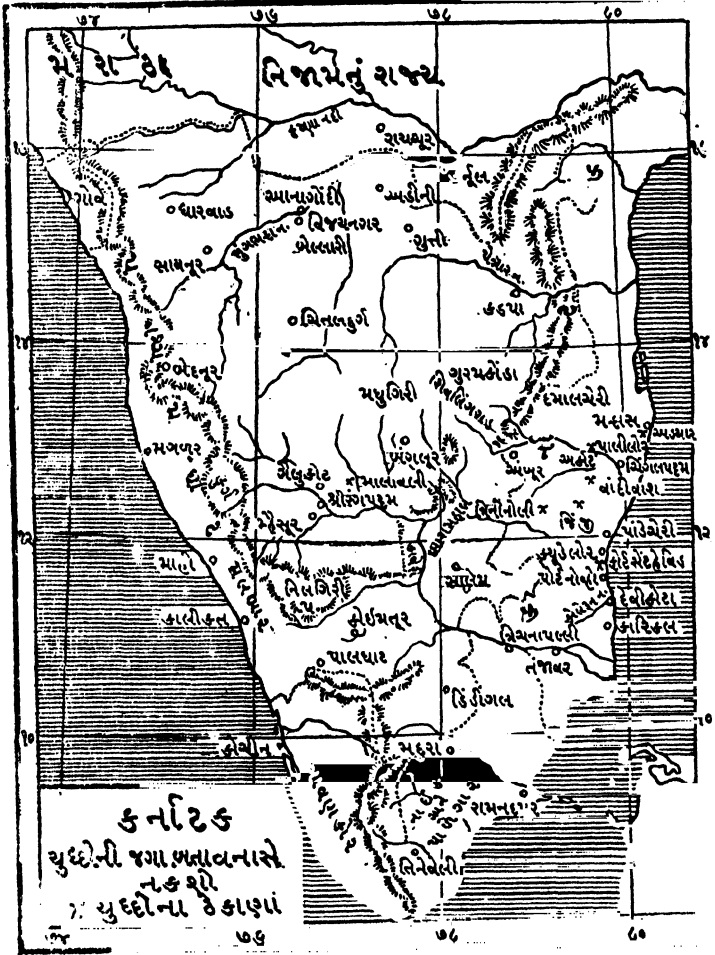
આર્કાટ અને ત્રિચિનાપલીના ઘેરા.

કલાઈવની યુક્તિ:—બુસી હૈદરાબાદમાં મુકામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ચંદાસાહેબ ત્રિચિનાપલીને ઘેરા ધાલી ત્યાં પહોંચ્યો હતો. આ વખતે મદ્રાસમાં સૌંડર્સ નામે અંગ્રેજ ગવર્નર હતો. તેણે વિચાર્યું કે જો ત્રિચિનાપલી પડશે તો આખો કર્ણાટક પ્રાંત ફ્રેન્ચના કબજામાં જશે. તેથી તેણે મહંમદઅલીને મદદ મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. આ વખતે સૌંડર્સ પાસે કલાઈવ નામનો એક લશ્કરી આધિકારી હતો. આ કલાઈવ પ્રથમ મુઠ્ઠી કારકુન હતો. પણ કર્ણાટકના પહેલા વિગ્રહ વખતે તેણે કલમ છોડી તરવાર હાથમાં લીધી હતી. અને બુદ્ધેન્દ્રે પ્રસંગે બહાદુરી બતાવી તે કેપ્ટનની પદવીએ ચઢ્યો હતો. તેણે સૌંડર્સને એક યુક્તિ બતાવી. તેણે કહ્યું કે ચંદાસાહેબની રાજ્ય-ધાની આર્કાટપર એકદમ હલો લઈ જઈ તે કબજો કરીશું તો તે પાછી લેવા ચંદાસાહેબ ત્રિચિનાપલી છોડી આર્કાટ આવશે, એટલે ત્રિચિનાપલીનો ઘેરા ઉઠશે અને મહંમદઅલી આપોઆપ છૂટશે. એ યુક્તિ ગવર્નરને પસંદ પડી. એ કામ તેણે કેપ્ટન કલાઈવને જ સોંપ્યું. કલાઈવ બસો અંગ્રેજ અને ત્રણસો દેશી સિપાઈનું સૈન્ય લઈ મદ્રાસથી આર્કાટ ગયો અને તે તેણે એકદમ જીતી લીધું.

આર્કાટનો ઘેરા (૧૭૫૧):—આર્કાટ કલાઈવે કબજો કર્યાની ખબર ચંદાસાહેબને પડી કે તરત તેણે પોતાના છોકરા રાજસાહેબને મોકલું સૈન્ય આપી આર્કાટ પાછું લેવા મોકલી દીધો. રાજસાહેબે આવી આર્કાટને ઘેરા ધાલ્યો. કલાઈવનું સૈન્ય ધણું નાનું હતું. પણ કલાઈવપર સૈનિકાની પૂર્ણ નિષ્ઠા હતી. તેથી તેઓ બહાદુરીથી લડ્યા. ઘેરા ત્રેપન દિવસ ચાલ્યો. કલાઈવનું પરાક્રમ જોઈને મરાઠા સરદાર મુરારિરાવ ધોરપડે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી કલાઈવની કુમંત્રે આવ્યો. આર્કાટ સર થતું નથી એમ જોઈને છેવટે રાજસાહેબ ઘેરા ઉઠાવી ચાલી ગયો.

અર્ણવી અને કાવેરીપાકની લડાઈ:—હવે મદ્રાસથી કલાઈવને નવા લશ્કરની મદદ આવી મળી. એટલે તાબડોતોબ તેણે રાજસાહેબની પૂઠ પકડી તેને અર્ણવી આગળ પકડી પાડ્યો. અર્ણવી આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં રાજ-

(૧૬૧)

સાહેબની હાર થઈ અને તેનો સધળો લશ્કરી અસ્થાન કલાઈવિના હાથમાં આવ્યો. ત્યારપછી કલાઈવે કાંજીવરમ શહેર કબ્જે કર્યું. કલાઈવિની આ ફત્તેહના સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબનાં હાંન ગમડી ગયા. અને તેથી ત્રિચિનાપલીનો ઘેરા ઢીલો પડ્યો. રાજાસાહેબ અર્જુની લડાઈમાં હારી નાઠો. પણ તે મદ્રાસ તરફ ગયો. કલાઈવે તેની પૂઠેજ હતો. તેણે રાજાસાહેબને કાવેરીપાક આગળ પકડી પાડ્યો. ત્યાં લડાઈ થઈ. તેમાં રાજાસાહેબની પાછી હાર થઈ. ત્યારપછી કલાઈવે દુપ્લેફતેહઆબાદ શહેરને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યું.

ચંદાસાહેબનો અંત:—હજી ત્રિચિનાપલીનો ઘેરા તો ચાલુજ હતો. રાજાસાહેબને હરાવી નસાડી મૂક્યા પછી અંગ્રેજ સરદારો લૉરેન્સ અને કલાઈવે ત્રિચિનાપલીનો છુટકારો કરવા મદ્રાસથી ઉપજ્યા. ત્યાં જઈ તેમણે ચંદાસાહેબપર હુમલો કર્યો. પાંડિચરીથી દુપ્લેએ પણ ફેટલુંક ફ્રેંચ સૈન્ય ચંદાસાહેબની મદદે મોકલ્યું. પણ અંગ્રેજોને જોર વિશેષ જોઈ ચંદાસાહેબ ત્રિચિનાપલીથી નાઠો. તાંજોરે જઈ તેણે ત્યાંના મરાઠા રાજાનો આશ્રય માગ્યો. પણ આશ્રય આપવાને બદલે તે રાજાએ ચંદાસાહેબનો વધ કર્યો.

ત્રિચિનાપલીનો બીજો ઘેરા:—આમ ચંદાસાહેબનો વધ થયો તોપણ તેથી દુપ્લે કંઈ નિરાશ થયો નહિ. તેણે નવું સૈન્ય ઉભું કરી યુદ્ધની પુનઃ તૈયારી કરી. આ વખતે પણ મેજર લૉરેન્સે બાહુર આગળ ફ્રેંચોનો પાછો પરાભવ કર્યો. અંગ્રેજોની આમ જીત થતી જોઈ મરાઠા સરદાર મુરારિરાવે અને મહેસૂરના રાજાએ દુપ્લેને સહાય કરી. તેમની મદદથી દુપ્લેએ ત્રિચિનાપલીને ફરીથી ઘેરા બાંધ્યો (૧૭૫૩). આ ઘેરા ઈ. સ. ૧૭૫૪ સુધી ચાલ્યો. ત્રિચિનાપલી જલદીથી ન પડવાથી દુપ્લેનો મનોરથ સફળ થયો નહિ.

પાંડિચરીની સલાહ (૧૭૫૫):—ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઆ કંપનીના બચવસાપકોને દુપ્લેની આજીની ખબર ન હોવાથી તેઓ અધીરા થયા. લડાઈ લંબાયાથી ખર્ચ ધણો થઈ ગયો હતો અને વેપારમાં પણ ધણું નુકસાન થતું હતું. તેથી દુપ્લેની જગાએ ગોદેહ નામના અમલદારને તેઓએ પાંડિચરીનો ગવર્નર નીમી મોકલ્યો. તેણે પાંડિચરી આવતાંજ અંગ્રેજો સાથે

સલાહ કરી. સલાહની શરતો એવી હતી કે અંગ્રેજોએ કે ફ્રેંચોએ દેશી રાજ-
ઓની લડાઈઓમાં વચ્ચે પડવું નહિ, ઉત્તર સરકાર પ્રાંત ફ્રેંચોએ રાખવો,
અને તેઓએ મહંમદઅલીને કણ્ઠાટકના નવાબ તરીકે કબૂલ રાખવો.

દુપ્હેની રાજ્યનીતિ:—આ ઉપરથી નિરાશ થઈ દુપ્હે ફ્રાન્સ પાછો
ગયો, અને ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં મરણ પામ્યો. ચંદ્રનગરના ગવર્નર તરીકે
તેણે દસ વર્ષ સાફ કામકાજ કર્યું હતું અને વેપારની વૃદ્ધિ કરી હતી. પછી
પૉંડિચરીના ગવર્નર નીમાયા પછી તેને તેની રાજ્યદારી શુદ્ધિ લડાવવાનો
સારો અવસર સાંપડ્યો. પોતાના દેશનું હિત સાધવા માટે તેણે દેશી રાજ્યો
સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધ્યો હતો. પોતે મોટા વૈભવ અને કાંકમાઈથી રહેતો,
તેથી દેશીઓના મનપર સારી છાપ પડતી. પોતાના દેશના ફાયદા માટે
પોતાનું સઘળું દ્રવ્ય ખચ્ચી નાંખવામાં તેણે પાછી પાની કરી નહિ. દેશી
કવાયદી સૈન્યો ઉભાં કરી હિંદુસ્થાનમાં રાજસત્તા સ્થાપવાનો ઉપક્રમ પ્રથમ
તેણે જ શરૂ કર્યો હતો. ફ્રેંચ કંપનીના ડાઈરેક્ટરોએ ઉતાવળ કરી દુપ્હેને
અરતરફ ન કર્યો હોત તો કદાચ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ બુદ્ધો લખાત.

પ્રકરણ ૭ મું.

કણ્ઠાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ. (૧૭૫૮-૧૭૬૧).

કલાઈવની કલકત્તે નીમણૂક:—ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડના
ગવર્નર તરીકે કલાઈવ હિંદુસ્તાન પાછો આવ્યો. તેની સાથે વૉટસન
નોક્રાસેનાપતિ થઈને આવ્યો. તે મદ્રાસ તરફ જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં
નાનાસાહેબ પેશ્વાના કહેવાથી તેમણે અગ્રિના વિજયદુર્ગ થાણાપર હલો કરી
તે થાણું કબજે કરી લીધું. આથી અગ્રિની દરીઆઈ સત્તા નષ્ટ થઈ. એટલે
આખો માંગલોરનો કિનારો અંગ્રેજ વેપાર માટે મોકળો થયો. ત્યાંથી
કલાઈવ મદ્રાસ ગયો. ત્યાં બંગાળના નવાબે કલકત્તા જતી લેવાની ખચ્ચ
કલાઈવે સાંભળી. એટલે તે મદ્રાસથી કલકત્તે જવા નીકળી પડ્યો. ત્યાં તે
ત્રણ વર્ષ રહ્યો. તે દરમ્યાન આખા બંગાળમાં તેણે અંગ્રેજ સત્તા બેસાડી.
એટલામાં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થવાની ખચ્ચ

આવી. તેથી કર્ણાટકમાં પણ તેઓ લડવા લાગ્યા. એને કર્ણાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ કહે છે.

લાલીનો બૂલબરેલો કારભાર:—ઈ. સ. ૧૭૫૮ ના એપ્રિલમાં ફ્રેંચ સેનાપતિ લાલી એક મોટું તરી અને ખુશ્કાનું સૈન્ય લઈ ફ્રાન્સથી આવ્યો. પૉંડિચરી પહોંચતાં વાર તેણે અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. ફોર્ટસેન્ટ ડેવિડપર હુમલો કરી ત્યાં તેણે ધણું નુકસાન કર્યું. લાલીને કર્ણાટકમાંની પરિસ્થિતિ વિષે પૂરતું જ્ઞાન નહોતું. તેના ધમપછાડથી ઉલટું તેણે પોતાના પક્ષને ધણું નુકસાન કર્યું. હૈદરાબાદમાં યુસીનો લાગવગ સારો જામ્યો હતો. તેથી યુસી ત્યાંજ રહે તે ફ્રેંચો માટે લાભકારક હતું. પણ લાલીએ તેને સાથી પૉંડિચરી બોલાવી લીધો. લડાઈનો ખરચ ઉભો કરવા માટે લાલીએ તાંજોરના રાજાપર ચઢાઈ કરી, પણ તેથી તેને ફાયદો ન થતાં ઉલટું નુકસાન થયું. એથી તો તાંજોરના રાજાની શુભ લાગણી ફ્રેંચોએ ખોઈ. પછી આ અરસામાં ફ્રેંચ નૌકાપતિ હિંદુસ્થાનથી ચાલી ગયો. તેથી દરીઆઈ બળની દૃષ્ટિએ ફ્રેંચો નબળા પડી ગયા. આવી પરિસ્થિતિમાં લાલીએ લડાઈની શરૂઆત કરી. યુસીને સાથે લઈ તે મદ્રાસપર ચઢી ગયો. અને તેણે તેને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંના અંગ્રેજોએ બહાદુરીથી બે મહિના સુધી ટકાવ કર્યો. એ અરસામાં ઇંગ્લંડથી એક નૌકાસૈન્ય આવી પહોંચ્યું. એટલે લાલી મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવી પૉંડિચરી ચાલી ગયો. દરમ્યાન યુસી હૈદરાબાદથી પૉંડિચરી ગયો છે એવી ખબર પડતાં કલાખવે કલકત્તેથી એક સૈન્ય રવાના કર્યું. તેણે ઉત્તર સરકાર પ્રાંત તાબે કરી લીધો. ત્યારપછી કલાખવે અનુભવી સેનાપતિ સર આયર ફૂટેને કર્ણાટક મોકલ્યો.

વાંદીવાશની લડાઈ (૧૭૬૦):—આયર ફૂટે કર્ણાટકમાં આવતાં વાર વાંદિવાશ શહેર કબજે કરી લીધું. તે પાછું લેવા લાલી અને યુસીએ વાંદિવાશ પર ચઢાઈ કરી. ત્યાં આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેંચોની હાર થઈ. એ લડાઈમાં યુસીનો ઘોડો જખમી થવાથી યુસી અંગ્રેજોના હાથમાં સપડાઈ ગયો. લાલી ત્યાંથી નાસી પૉંડિચરી પાછો ગયો. અંગ્રેજો તેની પાછળ પડ્યા. ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં લાલીને પૉંડિચરી પણ અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરવું પડ્યું. બંગાળામાંનું ચંદ્રનગરનું ફ્રેંચ શાણું અત્યાર અગાઉ કલાખવે જીતી લીધું હતું.

આવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલ્લી ક્રાન્સ પાછો ગયો. લાં ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં તેને દેહાત શિક્ષા કરવામાં આવી.

વાંદિવાશની લડાઈનું પરિણામ:—ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે સલાહ થઈ ત્યારે તે સલાહની શરતો પ્રમાણે પૉંડિચરી શહેર ફ્રેંચોને પાછું મળ્યું. આખરે મહંમદઅલી કર્ણાટકના નવાબ તરીકે કબૂલ થયો. નિઝામના દરબારમાંથી ફ્રેંચોનો પગ નીકળી ગયો. ઉત્તર સરકાર પ્રાંત અંગ્રેજોને મળ્યો. તેથી મદ્રાસ અને બંગાળના બ્રિટિશ પ્રાંતો લગોલગ થયા. ફ્રેંચ સત્તાનો લોપ થયો તેથી ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વિસરજન કરવામાં આવી.

જયપરાજયનાં કારણો:—અંગ્રેજો વેપારમાં જ્યાં જ્યાં કરતા તેથી તેમનો ખજાનો તર ને તર રહેતો. મુલક જીતતા તેમાં રાજકીય બાબત કરતાં વેપારપર તેઓ વધારે ધ્યાન આપતા. ફ્રેંચોનું લક્ષ વેપાર કરતાં રાજકીય બાબતપર વધારે હતું. તેથી તેમને પૈસાની તંગી વારંવાર પડતી. એ તંગીને લીધે તેઓ રાજ્યપ્રકરણમાં પણ ફાળ્યા નહિ. અંગ્રેજ કંપની વેપારને લીધે સદ્દર હોવાથી વિલાયતની સરકાર તેમના કામકાજમાં હાથ ધાલતી નહિ. ફ્રેંચ કંપની દેવાળીઆ હોવાથી ફ્રેંચ સરકારને વારંવાર વચ્ચે પડતું પડતું. વળી ફ્રેંચ સરકારને યુરોપની રાજકીય ભાંજગડમાં હંમેશાં ગૂંથાઈ રહેવું પડતું તેથી ફ્રેંચ કંપનીને જોઈએ તેટલી મદદ તે આપી શકતી નહિ. ઇંગ્લંડનું નૌકાબળ વિશેષ હોવાથી અને તેથી અંગ્રેજ કંપનીને વારંવાર ઇંગ્લંડથી મદદ મળતી રહેવાથી ફ્રેંચોનું એકલું જમીનપરતું બળ તેઓ સામે ટકી શક્યું નહિ.

પ્રકરણ ૮ મું.

બંગાળમાં ભાંગફોડ.

નવાબ અલિવર્દીખાન (૧૭૪૧-૧૭૫૬):—ઈ. સ. ૧૭૪૧ ની સાલથી બંગાળનો સૂબેદાર અલિવર્દીખાન હતો. આગળ જતાં તે બંગાળ

જાનો નવાખ થઈ પડી દિલ્લીથી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યો. તેનો દોર બારે હોવાથી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો એકએકની સાથે લડી શકતા નહિ. અલિવર્દીખાને એ બંને પ્રજાને અંગાળામાં પ્રયત્ન થવા દીધી નહિ. પણ તેમના વેપારમાંથી જોટલો ફાયદો લેવાય તેટલો તે લઈ લેતો. અંગાળાના ધણાખરા વેપારીઓ હિંદુ હતા. તેમને અંગ્રેજો સાથે સારો નાતો હતો. નવાખ તરફ તેઓને ઝાઝો પ્રેમ નહોતો.

સિરાજઉદ્દૌલા : અંગ્રેજો સાથે ટંટો :—૧૭૫૬ માં મરણ પામ્યો. ત્યારે તેનો પૌત્ર સિરાજઉદ્દૌલા અંગાળાની ગાદી પર બેઠો. તે તરુણ અને ખીન અનુભવી હતો. અને અંગ્રેજોને ધણું ધિક્કારતો હતો. અલિવર્દીખાને તેને ખાસ શિખામણુ દીધી હતી કે અંગ્રેજોના કામમાં વચ્ચે આવવું નહિ. પણ તે શિખામણુ તેણે માની નહિ અને અંગ્રેજો સાથે ટંટો કર્યો. અલિવર્દીખાન મરણ પામ્યો તે અરસામાં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. ત્યારે પોતાની કોઠીના રક્ષણાથ કલકત્તાના અંગ્રેજ ગવર્નર ફ્રેંચે સિરાજઉદ્દૌલાની પરવાનગી વગર કલકત્તાના કિલ્લા ફોર્ટ સેન્ટ વિલિઅમનું સમારકામ કરવા માંડ્યું. એજ અરસામાં ડાકામાં નવાબે એક શ્રીમંત હિંદુને બંદીખાને નાંખ્યો હતો. તેનો ઊકરો કિસનદાસ પોતાની સઘળી દોલત લઈ કલકત્તે અંગ્રેજોના રક્ષણમાં ગયો. ત્યારે સિરાજઉદ્દૌલાએ કિલ્લાનું સમારકામ બંધ કરવાનું અને કિસનદાસને સ્વાધીન કરવાનું ફરમાન ફ્રેંચ પર મોકલ્યું. ફ્રેંચે એ ફરમાનને ગણકાર્યું નહિ. એટલે સિરાજઉદ્દૌલા કલકત્તા પર ચઢાઈ લઈ ગયો.

કલકત્તા પર ચઢાઈ :—સિરાજઉદ્દૌલાનું પાટનગર મુર્શિદાબાદ હતું. તેની પાસેજ કાસિમબઝારમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી. તે સિરાજે કબજો કરી લીધી અને પછી તે કલકત્તા પર ચઢી ગયો. કલકત્તાની કિલ્લેબંદી સારી ન હોવાને લીધે ગવર્નર ફ્રેંચ અને ધણાખરા અંગ્રેજો સાંથી નીકળી નાઠા. સિરાજે કલકત્તાને ઘેરો ઘાલ્યો અને ત્રણ દિવસમાં કલકત્તા સર કર્યું.

કલાઈવનું આગમન :—કલકત્તા સિરાજઉદ્દૌલાના હાથમાં ગયું તેજ અરસામાં કલાઈવ અને વૉટસન તરતનાજ મદ્રાસ આવ્યા હતા. કલકત્તાના મુકદ્દમાની ખબર સાંભળતાંજ તેઓ એ હજાર સૈનિકો લઈને મદ્રાસથી

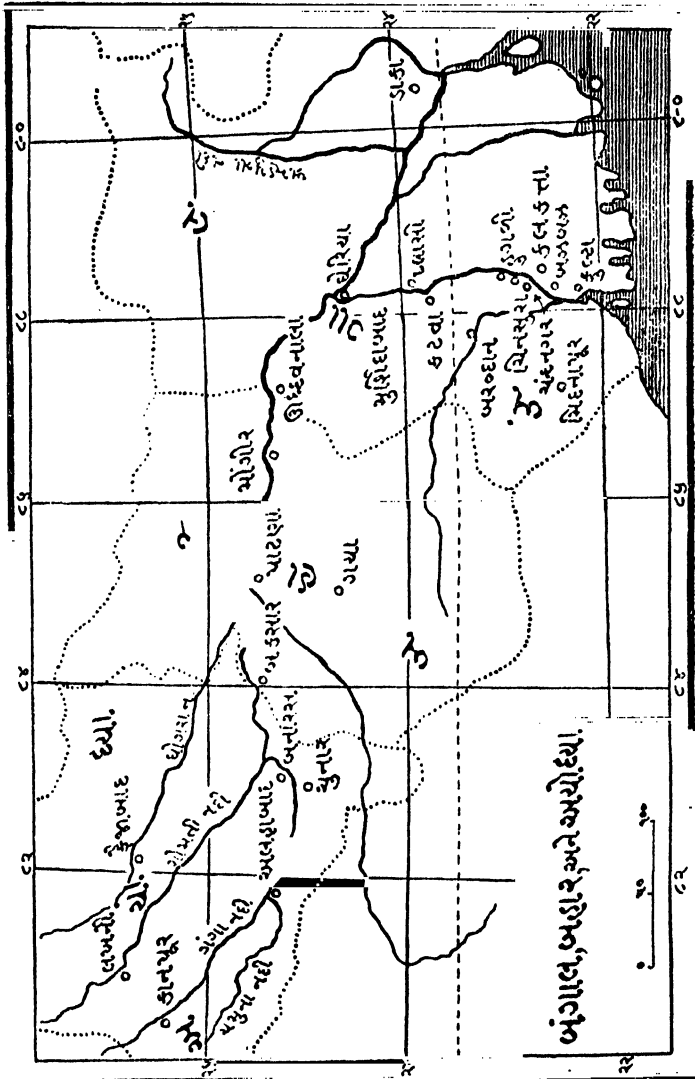
નીકળી પડ્યા. ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના જન્યુઆરીમાં કલકત્તા પર હુમલો કરી તેઓએ તે પાછું જીતી લીધું. વૉટસન ગવર્નરનું કામ કરવા લાગ્યો. આ ક્ષાધિઓથી બંગાળાનો વેપાર મંદ પડી ગયો હતો તેથી નવાબને જકાતની ઉપજ પણ કમી થઈ. તેથી તેણે એક તરફથી અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવાના સંદેશા શરૂ કર્યા અને બીજી તરફથી તે હૈદરાબાદમાં રહેલા છુસી સાથે અંગ્રેજો સામે કાવતરું કરવા લાગ્યો. આ કાવતરાંની ખબર પડતાં જ ક્ષાધિવે ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર જીતી લીધું.

નવાબ વિરુદ્ધ કાવતરું:—સિરાજઉદ્દૌલા પ્રજાને પણ ઘણો અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો. તેથી તેની સામે એક મોટું કાવતરું રચવામાં આવ્યું. આ કાવતરાંમાં અલિવર્દીખાનનો સાળો મિરજાફર જે સિરાજઉદ્દૌલાનો સેનાપતિ હતો તે પણ સામેલ થયો. ક્ષાધિવે પણ એક તરફ નવાબ સાથે સલાહના સંદેશા ચલાવતો હતો અને બીજી તરફ અમિયંદ નામના એક વેપારી મારફત મિરજાફર સાથે કાવતરાં સંબંધે સંદેશા ચલાવતો હતો. કાવતરું ખરિપકવ થયું ત્યારે અમિયંદે ત્રીસ લાખ રૂપિયાની માગણી કરી, અને એટલા રૂપિયા જો ન મળે તો નવાબ આગળ કાવતરું ફેડી દેવાની ધમકી આપી. ક્ષાધિવે છુઆધમાં અમિયંદથી ગાંજ્યો જાય એવો ન હતો. તેણે અમિયંદની માગણી કબૂલ રાખી. ક્ષાધિવે જો દસ્તાવેજ બનાવ્યા. તેમાંનો એક બનાવટી હતો. એ બનાવટી દસ્તાવેજમાં અમિયંદને ત્રીસ લાખ રૂપિયા આપવાની બાબત લખી હતી. એ દસ્તાવેજ પર ક્ષાધિવે પોતાને હાથે ગવર્નર વૉટસનની સહી કરી અમિયંદને આપ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના.

પ્લાસીની લડાઈ (૧૭૫૭):—આટલી તૈયારી થયા પછી ક્ષાધિવે ફ્રેંચો સાથે કારસ્થાન કરવા માટે નવાબ પાસે જવાબ માગ્યો. નવાબ ક્ષાધિવનો હેતુ સમજી જઈ મુશ્કિલાબાદમાંથી સૈન્ય સાથે નીકળી પડ્યો અને ગંગાને પૂર્વ કાંઠે પ્લાસીના મેદાન પાસે આવી ઉભો. ક્ષાધિવે પણ પોતાનું સૈન્ય

હાઈ તે ઠેકાણે જઈ પહોંચ્યો. પ્લાસીના મેદાનમાં બંને સૈન્યો સામસામા આવી ઉભાં. નવાબનું સૈન્ય ઘણું મોટું હતું. કાવતરાંના સંકેત પ્રમાણે મિરજાદર અંગ્રેજોને આવી મળ્યો નહિ, ભારે ક્લાઈવ ચિતામાં પડ્યો. ક્લાઈવ સ્વસ્થપણે વિચાર કરી સર આચર ફૂટ વગેરે અધિકારીઓના મત વિરુદ્ધ જઈ લડાઈ કરવાના ઠરાવ પર આવ્યો.

નવાબ પાસે પચાસ હજાર સૈનિકો હતા, પણ તે સધળા બેદિલ હતા. અંગ્રેજોનું સૈન્ય માત્ર ત્રણ હજારનું હતું. સવારથીજ લડાઈ શરૂ થઈ. નવાબના લશ્કરમાં જેટલા ફ્રેંચ લોકો હતા તેટલાજ બહાદુરીથી લડ્યા. બીજા સૈનિકોએ કંઈ વિશેષ કામ કર્યું નહિ. એટલે હાર નક્કી બાણી સિરાજઉદ્દૌલા રણુમાંથી નાસી મુશ્કિદાબાદ ગયો. ભારે આચર ફૂટે એક બબરા હાલો કરી નવાબના લશ્કરને ખાખાવીખી કરી નાંખ્યું.

મિરજાદરની સ્થાપના:—લડાઈ પતી ગયા પછી ક્લાઈવ મિરજાદરને હાઈ મુશ્કિદાબાદ ગયો. ભાં જઈ તેણે નવાબ તરીકે મિરજાદરની દુવાઈ ફેરવી. ક્લાઈવના આવતા પહેલાંજ સિરાજ વેષ બદલી પટણા તરફ નાસી ગયો હતો. ત્યાં જતાં તે એકાદ ફકીરના હાથમાં સપડાયો. તેણે તેને મિરજાદર પાસે મોકલી દીધો. મિરજાદરના છોકરા મીરને તેનો વધ કર્યો.

મિરજાદર નવાબ થયો એટલે અમિચંદે ત્રીસ લાખ રૂપીઆની ઠરેલી રકમની માગણી કરી. કરારનો દસ્તાવેજ બનાવટી છે એમ બાણતાંજ નિરાશાથી તે ગાંડો થઈ ગયો.

રાજકીય સત્તા સ્થાપવા માટે પ્રત્યક્ષપણે અંગ્રેજોની આ પહેલી લડાઈ હતી. આ લડાઈ પછી બંગાળામાં અંગ્રેજ અધિકાર ચાલવા લાગ્યો. અને તેથીજ કલ્ચાટકના ત્રીજા યુદ્ધ વખતે બંગાળાથી લશ્કરી મદદ મોકલી શકાઈ હતી. બંગાળા પ્રાંતને દરીઓ લાગેલો હોવાથી વેપારમાં પણ અંગ્રેજોની ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. પ્લાસીની લડાઈમાં થયેલી જીતના જોર પરજ અંગ્રેજો વાંદિવાની લડાઈ જીત્યા હતા અને આખો કલ્ચાટક હસ્તગત કરી શક્યા હતા. આજ અરસામાં અહંમદશાહ અબદલીએ મોગલો અને મરાઠાઓને હલકા કર્યાંથી બંગાળા અને કલ્ચાટકમાં અંગ્રેજો પગભર થઈ પોતાની સત્તા વધારી શક્યા.

મિરજાફરનું ઘોડાળપણું:—મિરજાફરે કંપનીને ‘ચોવીસ પરગણાં’ નામના જિલ્લાની જમીનદારી આપી. કલાધવ વગેરે ખીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓને મોટી મોટી બખ્શિશો આપી. કલાધવને પોતાને ચોવીસ લાખ રૂપિયા મળ્યા. આથી મિરજાફરનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો અને તેથી રાજકારભારમાં પહેલાંની માફકજ અડચણો ઊભી રહી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મિરજાફરની કારકિર્દી (૧૭૫૮—૧૭૬૧).

પટણા પર સ્વારી:—મિરજાફર બંગાળનો નવાબ થયો તે વાત અથોધ્યાના નવાબ શુજાઉદ્દૌલાને અને દિલ્હીના શાહઆલમને ગમી નહિ. તેમણે બહાર પ્રાંતપર સ્વારી કરી પટણા પર હુમલો કર્યો. તેમની સામે પટણાના થાણુદાર રામનારાયણે પટણાનો બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. રામનારાયણ પટણાનો બચાવ કરતો હતો ત્યારે કલાધવે કંઈ આગસુ થઈ ખેસી રહ્યો નહોતો. તેણે મિરજાફર પાસે મોટી રકમ અપાવી શાહઆલમને ફેરવો. શાહઆલમ શુજાઉદ્દૌલાના પક્ષમાંથી ખસી ગયો. એટલે શુજાઉદ્દૌલાને પાછા જવું પડ્યું. આ સેવાબદલ ‘ચોવીસ પરગણાં’ નાં ગણોત પેટે જે રકમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની નવાબને આપતી હતી તે મિરજાફરે કલાધવને બખ્શિશ આપી.

ડચલોકોની હાર:—કેટલાક સમયપછી અંગ્રેજોની સત્તા મિરજાફરને ખટકવા લાગી. હુગલી નદીને કાંઠે ચિનસુરામાં ડચ લોકોનું થાણું હતું. તેઓની સાથે અંગ્રેજોવિરુદ્ધ મિરજાફર કાવતરું કરવા લાગ્યો. એક ડચ સૈન્ય ચિનસુરા આવ્યું. મિરજાફરના આ કાવતરાંની ખબર થતાંજ કલાધવે કર્નલ ફેડને ચિનસુરા મોકલ્યો. તેણે ડચ લોકોને હરાવી તેમના નૌકાસૈન્યનો નાશ કર્યો. આથી ડચ લોકોની સત્તાનો નાશ થયો અને તેઓનો વેપાર પણ નહિ જેવો રહ્યો.

શુજાઉદ્દૌલા અને શાહઆલમની પાછી હાર:—ખાસીની લડાઈપછી કલાધવે કલકત્તાના ગવર્નર તરીકે ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું. ત્યારપછી

તે ઇંગ્લેન્ડ ગયો. ત્યાં તેની અણુમોલ સેવા બદલ કલાધવિને ધણું માન મળ્યું. તેને 'લૉર્ડ' નો ઉદ્દેશ આપવામાં આવ્યો. કલાધવિના ગયા પછી વાન્સિ-ટાર્ટ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. તેના વખતમાં શુભઉદ્દેશ અને શાહઆલમ પાછી પટણાપર ચઢાઈ કરી. તેઓએ પટણાને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ કર્નલ કોલિઅડ અને મીરને તેમને નસાડી મૂક્યા. ત્યાંથી શાહઆલમ મુશિદાબાદ ગયો. ત્યાં પણ કર્નલ કોલિઅડ આડો આવ્યાથી ત્યાંથી પણ શાહઆલમને પાછા ફરવું પડ્યું. તેણે ફરીથી પટણાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વખતે કૅપ્ટન નૉક્સ નામના સંરદારે ધણું પરાક્રમ કરી શાહઆલમને પાછો કાઢ્યો. આ લડાઈમાં મીરનના શરીરપર વીજળી પડવાથી તેનું મૃત્યુ થયું.

મિરકાસમ નવાબ:—મિરજાદરને દેવું ધણું થઈ ગયું હતું. અંગ્રેજોનું દેવું તે ભરી શકતો નહોતો. સૈન્યને પણ વેળાસર પગાર તે આપી શકતો નહોતો. તેથી તેનું સૈન્ય પણ બેદિલ થયું હતું. અને તે બખેડા કરવા લાગ્યું હતું. તેથી વાન્સિટાર્ટ મુશિદાબાદ ગયો. મિરજાદરને પદ્મજીત કરી તેના જમાઈ મિરકાસમને તેણે નવાબ બનાવ્યો. તે બદલ મિરકાસમે બરદાન, મિદનાપુર અને ચિતગામ કંપનીને આપ્યા. એ ઉપરાંત કંપનીના નોકરોમાં તેણે વીસ લાખ રૂપિયા વહેંચ્યા અને કંપની પાસે જે બાકી લહેણી હતી તે માફ કરી.

નવી પરિસ્થિતિ:—વાન્સિટાર્ટ ગવર્નર તરીકે કંપનીના નોકરોપર કાબૂ રાખી શક્યો નહિ. તેઓ ખાનગી વેપાર કરવા લાગ્યા. એથી કંપનીના વેપારને નુકસાન પહોંચવા માંડ્યું. એ ઉપરાંત તેઓ લાંચ પણ લેતા હતા. અંગ્રેજોનાં આવાં વર્તનથી મિરકાસમ તેમનાપર ચીઢાયો.

કર્ણાટકમાં પણ પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. આર્કાટનો નવાબ મહંમદઅલી વ્યસની અને દેવાળીઓ થઈ ગયો હતો. તેથી તેના રાજ્યમાં કેટલાક અંગ્રેજોએ ધણા ઘોટાળા કરી મૂક્યા હતા. મહેસૂરમાં પણ ઉચલ-પાથલ થઈ રહી હતી. ત્યાંના હિંદુ રાજાનો હૈદર નામનો સેનાપતિ મહેસૂરની ગાદી પચાવી પકડ્યો હતો. તેણે અંગ્રેજ, મરાઠા અને નિઝામ સાથે ટંટા શરૂ કર્યા હતા. આ વખતે દક્ષિણમાં મહંમદઅલી, અંગ્રેજ, મરાઠા, નિઝામ અને હૈદર પોતપોતાની બાજુ ખેલી રહ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

નવાબ મિરકાસમ (૧૭૬૧-૧૭૬૪).

રાજ્યની વ્યવસ્થા:—મિરકાસમ કાર્યદક્ષ રાજકર્તા હતો. તેણે ઠરાવ પ્રમાણે અંગ્રેજ અધિકારીઓને અખિશસો આપી. પણ અંગ્રેજોના કબ્જામાં રહેવા તે તૈયાર નહોતો. તેઓની દખલગીરી ઓછી થાય તે માટે તે પોતાની રાજધાની મુશિદાબાદથી મોંગીર ઉઠાવી ગયો. તેણે રાજ્યખર્ચમાં કાપકૂપ કરી ઉપજ વધારી ખજાનો તરફ કર્યો. રાજ્યના રક્ષણ માટે તેણે જખંડ કવાયદી લશ્કર ઉભું કર્યું, અને મોંગીરમાં તોપો અને દારૂગોળા બનાવવાનું એક કારખાનું ઉભું કર્યું.

પટણાનો થાણદાર રામનારાયણ ધણો શ્રીમંત થઈ ગયો હતો. પટણાનું રક્ષણ કરવામાં કંપનીનાં હિતની સાથે પોતાનું હિત પણ તેણે સાધી લીધું હતું. તેથી મિરકાસમે તેની પાસે પૈસાની માગણી કરી. તે માગણી રામનારાયણે તુરંતકારી કાઢી, તેથી ગુસ્સે થઈ મિરકાસમે તેને દેહાન્ત શિક્ષા કરી.

જકાત માટે ઝગડો:—ધણાં વર્ષ થયાં દેશની અંદરના વેપારમાં કંપનીનો માલ જકાતથી મુક્ત હતો. પણ પ્લાસીની જીત પછી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તા ચાલુ થવાથી કંપનીએ આયાત માલપર પણ જકાત ભરવી બંધ કરી. તેમજ વળી કંપનીના નોકરો દેશી વેપારીઓને લાંચ લઈ જકાતમાશીના કંપનીના સિલ્કાવાળી પાસ આપતા હતા. એથી મિરકાસમને જકાતની ઉપજ ઘણી ઓછી આવતી હતી.

દેશી તેમજ વિદેશી વેપારી પાસે સરખી જકાત લેવાનો હુકમ મિરકાસમે કાઢ્યો. અંગ્રેજ વેપારીઓએ તે હુકમ માન્યો નહિ. ત્યારે મિરકાસમે બધા વેપારીઓની જકાત માફ કરી. આથી કંપનીના નોકરો જે ખાનગી વેપાર કરતા હતા તેઓને નુકસાન જવા લાગ્યું. કેમકે હવે દેશી વેપારીઓની જકાત પણ માફ થઈ, એટલે તેમની હરીફાઈમાં અંગ્રેજ વેપારીઓ ટકી શક્યા નહિ. તેથી ખાનગી વેપાર કરનારા કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો ગુસ્સે થયા. પટણાની કંપનીની વખતના અધિકારી એલિસે પટણાની કિલ્લેબંદી કરી નવાબની સત્તા પટણામાંથી કાઢી નાંખી. આથી ગુસ્સે થઈ મિરકાસમે અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ શરૂ કર્યું.

પટણાનો ઘેરો (૧૭૬૩):—અંગ્રેજોએ મુશિંદાબાદ કબ્જો કર્યું, મિરજીરને બંગાળના નવાખ તરીકે જાહેર કર્યો અને મિરકાસમ સામે લડવા નીકળી પડ્યા. મિરકાસમનું લશ્કર સુમર નામે એક જર્મન સેનાપતિએ તૈયાર કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૭૬૩ માં બંને સૈન્યો ઘેરીઆ આગળ સામસામાં થઈ ગયાં. એ લડાઈમાં અંગ્રેજોના વિજય થયો. મિરકાસમ રાજ્યધાની છોડી નાઠો. નાસી જતાં પહેલાં પકડાયેલા સર્વે કેદીઓની તેણે કતલ કરાવી. સમયે પટણાને ઘેરો ધાલી જતી લીધું, અને લાંના સઘળા અંગ્રેજ સૈનિકોને ઠાર કર્યાં. પછી અંગ્રેજ નવું સૈન્ય આવ્યું ત્યારે મિરકાસમ નાસી શુભ-ઉદ્દૈલા અને શાહઆલમ પાસે ગયો. ત્રણે જણો એકઠા થઈ પટણા પર ચઢી આવ્યા, પણ મેજર કર્નાકે તેમનો પરાજય કર્યો.

બકસારની લડાઈ (૧૭૬૪):—પછી મેજર હેકટર મનરો નામનો સેનાપતિ મુંબઈથી એક સૈન્ય લઈ બંગાળા આવ્યો. સાત હજાર સૈનિકોને સાથે લઈ તે દુશ્મન સામે ગયો. બકસાર આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં અંગ્રેજોની જીત થઈ. આ લડાઈ ધણી ખૂનખાર થઈ હતી. તેમાં અંગ્રેજોના એક હજાર અને સંયુક્ત સૈન્યના ચાર હજાર સૈનિકો માર્યા ગયા. આ લડાઈ પછી શાહ-આલમ પોતાના મિત્રોને છોડી અંગ્રેજોને આવી મળ્યો. મરાઠાઓની મદદથી શુભઉદ્દૈલાએ લડાઈ ચાલુ રાખી. કોરા આગળ ખીજી લડાઈ થઈ. તેમાં પણ અંગ્રેજોએ શુભઉદ્દૈલાને હરાવ્યો. અંગ્રેજોએ યુનાર અને અલાહબાદના કિલ્લા સર કરી લીધા. ત્યારપછી શુભઉદ્દૈલાએ લડાઈનો નાદ છોડી દીધો.

મિરજીરનો અંત:—મિરજીરની ખીજી વખતની કારકિર્દીમાં પરિસ્થિતિ વધારે બગડી ગઈ. એક તો કૃતરાવસ્થામાં તેને રક્તપીતનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. વળી ખીજી વખત તેને મોટાં નજરાણાં અંગ્રેજોને આપવાં પડ્યાં હતાં. તેમજ લડાઈનો ખર્ચ તેને ઉપાડવો પડ્યો હતો, એટલે તેનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો હતો. આ બધી ચિંતાઓને લીધે ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં તે મરણ પામ્યો. ત્યારે તેના છોકરા નઝમઉદ્દૈલાને અંગ્રેજોએ ગાદીપર બેસાડ્યો. નઝમઉદ્દૈલા વ્યસની અને નાલાયક હોવાથી અંગ્રેજો ફાવે તેમ વર્તવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

લૉર્ડ ક્લાઈવની બીજી કારકિર્દી (૧૭૬૫-૧૭૬૭).

કારભારમાં સુધારા:—બંગાળમાં કંપનીનો કારભાર અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો હતો તે થાળે પાડવા કંપની સરકારે ક્લાઈવને બીજી વાર

ક્લાઈવ.

ગવર્નર નીમીતે મોકલ્યો. તેણે આવતાં વારને એક પછી એક સુધારા દાખલ કરવા માંડ્યા. તેણે કંપનીના નોકરોના પગાર વધારી તેમને લાંચ રૂસ્વત લેતા અને ખાનગી વેપાર કરતા બંધ કર્યા. તેથી કંપનીનો વેપાર પાછો ઠીક ચાલવા લાગ્યો.

અલાહાબાદનો કરાર (૧૭૬૫):—વેપાર વ્યવસ્થિત કર્યા પછી ક્લાઈવે રાજ્યપ્રકરણ હાથમાં લીધું. તે અલાહાબાદ ગયો અને ત્યાં શુબહદૌલા અને શાહઆલમને મળ્યો. સાડે વર્ષાસન અને

કેટલોક મુલક મળ્યાવિના શાહઆલમ સ્વસ્થ બેસનાર નથી એમ ક્લાઈવે તરત સમજી ગયો. ક્લાઈવે અલાહાબાદ અને કોરા પ્રાંતો શુબહદૌલા પાસેથી લઈ શાહઆલમને આપ્યા. એ ઉપરાંત બંગાળા, બહાર અને ઓરિસાની ઉપજમાંથી ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવા ક્લાઈવે કબૂલ કર્યું. તે બદલ શાહઆલમે દિલ્હીના પાદશાહ તરીકે 'બંગાળા બહાર અને ઓરિસાની દિવાની' એટલે મહેસૂલ ઉધરાવવાનો હક કંપનીને લખી આપ્યો. શુબહદૌલાનું રાજ્ય તેનીજ પાસે રહેવા દીધું. આ યોજનાને 'અલાહાબાદનો કરાર' કહે છે. આ કરારથી બંગાળાના નવાબની સઘળી રાજકીય અને લશ્કરી સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. અંગ્રેજોએ દરબારી અને ન્યાયકચેરીના ખર્ચ-બદલ વર્ષે ૫૩ લાખ રૂપીઆ નવાબને આપવા કબૂલ કર્યું.

બચાવસંબંધે ટંટા:—છેલ્લા કેટલાક વર્ષે થયાં ઉપરાઉપરી લડાઈઓ થતી રહેવાથી લશ્કરી અધિકારીઓને ખુશ રાખવા માટે બેવડું બચ્ચું.

આપવામાં આવતું હતું. અલાહબાદના કરાર પછી બેવડું ભથ્થું આપવું કંપની સરકારને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. કારણ કે હવે બંગાળામાં સ્થિરતા સ્થપાઈ હતી. તેથી કલાઈવે ભથ્થાનો દર કમી કર્યો. સારે ધણા લશ્કરી અમલદારોએ એકદમ રાજીનામાં આપ્યાં. કલાઈવે રાજીનામાં સ્વીકાર્યા અને તેમની જગ્યાએ નવા અધિકારીઓ નીમ્યા. તેણે તોફાની અધિકારીઓને પકડી શિક્ષા કરી અને લશ્કરમાં પાછી શિસ્ત વ્યવસ્થા દાખલ કરી.

બેહથ્થી રાજ્યવ્યવસ્થા:—કલાઈવે બેહથ્થી રાજ્યવ્યવસ્થા અમલમાં આણી. તેણે બંગાળા અને બહારમાં મહેસૂલ ઉધરાવવાનું કામ હિંદી નાયબ દિવાનોના હાથમાં રાખ્યું. તેઓ મહેસૂલ ઉધરાવે અને કંપનીને સ્વાધીન કરે. રાજ્યના સંરક્ષણનું કામ અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથમાં રાખ્યું. આ પદ્ધતિ ઈ. સ. ૧૭૭૨ સુધી અમલમાં રહી. આગ્રમાં બેહથ્થી બંગાળાના કારભારમાં સુવ્યવસ્થા કરી ઈ. સ. ૧૭૬૭ માં કલાઈવે સ્વદેશ ગયો. તેણે બળવેલા કામકાજથી તેને ધણા શત્રુ થયા હતા. તેઓએ ઇંગ્લંડમાં તેને બહુ હેરાન કર્યો તેથી છેવટે કંટાળી જઈ તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં આપઘાત કર્યો.

ચોખ્ખતા:—કલાઈવે મહાન મુશ્કેલી તેમજ લશ્કરી કામકાજ બળવું હતું. કંપનીનો રાજ્યકારભાર તેણે યોગ્ય દિશાએ વાળ્યો હતો. કંપનીનું હિત સાધવામાં અડીઓપટીને વખતે તેને ગેરવાજબી કામ કરવા પડ્યાં હતાં. અભિયંત્રની બાબતમાં તો તે અનીતિથીજ વર્ત્યો હતો. તેણે નજરાણાં તરીકે મોટી મોટી રકમો સ્વીકારી હતી. મુશ્કેલીમાં તે ગાંભિર્ય અને ધૈર્ય રાખી વર્તતો. હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સત્તાનો ખરેખરો પાયો કલાઈવેજ નાંખ્યો. ઇંગ્લંડની સરકારે કંપનીનો સર્વ રાજકીય અધિકાર પોતાના હાથમાં લેવો એવો કલાઈવેનો અભિપ્રાય હતો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

મહેસૂરનો પહેલો વિગ્રહ. (૧૭૬૭-૧૭૬૯).

ફરવાચેલી પરિસ્થિતિ:—કર્ણાટકનો નવાબ મહંમદઅલી નાલાયક નીવડવાથી તેના રાજ્યમાં પુષ્કળ બખેડા થતા હતા. તે સમયનો મદ્રાસનો

ગવર્નર પણ નાલાયક હતો. નિઝામઅલી પોતાના બાઈ સલાબતખાને મારીને હૈદરાબાદની ગાદીપર બેઠો હતો. ઉત્તર સરકાર પ્રાંત અંગ્રેજોને પાસેથી લઈ લેવાના ઇરાદાથી તેણે અંગ્રેજ લશ્કરને તે પ્રાંતમાં જવાની બંધી કરી. આથી મદ્રાસનો ગવર્નર ડરી ગયો અને ૧૭૬૬ માં નિઝામઅલી સાથે તેણે નવા કોલકરાર કર્યા. આ કરારમાં મદ્રાસના ગવર્નરે હૈદર અને મરાઠા વિરુદ્ધ નિઝામને મદદ કરવાનું અને ઉત્તર સરકાર પ્રાંત માટે વર્ષે સાત લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબૂલ કર્યું. ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં મહેસરના નંદરાજની ગાદી પચાવી પડી હૈદરઅલી મરાઠા અને નિઝામના મુલકમાં બખેડા કરવા લાગ્યો. સારે તેના તરફનો ત્રાસ મટાડવા માટે તેઓએ હૈદર સામે સંપ કર્યો. અને ઉપરના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોને પણ તેમને મદદ કરવી પડી.

હૈદર સાથે લડાઈ: મદ્રાસની સલાહ (૧૭૬૬):—સધળી તૈયારી થઈ રહ્યા પછી મરાઠા, નિઝામ અને અંગ્રેજો હૈદરના રાજ્યપર સ્વારી કરી. હૈદરે ખંડણી આપી મરાઠાને છૂટા પાડી પાછા વાળ્યા, અને નિઝામને તાબે કર્યો. પછી તે એકલા અંગ્રેજ સૈન્યપર ચઢી ગયો. પહેલી લડાઈ ચંગમ આગળ થઈ. અંગ્રેજ સેનાપતિ કર્નલ રિમથે ધણું પરાક્રમ કર્યું. પરંતુ હૈદરનું સૈન્ય મોટું હોવાથી રિમથને પાછા હઠવું પડ્યું. સારપછી ત્રિનોમાલી આગળ બીજી લડાઈ થઈ. રિમથ પાસે લશ્કર થોડું હતું, તોપણ લડવામાં દાવપેચ અને તોપોના જોરથી તેણે નિઝામ અને હૈદરને હરાવ્યા. આ વિગ્રહ ચાલતો હતો સારે બંગાળાથી એક અંગ્રેજ સૈન્યે નિઝામના મુલકપર સ્વારી કરી. આ વાત જાણતાં અને હૈદર સાથે સંગથી પોતાને નુકસાન થશે એ સમજી જઈ નિઝામ, અંગ્રેજસાથે મળી ગયો. ઈ. સ. ૧૭૬૮ માં પોતાના લાભના નવા કરાર કરી તેણે અંગ્રેજો સાથે પાછી દોસ્તી કરી.

દરમ્યાન હૈદરનો છોકરો ટિપુ મદ્રાસપર ચઢી ગયો હતો. પણ હૈદરનો પરાજય થયો છે એમ સાંભળી તે મદ્રાસ આગળથી પાછો ફર્યો અને હૈદરને જઈ મળ્યો. પછી બંનેએ ચંબૂરના કિલ્લાને ઘેરા લીધો. ત્યાંથી પણ કર્નલ રિમથે તેમને હાંકી કાઢ્યા.

વચમાં એક સૈન્ય મુંબઈથી મલબાર કિનારાપર ઉતર્યું. હૈદરે ત્યાં જઈ તે સૈન્યને હરાવી કાઢ્યું. હૈદર મલબાર તરફ ગયો છે જાણી કર્નલ રિમથે બેંગ-

ભોરને ઘેરા ધાલ્યો અને આસપાસનો ધણો મુલક કબજો કરી લીધો. એટલામાં મરાઠા તરફથી પણ હુમલો થવાની ખીક હૈદરને લાગી. એટલે તે અંગ્રેજો સાથે સલાહ કરવા તૈયાર થયો. પણ અંગ્રેજોએ તો લડાઈ ચાલુ જ રાખી. તેથી હૈદર ધણો ચીડાઈ ગયો અને વચમાં આવતો મુલક બાળતો જાળતો છેક મદ્રાસ આગળ આવી ઉભો. મદ્રાસના ગવર્નરે ગભરાઈ જઈ એકદમ હૈદર સાથે સલાહ કરી. આ સલાહ પ્રમાણે બંને પક્ષે પોતે જીતેલો મુલક પાછો આપ્યો. મરાઠા અને નિઝામ જો તેના પર સ્વારી કરે તો અંગ્રેજોએ હૈદરને મદદ કરવી એવું હતું. આ સલાહ ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં થઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૨-૧૭૮૫).

વૉરન હેસ્ટિંગ્સની નિમણૂક:—કલાઈવના ગયા પછી બંગાળામાં કંપનીના કારભારમાં પાછી અવ્યવસ્થા થઈ. સારે ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં કંપનીના ડાઈરેક્ટરોએ વૉરન હેસ્ટિંગ્સને બંગાળાનો ગવર્નર નીમ્યો.

હેસ્ટિંગ્સ લાયક અને અનુભવી હતો. છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષમાં કંપનીની નોકરીમાં કારકુનીમાંથી ચઢતો ચઢતો મંત્રીમંડળના સભાસદના હોદ્દા ઉપર તે ચઢ્યો હતો.

કારભારમાં નવું વલણ:—

કારભાર હેસ્ટિંગ્સના હાથમાં આવતાંજ તેણે યોગ્ય સુધારા દાખલ કરવા માંજ્યા. સઘળું દિવાની કામ તેણે અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથમાં

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ.

સોંપ્યું. જમીનની મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે તેણે પાંચ પાંચ વર્ષના ઈનરા

આપવા માંડ્યા. તે મુશ્કિલાવ્યાદથી રાજ્યધાની ઉઠાવી કલકત્તે લાવ્યો. તેણે નવાબ નઝમઉદ્દૌલાનું વર્ષાસન કમી કરી તેનો સધળો કારભાર મિરજમૂરની સ્ત્રી મણી બેગમને સોંપ્યો. શાહઆલમ મરાઠાના રક્ષણમાં ગયો હતો માટે હેરિટએ તેને મળતું વર્ષાસન બંધ કર્યું. કલકત્તામાં દિવાની અને ફૅન્જદારી એમ બે અપીલ કોર્ટો સ્થાપી. તેણે જીલ્લા ઉપર કલેક્ટરો નીમ્યા અને તેમને દિવાની અને ફૅન્જદારી બંને અધિકાર આપ્યા.

રોહિલા સાથે લડાઈ:—શુનઉદ્દૌલાના અયોધ્યા પ્રાંતની ઉત્તર સરહદ પર રોહિલા લોકનું રાજ્ય હતું. મરાઠાઓ રોહિલા લોકો પર ચઢી આવે તો તેમનું રક્ષણ કરવાનું શુનઉદ્દૌલાએ માથે લીધું હતું. તે બદલ રોહિલાઓએ તેને ચાળીસ લાખ રૂપીઆ આપવા એવો કરાર તે બેઉ વચ્ચે થયો હતો. મરાઠાઓએ રોહિલા પર સ્વારી કરી નહિ, તેમજતાં ઠરેલી ચાળીસ લાખની રકમની શુનઉદ્દૌલાએ ઉધરાણી કરી. રોહિલાઓએ તે આપવા ના પાડી. સારે શુનઉદ્દૌલાએ ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં બનારસમાં હેરિટએસ સાથે કરાર કર્યો. તેમાં રોહિલા પાસેથી મળવાના ચાળીસ લાખ રૂપીઆ શુનઉદ્દૌલાએ કંપનીને આપવા અને અંગ્રેજોએ તેને મદદ કરવી એવું નક્કી થયું હતું.

કરાર પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં અંગ્રેજ સૈન્ય શુનઉદ્દૌલાની મદદે ગયું. લડાઈમાં રોહિલાઓની હાર થઈ અને તેમનો મુલક ખેદાનખેદાન થઈ ગયો. રોહિલા લોકોએ કંપનીનો કંઈપણ ગુનો કર્યો નહોતો. તેમજતાં માત્ર કંપનીની તિજોરી તર કરવાના હેતુથીજ હેરિટએસે આ વિગ્રહ કર્યો હતો.

રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ (૧૭૭૩):—કંપનીની નાણાસંબંધી સ્થિતિ તંગ થવાથી તેને ઇંગ્લંડની સરકાર પાસે નાણાની મદદ માગવાનો વખત આવ્યો. સારે ઇંગ્લંડની રાજસભા પાર્લિમેન્ટે “ રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ” નામનો એક કાયદો પસાર કર્યો. આ કાયદાથી કંપનીના રાજકારભારપર પાર્લિમેન્ટની હકૂમત ચાલવા લાગી. આ કાયદામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે બંગાળનો ગવર્નર આખા હિંદુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ થાય અને તે બધા પ્રાંતોના ગવર્નરોના કારભારપર દેખરેખ રાખે. આથી બધા બ્રિટિશ પ્રાંતોના કારભાર એકહથ્થુ ચાલવા લાગ્યો. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર સભ્યોની એક કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી. ગવર્નર, ગવર્નરજનરલ અને

કાઉન્સિલના સભાસદોના હોદ્દાની મુદત પાંચ વર્ષની ઠરાવવામાં આવી. આ કાયદાથી કલકત્તામાં એક વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશીપણુ સ્થાપવામાં આવી. નજરાણાં લેવાની બંધી કરવામાં આવી. એ ઉપરાંત રેગ્યુલેટિંગ એક્ટમાં એક કલમ એવી હતી કે દર વીસ વર્ષે કંપનીના કારભારની તપાસ લેવી અને તેને બીજાં વીસ વર્ષ માટે નવી સનદ કરી આપવી.

નંદકુમારની બાબત (૧૭૭૫):—કાઉન્સિલના ત્રણ સભાસદો ઇંગ્લંડથી નવા આવ્યા હતા. તેથી તેમને સ્થાનિક પરિસ્થિતિવિષે માહિતી ન હોવાથી તેઓને હેરિટાગ્સ સાથે મતભેદ થતો. કાઉન્સિલમાં વધુ મત હેરિટાગ્સની વિરુદ્ધ છે એવું જોઈ તેના શત્રુઓ તેના પર આરોપ મૂકવા લાગ્યા. કલકત્તાના રાજ્યપ્રકરણમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર નંદકુમાર નામનો એક શ્રીમંત બ્રાહ્મણ હતો. એ નંદકુમારે હેરિટાગ્સે મણીબેગમ પાસે સાડાત્રણ લાખ રૂપીઆની લાંચ લીધી છે એવું તહોમત હેરિટાગ્સ પર મૂક્યું. હેરિટાગ્સના દરજ્જાની દરકાર ન કરતાં કાઉન્સિલના સભ્યોએ તેની તપાસ શરૂ કરી. દરમ્યાન એક બનાવટી દસ્તાવેજ પર ખોટી સહી કરવાનું તહોમત નંદકુમાર પર મૂકવામાં આવ્યું. ફોજદારી કોર્ટમાં તેના પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. નંદકુમાર ગુનેગાર સાબીત થયો અને તેને ફાંસી દેવામાં આવી. આથી કોઈ ફરીઆદી ન હોવાથી હેરિટાગ્સ સામેની તપાસ બંધ પડી. સાડાત્રણ લાખની બાબતમાં કંઈક સત્ય હતું. ફેર માત્ર એટલોજ હતો કે એ રકમ મણીબેગમે નજરાણાં તરીકે રાજપ્રુશીથી આપી હતી.

આમ કાઉન્સિલમાં બહુમત વિરુદ્ધ હોવાથી હેરિટાગ્સને કારભારમાં નડતર ધણી થતી હતી. પણ પછી વિરુદ્ધ સભાસદોમાંના એ મરણ પામવાથી તેનું કામ સરળ થયું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પહેલો મરાઠા વિગ્રહ (૧૭૭૮-૧૭૮૨).

રાધાબા અને અંગ્રેજ—ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં નારાયણરાવ પેશ્વાનું ખૂન થયા પછી પુણામાં જાદવાચળી ચાલવા લાગી. નારાયણરાવના કાકા રાધાબા

વિરુદ્ધ કાવતરું રચવામાં આવ્યું. પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા ખાતર રાધાબાએ પુણા દરબારની ખટપટમાં અંગ્રેજોનો પગપેસારો દાખલ કર્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં સુરત જઈ તેણે અંગ્રેજોસાથે કાલકરાર કર્યા. તેણે અંગ્રેજો પાસે સૈન્યની મદદ માગી અને સૈન્યના ખર્ચ પેટે સાષ્ટી અને વસંધ તેમને આપવા કબૂલ કર્યું.

પુરંદરના કરાર:—રેગ્યુલેટિંગ એક્ટથી બંગાળના ગવર્નરને વરિષ્ઠ સરકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. રાધાબાનો પક્ષ લઈ બારબાઈ સાથે દુશ્મનાવટ કરવામાં લાભ નથી એમ વરિષ્ઠ સરકારને લાગ્યું. યુદ્ધ તહકૂબ કરવાના હુકમ સાથે કલકત્તા સરકારે અપ્ટન નામના વકીલને પુણે મોકલ્યો. તેણે પુરંદર મુકામે બારબાઈના પ્રમુખ સખારામ બાપુ અને નાનાફડનવીસ સાથે કરાર કર્યા. તેમાં સાષ્ટી અને વસંધ લઈ અંગ્રેજોએ રાધાબાને મદદ ન કરવી એવું હતું.

અંગ્રેજ મરાઠા યુદ્ધ:—પણ મુંબઈસરકારના આગ્રહથી કંપની સરકારે સુરતની સંધિ કાયમ કરી. ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં મુંબઈના અંગ્રેજો રાધાબાને સાથે લઈ પુણાપર ચઢી ગયા. પણ તળેગામની લડાઈમાં તેમની હાર થવાથી તેઓને પાછા હઠવું પડ્યું. તળેગામથી તેઓ વડગામ ગયા. ત્યાં તેઓ ધેરાઈ ગયા. છેવટે રાધાબાને મહાદેજ સિંધિઆને હવાલે કરી અંગ્રેજો મુંબઈ પાછા આવ્યા. વચમાં કર્નલ ગોડાર્ડ કલકત્તેથી એક સૈન્ય લઈ સુરત ગયો. તેણે ૧૭૮૦ માં પાછી યુદ્ધની શરૂઆત કરી. અમદાવાદ શહેર જીતી લઈ તેણે સિંધિઆ હોલકરને હરાવ્યા. પછી તે પુણે જવા નીકળ્યો. પરંતુ મરાઠા સૈન્ય તેનાપર ચઢી આવવાથી ગોડાર્ડને મુંબઈ જવું પડ્યું. આમ ગોડાર્ડ લડાઈ ચલાવી રહ્યો હતો ત્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં લડાઈ શરૂ કરી અંગ્રેજોએ ગ્વાલી-અરનો કિલ્લો જીતી લીધો. હવે આ વખતે મહેસૂરના હૈદરઅલીએ પણ અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી. એટલે હેરિટગ્સને મરાઠા સામેનું યુદ્ધ બંધ કરવાની ફરજ પડી. મહાદેજ સિંધિઆને મધ્યસ્થ રાખી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સાલબાઈ મુકામે અંગ્રેજોએ પુણા દરબાર સાથે તહનામું કર્યું (૧૭૮૨) સાષ્ટી, વસંધ સિવાય જીતેલો મુલક અંગ્રેજોએ પાછો આપ્યો. અંગ્રેજ સિવાયની બીજી યુરોપી પ્રજાને પુણામાં ન રાખવાનું નાનાએ કબૂલ કર્યું. રાધાબા ત્રણ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન લઈ કોપરગામ રહેવા લાગ્યો.

ચૈતસિંગ સાથે ટોટા (૧૭૮૦):—ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં અંગ્રેજોને બનારસ પ્રાંત નવાબ પાસેથી મળ્યો હતો. લાંના રાજ્ય ચૈતસિંગે દરસાલ ૨૨ લાખ રૂપીઆની ખંડણી અંગ્રેજોને આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. મરાઠાઓ સાથે લડાઈ ચાલુ હોવાથી હેરિટાગે તેની પાસેથી વધારે રૂપીઆ માંગ્યા. ચૈતસિંગે ના પાડી ત્યારે હેરિટાગે બનારસ જઈ ચૈતસિંગને કેદ કર્યો. પોતાના રાજ્યને કેદ થયેલો જાણી બનારસની પ્રજાએ ગુસ્સે થઈ ખંડ કર્યું. હેરિટાગેની જિદગી જોખમમાં હતી. તે બનારસથી જીવ લઈને નાઠો. એક મોટું સૈન્ય લઈ પાછા આવી તેણે બનારસ જીતી લીધું અને ચૈતસિંગને ઉઠાડી મૂકી તેના બત્રીજાને ગાદી આપી. અને તેની પાસે ૪૦ લાખ રૂપીઆ ખંડણીના લેવા ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે હેરિટાગે ચૈતસિંગ પર જીલમ કર્યો હતો. તેણે પૂર્વે ચૈતસિંગ પાસે બે લાખ રૂપીઆનું નજરાણું પણ લીધું હતું.

અયોધ્યાની બેગમો (૧૭૮૧):—શુભઉદ્દેશી ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં મરણ પામ્યો હતો અને તેની જગાએ તેના છોકરા અસફઉદ્દેશી નવાબ થયો હતો. તેણે અંગ્રેજ સેના રાખી હતી. તેના ખર્ચ પેટે નવાબને કંપનીનું એક કરોડ રૂપીઆનું દેવું થઈ ગયું હતું. નવાબની તિજોરીનું તળાઉ આવ્યું હતું. હેરિટાગે જ્યારે ઉધરાણી કરી ત્યારે નવાબે કહ્યું કે રાજ્યનું તમામ નાણું મારી મા તથા દાદીના કબજામાં છે. માટે તેની પાસેથી દેવું વસૂલ કરવું. બેગમો પાસેથી નાણાં કઢાવવા બહાનાં તરીકે હેરિટાગે તેના પર ચૈતસિંગને મદદ કરવાનું તહોમત મૂક્યું. અંગ્રેજ સૈન્યની મદદ લઈ અસફ-ઉદ્દેશીએ બેગમો પાસેથી પોણા કરોડ રૂપીઆ કઢાવ્યા અને હેરિટાગેને ભર્યાં. આ બાબતમાં પણ હેરિટાગેની વર્તણૂક ગેરવાજબી હતી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મહેસૂરનો બીજો વિગ્રહ (૧૭૮૦—૧૭૮૪).

હેદરઅલ્લી સાથે અણબનાવ:—પેશ્વા માધવરાવની કારકિર્દીમાં મરાઠાઓએ હેદરના રાજ્ય પર સ્વારી કરી. ત્યારે મદ્રાસની શરતમાં બધાયેલા છતાં અંગ્રેજોએ તેને મદદ કરી નહિ. તેથી તેને ધણું નુકસાન વેઠવું પડ્યું.

આ નુકસાન હૈદરને ધણું સાલતું હતું. વચમાં અંગ્રેજોએ નિઝામનો ગંતૂર જિલ્લો લઈ તેને પણ નાખુશ કર્યો હતો. તેથી તે વખત આવે હૈદરને મદદ કરવા તૈયાર હતો. આ વાતની ખબર પડતાં હૈદરને પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેણે ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ પોકાર્યું. નાના ફઝનવીસે પણ હૈદર સાથે મસલત કરવા માંડી. વળી આ અરસામાં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. તેથી મલબાર કિનારાપર આવેલું માહીનું ફ્રેન્ચ ચાલું અંગ્રેજોએ કબજો કરી લીધું. આથી માહીથી જો લશ્કરી સામગ્રી હૈદરને મળતી હતી તે અંધ થઈ. આવા સંજોગોમાં હૈદરે અંગ્રેજો સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું.

અંગ્રેજોનું પાછું હુકમું:—મદ્રાસના અંગ્રેજો તૈયાર નહોતા. તેથી અંગ્રેજ સેનાપતિને તેઓ વેળાસર મદદ મોકલી શક્યા નહિ. તેથી પોલિલોરની પહેલી લડાઈમાં હૈદર અને ટિપુએ કર્નલ બેલીને હરાવી કેદ પકડ્યો. બીજો સેનાપતિ વૃદ્ધ સર હેક્ટર મનરો કાજીવરમ હતો. તેનાથી કંઈ બની શક્યું નહિ અને તે મદ્રાસ પાછો ગયો. ચારપછી હૈદરે આર્કટ અને વેલોર જીતી લીધાં.

હૈદરની હાર:—હૈદરની જીત થતી જોઈ વૉરન હેસ્ટિંગ્સે મરાઠાઓ સાથે સાલગ્રાધની સંધિ કરી લડાઈ અંધ કરી, નિઝામને ગંતૂર જિલ્લો પાછો આપી પોતાના પક્ષમાં લીધો, અને કસાગેલા સરદાર સર આયર ફૂટને હૈદર સામે મોકલ્યો. આ વખતે હૈદર વાંદિવાશને ઘેરો ધાલી પડ્યો હતો. તે આયર ફૂટની સામે થયો. ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં પોર્ટોનોવો, પોલિલોર અને શિવલિંગગઢની લડાઈઓમાં આયર ફૂટે હૈદરને ઉપરાઉપરી હાર આપી.

હૈદરનું મૃત્યુ : ટિપુની લડાઈ:—આ પ્રમાણે હૈદરની હાર થતી હતી ત્યારે તેના છોકરા ટિપુએ તાંજોરપર ચઢાઈ કરી ધણા અંગ્રેજ સૈનિકોની કતલ કરી. આ વખતે ફ્રેન્ચ સેનાપતિ બુસી એક દરીઆઈ સૈન્ય લઈ ફ્રાન્સથી આવી ટિપુને મળ્યો. તેની મદદથી ટિપુએ મદ્રાસને દરીઆ આબોધથી ઘેરો ધાલ્યો. આવી અણીને વખતે હૈદરઅલી મરણ પામ્યો (૧૭૮૨).

હૈદરના ગુણદોષ:—હૈદર એક અજોડ પુરુષ હતો. તે સાહસિક અને નસીબદાર હતો. એક સાધારણ સૈનિકથી તે સેનાપતિ થવા પામ્યો હતો અને સંધિ સાધી મૈસૂરનું રાજ્ય પણ પચાવી પડ્યો હતો. તે બાબત

હતો તોપણ રાજ્યકારભારમાં હોશીઆર હતો. નાનાથી આટલો મોટો થવા પામ્યો એજ એની હોશીઆરીની સાબીતી છે.

માંગલોરના કરાર:—હૈદરના મૃત્યુપછી થોડા મહિનામાં સેનાપતિ આયર ફ્રંટ પણ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૮૩ માં યુરોપમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોને સલાહ થઈ, એટલે બુસી ફ્રેંચ સૈન્ય લઈ હિંદુસ્થાનથી ચાલી ગયો. એટલે ટિપુનો આધાર તૂટ્યો. મરાઠા સાથે પણ અંગ્રેજોને સલાહ થવાથી તેમની મુશ્કેલી ઓછી થઈ હતી. તેથી મુંબઈથી એક સૈન્ય નીકળી મલબાર કિનારે ઉતરી ટિપુના રાજ્યમાં ધૂસરું. પણ તેને હરાવી ટિપુએ માંગલોર જીતી લીધું. આમ ટિપુ મલબારમાં હતો ત્યારે મદ્રાસથી એક સૈન્ય ટિપુની રાજ્યધાની શ્રીરંગપટ્ટણપર ચઢી ગયું. પણ બંને પક્ષે લડી લડીને કંટાળી ગયા હતા. તેથી ઈ. સ. ૧૭૮૪ માં તેઓએ માંગલોર આગળ સલાહ કરી. બંને પક્ષે જીતેલો મુલક પાછો આપ્યો. આ વિગ્રહથી કોઈને કંઈ લાભ થયો નહિ. નાહક સંહાર અને ખર્ચ થયો.

પિટનો કાયદો (૧૭૮૪):—કંપની સરકારે હેરિટગ્સના કારભારપર જોઈએ તેવો દાખ રાખ્યો નહોતો. લડાઈઓનો ખર્ચ ઉભો કરવા માટે હેરિટગ્સે ધણો જીલમ કર્યો હતો. ઇંગ્લંડમાં પણ તે માટે હેરિટગ્સ સામે બડબડાટ ઉભો થયો હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મુલ્કી અને લશ્કરી કારભારપર કાબૂ હોવો જોઈએ એવી પાર્લિમેન્ટની ખાતરી થઈ હતી. તેથી વડા પ્રધાન પિટે હિંદુસ્થાન માટે પાર્લિમેન્ટમાં કાયદો પસાર કરાવ્યો. તેને ‘પિટનું ઇન્ડિયા બિલ’ કહે છે. એ કાયદાથી હિંદુસ્થાનમાં કંપનીના કારભારપર દેખરેખ રાખવા માટે એક ‘બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલ’ નિયામક સભા સ્થાપવામાં આવી. હવે પછી ગવર્નર જનરલ તરીકે અંગ્રેજ ઉમરાવો નીમાવા લાગ્યા.

હેરિટગ્સના મુજબદોષ:—ચૈતસિંગ અને અયોધ્યાની બેગમોની બાબતમાં હેરિટગ્સની વર્તણૂક માટે નિયામક મંડળે તેને દોષ પાત્ર ગણ્યો. તેથી તેણે રાજીનામું આપ્યું. લડાલડીના વખતમાં તેર વર્ષ સુધી તેણે કંપનીનો કારભાર ચલાવ્યો હતો. તેની કારકિર્દીથી કંપનીની સત્તામાં ધણો વધારો થયો હતો. રાજ્યકારભારમાં તેણે યોગ્ય સુધારા કર્યા હતા. પ્રસંગને અનુસ-

રીને વર્તી તેણે કંપનીનું હિત સાચવ્યું હતું. તેમ કરતાં તેને ધણો અપયશ્ચ વહોરી લેવો પડ્યો હતો. કંપનીના નોકરામાં તે મોટો ગણાયો છે. હેરિટગ્સ પૂર્વના સાહિબમાં ધણો રસ લેતો હતો.

ઈ. સ. ૧૭૮૮ માં પાર્લમેન્ટની ઉમરાવોની સભામાં હેરિટગ્સના કાર-બારની તપાસ થઈ થઈ. તે સાત વર્ષ ચાલી. છેવટે સભાએ તેને નિર્દોષ ઠરાવ્યો. વયોવૃદ્ધ થઈ ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં તે મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ (૧૭૮૬-૧૭૯૩).

રાજકીય પરિસ્થિતિ:—હેરિટગ્સ પછી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ ગવર્નર જનરલ નીમાર્ધ હિંદુસ્થાન આવ્યો. હિંદુસ્થાન આવતાં પહેલાં તેણે અમેરિકામાં અને બીજાં ઠેકાણે મહત્વની લશ્કરી સેવા કરી હતી. તેથી અહીં આવતાં તેને સેનાપતિનો અધિકાર પણ આપવામાં આવ્યો.

તે વખતે દિલ્હીમાં મહાદ્વજ સિધિઆનું અને મહેસૂરમાં ટિપુ સુલતાનનું જોર હતું. કવાયદી સૈન્ય અને તોપખાનાનાં જોરપર સિધિઆએ દિલ્હીમાં પોતાની સત્તા બેસાડી હતી. ટિપુ સુલતાને પણ અંગ્રેજો સામે લડવા જખરી તૈયારી કરી હતી. પુણામાં મરાઠા રાજ્યનું સૂત્ર નાના ફઝનવીસના હાથમાં હતું. અયોધ્યાના નવાબનું, નાગપુરના ભોંસલેનું અને હૈદરાબાદના નિઝામનું જોર કમી થયું હતું.

ત્રિપુટી સંપ:—કર્ણાટકના બાલાધાટ પ્રાંત માટે ટિપુ અને નિઝામ વચ્ચે ટોટા ચાલતો હતો. ટિપુ જોરપર હોવાથી કૉર્નવૉલિસે નિઝામનો પક્ષ લીધો. વળી એજ વખતે ત્રાવણકોર અને કાચીનના રાજ્યો વચ્ચે ભાંજગડ થવાથી અંગ્રેજોએ ત્રાવણકોરના રાજાનો પક્ષ લીધો અને ટિપુએ કાચીનના રાજાનો પક્ષ લીધો. મરાઠાઓ પણ ટિપુની સામે હતા. અંગ્રેજોને હિંદુસ્થાનમાંથી કાઢવા માટે ટિપુએ ફ્રેંચો સાથે સંધાન કર્યું હતું. તેથી અંગ્રેજોએ ટિપુને હલકો કરવા માટે મરાઠા અને નિઝામ સાથે સંપ કરી ટિપુપર ચઢાઈ કરી.

મહેસૂરના ત્રીજો વિગ્રહ:—આ વિગ્રહ ઈ. સ. ૧૭૯૦ થી ૧૭૯૨ સુધી ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૭૯૦ માં પૂર્વ તરફથી કર્નલ મેડોક્સે, ઉત્તર તરફથી પરશુરામભાઈ પટવર્ધને અને પશ્ચિમ તરફથી કર્નલ હાર્ટલેએ ટિપુપર ચઢાઈ કરી. પૂર્વ તરફ ટિપુએ કર્નલ મેડોક્સને પાછો હઠાવ્યો. પશ્ચિમ તરફ ટિપુનો પરાજય થયો અને મલબાર કિનારાનો ભાગ અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. પરશુરામભાઈએ ધારવાડના કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૧ ની ચઢાઈમાં લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે પોતે સરદારી લીધી. ઐંગલોરનો કિલ્લો જીતી લઈ તે શ્રીરંગપટ્ટણપર ચઢી ગયો. અરિકેરાની લડાઈમાં ટિપુની હાર થઈ. પરંતુ યુદ્ધની સામગ્રી ખૂટવાથી અને પરશુરામભાઈ ધારવાડના ઘેરામાં રોકાયેલો હોવાથી કૉર્નવૉલિસને પાછા હઠવું પડ્યું. પાછા હઠતાં અંગ્રેજ સૈન્યને ધણું નુકસાન થયું. પણ એટલામાં ધારવાડ સર કરી પરશુરામભાઈ કૉર્નવૉલિસને આવી મળ્યો. આમ અણીને વખતે અંગ્રેજોને મરાઠાની યુદ્ધ-સામગ્રી ધણી ઉપયોગી થઈ પડી. આ મદદ મળતાં કૉર્નવૉલિસે ઐંગલોરમાં જાવણી કરી.

ઈ. સ. ૧૭૯૨ માં યુદ્ધના ત્રીજા તબક્કામાં પરશુરામભાઈ અને નિઝામ ઉત્તર તરફથી ટિપુના રાજ્યમાં ઉતર્યા, અને તેજ વખતે કૉર્નવૉલિસ અને હરિપંત ફડકે શ્રીરંગપટ્ટણ પર ચઢી ગયા. એટલે ટિપુને સલાહ કરવી પડી.

શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ (૧૭૯૨):—આ સલાહથી અંગ્રેજ મરાઠા અને નિઝામને ટિપુનું અર્ધું રાજ્ય મળ્યું. તેની વહેંચણીમાં કુર્ગાંત અંગ્રેજોને મળ્યો. મલખલા અને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ફળદ્રુપ મુલક મરાઠાઓને મળ્યો. એ ઉપરાંત લડાઈના ખર્ચ બદલ ટિપુએ દોઢ કરોડ રૂપિયા આપ્યા.

કૉર્નવૉલિસના સુધારા:—મહેસૂરના વિગ્રહ પછી કૉર્નવૉલિસે કંપનીના કારભાર પર લક્ષ આપવા માંડ્યું. નોકરવર્ગનો પગાર વધારી તેણે તેમને રક્ષત લેતા બંધ કર્યા. કલેક્ટર પાસે માત્ર મહેસૂલનું કામ રહેવા દઈ દિવાની અને ફોજદારી કામ માટે તેણે સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશ નીમ્યા. ‘કૉર્નવૉલિસ કોડ’ નામનો ફોજદારી કાયદો ધડી તેણે ચાર પ્રાંતિક અને બે વરિષ્ઠ કોર્ટ સ્થાપી.

કાયમની જમાઅંદી:—અંગાળા અને બહારમાં જમીનદાર વર્ગ હતો. જમીનદારો સરકારને ઠરાવેલી રકમ અગાઉથી આપતા, અને પછી પાક થાય ત્યારે મહેસૂલ વસૂલ કરતા. જે મહેસૂલ કરતાં વધારે ઉપજ થાય તો તે તેઓ લેતા. મહેસૂલની આ પદ્ધતિને જમીનદારી કહે છે. ધણા જૂના કાળથી એ રિવાજ વંશપરંપરાનો હતો. હેન્ડ્રીક્સે એ રિવાજ બદલી હરરાજથી ઇંગ્લેન્ડ આપવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો હતો. હરરાજમાં જે વધારે મહેસૂલની રકમ બોલે તેને જમીનદારીનો હક મળતો. આમ થવાથી જૂના જમીનદારો પાછળ પડ્યા અને વસૂલની રકમમાં નિશ્ચિતપણું રહ્યું નહિ. કૉર્નેવૉલિસ પોતે ઉમરાવ હોવાથી વંશપરંપરાના જમીનદારો તરફ તેનું વલણ હતું. હિંદુસ્થાનમાં અંગ્રેજ સત્તાને એ જમીનદારોની મદદની જરૂર હતી. તેથી પાંચ વર્ષની ઉપજની સરાસરી કાઢી તેણે જૂના જમીનદારોને દસ વર્ષના કરારથી જમીનદારી પાછી આપી. આગળ જતાં ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં તે સરાસરીની રકમ હંમેશને માટે નક્કી કરી ‘કાયમની જમાઅંદી’ ની પદ્ધતિ કૉર્નેવૉલિસે દાખલ કરી. આ કામમાં તેને સર જૉન શૌરે સારી મદદ કરી હતી. આ પદ્ધતિથી ખેડૂતોના માલિકી હક જમીનદારો પાસે ગયા. જમીનદારોએ જમીનમાં સુધારા કરી પોતાની ઉપજ ધણી વધારી.

સ્વભાવ:—કૉર્નેવૉલિસનો સ્વભાવ સરળ અને ઉમદા હતો. રાજ્ય-કારભારને તેણે નવું વલણ આપી નોકર વર્ગમાં પ્રમાણિકતા ઉત્પન્ન કરી. હાલની મુઠ્ઠી અને ન્યાય આતાંની પદ્ધતિનો પાયો કૉર્નેવૉલિસે નાખ્યો. ત્રિપુટી સંપ કરી તેણે મોટી મુત્સદ્દીગીરી ખતાવી હતી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સર જૉન શૌર (૧૭૯૩-૧૭૯૮).

નિમણૂક અને ધોરણ:—સર જૉન શૌર ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલનો સભાસદ હતો. તેણે રાજકાબજમાં કૉર્નેવૉલિસને ધણી સારી મદદ કરી હતી. તેથી કૉર્નેવૉલિસની બલામથક ઉપરથી કંપનીના સંચાલકોએ તેને ગવર્નર

જનરલ તરીકે નીમ્યો. તે શાંતિવાદી હોવાથી તેણે અને લાંસિધી દેશી રાજ-
ઓની લડાઈઓમાં ભાગ ન લેવાનું ધોરણ રાખ્યું.

રેગ્યુલેટિંગ એક્ટમાં ઠરાવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૭૯૩ માં નવી સનદ કરી
આપવા માટે કંપનીના કારભારની તપાસ થઈ. ઇંગ્લંડનો વેપાર ધણો વધી
ગયો હતો. તેથી ખાનગી વેપારીઓને કેટલીક વેપારની સવળતા કરી આપી
કંપનીની સનદ બીજાં વીસ વર્ષ માટે નવી કરી આપી.

નિઝામની હાર:—કૉર્નવૉલિસના વખતમાં નિઝામ અને મરાઠા
'ત્રિપક્ષીય સંઘ'માં સામેલ થયા હતા. પણ પછી પાછી તેઓની વચ્ચે સળગી.
કારણ કે નિઝામ ચઢેલી બાઈ આપતો નહિ હતો, તેથી મરાઠાઓએ લડવાની
તૈયારી કરી. તટસ્થપણાનું ધોરણ રાખ્યાથી સર જૉન શૌર વચ્ચે પડ્યો નહિ.
મરાઠાઓએ ખડાં કે કુદેલાની લડાઈમાં નિઝામને સજ્જ હાર આપી. (૧૭૯૫).
અંગ્રેજોએ મદદ ન કરી માટે નિઝામ તેમના પર નાખુશ થયો અને રેમંડ
નામના એક ફ્રેન્ચ સેનાપતિને નોકરીમાં રાખી તેણે પોતાની ફાજ તૈયાર કરી.

સાદતઅલી અયોધ્યાનો નવાબ:—ઈ. સ. ૧૭૧૭ માં શુભઉ-
દ્દૌલાનો છોકરો અસફદૌલા મરણ પામ્યો. ત્યારે સર જૉન શૌરે અસફદૌલાના
બાઈ સાદતઅલીને અયોધ્યાની ગાદી પર બેસાડ્યો. એ બદલ સાદતઅલીએ
અંગ્રેજ ફાજ અયોધ્યામાં રાખી અને તેના ખર્ચપેટે દરવર્ષે અંગ્રેજોને પોણા
કરોડ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું. એ ઉપરાંત ફાજની છાવણી માટે
અલાહબાદ શહેર પણ અંગ્રેજોને હવાલે કર્યું.

સર જૉન શૌરની રાજનીતિનું પરિણામ:—સર જૉન શૌરે વફાદ-
ારીથી કંપનીની નોકરી કરી હતી. દેશી રાજઓની ભાંજગડમાં ન પડતાં તેણે
તટસ્થપણાનું ધોરણ સ્વીકાર્યું હતું. આ ધોરણને પરિણામે નિઝામ વીર્યો, મરાઠા
જેરપર આવ્યા, અને ટિપુ સુલતાન શિરજેર થયો. એટલે શૌર પછીના
ગવર્નર જનરલ માર્કિવસ વેલેસ્લીની કારકિર્દીમાં યુદ્ધના ધણા પ્રસંગ
ઉત્પન્ન થયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

માર્કિવસ વેલેસ્લી. (૧૭૬૮-૧૮૦૫).

પૂર્વાવ.

તે કાળની પરિસ્થિતિ:—સર જૉન શોર પછી માર્કિવસ વેલેસ્લી ગવર્નર જનરલ નીમાયો. એની કારકિર્દીમાં ઘણી ધડાધડી થઈ હતી. મહાદુલ્લ સિધિઆ, પેશ્વા, સવાઈ માધવરાવ અને તુકોજી હોલકર મરણ પામેલા હોવાથી તેમના રાજ્યનો કારભાર અતુકમે દોલતરાવ સિધિઆ, બાજીરાવ ખીજ અને ચશવંતરાવ હોલકરના હાથમાં આવ્યો હતો. એ ત્રણે મરાઠા સરદારોનો મેળ મળતો નહોતો, તેથી મરાઠા રાજ્યકારભારમાં હાથ ધાલવાનો લાગ.અંગ્રેજોને મળ્યો.

ઈ. સ. ૧૭૮૯ માં ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ અને નવી ફ્રેંચ સરકારે ઇંગ્લંડ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ

માર્કિવસ વેલેસ્લી

નામના ફ્રેંચ સેનાપતિએ અંગ્રેજોને નીચા પાડવાનો નિશ્ચય કરી આખા યુરોપમાં ફ્રેંચ સરકારની હાક વગાડી. એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાંથી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે એક મોટું સૈન્ય લઈ તે ફ્રાન્સથી નીકળી ઇંગ્લેન્ડ સુધી આવ્યો. નિઝામ, સિધિઆ અને હોલકરના સૈન્યોને ફ્રેંચ સેનાપતિ-ઓએ તૈયાર કર્યા હતાં. ટિપુ સુલતાન પણ અંગ્રેજોનો પગ હિંદુસ્થાનમાંથી કાઢવા માટે અફઘાનિસ્તાનના અમીર અને નેપોલીઅન સાથે કાવતરાં કરી

રહો હતો. એકંદરે અંગ્રેજોની સ્થિતિ ધણી કફાડી થઈ પડે એવો રંગ દીસતો હતો.

ધોરણ અને ઉપાયચોજના:—વેલેસ્લીએ હેસ્ટિંગ્સનાં વલણપર પોતાનું ધોરણ રાખ્યું. તમામ શત્રુઓને દાખી દઈને બ્રિટિશ સત્તાને હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરી કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. એ કામ માટે તેણે અનેક ઉપાયો યોજ્યા. કેટલાંક દેશી રાજ્યો સાથે તેણે મિત્રતાની સંધિ કરી, કેટલાંક રાજ્યમાં અંગ્રેજ સહાયકારી સેના મૂકી અને કેટલાંકને તો ખાલસાજ કર્યા.

પ્રથમ તેણે નિઝામને ઠેકાણે લાવવાની યાજી રચી. નિઝામ પાસે ફ્રેંચ સરદારોના હાથનીચે ચૌદ હજાર સૈનિકોનું કવાયદી સૈન્ય હતું. એ સૈન્ય જો અંગ્રેજોના મુખ્ય શત્રુ ટિપુને મળી જાય તો અંગ્રેજો માટે પ્રસંગ ધણો ખારીક થઈ પડે એ વેલેસ્લી ખરાબર સમજી ગયો. તેથી તેણે વખતસર માલકમ નામના સરદારને એક સૈન્ય આપી તાબડતોબ હૈદરાબાદ રવાના કરી દીધો. એ અરસામાં નિઝામનો મુખ્ય ફ્રેંચ સેનાપતિ રેમંડ મરણ પામ્યો. એટલે માલકમનું કામ સરળ થઈ ગયું. માલકમ જઈ પહોંચતાંજ નિઝામ ગભરાઈ ગયો. માલકમે તેને દમદાટી આપી તેની પાસે ફ્રેંચ સેનાને કહાવી મૂકી તેની જગાએ હૈદરાબાદમાં અંગ્રેજ સેના રાખવાનું કબૂલ કરાવ્યું. આ પ્રમાણે એક અડચણ તો વેલેસ્લીએ દૂર કરી.

મહેસૂરનો ચોથો વિઘ્ન (૧૭૯૮):—ઈ. સ. ૧૭૯૮ ના જુન મહિનામાં ટિપુએ હડયોક ફ્રેંચો સાથે ખટપટ કરવા માંડી. ત્યારે મરાઠાઓને મેળવી લઈ વેલેસ્લીએ ટિપુ સામે લડાઈ જાહેર કરી. તે પોતે મદ્રાસ ગયો અને તેના ભાઈ આર્થર વેલેસ્લીને મુખ્ય સેનાપતિ બનાવ્યો. હૈદરાબાદથી ફાજ બોલાવી વેલેસ્લીએ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. એકી વખતે બે સરહદપર લડતું ટિપુને ધણું અધરું પડ્યું. મહેસૂરની પાસે માલાવલી આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં આર્થર વેલેસ્લીએ મોટું પરાક્રમ કરી ટિપુને હરાવ્યો. ટિપુ નાસી શ્રીરંગપટ્ટણના કિલ્લામાં ભરાયો. ત્યારે આર્થર વેલેસ્લીએ આગળ વધી શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ધાલ્યો. તોપોનો મારો ચલાવી અંગ્રેજોએ શ્રીરંગપટ્ટણ જીત્યું. ટિપુ લડાઈમાં બહાદુરીથી લડતાં ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો.

વેલેસ્લીએ ટિપુનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. પશ્ચિમ કિનારાને લગતો પ્રદેશ અંગ્રેજોએ પોતે રાખ્યો. ઇશાન કોણુ તરફનો કેટલોક મુલક તેમણે મરાઠાને આપ્યો. અને બાકીનો સુમારે સાઠ લાખની ઉપજનો મુલક આગળના હિંદુ રાજના વંશજ કૃષ્ણરાજ નામના બાળકને આપ્યો, અને તેના રક્ષણને માટે એક અંગ્રેજ ફોજ મહેસૂરમાં રાખી. ટિપુના છોકરાઓને વર્ષાસન આપી વેલોરમાં રાખ્યા.

ટિપુનો સ્વભાવ અને ગુણદોષ:—ટિપુ બહાદુર, સાહસિક લડવૈઓ હતો. નિઝામ અને મરાઠા સાથે દુશ્મનાવટ રાખી એ તેની મોટી મૂર્ખાઈ હતી. ટિપુમાં મુત્સદ્દીપણું ધણું ઓછું હતું. ધર્મની બાબતમાં તેણે ધણો જીલમ કર્યો હતો. તેથી તેની હિંદુમજ તેના પર નારાજ હતી. રાજકાજની પ્રત્યેક બાબતમાં તે પોતે ધ્યાન આપતો હતો. તેને વિદ્વાનો ધણો શોખ હતો. તેનો ગ્રંથસંગ્રહ મોટો હતો. વેલેસ્લી તે બધો કલકત્તે લઈ ગયો.

સહાયકારી યોજના અને સેના:—બ્રિટિશ સત્તા સાર્વભૌમ કરવાના ઇરાદાથી વેલેસ્લીએ ‘સહાયકારી યોજના’ ની પદ્ધતિ દાખલ કરી. જે દેશી રાજ એ યોજના સ્વીકારે તે અંગ્રેજોની સાર્વભૌમ સત્તા સ્વીકારે, પોતાના રાજ્યમાં બ્રિટિશ સહાયકારી સેના રાખે અને તેના ખર્ચ પેટે રાજ્યનો કેટલોક મુલક અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરે અને પરરાજ્ય સાથે સીધો વહેવાર ન રાખતાં અંગ્રેજો મારફત રાખે. આ યોજનાથી હિંદુસ્થાનમાં બ્રિટિશ સાર્વભૌમ સત્તા સ્થપાઈ. દેશી રાજઓ સહાયકારી સેનાના જોર પર આપ અખત્યારીથી વર્તવા લાગ્યા, જેને પરિણામે આગળ જતાં ધણાં દેશી રાજ્યો ખાલસા થયાં.

ઈ. સ. ૧૭૯૮ માં હૈદરાબાદનો નિઝામ અને ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં અયોધ્યાનો નવાબ સાદતઅલી આ યોજનામાં પહેલા દાખલ થયા. તેમનો દાખલો લઈ બાજુરાવ બીજાએ યશવંતરાવ હોલકરની બીકથી અંગ્રેજો સાથે ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં વસઈની સંધિ કરી અને સહાયકારી યોજના સ્વીકારી. આ સંધિથી પેશ્વાએ સુરત જિલ્લો અંગ્રેજોને આપ્યો અને લશ્કરના ખર્ચ માટે દરવર્ષે ૨૬ લાખ રૂપીઆ આપવા કબૂલ કર્યું. હવેથી નિઝામ અને ગાયકવાડ પાસેથી પેશ્વાને મળતી વસૂલ અંગ્રેજો મારફત કરવી એવું હતું. ગાયકવાડે પણ સહાયકારી યોજના સ્વીકારી.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

વેલેસ્લી—ઉત્તરાર્ધ.

રાજ્યો ખાલસા:—તાંજોર, કર્ણાટક અને સુરત વેલેસ્લીએ ખાલસા કર્યાં. વ્યંકાજીના વંશનો તાંજોરનો રાજા તુળાજી ઈ. સ. ૧૭૮૭ માં મરણ પામ્યો. ત્યારે તાંજોરમાં વારસાસંબંધે બંધેડા થવા લાગ્યા. તેથી ઈ. સ. ૧૭૯૯ માં વેલેસ્લીએ તાંજોર ખાલસા કર્યું. તેજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો. તેના છોકરાને વર્ષાસન બાંધી આપી ઈ. સ. ૧૮૦૦ માં સુરત પણ વેલેસ્લીએ બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. કર્ણાટકનો નવાબ મહંમદઅલી ઈ. સ. ૧૭૯૫ માં મરણ પામ્યો. ત્યારે તેનો છોકરો ઉમદત-ઉદ્દૌલા નવાબ થયો. મહંમદઅલી અને ઉમદતઉદ્દૌલા બંને ટિપુ સાથે કાવતરાંમાં સામેલ હતા એવો પુરાવો મળવાથી કર્ણાટકનું રાજ્ય પણ ખાલસા કરવામાં આવ્યું.

બીજો મરાઠા વિગ્રહ (ઈ. સ. ૧૮૦૩):—યશવંતરાવ હોલકરે પુણા હસ્તગત કરી બાજીરાવના પ્રતિસ્પર્ધી રાધોબાના દત્તક પુત્ર અમૃતરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. વસઈની સંધિ થયા પછી આર્થર વેલેસ્લી બાજીરાવને લઈ પુણે ગયો અને તેણે અમૃતરાવને પકડી બનારસ મોકલી બાજીરાવને પેશ્વાનો અધિકાર આપ્યો.

વસઈના તહનામાંથી મરાઠા રાજ્યમાં અંગ્રેજોનો પગપેસારો થયો એ વાત હોલકર, સિધિઆ અને ભોંસલે જેવા બળવાન મરાઠા સરદારોને ગમી નહિ. તોપણ હોલકરે સિધિઆ અને ભોંસલે સાથે સહકાર કર્યો નહિ. તેથી વારાફરતી ત્રણેને અંગ્રેજો સહેલાઈથી હરાવી શક્યા. સિધિઆ અને ભોંસલે તેઓના સૈન્ય સાથે નિઝામની સરહદપર પહોંચ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૦૩ ના ઓગસ્ટ મહિનામાં આર્થર વેલેસ્લી તેમની સામે ગયો. અહમદનગર લઈ તે આગળ વધ્યો. અસઈ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સિધિઆ ભોંસલેની હાર થઈ. પછી વેલેસ્લીએ બરાનપુર, અસીરગઢ વગેરે સ્થળો હસ્તગત કર્યાં. ત્યારે સિધિઆ સલાહ કરવા કબૂલ થયો. સારપછી વેલેસ્લી વરાહ

પ્રાંતમાં ધૂસરો અને તેણે ભોંસલેને આડગામ આગળ હરાવ્યો અને ગાવિલ-ગઢનો કિલ્લો સર કર્યો. ઉત્તર હિંદમાં પણ આ વિગ્રહ ચાલતો હતો. સ્વા અંગ્રેજ સેનાપતિ લેફે સિધિઆ સાથે લડી અલિગઢ, આગ્રા, અને દિલ્હી કબજે કરી લીધાં, અને શાહઆલમને પોતાના રક્ષણમાં લીધો. સિધિઆના ખીજાં લશ્કરને લેફે લાસ્વારીની લડાઈમાં હરાવ્યું. સારપટ્ટી સિધિઆ સાથે અંજનગામ અને ભોંસલે સાથે આડગામ આગળ તેણે સલાહ કરી (૧૮૦૩). સુરજ અંજનગામની સલાહની શરતથી સિધિઆએ ગંગા અને જમના નદીની વચ્ચેનો દોઆખ પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યો. નિઝામ, પેશ્વા, ગાયકવાડ અને રજપૂત રાજ્યોના મુલકમાંના તેના સર્વે હક સિધિઆએ છોડી દીધા. આડગામની સંધિથી ભોંસલેએ કટક પ્રાંત અંગ્રેજોને અને વરાડ પ્રાંત નિઝામને આપ્યો. વળી સિધિઆ અને હોલકર બંનેએ સહાયકારી સેના પોતાના રાજ્યમાં રાખી અને ફ્રેંચોને પોતાના દરબારમાંથી દૂર કર્યાં.

ત્રીજો મરાઠા વિગ્રહ (૧૮૦૪-૧૮૦૫):—અંગ્રેજો જ્યારે ખીજા મરાઠા વિગ્રહમાં સિધિઆ અને ભોંસલે સાથે લડવામાં ગૂંથાયા હતા ત્યારે હોલકર માગવા અને રજપૂતાનામાં ધાંધલ કરતો હતો. હોલકરને દાખી દીધા વિના શાંતિ પથરાવાની નથી એમ સમજી જઈ વેલેસ્લીએ હોલકર સાથે પણ લડાઈ જાહેર કરી. સેનાપતિ લેફે હોલકરને હરાવી પાછો હઠાવ્યો. પછી વર્ષા-ઋતુ બેસતાં કર્નલ મૉનસનને સરદારી આપી લેક કાનપુર ગયો. લેકના ગયા પછી કર્નલ મૉનસન વિચાર કર્યાં વિના હોલકરના મુલકમાં ધૂસરો. હોલકરના સૈન્ય જેવા શિસ્ત કવાયદી સૈન્ય સામે લડવા માટે જે અને જેટલી યુદ્ધસામગ્રી જોઈએ તે મૉનસન પાસે નહોતી. અને વખતસર જોઈતી મદદ ન આવી મળવાથી મૉનસનને પાછા હઠવું પડ્યું. તે પાછો ફર્યો કે હોલકર તેની પૂઠે લાગ્યો. કાટાની દક્ષિણે મુકદ્દાની સાંકડી ખીણમાં હોલકરે મૉનસનને પકડી પાડી તેના લશ્કરને ખાખાવીખી કરી નાંખ્યું. મૉનસન જીવ લઈને નાઠો અને મહામુસીયતે જેમ તેમ કરી આગ્રે જઈ પહોંચ્યો. હોલકરની આ ધડાધડી જોઈ ભરતપુરનો જાટ રાજા સુરજમલ હોલકરને મળ્યો. પછી તેઓ બંને દિલ્હીપર ચઢી ગયા. સેનાપતિ લેફે તેમની સામે થયો. ફરકાબાદની લડાઈ થઈ તેમાં હોલકર હાર્યો. પછી લેફે દિગની લડાઈમાં સુરજમલને હરાવી દિગનો કિલ્લો જીતી લીધો, અને પછી ભરતપુરના કિલ્લાને ઘેરા નાંખ્યો. ભરત-

પુરના કિલ્લાની જાડી દિવાલ માટીની હતી તેથી તોપના ગોળા તેપર કંઈ અસર કરી શક્યા નહિ. તોપણ હાલહવાલ થઈ ગયેલો સુરજમલ સલાહ કરવા તૈયાર થયો.

આ યુદ્ધોમાં ખર્ચ ઘણો થયો હતો. તેમજ મૉનસનની થયેલી ફજેતીની વાત ઇંગ્લંડ પહોંચી હતી. ત્યાંથી યુદ્ધ બંધ કરવાનો વેલેસ્લીપર હુકમ આવ્યો. તે પ્રમાણે યુદ્ધ બંધ કરી વેલેસ્લી વિલાયત ગયો. દરમ્યાન સિધિઆ હોલકરસાથે મળી ગયો. ત્યારે તેનું ગ્વાલીઅર પાછું આપી અંગ્રેજોએ તેને સમજાવી લીધો. અને પછી લેફ્ટ હોલકરની પૂઠ પકડી. પણ ઇંગ્લંડથી આવેલા હુકમપ્રમાણે લડાઈ બંધ થઈ. તેથી લેફ્ટને પાછા ફરવું પડ્યું અને હોલકર સાથે સલાહ થઈ. તેમાં હોલકરને તેનો ઘણોખરો મુલક પાછો મળ્યો (૧૮૦૫).

સ્વભાવ અને યોગ્યતા:—કલાઈવ અને હેસ્ટિંગ્સ પ્રમાણે વેલેસ્લીએ પણ કંપની સરકારના મુલકમાં વધારો કર્યો. તેનો રાજકારભાર ઝમકદાર હતો. સહાયકારી યોજનાથી તેણે અંગ્રેજ સત્તાને હિંદુસ્થાનમાં શ્રેષ્ઠ બનાવી. એકવાર ધોરણ નક્કી કર્યો પછી તે તેને ચીવટપણે વળગી રહી નિશ્ચયથી કામે લાગતો. તેના હાથનીચે તાલીમ લઈ માલકમ અને એલ્ફિન્સ્ટન જેવા સેનાપતિ અને મુત્સદ્દી બહાર પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

લૉર્ડ મિંટો (૧૮૦૭-૧૮૧૩).

કૉર્નવૉલિસ અને બાલ્ડો (૧૮૦૫-૧૮૦૬):—વેલેસ્લી પછી અનુભવી લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ બીજાવાર ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તેણે આવી ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં સિધિઆ સાથે સલાહ કરી. પછી થોડા વખતમાં એનું મૃત્યુ થવાથી કાઉન્સિલનો સૌથી જૂનો સભ્ય સર જ્યૉર્જ બાલ્ડો કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ થયો. તેણે હોલકર સાથે નમતું મૂકવાથી તે અને સિધિઆ રજપૂતાનામાં ફાવે તેમ વર્તવા લાગ્યા. બાલ્ડોના વખતમાં લશ્કરમાં નવી જાતનો પહેરવેષ દાખલ કર્યાથી વેલોરના લશ્કરી સિપાઇ-

ઝોએ બંડ કર્યું. ટિપુ સુલતાનના છોકરા અને કુટુંબીઓ વેલોરમાં જ રહેતા હતા. તેથી બંડખોરોને ઉત્તેજન મળ્યું. તેઓએ લશ્કરી અમલદારોને ધાર કર્યા. આ બંડ તાબડતોબ બેસાડી દેવામાં આવ્યું અને ટિપુના કુટુંબીઓને કલકત્તે રાખવામાં આવ્યા.

દેશમાં શાંતિ:—બાલો પછી ઈ. સ. ૧૮૦૭ માં લૉર્ડ મિટો ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યો. વેલેસ્લી પ્રમાણે તે પણ અહીંની પરિસ્થિતિથી સારીરીતે વાકેફ હતો. આ વખતે હિંદુસ્થાનમાં રાજકીય વાતાવરણ શાંત હતું. સિધિઆ અને હોલકરના રાજ્યમાં સહાયકારી સેના રહેતી હતી. વળી એ અરસામાં ઈ. સ. ૧૮૧૧ માં યશવંતરાવ હોલકર મરણ પામ્યો. એટલે અંગ્રેજો નિર્ભય થયા. બીજા કોઈ ઠેકાણે બખેડા થવાનો સંભવ નહોતો.

સરહદપરનો મામલો:—આમ દેશમાં શાંતિ હતી ત્યારે મિટોની કારકિર્દીમાં વાયવ્ય સરહદનો મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. દિલ્હીમાં અંગ્રેજોની સત્તા ચાલુ થયાથી સતલજની ઉત્તર તરફના સ્વતંત્ર શીખ રાજ્યોનો અંગ્રેજોને સમાગમ થયો. વળી યુરોપમાં ફ્રાન્સનો પાદશાહ નેપોલીઅન અને રશીઆનો ઝાર મળી જવાથી અંગ્રેજોને તેમના તરફની યિત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. રશીઆનું રાજ્ય મધ્યએશિઆ સુધી લંબાયું હતું. નેપોલીઅન અને ઝાર બંને ધરિાન અને અફઘાનિસ્તાનમાં થઈ હિંદુસ્થાનપર ચઢી આવે એવા સંભવ હતો. તેથી ધરિાન, અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબના રાજ્ય-કર્તાઓને મેળવી લઈ પોતાના કરી લેવાની મિટોને ફરજ પડી.

પરદેશો સાથે દોસ્તીની સંધિ:—મિટોએ સર જૉન માલકમ જેવા અનુભવી અમલદારને ધરિાનના શાહ પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો. તેણે શાહ સાથે દોસ્તીનો કરાર કર્યો. શીખ રાજ રણજીતસિંગની લશ્કરી તૈયારી પહેલા નંબરની હતી. મિટોએ રણજીતસિંગ પાસે સર ચાર્લ્સ મેટકાફને મોકલ્યો. તેણે ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં રણજીતસિંગ સાથે અમૃતસરમાં કાલ કરાર કર્યો. એ કરાર પ્રમાણે સતલજ નદીની દક્ષિણે મુલક નહિ લેવાનું અને રશીઆ સાથે મળી નહિ જવાનું રણજીતસિંગે વચન આપ્યું. કાબુલના દરબારમાં મિટોએ મૉનસ્ટુઅર્ટ એલિફિન્સ્ટનને મોકલ્યો. પણ તે વખતે અફઘાનિસ્તાનમાં બખેડા ચાલતા હોવાથી એલિફિન્સ્ટનને પેશાવર

માછા આવતું પશું. આ પ્રમાણે આગળ જતાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં આ સરહદપરનાં રાજ્યો સાથે જે ધડાધડી થવાની હતી તેનાં બી મિટોની કાર-કિર્દીમાં રેખાયાં.

સનદની ફરી તપાસ:—વીસ વર્ષ પૂરાં થવાથી ઇ. સ. ૧૮૧૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સનદ તાજી કરી આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. નવી સનદમાં હિંદુસ્થાન સાથેનો વેપાર સર્વ અંગ્રેજોને માટે ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. ખ્રિસ્તી પાદરીઓને હિંદુસ્થાન આવવાની રજા આપવામાં આવી. અને પહેલીજ વાર કંપની સરકારને દેશીઓને કેળવણી આપવાનો ખર્ચ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

માર્કિવસ હેરિટ્જ્સ (૧૮૧૩-૧૮૨૩).

પૂર્વાર્ધ.

‘તટસ્થ’ ધોરણમાં ફેરફાર:—લૉર્ડ મિટો પછી માર્કિવસ હેરિટ્જ્સ ગવર્નર જનરલ નીમાઈ આવ્યો. તેણે યુરોપ અને અમેરિકામાં લશ્કરી અનુભવ ઠીક મેળવ્યો હતો. ગયા સાત આઠ વર્ષ દરમિયાન કંપનીનું ધોરણ તટસ્થપણાનું હોવાથી ગુરખા અને પિંઢારા લોક તોફાન કરવા લાગ્યા હતા. તેથી તેમને દાખી દેવાની હેરિટ્જ્સને ફરજ પડી.

ગુરખા લોકની હુલ્લડાઈ:—અરાઢમા સૈકાની શરૂઆતમાં કાશ્મિરની ગુરખા નામની તીખી પ્રજા નેપાળમાં જઈ સત્તાધીશ થઈ. નેપાળ પહાડી પ્રદેશ હોવાથી તે દેશપર સ્વારી કરવી એ સહેલું કામ નહોતું. નેપાળ સાથે કંપનીનો વેપાર ચાલતો હતો. કંપનીના મુલકપર સ્વારી કરી કેટલોક મુલક ગુરખા લોકે જીતી લીધો તેથી હેરિટ્જ્સને તેમની સામે લડાઈ જાહેર કરવી પડી.

નેપાલનો વિગ્રહ:—આ વિગ્રહ ઇ. સ. ૧૮૧૪ થી ૧૮૧૬ સુધી આવ્યો. અંગ્રેજોએ એ ત્રણ વર્ષમાં નેપાળ પર ત્રણ સ્વારીઓ કરી હેરિટ્જ્સે

પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને બાજુએથી હુમલા મોકલ્યા. ઈ. સ. ૧૮૧૪ ની પહેલી સ્વારીમાં તોપના મારાથી અંગ્રેજોએ કુલુગનો કિલ્લો સર કર્યો. પણ એ કિલ્લો સર કરતાં ધણા માણસોની ખુવારી થઈ અને અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ માર્યો ગયો. જયકટના કિલ્લા આગળ બીજી લડાઈ થઈ. તેમાં ગુરખા લોકની જીત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૧૫ ની બીજી સ્વારીમાં હેરિટએ એક વધુ સૈન્ય કુમાઉન પ્રાંત પર મોકલ્યું. આ વખતે પશ્ચિમ તરફથી સર ડેવિડ ઑક્ટરલોની આગળ ધર્યો અને તેણે માલોનનો કિલ્લો કબ્જે કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૧૬ ની ત્રીજી સ્વારીમાં ઑક્ટરલોની નેપાળની રાજ્યધાની ખાટમાંડુ પર ચઢી ગયો. મકવાનપુર આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં ગુરખાઓની સજ્જડ હાર થઈ એટલે નેપાળ સરકાર સલાહ કરવા કબૂલ થઈ.

સિગાવલીની સંધિ (૧૮૧૬):—સિગાવલી મુકામે કરાર થયા. તેમાં સિદ્ધીમતા રાજ્યનું સ્વાતંત્ર્ય નેપાળ સરકારે કબૂલ રાખ્યું અને ખાટમાંડુમાં અંગ્રેજ એલચી રાખવા હા પાડી. આ સંધિથી સિમલા, નૈનિતાલ વગેરે ઠંડકવાળા હવાખાવાનાં સ્થળો અંગ્રેજોને મળ્યાં. બંને પક્ષકારોની સરહદ નક્કી થવાથી ટંટા થવા બંધ પડ્યા. લારપછી શરા અને નિમકહલાલ ગુરખા લોકની અંગ્રેજના સૈન્યમાં ભરતી થવા લાગી.

પિંદારાઓ સાથે યુદ્ધ (૧૮૧૭-૧૮૧૮):—આ લોકોનાં મુખ્ય રહેવાનાં ઠેકાણાં માળવા અને રજપૂતાના હતાં. તેઓનો ધંધો ધાડ અને લૂંટફાટનો હતો. તેઓ ધોડાપરજ સ્વારી કરતા. તેઓ એક સ્થળે લૂંટ કરી ધણા માધલિની મજલ કરી જતા. મોગલ શહેનશાહતની પડતીના સમયમાં પિંદારાની સંખ્યા ધણી વધી ગઈ હતી, અને તેઓનું જોર પણ ધણું વધી ગયું હતું. સિંધિઆ અને હોલકરની તેમને મદદ હતી. અને સિંધિઆ હોલકરને લૂંટમાં ભાગ પણ મળતો હતો. ચિત્ર, કરીમખાન અને અમીરખાન પિંદારાના સરદારો હતા. અંગ્રેજો ગુરખાઓ સાથે લડવામાં રોકાયા હતાં ત્યારે આ પિંદારા લોકોએ ધણો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. તેથી ગુરખાઓ સાથે જ્યારે સલાહ થઈ ત્યારે હેરિટએ પિંદારાનો નાશ કરવાનો ઇસવ કર્યો. પ્રથમ તો તેણે સિંધિઆ, હોલકર અને રજપૂતાને સમજાવી લઈ તેમને પિંદારાઓને આશ્રય આપતા બંધ કર્યાં. હેરિટએ એક પ્રયત્ન

ફોજ ઉભી કરી અને સિધિઆને સમજાવી તેની ફોજની પશુ મદદ લીધી. ચારે તરફથી સૈન્યો મોકલી હેસ્ટિંગ્સે પિઠારાઓને માળવામાં ઘેરી લીધા. છેવટે ધણા પરેશાન થવાથી અમીરખાન વગેરે સરદારો હેસ્ટિંગ્સને શરણે આવ્યા. તેણે તેમને જાગીર આપી સંતોષ્યા. રજપૂતાનામાં ટાંકનો નવાબ આ અમીરખાનનો વંશજ છે. ચિત્ર શરણે ન આવતાં જંગલમાં નાસી ગયો. એવું કહેવાય છે કે જંગલમાં તેને વાઢે ફાડી ખાધો. આ પ્રમાણે પિઠારાનો નાશ થયે માળવામાં શાંતિ પથરાઈ.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

માર્કિવસ હેસ્ટિંગ્સ.

ઉત્તરાર્ધ.

ચોથો મરાઠા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮૧૮) :—અંગ્રેજો સાથે વસઈની સંધિ કરવા માટે બાજરાવને પશ્ચાતાપ થતો હતો. ત્રિબક્ત ડેંગલેની શિખામણથી તે અંગ્રેજો સાથે દ્વેષભાવ રાખવા લાગ્યો. અંગ્રેજો જ્યારે ગુરખા અને પિઠારાલોક સાથે લડવામાં ગૂંથાયા હતા ત્યારે બાજરાવના મસલતદારો વધારે ખટપટ કરવા લાગ્યા. આ અરસામાં ગાયકવાડનો વકીલ ગંગાધર શાસ્ત્રી પટવર્ધન અંગ્રેજો મારફત દેવાનો નિકાલ કરવા પુણે આવ્યો. પુણેથી તે બાજરાવ અને ત્રિબક્ત સાથે પંઢરપુર ગયો. ત્યાં તેનું ખૂન થયું. આ ખૂન માટે અંગ્રેજોને ત્રિબક્તપર વહેમ ગયો. બાજરાવે ત્રિબક્તને અંગ્રેજોને સ્વાધીન કર્યો. પણ તેમના હાથમાંથી છટકી જઈ ત્રિબક્ત ખાનદેશમાં ગયો અને ત્યાં તોફાન જગાવવા લાગ્યો. બાજરાવ તેને મદદ કરે છે એવો અંગ્રેજોને વહેમ જવાથી તેઓએ નવી સંધિ કરી. એ સંધિથી બાજરાવનો અધિકાર ઘણો મર્યાદિત થયો. આ નવી સંધિ બાજરાવે ઘણી નાખુશીથી કબૂલ કરી.

પેન્થાઈનો અંતઃ (૧૮૧૮) :—આ સંધિ પછી તરતજ સિધિઆ, હોલકર, ભોંસલે વગેરે સરદારો સાથે મસલત કરી બાજરાવે પોતાના સેનાપતિ

આપુ ગોખલે પાસે અંગ્રેજ વકીલપર હુમલો કરાવ્યો. લડવા માટે બાજીરાવની પૂરી તૈયારી નહોતી. લડાઈ શરૂ થતાંજ બાજીરાવ તો નાઠો. પણ શરો સેનાપતિ આપુ ગોખલે અંગ્રેજો સામે ખડકી, કોરેગામ અને અષ્ટેની ત્રણ લડાઈ લાગલગત લડ્યો. ત્રિવંકળ તેની મદદમાં હતો. છેલ્લી લડાઈમાં આપુ ગોખલે માર્યો ગયો. આખરે નર્મદા ઓળંગી બાજીરાવ સેનાપતિ માલકમને શરણે ગયો. અંગ્રેજોએ પેશ્વાનો તમામ મુલક ખાલસા કરી બાજીરાવને વર્ષે આઠ લાખ રૂપિયાનું પેનશન આપી કાનપુરપાસે બિથૂરમાં રાખ્યો. પછી ત્રિવંકળ પકડાયો તેને ચુનારગઢમાં કેદ રાખ્યો.

હોલકરની હાર:—યશવંતરાવ હોલકરનો ઓકરો નાની ઉંમરનો હતો તેથી રાણી તુલસીબાઈ કારભાર કરતી હતી. તુલસીબાઈનું પિંદારાસાથેનાં યુધ્ધમાં ખૂન થયું હતું. પછી હોલકરનું સૈન્ય અંગ્રેજ વિરુદ્ધ ઉઠ્યું. મહિદપુર આગળ લડાઈ થઈ. તેમાં હોલકરનું સૈન્ય હાર્યું. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં મંડજેશ્વરની સંધિથી હોલકરનો ધણો મુલક ખાલસા થયો.

ભોંસલેસાથે લડાઈ:—ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં રઘૂજી ભોંસલે મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો ભત્રીજો આપાસાહેબ ગાદીપર આવ્યો. અંગ્રેજો જ્યારે પેશ્વા અને હોલકર સાથે લડવામાં રોકાયા હતા ત્યારે આપાસાહેબે સિતાબડિની અંગ્રેજી ઓવણીપર હુમલો કર્યો. પણ નાગપુર અને જયલપુરની લડાઈમાં તેની હાર થઈ. ધણો મુલક આપી તેણે અંગ્રેજોસાથે સલાહ કરી. પણ તેણે કાવતરાં ચાલુ રાખવાથી અંગ્રેજોએ તેને ઉઠાડી બાજીરાવ ભોંસલેને ગાદીપર બેસાડ્યો.

હેસ્ટિંગ્સના સુધારા:—તેણે રસ્તા અને પુલો બંધાવી મુસાફરી માટે સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. તેણે દેશીઓને રાજ્યની નોકરીમાં રાખવા માંડ્યા. વર્તમાનપત્રોને ટીકા કરવાની છૂટ આપી. મરાઠા, શુરખા, પિંદસ વગેરેને દાખી દઈ કંપનીની સત્તા સર્વાંપરી કરી વેલેસ્લીએ આરંભેલું કામ તેણે સંપૂર્ણ કર્યું.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

લોર્ડે ઍમ્હર્સ્ટ (૧૮૨૩-૧૮૨૮).

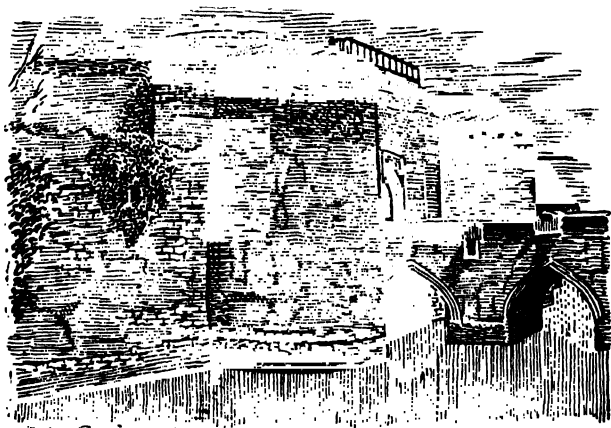
બ્રહ્મી વિગ્રહનાં કારણુ:—હેરિટગ્સ પછી લોર્ડે ઍમ્હર્સ્ટે ગવર્નર જનરલ નીમાર્ધ આવ્યો. અરાઢમાં સૈકામાં બ્રહ્મદેશમાં એકછત્રી રાજ્ય સ્થપાઈ ચૂક્યું હતું, અને બ્રહ્મીલોકની સત્તા ધણી વધી ગઈ હતી. બંગાળની પૂર્વ સરહદે લાગેલા આસામ, મણિપુર, કાચર અને આરાકાન પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૨ પછી એક પછી એક બ્રહ્મીલોકોએ જીતી લીધા હતા. આમ તેમની સરહદ બંગાળને લાગેલી થવાથી કંપની સરકાર સાથે તેમને કજીઆ થવા લાગ્યા. છેવટે આરાકાનના કિનારા પાસે આવેલો અંગ્રેજોનો શાહપુરી બેટ બ્રહ્મીલોકે હસ્તગત કરી લીધો. ત્યારે ઍમ્હર્સ્ટે બ્રહ્મદેશ સામે લડાઈ જાહેર કરી.

યુદ્ધવર્ણન:—આસામ, આરાકાન અને રંગૂન એમ ત્રણ બાબુએથી ત્રણ સૈન્યો ઍમ્હર્સ્ટે બ્રહ્મદેશમાં મોકલ્યાં. આસામ અને આરાકાન ડુંગરી અને અપરિચિત મુલક હોવાને લીધે અંગ્રેજોનાં ધણાં માણસ માર્યા ગયાં અને તેમને પાછા હટવું પડ્યું. સેનાપતિ આર્ચિબોલ્ડ કેમ્પબેલ સમુદ્ર માર્ગે રંગૂન ગયો. તેણે રંગૂન જીતી લીધું અને ધરાવતીને કાંઠે કાંઠે તે આગળ વધ્યો. ડોનાબૂ આગળ બ્રહ્મીલોક સાથે લડાઈ થઈ. તેમાં બ્રહ્મીલોકની હાર થઈ અને તેમનો સરદાર મહાબંદુલા માર્યો ગયો. ત્યાંથી આગળ વધી અંગ્રેજોએ પ્રોમ શહેર જીતી લીધું. ત્યારપછી બીજી લડાઈ પાધણ આગળ થઈ. તેમાં પણ બ્રહ્મીઓ હાર્યાં. ત્યારે બ્રહ્મીરાજ્યે ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં અંગ્રેજો સાથે યેંદાબૂની સંધિ કરી. આ સંધિથી આસામ, આરાકાન અને તેનાસરીમ પ્રાંતો અને યુદ્ધના ખરચ બદલ ત્રણ કરોડ રૂપીઆ અંગ્રેજોને મળ્યા. વળી અંગ્રેજોને વકીલ પણ બ્રહ્મી દરબારમાં રહેવા લાગ્યો. આસામ મળવાથી અંગ્રેજોને ધણો લાભ થયો. ત્યાં અંગ્રેજોએ ચાના બગીચા બનાવ્યા છે.

બરાકપુરનું બંડ (૧૮૨૪):—સમુદ્ર બોળંગવાથી બ્રષ્ટ થવાય એવા વહેમથી બરાકપુરના હિંદુ સિપાઈઓએ બ્રહ્મી યુદ્ધ વખતે રંગૂન જવાની

ના પાડી હતી અને તેઓએ બંડ કર્યું હતું. તોપનો મારો ચલાવીને બંડ શમાવી દેવામાં આવ્યું.

ભરતપુરનો ઘેરો (૧૮૨૬):—ભરતપુર અને દિગના એ મજબૂત કિલ્લા બાંધી જાત રાજ સુરજમલે પોતાના રાજ્યને બળવાન બનાવ્યું હતું. સુરજમલ પછી ગાદીને માટે એ પિતરાઈ બાઈઓ વચ્ચે તકરાર થઇ. બળવંતસિંગ નામના એક બાઈનો પક્ષ લઈ અંગ્રેજોએ ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. તોપોનો મારો કિલ્લાપર કંઈ અસર ન કરી શક્યો ત્યારે સુરંગથી કિલ્લાને ઉડાવી દેવામાં આવ્યો. અંગ્રેજોએ ભરતપુર સર કર્યું અને બળવંતસિંગને ગાદીપર બેસાડ્યો. આ યુદ્ધથી ચારે દિશામાં અંગ્રેજોની છાપ પડી.

ભરતપુરનો કિલ્લો.

એમ્હર્સ્ટના વખતથી ગવર્નર જનરલો ઉનાળામાં સિમલે રહેવા લાગ્યા. લૂંટફાટ કરનારા બીલ લોકોને સુધારવા માટે એમ્હર્સ્ટે બીલ લોકના ખાસ સંસ્થાન સ્થાપ્યાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

લૉર્ડ વિલિઅમ બેંટિક (૧૮૨૮-૧૮૩૫).

કારકિર્દીનું સ્વરૂપ:—એમ્પરર્સ પછી લૉર્ડ વિલિઅમ બેંટિક ગવર્નર જનરલ થયો. તેની કારકિર્દીમાં દેશમાં શાંતિ હતી. એ સમયમાં ઇંગ્લંડમાં

ધણા રાજકીય અને સામાજિક સુધારા થયા. તેની અસર કંપનીના કારભારપર પણ થઈ. રશિયાની સરહદ ધ્રિન અને અફઘાનિસ્થાનને લાગેલી હતી. તેથી રશિયા તરફથી હિંદુસ્થાનપર હુમલો આવવાની ભીતિ અંગ્રેજોને લાગવા માંડી. તેથી સિંધના અમીર અને શીખરાજ રણુજીતસિંઘ જોડે નવી સંધિ કરવામાં આવી.

મહેસૂર અને કૂર્ગની વ્યવસ્થા:—દેશી રાજાઓ સહાયકારી સૈન્યના જોરે

લૉર્ડ વિલિઅમ બેંટિક પોતાની પ્રજાપર જીતમ કરતા થયા હતા તેથી તેમની સાન ઠેકાણે લાવવાની જરૂર માલમ પડી. મહેસૂરનો રાજા કૃષ્ણરાજ અવ્યવસ્થિતપણે રાજ ચલાવતો હતો તેથી લાંબા કારભાર બેંટિકે પોતાના હાથમાં લીધો. તેમજ; કૂર્ગના જીલમી રાજાને પદચ્યુત કરી તે રાજ્યને બેંટિકે ખાલસા કર્યું.

સુધારા:—બેંટિકે જાતજાતના સુધારા દાખલ કર્યા. ન્યાયકચેરીનું કામ હવેથી ફારસી ભાષાને બદલે દેશી ભાષામાં ચાલવા લાગ્યું. તેણે દેશીઓને તેમની લાયકાત પ્રમાણે મુક્તિ અને ન્યાય ખાતામાં નોકરીએ રાખવા

માંજા. સરકારની ઉપજ વધારવા માટે ઍટિકે અશીષુ વેચવાના ઇનજરા આપવા માંજા. ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં સતી થવાનો રિવાજ તેણે બંધ પાડ્યો. તે કાળમાં કાલીદેવીના લકત ઠગ લોકો પ્રવાસીઓને ફાંસી નાંખી મારી નાંખતા હતા અને લૂંટી લેતા હતા. તે લોકોનો નાશ કરી ઍટિકે પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૩૩ ની સાલથી શાળાઓમાં અંગ્રેજ ભાષાદ્વારા પાશ્ચાત્ય ધોરણુપર કેળવણી આપવાની શરૂઆત થઈ.

કંપનીની નવી સનદ:—ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં કંપનીની સનદ નવી કરી આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. આ સનદથી ચીન સાથેનો વેપાર સર્વને માટે ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો. એટલે કંપનીનું વેપારી સ્વરૂપ નષ્ટ થયું અને એકલું રાજકીય સ્વરૂપ રહ્યું. વિલાયતની સરકાર પ્રમાણે કંપની સરકારને પણ ગુલામગીરીનો રિવાજ બંધ કરવો પડ્યો.

નવા દોસ્તીના કરાર:—ઍટિકે સિંધના અમીર અને પંજાબના રણજીતસિંગસાથે દોસ્તીના નવા કરાર કર્યા. આ કરારથી સિંધના અમીરે અંગ્રેજોને સિંધુ નદીને માર્ગે વેપાર કરવાની છૂટ આપી. ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં ઍટિકે સતલજ નદીને કિનારે એક દરવાજા ભરી રણજીતસિંગની મુલાકાત લીધી, અને તેની સાથે દોસ્તીના નવા કરાર કર્યા. અફઘાનિસ્તાનનો પદ્મબટ થયેલો અમીર શાહસુજા લુધીઆણામાં રહેતો હતો. ઍટિકે રણજીતસિંગ પાસે તેને મદદ અપાવી પોતાના પક્ષનો કરી લીધો. આવી રીતે સિંધ, પંજાબ અને અફઘાનિસ્તાન સાથે અંગ્રેજોને સંબંધ બંધાયો.

ઍટિકની યોગ્યતા:—દોસ્તીના કરાર કરી ઍટિકે સરહદના રક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરી. રાજકારભારમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર કરી તેણે લોકનું હિત સાધ્યું. સામાજિક અને શિક્ષણવિષયક સુધારા કરી તેણે લોકની ઉન્નતિ કરી. તેણે દાખલ કરેલા સુધારા માટે તેનું નામ હિંદુસ્થાનમાં ચિરસ્મરણીય થયું છે.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

લૉર્ડ ઑકલંડ (૧૮૩૬-૧૮૪૨).

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ (૧૮૩૫-૧૮૩૬) :—બૅંકિંગ પદ્ધતિ સર ચાર્લ્સ મેટકાફે એક વર્ષ કારભાર ચલાવ્યો. મેટકાફે અનુભવી અને ઉદાર વૃત્તિનો હતો. કંપની સરકારે વખતોવખત કાયદા કરી વર્તમાનપત્ર અને છાપખાનાની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મૂક્યા હતા. સરકારના કારભારપર ટીકા થયા વિના તેના ગુણદોષ બહાર આવી શકતા નથી એવો મેટકાફનો મત હતો. તેથી ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં તેણે છાપખાનાની છૂટનો કાયદો કર્યો. એ કાયદો ઇંગ્લંડની સરકારને નાપસંદ પડવાથી મેટકાફે રાજીનામું આપ્યું.

મેટકાફ પદ્ધતિ ઇંગ્લંડની સરકારે લૉર્ડ ઑકલંડને ગવર્નર જનરલ કરી મોકલ્યો. તે સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ હતો. ઇંગ્લંડના રાજ્યતંત્રીઓના હુકમ પ્રમાણે રશિયા વિરુદ્ધ વર્તવા તે તૈયાર હતો. રશિયાની બીકથી તેણે અફઘાનિસ્તાન સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું અને કંપનીને નાહક ખર્ચમાં નાંખી.

સરહદની પારસ્થિતિ :—યુરોપમાં આ વખતે ફ્રેંચોની સંપૂર્ણ હાર થઈ હતી તેથી હવે તેમના તરફની બીતિ ટળી હતી. પણ રશિયન સરકાર આ વખતે ઇરિન અને અફઘાનિસ્તાનની સરહદ ઉપર ધમપછાડ કરી રહી હતી. તેથી સરહદ તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર હતી. ઇરિનમાંથી અફઘાનિસ્તાનમાં ધૂસવાનો માર્ગ હેરાત શહેર પાસેથી હતો. અફઘાનિસ્તાનમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવવાના બે માર્ગ છે. એક જલાલાબાદથી ખૈબર ધાટમાં થઈ પેશાવરને રસ્તે પંજાબમાં દાખલ થવાનો, અને બીજો કંદહારથી ક્વેટાને માર્ગે બોલન ધાટમાં થઈ સિંધમાં દાખલ થવાનો. પંજાબમાં રજુ-જીતસિંગ બળવાન હોવાને લીધે ત્યાંથી સ્વારી આવવાની બીક નહોતી. પણ સિંધના અમીરો નબળા હોવાને લીધે તે તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર હતી.

અફઘાનિસ્તાનમાં ક્રાંતિ :—ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં અહમદશાહ અબ-દુલી મરણ પામ્યો. સારે તેનો પૌત્ર ઝમાનશાહ અમીર થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં તેનો વઝીર ફત્તેખાન તેની આખો ફાડી નાંખી તેને પદ્મબદ્ધ કરી ગાદી

પચાવી પજો. સારે ઝમાનશાહ અને તેનો ભાઈ શાહસુળ અંગ્રેજોના આશ્રયમાં આવી રહ્યા. પછી ફત્તેખાનનું ખૂન થયું સારે તેનો ભાઈ દોસ્તમહંમદ ગાદીપર આવ્યો. શાહસુળ અને દોસ્તમહંમદની ભાંજગડમાં વચ્ચે પડી રશિયાનો ઝાર, ઇરાનનો શાહ, પંજાબનો રણજીતસિંગ અને અંગ્રેજો પોતપોતાનું હિત સાધવા મથી રહ્યા હતા.

દોસ્તમહંમદની રાજ્યનીતિ:—ઈ. સ. ૧૮૨૮ માં ઇરાનના શાહે રશિયા સાથે કાલકરાર કરી હેરાતને ઘેરો નાખ્યો. શાહસુળએ રણજીતસિંગની મદદ લઈને દોસ્તમહંમદપર બે સ્વારીઓ કરી. પરંતુ તેમાં તે સફળ થયો નહિ. મદદના બદલામાં રણજીતસિંગ પેશાવર પ્રાંત પચાવી પજો. હેરાત અને પેશાવર પાછાં મેળવવા દોસ્તમહંમદને મદદની જરૂર હતી. રશિયાનો એલચી દોસ્તમહંમદની દોસ્તી માટે ઉત્સુક તો હતોજ. એ બાબતમાં દોસ્તમહંમદે રશિયા અને અંગ્રેજ બંને સાથે સંદેશા ચલાવ્યા.

શાહસુળને મદદ: લાહોરનું તહનામું:—ઑકલંડ સામે મોટું સંકટ આવી ઉભું. રણજીતસિંગ મિત્ર હોવાથી તેની પાસેથી પેશાવર ખૂંચવી લઈ તેને દુભવવા ઑકલંડ તૈયાર નહોતો. પણ રશિયાને આવતું અટકાવવા માટે ઇરાનના શાહ પાસેથી હેરાત ખૂંચવી લેવા તે કબૂલ થયો. તેનાં બંને કામો કરવા અંગ્રેજ તૈયાર ન હોવાથી દોસ્તમહંમદે રશિયા સાથે સંદેશા શરૂ કર્યા. આવી પરિસ્થિતિ હતી સારે મૂળવંશના શાહસુળને અફઘાનિસ્તાનનો અમીર બનાવી સર્વે મુસીબતો દૂર કરવાનો ઑકલંડે નિશ્ચય કર્યો. ઇંગ્લંડની સરકારને પણ ઑકલંડનું ધોરણ પસંદ પડવાથી ઈ. સ. ૧૮૩૭ માં શાહસુળ, અંગ્રેજ અને રણજીતસિંગ વચ્ચે ત્રિપક્ષીય સંધિ થઈ. એ સંધિમાં એવું ઠંથું હતું કે અંગ્રેજોએ અને રણજીતસિંગે શાહસુળને ગાદીપર બેસાડવો; પેશાવર પ્રાંત રણજીતસિંગ કને રહેવા દેવો; રણજીતસિંગે સિંધના અમીર પાસેથી ખંડણી લઈ ખીજા હડ્ડા છોડી દેવા; શાહસુળએ રશિયાનો વિરોધ કરવો અને અંગ્રેજ એલચી કાબુલમાં રાખવો.

કાબુલપર સ્વારી: શાહસુળની સ્થાપના:—અંગ્રેજ નૌકાસૈન્ય ઇરાની અખાતમાં ગયું કે તરતજ શાહે હેરાતનો ઘેરો ઉઠાવ્યો (૧૮૩૮). આમ થવાથી રશિયાનો માર્ગ બંધ થયો એટલે અફઘાનિસ્તાનપર ચઢાઈની

હવે જરૂર નહોતી. પણ વિલાયતની સરકારના આમ્રહથી ઑકલંડે યુદ્ધની તૈયારી કરી. અફઘાનિસ્તાનપર સ્વારી કરવા ળગાળા અને મુંબઈથી સૈન્યો મંગાવ્યાં. ખૈયરઘાટનો રસ્તો સીધો અને પાસેનો હતો. પણ અંગ્રેજ લશ્કરને પોતાનાં રાજ્યમાંથી પસાર થવા દેવા રણજીતસિંગ તૈયાર નહોતો. તેથી બળબળથી વાપરીને સિંધના અમીરના મુલકમાંથી બોલનઘાટને લાંબે રસ્તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય અફઘાનિસ્તાનમાં પેહું. અંગ્રેજોએ કંદહાર કબજે કરી ત્યાં શાહસુબની દુવાઈ ફેરવી. આગળ વધી અંગ્રેજોએ ગીઝની જીત્યું. ત્યારે દોસ્તમહંમદ સલાહ કરવા તૈયાર થયો. તોપણ આગળ વધી અંગ્રેજ ફોજ શાહસુબને લઈ કાબુલ જઈ પહોંચી (૧૮૩૯). એટલે દોસ્તમહંમદ ત્યાંથી નાહો.

અકબરખાનનું બંડ:—પછી ત્રણ વર્ષસુધી અંગ્રેજ સેનાપતિ ફોજ સહિત કાબુલમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે તેનાં કુટુંબને પણ બોલાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં દોસ્તમહંમદ શરણે આવ્યો. તેને કલકત્તે મોકલી દેવામાં આવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૧ થી અંગ્રેજોપર સંકટ આવવા માંજું. રણજીતસિંગના મરણ પછી લાહોરમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા. તેમાંના એક પક્ષ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ હતો. અંગ્રેજ તરફથી પૈસા મળતા બંધ થવાથી અફઘાન સરદારો પણ વીકર્યા. જૂનો સેનાપતિ રણપર જવાથી એલફિન્સ્ટન નામના એક વૃદ્ધ સેનાપતિની નિમણૂક થઈ. પરિસ્થિતિ આવી હતી ત્યારે દોસ્તમહંમદના છોકરા અકબરખાને બંડ કર્યું. તેણે બ્રિટિશ સૈન્યને ધણું હેરાન કર્યું. વાટાઘાટ કરવા ગયેલા બે અમલદારોનો તેણે વધ કર્યો. તે વખતે અફઘાનિસ્તાનમાં આવવાના રસ્તા બરફથી ઢંકાયેલા હતા, તેથી મદદ મળી શકે એમ નહોતું. આવાં સંકટોને લીધે અંગ્રેજો તાબે થયા. અકબરખાન તરફથી અભયવચન મળતાં તેઓએ અફઘાનિસ્તાન છોડી જવાનું કબૂલ કર્યું. અંગ્રેજોએ અકબરખાનનાં વચનપર વિશ્વાસ રાખી પોતાનાં બૈરાં છોકરાં તેને સોંપ્યાં. પછી પોતે જલાલાબાદ આવવા નીકળ્યા. તેઓ બધા મળી પંદર હજાર હતા; પાંચ હજાર સૈનિકો અને દસ હજાર જાવણીના સેવકો વગેરે. કડકડતી ઇંડીથી તેઓ હેરાન હેરાન થઈ ગયા. ધણાક તો માર્યા ગયા. અકબરખાનના માણસો તેમની પાછળજ હતા. સાંકડી ખીણમાંથી પસાર થતી વખતે ટેકરીઓ ઉપરથી અફઘાનોએ તેમને

ગોળીઓથી વીંધી નાંખ્યા. પંદર હજારમાંથી દા. આઈડન નામનો એકજ માણસ જીવતો જલાલાબાદ પહોંચવા પામ્યો (૧૮૪૨).

આ ભયંકર પરિણામથી ઑકલંડની કમરજ ભાંગી ગઈ. અકબરખાને જલાલાબાદને પણ ઘેરો ઘાલ્યો. અધૂરામાં પૂરું પેશાવરમાં શીખ સૈન્યે બંડ કર્યું. સમય આમ અણીનો હતો ત્યારે મુહત પૂરી થતાં ઑકલંડ સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

લૉર્ડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૧૮૪૪).

અફઘાન વિગ્રહનો અંતઃ—અફઘાનિસ્તાનમાં થયેલી અપકીર્તિ ધોઈ નાંખવા માટે અનુભવી લૉર્ડ એલેનબરો ગવર્નર જનરલ નીમાઈ આવ્યો. એકવાર અફઘાનોને હરાવી ગયેલી આખર પાછી મેળવવી, પછી અફઘાનિસ્તાનના મામલામાં વચ્ચે ન પડવું એવો ઠરાવ એલેનબરોએ કર્યો. કંદહાર અને જલાલાબાદમાં હજુ અંગ્રેજી જાવણી હતી. પોલૉક નામના સેનાપતિને જલાલાબાદ મોકલવામાં આવ્યો. ત્યાં જઈ ત્યાંની ફોજને ધીરજ આપી તેણે અફઘાનોને હરાવ્યા. દરમ્યાન શાહસુળનું ખૂન થયું. એટલે હવે કોઈને મદદ કરવાનું ન રહેવાથી એલેનબરોએ યુદ્ધ બંધ પાડવાનું વિચાર્યું. પણ બ્રિટિશ જૈરાં છોકરાં હજુ કાબુલમાં હતાં. તેમને છોડાવવાનાં હતાં. તેથી પોલૉક અફઘાનોને પાછા હઠાવતો હઠાવતો કાબુલ ગયો. ત્યાં કંદહારનું સૈન્ય પણ તેને આવી મળ્યું. ત્યારે અકબરખાને અંગ્રેજ જૈરાં છોકરાંને સુખરૂપ પોલૉક પાસે મોકલી આપ્યાં. પછી કાબુલના બજારનો નાશ કરી અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું ફર્યું. ત્યારપછી અફઘાનિસ્તાનની ભાજગડમાં વચ્ચે પડવું નહિ એવું જાહેર કરી એલેનબરોએ દોસ્તમહંમદને છૂટા કર્યો. દોસ્તમહંમદ અફઘાનિસ્તાન પાછો ફર્યો. ત્યાં તેણે ઈ. સ. ૧૮૬૩ સુધી રાજ્ય કર્યું.

અફઘાનિસ્તાનના મામલામાં વચ્ચે પડ્યા તેમાં અંગ્રેજોની મોટી ભૂલ હતી. ત્યાંના રસ્તા વિકટ છે અને ત્યાંના લોકો પણ શરા અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છે. વાસ્તવિક રીતે દોસ્તમહંમદ એક સ્વતંત્ર રાજા હતો. શાહસુળ પ્રળને

અગ્રિય હતો. રશિઆની ખીકથી તેનો પક્ષ લેવા નોંધીતો નહોતો. આ વિગ્રહથી વિનાકારણુ ધણો ખર્ચ અને મોટી પ્રાણહાનિ થઈ.

સિંધના અમીરો સાથે ટંટો:—ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં બલુચી સર-દારોએ સિંધ પ્રાંતમાં ખૈરપુર, મીરપુર અને હૈદરાબાદમાં પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં હતાં. આ રાજ્યો અમીર કહેવાતા હતા. પ્રથમ મિટોની કારકિર્દીમાં અંગ્રેજો આ અમીરના સમાગમમાં આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૩૨ માં અંગ્રેજોએ તેમની સાથે વેપારી સંધિ કરી. અફઘાન વિગ્રહ વખતે બ્રિટિશ ફોજ વગર રાજ્યો સિંધમાંથી પસાર થઈ હતી. તે કારણથી અમીરો સાથે અંગ્રેજોને અણુબનાવ થયો હતો. સિંધપર અંગ્રેજોનો ડોળો તો હતોજ. તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં અંગ્રેજોએ અમીરોને સહાયકારી યોજનામાં દાખલ થવાની ફરજ પાડી. અફઘાન વિગ્રહ શરૂ થતાં અંગ્રેજોએ કરાચી બંદર એકદમ કબજે કરી લીધું. અફઘાન વિગ્રહ ચાલતો હતો ત્યારે અમીરો અંગ્રેજો સામે અફઘાનો સાથે કાવતરું કરતા હતા એવી ખોટી વાત એલેનબરોને કાને આવી. એ બાબતની તપાસ કરવા તેણે સર ચાર્લ્સ નેપિઅરને સિંધ મોકલ્યો. નેપિઅર અમીરોનો દૂધી હોવાથી તેણે વીસ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો અમીરોનો મુલક ખાલસા કર્યો અને તેમના પર વધારે દાખ એસાજો.

અમીરો સાથે લડાઈ:—બલુચી લોક પોતાના રાજ્યપર થતો આ જુલમ સાંખી શક્યા નહિ. એકદમ બંડ કરી હૈદરાબાદના અંગ્રેજ એલચીનું તેઓ હરણુ કરી ગયા. પછી મિઆની આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં બલુચીઓની હાર થઈ. ત્યારપછી નેપિઅરે હૈદરાબાદ આગળ તેઓને હરાવી હૈદરાબાદમાંનો ખજાનો લૂંટી લીધો. ત્યારપછી અમીરોને પદચ્યુત કરી સિંધપ્રાંત અંગ્રેજોએ ખાલસા કર્યો, અને નેપિઅરને ત્યાંનો કારભાર ચલાવવા નીમ્યો. અફઘાનિસ્તાન પ્રમાણે સિંધમાં પણ અંગ્રેજોની આ જબરદસ્તીજ હતી.

સિંધિઆ સાથે યુદ્ધ—(૧૮૪૩):—દોલતરાવ સિંધિઆનો છોકરો જનકોજ ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં મરણુ પામ્યો. ત્યારે તેની રાણી તારાબાઈ જયાજીરાવને દત્તક લઈ કારભાર કરવા લાગી. તેને કારભારનો અનુભવ ન હોવાથી રાજ્યમાં ઘોરાળો થવા લાગ્યો અને સર્વ સત્તા લશ્કરના હાથમાં

ગઈ. સિધિઆનું સૈન્ય મોટું હતું અને તેનું તોપખાનું જળદં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૦ માં રણુજીતસિંગ મરણ પામ્યો, પછી સીખ લોકમાં પણ બખ્ષેડ થવા લાગ્યા હતા. તેથી વેળાસર બંદોબસ્ત કરવા માટે એલેનબરોએ સિધિ-આના લશ્કરને મહારાજપુર અને પન્યારની લડાઈમાં હરાવ્યું. ત્યારે તારા-બાઈએ અંગ્રેજ સહાયકારી સન્ય જ્વાલિઅરમાં રાખવા કબૂલ કર્યું.

ચોગ્યતા:—અફગાન વિગ્રહ સમાપ્ત કરી એલેનબરોએ અંગ્રેજોની ગયેલી આબરૂ પાછી મેળવી. તેણે સિધના અમીરોનો મુલક લીધો એ તેનો અન્યાય હતો. સિધિઆના લશ્કરને તાબે કરવામાં તેણે દૂરદષ્ટિ વાપરી હતી. તેનું લડાઈનું ધોરણ કંપની સરકારને નાપસંદ પડવાથી બે વર્ષમાંજ તેને ઇંગ્લંડ પાછા જવું પડ્યું.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

લૉર્ડ હાડિંજ (૧૮૪૪-૧૮૪૮).

શીખ સત્તાની વૃદ્ધિ:—એલેનબરો પછી લૉર્ડ હાડિંજ ગવર્નર જન-રલ થઈને આવ્યો. આ ઉત્સાહી ગવર્નર જનરલને લશ્કરી અનુભવ પણ હતો. પાદશાહ શાહઆલમની કારકિર્દીમાં પંજાબમાં શીખ સરદારોનાં રાજ્યો સ્થપાયોં હતાં. ઈ. સ. ૧૭૯૨ પછી શીખ સરદાર રણુજીતસિંગે સતલજ નદી સુધી આખા પંજાબમાં એકહથ્થુ સત્તા સ્થાપન કરી હતી. પોતાનાં રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે તેણે ફ્રેંચ સેનાપતિઓ પાસે કવાયદી લશ્કર અને તોપખાનું તૈયાર કરાવ્યું હતું અને તેને ફ્રેંચ અમલદારોના હાથ નીચે મૂક્યું હતું. સતલજ નદીની પૂર્વ તરફનાં શીખ સંસ્થાનો પણ પોતાનાં છત્ર નીચે લાવવા રણુજીતસિંગનો વિચાર હતો. પણ તેમ કરતાં તે સંસ્થા-નોનો પક્ષ લઈ અંગ્રેજ વચ્ચે પડશે એ રણુજીતસિંગ જાણતો હતો. તેથી ઈ. સ. ૧૮૦૯ ના અમૃતસરના કરાર પ્રમાણે તેણે સતલજ નદીને પોતાની પૂર્વ સરહદ ઠેરવી. પછી તેણે કાશ્મીર અને પેશાવર સુધી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. અંગ્રેજોનાં સામર્થ્યની તેને પૂરી કલ્પના હતી તેથી પોતાની

હયાતી દરમ્યાન તેણે અંગ્રેજો સાથે વેર થવા દીધું નહિ. રણજીતસિંગના મરણ પછી રાજ્યની લગભગ લશ્કરે નીમેલી ખાલસા એટલે પંચના હાથમાં ગઈ. જોર જીલમથી અંગ્રેજોએ સિંધ પ્રાંત લીધો તે જોઈ શીખ લોકોને અંગ્રેજોને વિષે વહેમ જવા લાગ્યો. એટલામાં લાહોરમાં ખૂન અને મારામારી શરૂ થયાં. એ મારામારીમાં રણજીતસિંગનો છોકરો અને પૌત્ર માર્યા ગયા. છેવટે તેનો અનારસ પુત્ર દુલિપસિંગ ગાદીપર બેઠો. અને સરદારોની મદદથી તેની મા લાહોર દરબારનો કારભાર કરવા લાગી.

પહેલો શીખ વિગ્રહ:—શીખ લશ્કર શિરજોરી કરવા લાગ્યું હતું. તેને કામકાજ નહિ હોવાથી તે બપેડા કરશે એમ રાણીને લાગ્યું. જો તેને કામ આપીશ તો તેને બપેડા કરવાનો અવસર મળશે નહિ. જો તેની જીત થશે તો રાજ્યનો વિસ્તાર વધશે અને જો તેની હાર થશે તો આપણે સુખે રહી શકીશું એવા ત્રણ વિચારથી રાણીએ સૈન્યને સતલજ નદીની પૂર્વ તરફના અંગ્રેજી મુલક પર સ્વારી કરવા મોકલ્યું. વહેલી મોડી શીખ લોકોની સ્વારી આવશેજ એવી ત્યાંના અંગ્રેજ સેનાપતિ સર જી ગોંડની ખાતરી હતી. પણ સરહદ પર આપણે સૈન્યનો જમાવ કરીશું તો તે લડાઈનું નિમિત્ત ગણાશે એમ વિચારી હાર્ડિંગે તૈયારી કરી નહિ. પચાસ હજારનું શીખ સૈન્ય એકદમ અંગ્રેજ મુલક પર ચઢી આવ્યું. ત્યારે અંગ્રેજોની ઉંઘ ઉડી. યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. અંગ્રેજી ઓવરલેન્ડ ફિરોજપુરમાં હતી. ત્યાં તેઓએ પોતાનાં સૈન્યોનો જમાવ કર્યો. આ વિગ્રહ લગભગ બે માસ ચાલ્યો. તેમાં સતલજ નદીની આસપાસ મુઢકી, ફિરોજપુર, અલિવાલ અને સોધ્રાન આગળ લડાઈઓ થઈ. આ લડાઈઓમાં બંને પક્ષોને બહુ નુકસાન થયું. પણ છેવટે શીખોની હાર થઈ (૧૮૪૬).

શીખ સૈન્યોની હાર થયા પછી હાર્ડિંગ લાહોર ગયો. અને ત્યાં તેણે રાણી સાથે સલાહ કરી. આ સલાહથી બિઆસ અને સતલજ વચ્ચેનો જલંધર દોઆબ અને લડાઈના ખર્ચ પેટે દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને મળ્યા. કાશ્મીર સ્વતંત્ર થયું. શીખ લશ્કરનું તોપખાનું લઈ અંગ્રેજોએ શીખ લશ્કરનું જોર તોડ્યું. એક વર્ષ સુધી સર હેન્રી લૉરેન્સ લશ્કર સાથે લાહોરમાં રહ્યો.

વિગ્રહનું પરિણામ:—શીખનું રાજ્ય સંકુચિત થઈ તેનું બળ કમી થયું. દરબારમાં ખટપટ ચાલુ રહેવાથી લૉરેન્સને લાહોરમાં કાયમનું રહેવાનું થયું. રાણી અને તેના સાથીદારો અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉઠ્યાથી તેમને નાસી જવું પડ્યું. અને શીખ લોકના મનમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ દ્વેષાભિ ધૂમરાયાં કરતો રહ્યો. પુરસદે કેટલાક સુધારા કરી હાર્ડિંગ ઇંગ્લંડ ગયો. ત્યારપછી લૉર્ડ ડલહાઉસી ગવર્નર જનરલ થયો.

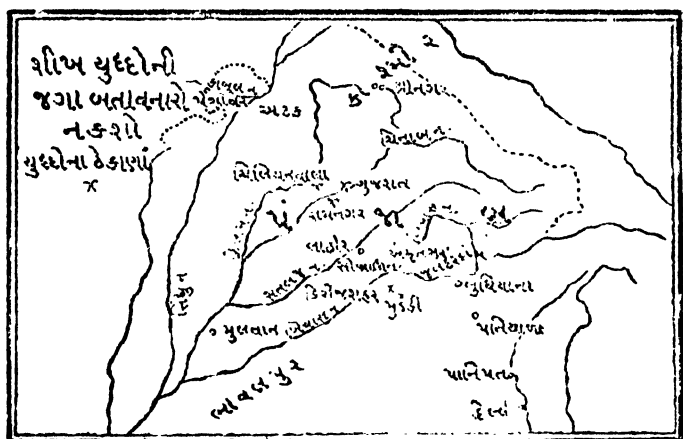
પ્રકરણ ૨૯ મું.

લૉર્ડ ડલહાઉસી (૧૮૪૮-૧૮૫૬).

બીજો શીખ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૧૮૪૯):—ડલહાઉસીના આવ્યા પછી તરતજ બીજો શીખ વિગ્રહ શરૂ થયો. મુલતાનનો સૂબેદાર મૂળરાજ વસૂલનો હિસાબ આપતો નહિ હતો. હિસાબ માગવા આવેલા બે અંગ્રેજ અમલદારોનું કિલ્લેદારોએ ખૂન કર્યું. મૂળરાજ પાસેથી અંગ્રેજો મુલતાન શહેર સહુલાઈથી લઈ શક્યા નહિ; તેથી શીખ સૈન્યને ઉત્તેજન મળ્યું. તેમજ રાણીએ પણ તેમને ઉશ્કેર્યાં. એટલે બીજો શીખ વિગ્રહ શરૂ થયો.

ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં મુલતાનનો કિલ્લો પડ્યો અને મૂળરાજને દેશ-નિકાલની સજા થઈ. ત્યારપછી સર જૂ ગૉફ મોટા સૈન્યસહિત પંજાબમાં ધૂસ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં રામનગર અને ચિલિઅનવાલાની લડાઈઓ થઈ. તેમાં અંગ્રેજોની હાર થઈ અને તેમની એક આખી પલટણ મારી ગઈ. બીજો વર્ષે સર જૂ ગૉફે જખરી તૈયારી કરી તોપખાનાંના બેરે ગુજરાત આગળ શીખોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા.

પંજાબની વ્યવસ્થા:—શીખ રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું. દુલિપસિંગને વર્ષાસન આપી ઇંગ્લંડ રવાના કરી દીધો. પછી પંજાબનો કારભાર જૉન અને હેન્રી લૉરેન્સ, એ બે ભાઈઓએ સારી રીતે ચલાવ્યો. શીખ લોકોએ અંગ્રેજોના લશ્કરમાં નોકરી સ્વીકારી અને તેઓ તેમની તરફથી વફાદારીથી લખા.

ખીજે બ્રહ્મી વિમલ (૧૮૫૨):—ચેંદાબૂની સંધિમાં ઈર્ષા પ્રમાણે અંગ્રેજ વકીલ બ્રહ્મી દરબારમાં રહેતો હતો. તેનો અને દરબારનો કદી મેળ બેસતોજ નહિ. તેમજ અંગ્રેજોના વેપારમાં પણ ઉપરાઉપરી હરકતો થયાં કરતી હતી. સમજવટના પ્રયત્નો ફેગટ મયા ત્યારે લડાઈ શરૂ કરવામાં આવી. સૈન્ય અને અરમાર બંને મોકલીને ડલહાઉસીએ ચલાઈ નો બંદોબસ્ત સારો કર્યો હતો. પ્રથમ અંગ્રેજોએ માર્તાબાન બંદર કબજે કર્યું. ત્યારપછી તેમણે રંગૂન અને ત્રોમ શહેરો જીતી લીધાં. તોપણ બ્રહ્મી રાજ સલાહ કરવા રાજ નહોતો. ત્યારે હસ્તગત કરેલો ફળદ્રુપ પેગુ પ્રાંત ડલહાઉસીએ ખાલસા કર્યો. આમ ચિતગામથી સિંગાપુર સુધીનો આખો કિનારો અંગ્રેજો માટે ખુલ્લો થયો અને સમુદ્ર સાથે સંબંધ તૂટ્યાથી બ્રહ્મી લોકને ઘણી હાડમારી વેઠવી પડી.

ડલહાઉસીનું નવું ધોરણ:—ડલહાઉસીની કારકિર્દીમાં કંપની સરકારની સત્તા સાર્વભૌમ થઈ. કંપનીસરકારના જીદજીદ પ્રતિભાની વચ્ચે વચ્ચે

લૉર્ડ ડલહાઉસી.

દેશી રાજ્યોના મુલક આવેલા હતા. તેથી છૂટા છૂટા આવેલા બ્રિટિશ મુલક વચ્ચે વહેવાર સુલભ થાય તે માટે આગગાડી અને તારથી તેમને જોડી દેવાની જરૂર લાગવા માંડી. હવે શાંતિનો વખત આવ્યાથી કારભાર સુધારી લોકની ઉન્નતિ કરવા તરફ કંપનીનું લક્ષ ગયું. દેશી રાજ્યોમાં કારભાર અવ્યવાસ્થત હોવાને લીધે લાંબી પ્રજાને પુબ્કળ હેરાનગતિ થતી હતી. એવી પરિસ્થિતિમાં સંસ્થાન ખાલસા કરવાનો વખત આવે તો લોકહિતની દૃષ્ટિએ તેમ કરવું ડલહાઉસીને

ઘટ લાગવા માંડ્યું. વધતી જતી સત્તાથી અંગ્રેજોને આત્મવિશ્વાસ આવવાથી

દેશી રાજ્યોની આખતમાં નવું ધોરણ સ્વીકારી ડલહાઉસીએ ધણાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. તે કાળે સુરાજ્ય કરતાં સ્વરાજ્યપર દેશી રાજ્યોની પ્રજાની ભક્તિ વિશેષ હોવાથી ડલહાઉસીના હેતુનું વિપરીત પરિણામ આવ્યું. એકાદ દેશી રાજ્ય ખાલસા થતું ત્યારે ત્યાંની પ્રજાના મનમાં અંગ્રેજો વિરુદ્ધ માંઠ વળતી.

દત્તક વારસનો પ્રશ્ન:—બેટિકની કારકિર્દીમાં દત્તક પુત્રનો રાજાની ખાનગી મિલકતપર હક રહેશે પણ રાજ્યની ગાદીપર હક રહેશે નહિ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. દુર્દૈવે ડલહાઉસીની કારકિર્દીમાં ધણા દેશી રાજ્યો અપુત્ર મરણ પામવાથી ગાદીના વારસાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. નિરનિરાળા રાજ્યો સાથે જુદેજુદે વખતે તહનામાં થયાં હતાં. એ તહનામાં પ્રમાણે કેટલાક રાજા કંપની સરકારના “મિત્ર” અને કેટલાક રાજા ‘માંડળિક’ ગણાતા હતા. ‘મિત્ર’ રાજ્યોની આખતમાં દત્તક વારસનો પ્રશ્ન કાઢવો એ કંપની સરકારના અધિકારની બહાર હતું. પરંતુ ડલહાઉસીએ બધા રાજ્યોને માંડળિકપ્રમાણે ગણવાની શરૂઆત કરી.

ખાલસા રાજ્યો:—સતારા-સતારાનો રાજા શાહજી ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. ત્યારે સતારાનું નવું રાજ્ય અંગ્રેજોએ સ્થાપી આપ્યું હતું એમ કહી શાહજીના દત્તક પુત્રનો હક ન સ્વીકારી ડલહાઉસીએ સતારાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

ઝાંસી:—પેશ્વાઈનો અંત આવ્યો ત્યારે નવીન કરાર કરી ઝાંસીનું રાજ્ય અંગ્રેજોએ તેવાળકરના જૂના સુબેદાર વંશને આપ્યું હતું. તે વંશનો ગંગાધર-રાવ મહારાજ ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં પુત્રવિના મરણ પામ્યો. ત્યારે તેના દત્તક પુત્રને ગાદી ન આપતાં ડલહાઉસીએ ઝાંસીનું રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું.

પેશ્વાનું વર્ષાસન:—બાજીરાવ ખીજે ઈ. સ. ૧૮૫૧ માં બિથૂરમાં મરણ પામ્યો ત્યારે તેના દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબને વર્ષાસન આપવું ડલહાઉસીએ બંધ કર્યું.

નાગપુર:—નાગપુરનો ભોંસલે પણ ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. ત્યારે દત્તક લેવાની પરવાનગી ન આપતાં નાગપુર પણ ખાલસા કરવામાં આવ્યું.

તાંબેર:—તાંબેરનો રાજા શિવાજી ઈ. સ. ૧૮૫૫ માં પુત્રવિના મરણ પામ્યો, એટલે તેની જગીર પણ ડલહાઉસીએ ખાલસા કરી.

આમ વારસના અભાવે અથવા અવ્યવસ્થિત કારભારના કારણે ડલહાઉસીએ કેટલાંક રાજ્યો બ્રિટિશ મુલકસાથે જોડી દીધાં.

ખીજાં ખાલસા રાજ્યો:—સંખલપુર—ખંગાળામાં સંખલપુર નામના સંસ્થાનનો રાજા પુત્ર મૂક્યાવિના મરણ પામવાથી તે પણ ખાલસા થયું.

કર્ણાટક:—કર્ણાટકનો નામનો નવાબ ગાઉઝખાન ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો. તેને છોકરો ન હોવાથી તેના વંશજનું વર્ષાસન બંધ થયું.

સિક્કીમ:—ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં સિક્કીમના રાજાએ બે અંગ્રેજોને પકડી ક્રેદ કર્યાં. રાજાના આ કૃત્યમાટે દાર્જિલિંગ વગેરે મુલક બ્રિટિશ મુલકસાથે જોડી દેવામાં આવ્યો.

ખૈરપુર (સિંધ):—ખૈરપુર સંસ્થાનના અમીર અલીમુરાદે કંપની સરકાર સાથે ટોંટા કર્યો. તેનો કારભાર અવ્યવસ્થિત છે એમ કહીને એ સંસ્થાન પણ ડલહાઉસીએ ખાલસા કર્યું.

વરાડ:—સહાયકારી સેનાના ખર્ચનાં નાણાં નિઝામપર ચઢી ગયાં હતાં તે દેવાં પેટે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં વરાડપ્રાંત તાબામાં લેવામાં આવ્યો.

અયોધ્યા:—અયોધ્યાના નવાબનો કારભાર પણ બગડી ગયો હતો. તેથી ડલહાઉસીએ અયોધ્યા ખાલસા કરી નવાબને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

રાજ્યકારભાર અને સુધારા:—સરકારી કામકાજ ધણું વધી જવાથી ડલહાઉસીએ કામવાર જુદાં ખાતાં કાઢી કામની વહેંચણી કરી. હવે પંજાબપ્રાંત તાબામાં આવ્યો તેથી મધ્યમાં આવેલાં મીરત શહેરમાં એક મોટી લશ્કરી જાવણી રાખવામાં આવી. તેણે વાયવ્ય સરહદની લશ્કરી તપાસ કરાવી સરહદને મજબૂત બનાવી. રસ્તા, નહેર, વગેરે કામો માટે ‘ પબ્લિક વર્ક્સ ’—જાહેર બાંધકામ ખાતું ઉઘાડવામાં આવ્યું. હિંદીઓને ‘ સિવિલ સર્વિસ ’—મુલ્કી નોકરીની પરીક્ષામાં બેસવાની છૂટ આપવામાં આવી અને તેમને ઉંચા હોદ્દાપર નીમવાની શરૂઆત થઈ. ઈ. સ. ૧૮૫૪ માં ડલહાઉસીએ કેળવણી ખાતું કાઢી કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું.

ખાનગી શાળાઓને ગ્રાંટ—પૈસાની મદદ આપવાનો ધારો તેણે ચાલુ કર્યો. તેના વખતમાં ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં મુંબઈ, મદ્રાસ અને કલકત્તામાં પહેલ-વહેલી આગગાડી ચાલવા માંડી. ડલહાઉસીએ અર્ધા આનાની ટિકિટ એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે કાગળો લઈ જવાની સગવડ કરી ટપાલ ખાતાની શરૂઆત કરી. ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં કંપનીની સનદની મુદત પૂરી થતાં તેને નવી સનદ કરી આપવામાં આવી. આ સનદમાં મુદત ઠરાવવામાં આવી નહોતી.

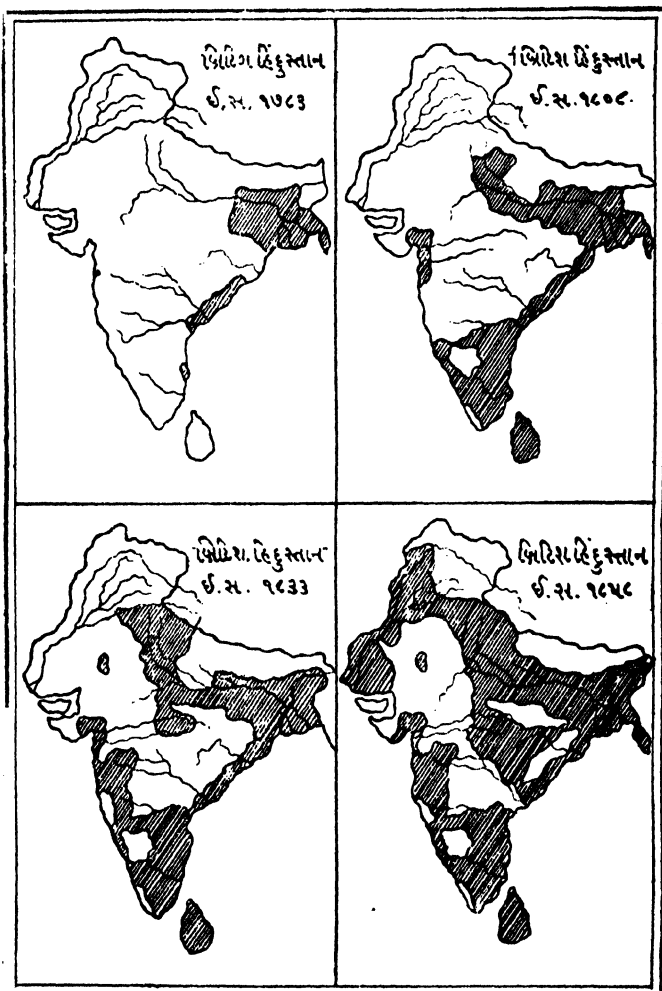
યોગ્યતા:—નિરનિરાળે માર્ગે કંપનીના રાજ્યનો વિસ્તાર કરી ડલહાઉસીએ કારભારમાં ધણા સુધારા કર્યા. તેણે આવજના સાધનો પૂરાં પાડી દૂરદૂરના ખ્રિદિશ પ્રાંતોને એકએકની પાસે આણ્યાં. ઉંચી ઉંચી જગા ઉપર લાયક હિંદીઓની નિમણૂક કરી તેમની બુદ્ધિની કદર કરી. જીતાયેલા પંજાબ પ્રાંતમાં સુરાજ્ય સ્થાપી તેણે શીખ લોકોને શત્રુને બદલે મિત્ર બનાવી દીધા. કંપની સરકારનાજ અમલમાં પ્રગતે ખર્ચ સુખ મળશે એવો એનો દ્રઢ અભિપ્રાય થવાથી તેણે તક મળતાં દેશી રાજ્યો ખાલસા કરવામાં ધણી ઉતાવળ કરી. તેથી પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષોભ લવિષ્યના બંડને માટે કેટલેક અંશે કારણભૂત હતો.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

લૉર્ડ કૅનિંગ (૧૮૫૬-૧૮૬૨).

અમીરસાથે સ્નેહ:—ડલહાઉસી પછી અનુભવી અને પ્રેમાળ લૉર્ડ કૅનિંગ ગવર્નર જનરલ થયો. તે વખતે ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે હેરાતને માટે ટંટો ચાલતો હતો. અફઘાનસ્તાનના અમીરનો પક્ષ લઈ કૅનિંગે ઇરાની અખાતમાં એક સૈન્ય મોકલ્યું. તેણે ઇરાનનો ધણો મુલક કબજે કર્યો. ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં હેરાત શહેર છોડી દઈ ઇરાનના શાહે સલાહ કરી. આ મદદથી દોસ્તમહંમદ અંગ્રેજનો સ્નેહી થઈ રહ્યો.

અશાંતિનાં કારણો:—ઇરાનમાં અને ચીનમાં અંગ્રેજ લશ્કર રોકાયું હતું. તેથી હિંદી સૈન્યમાં ગોરાં લશ્કરનું પ્રમાણ કમી થયું હતું. તેમાંનો પણ મોટો ભાગ તરતના તાબે થયેલા પંજાબ પ્રાંતમાં હતો. દિલ્હીથી કલકત્તા

સુધીની ધણીખરી ઊવણીમાંનું દારૂખાનું અને તોપખાનું હિંદી સિપાઈ-ઓના તાબામાં હતું.

ધણું હિંદુ મુસલમાન રાજ્યો ખાલસા થવાથી પ્રજાના મોટા ભાગમાં બેદિલી ઉત્પન્ન થઈ હતી. નવી નોકરશાહી નીમાવાથી જૂના હોદ્દારોના કુટુંબો પડતી સ્થિતિમાં આવવા લાગ્યાં. મિશનરી લોકના ધર્મપ્રચારના કામથી પણ લોક સંકાશીલ થયા હતા.

બળવાનો ઉદ્ભવ:—એ ચાર વર્ષ થયાં લશ્કરના હિંદી સિપાઈઓમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન તો થયોજ હતો. તેમાં આ વખતે નવી તરેહની બંદુક દાખલ કરવામાં આવી હતી. આ બંદુકોની કારદુસોની બનાવટમાં ચરબી વપરાય છે તે વાત અંગ્રેજ અમલદારોના લક્ષમાં રહી નહિ. પ્રથમ કલકત્તાની પાસે બરાકપુરની ઊવણીના સિપાઈની જાણમાં આ વાત અચાનક આવી. તાબડ-તોપ આ વાતની ચવચવ થઈ અને સિપાઈઓમાં ધણો રોષ ઉત્પન્ન થયો. બરેલી, દિલ્હી, કાનપુર, લખનૌ અને ઝાંસીમાં પદ્મજ થયેલાં રાજ્યકુટુંબો રહેતાં હતાં. તે ઠેકાણાં બળવાનાં કેંદ્રસ્થાન બન્યાં.

બળવાનો ફેલાવો:—ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના મે મહિનાની દસમી તારીખે મીરતના સિપાઈઓએ પ્રથમ બંડની શરૂઆત કરી. તેઓ લાગલાજ દિલ્હી ગયા અને ત્યાંના સિપાઈઓને વશ કરી તેમણે મોગલ પાદશાહ બહાદુર-શાહને નામે દિલ્હી શહેર તાબે કર્યું. દારૂગોળાનો કોઠાર બળવાખોરોના હાથમાં જાય નહિ એ હેતુથી ત્યાંના અંગ્રેજ રખેવાળોએ પોતાના જાનની દરકાર ન કરતાં તે કોઠારને આગ લગાડી ઊરાડી દીધો. તે વખતે અફઘાન અને શીખ લોક અંગ્રેજોને વિરુદ્ધ કદાચ ઉઠે એવી બીક હોવાથી પંજાબમાંનું બ્રિટિશ સૈન્ય તાબડતોપ આવી શક્યું નહિ. તેથી દિલ્હી એકદમ પાછું લઈ બંડને સત્વર ખેસાડી દેવાનું બની શક્યું નહિ. આમ વખત મળવાથી જીન મહિનામાં બરેલી, લખનૌ, કાનપુર અને ઝાંસી વગેરે ઠેકાણે પણ બંડખોરોએ માથું ઉંચક્યું. ધણીખરા બળવાખોરો બંડ કરી દિલ્હી તરફ રવાના થતા. કાનપુરમાં નાનાસાહેબ પેશ્વા રહેતો હતો. તેને ત્યાંના બળવાખોરોએ પોતાનો સરદાર બનાવ્યો, અને ત્યાંની ઊવણીને ઘેરે ઘાલી નાનાસાહેબ ત્યાંજ રહ્યો. લખનૌના બંડખોરોએ ત્યાંની રેસિડેન્સીને ઘેરે ઘાલ્યો.

દિલ્હીનું પડવું:—જુનની શરૂઆતમાં પંજબના કમિશ્નર સર જૉન લૉરેન્સે પંજબથી લશ્કર દિલ્હી તરફ રવાના કર્યું. પરંતુ બળવાખોરોએ શહેરના રક્ષણ માટે બચાવના બાંધકામો ઉભાં કરેલાં હોવાથી એ મહિના સુધી પંજબનાં લશ્કરનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. પણ સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તોપખાનું આવી પહોંચ્યું, એટલે તોપોનો મારો ચલાવી અંગ્રેજ સેનાએ દિલ્હી શહેરનો કબજો લીધો. પણ એ લડાઈમાં અંગ્રેજ સેનાપતિ નિકલસન માર્યો ગયો.

કાનપુરની હુકીકત (ઈ. સ. ૧૮૫૭):—કાનપુરમાં ઘેરાયલા અંગ્રેજો તેમનાં ઐરાં છોકરાંસાથે ત્રણ અઠવાડીયાં પછી નાનાસાહેબને શરણે ગયા. નાનાસાહેબે તેમને અલાહબાદ સહીસલામત જવા દેવાનું અભયવચન આપ્યું. જ્યારે તેઓ ગંગા નદીમાં હોડીમાં બેઠા હતા ત્યારે બંડખોરોએ તેમના ઉપર ગોળીઓ છોડી ધણાંને ઠાર કર્યાં. કેટલાકને કેદખાને સડવા નાંખી બાકીના અંગ્રેજોને બંડખોરોએ કતલ કર્યાં. પછી સેનાપતિ હંવલૉક ધરાનથી આવી પહોંચ્યો. તેણે જુલાઈમાં કાનપુર પાછું હસ્તગત કર્યું. ત્યારપછી નાનાસાહેબ ખરેલી ગયો અને તેનો સેનાપતિ તાત્યા ટોપી ગ્વાલિઅર ગયો. કાનપુરથી વીસ માઈલપર આવેલાં લખનૌને પણ બળવાખોરોએ ઘેરા દાલ્યો હતા. મેજર ઔટ્રૅમ કુમક લઈ આવ્યો ત્યારે હંવલૉક તેને મળ્યો અને બંને લખનૌ ગયા. ત્યારપછી નવેમ્બર મહિનામાં ગ્વાલિઅરના બળવાખોરોને લઈ તાત્યા ટોપી કાનપુર ગયો અને તે તેણે પાછું જીતી લીધું. એજ મહિનામાં સર કૉલિન કૅબેલ ઇંગ્લંડથી આવ્યો. અને ડીસેમ્બર મહિનામાં બળવાખોરોને ઠરાવી તેણે કાનપુર પાછું સર કર્યું. ત્યારે તાત્યા ટોપી ઝાંસી તરફ ચાલી ગયો.

લખનૌનો ઘેરો (જુલાઈ ૧૮૫૭ થી માર્ચ ૧૮૫૮):—બળવાખોરોએ લખનૌની રેસિડન્સીને ઘેરો નાંખ્યો હતો. પછી કેટલેક દિવસે લાંબા કમિશ્નર સર હેન્રી લૉરેન્સ જખમી થઈ મરણ પામ્યો. સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મેજર ઔટ્રૅમ અને હંવલૉકે કાનપુરથી નીકળી લખનૌ શહેરનો કબજો લીધો. જે બળવાખોરો રેસિડન્સીને ઘેરો નાંખી પડ્યા હતા તેઓ જોસથી સામે થયા અને તેમણે બંને સેનાપતિને ઘેરી લીધા. પણ સર કૉલિન કૅબેલ કાનપુર જતાં પહેલાં લખનૌ ગયો અને તેણે બંને સેનાપતિનો છૂટકો કર્યો. તોપણ બંડવાળાઓ લખનૌ આગળથી ખસ્યા નહિ. હંવલૉક

મરણ પામ્યો અને ઔરંગે શહેર બહાર જાવણી નાંખી. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચ મહિનામાં ગુરખા લોકની મદદથી કૅનિંગે લખનૌ છૂટી લીધું.

ઝાંસી અને ગ્વાલિયરની હુકીકત (જુન ૧૮૫૭ થી જુન ૧૮૫૮) :—ઝાંસીના બળવાખોરોએ ત્યાંના અંગ્રેજોને મારી નાંખી શરી રાણી લક્ષ્મીબાઈની દુવાઈ ફેરવી. ડીસેમ્બરમાં તાત્કાલે ટોપી કાનપુરથી આવી તેને મળ્યો. ઈ. સ. ૧૮૫૮ ના માર્ચમાં મહુની જાવણીના સેનાપતિ સર જી. રોબ્ટે ઝાંસીને ઘેરા લાવ્યો. રાણી લક્ષ્મીબાઈએ ધણું શૌર્ય બતાવી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. પરંતુ છેવટે ઝાંસી રોઝના કબજામાં ગયું. સારે લક્ષ્મીબાઈ અને તાત્કાલે ટોપી સાંથી નીકળી ગ્વાલિયર ગયાં. તેમણે સિંધિયાનાં લશ્કરને ફેસલાવી નાનાસાહેબ પેશ્વાની દુવાઈ ફેરવી. પછી ૧૮૫૮ ના જુન મહિનામાં સર જી. રોઝ ગ્વાલિયર ગયો અને તેણે બળવાખોરોને હરાવ્યા. શરી રાણી લક્ષ્મીબાઈ લડતાં લડતાં પતન થઈ. તાત્કાલે ટોપી પકડાઈ ગયો. તેને ઝાંસીએ ચલાવવામાં આવ્યો. નાનાસાહેબ નેપાળ તરફ નાસી ગયો. ત્યારપછી તેનું શું થયું તેના પત્તો મળ્યો નથી. બહાદુરશાહ પંચ પકડાઈ ગયો. તેને રંગૂન મોકલવામાં આવ્યો. આવી રીતે ૧૮૫૮ ના જુન માસમાં બળવાખોરોની હાર થઈ સર્વત્ર સ્થિરતા સ્થાવરતા થઈ. બળવો શમાવી દેવાના કામમાં કંપની સરકારને ચાળીસ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો.

રાણીનું જાહેરનામું :—બળવા પછી કંપની સરકારનો અધિકાર લઘુ લેવામાં આવ્યો અને વિક્ટોરિયા રાણીનું રાજ્ય ચાલુ થયું. હિંદુસ્થાનનો રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે એક ખાસ ભારતમંત્રી અને સલાની નિમણૂક થઈ. હવેથી ગવર્નર જનરલ વાઈસરોય પણ કહેવાવા લાગ્યા. અલાહબાદમાં દરબાર ભરી લોર્ડ કૅનિંગે વિક્ટોરિયા રાણીનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું. તેમાં એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે દેશી રાજાઓના દત્તક પુત્ર ગાદીપર બેસી શકશે; ધાર્મિક બાબતમાં અંગ્રેજ સરકાર હાથ ધાલશે નહિ. નાતબંતના કે રંગ અને ધર્મના તફાવતવિના ગુણ અને લાયકાત પ્રમાણે સર્વને સરકારી નોકરી મળશે. આ ઢંઢેરાથી દેશમાં સર્વ સ્થળે શાંતિ પથરાઈ.

કાઉન્સિલ એક્ટ (૧૮૬૧) :—ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં પાર્લમેન્ટે હિંદુસ્થાનની રાજ્યબંધવસ્થા માટે પહેલો કાઉન્સિલ એક્ટ પસાર કર્યો. આ

કાયદાથી મુબઈ અને મદ્રાસમાં ધારાસભા સ્થાપવામાં આવી. વરિષ્ઠ ધારાસભામાં સરકારી અને બીન સરકારી સભાસદો નીમવામાં આવ્યા. તેથી લોકમત સરકારને પહોંચાડવાની સોઈ થઈ.

કારભાર અને યોગ્યતા:—ઉપજ ખર્ચનો મેળ બેસાડવા માટે કૅનિંગની કારકિર્દીમાં કર મૂકવાની શરૂઆત થઈ. કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના થઈ. તેમજ એ ત્રણે શહેરમાં હાઇ કોર્ટ—વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશીઓ સ્થાપવામાં આવી. કૅનિંગ સ્વભાવે શાંત અને ઉદ્વોગી હતો. બળવો થવાને લીધે તેના ગુણોને બહાર પડવાનો અવસરજ મળ્યો નહિ. બળવામાટે વેર લેવાનો સર્વ અંગ્રેજ તરફથી ધણો આગ્રહ થયો હતો, પણ દયાળુ કૅનિંગે અત્યાચાર થવા દીધો નહિ. બંડ પછી શાંતિ પાથરવા માટે તેણે અથાગ મહેનત કરી અને રાજરજવાડા અને પ્રજાનો વિશ્વાસ તેણે સંપાદન કર્યો.

વાઇસરોયોની કારકિર્દી.

દેશની પ્રગતિ:—ઇંગ્લંડની સરકારે હિંદુસ્થાનનો કારભાર હાથમાં લીધા પછી દેશની સ્થિતિ ફેરવાવી લાગી. ઇંગ્લંડની સરકારની રાજ્યનીતિ રશિયા વિરુદ્ધની હોવાથી હિંદુસ્થાનની વાયવ્ય સરહદનો પ્રશ્ન બહુ મહત્વનો થયો. હવે પછી આખા દેશમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પથરાઈ. નહેરો ખોદાવાથી ખેતીમાં ધણો સુધારો થયો. સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને રાજકીય પ્રગતિ ઝપાટાબંધ થતી ચાલી. મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે શહેરોમાં કાપડનાં અને શણનાં કારખાનાં ઉભાં થવા લાગ્યાં. આગગાડી અને આગબોટ મારફત દેશનો આયાત નિકાસ વેપાર વધવા લાગ્યો. તેમજ લોકની રાજ્યદ્વારી આકાંક્ષા પણ વધતી ગઈ. આપણા લોકો ઇંગ્લંડ જઈ પાશ્ચિમાત્મ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરી દેશમાં પાછા આવવા લાગ્યા. એકચક્રી રાજ્યનીતિ રહેવાથી હિંદીઓમાં એકતા ઉત્પન્ન થઈ. ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાની સ્થાપના થઈ. તે દ્વારા પ્રજાની માગણી અને ફરીઆદ સરકારને કાને જવા લાગી. સરકારે પણ ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં કોઉન્સિલ એક્ટ પસાર કરી કારભારમાં પ્રજામતને દાખલ કર્યો. મહાન યુદ્ધ પછી પ્રજાસંઘમાં હિંદને સ્વતંત્ર સભ્ય તરીકે મહત્વનું સ્થાન મળ્યું.

સર જૉન લૉરેન્સ (૧૮૬૪-૧૮૬૯).

નિમણૂક:—કૉનિંગ પછી વાઈસરૉય તરીકે લૉર્ડ એલિઝબેથની નિમણૂક થઈ. પણ તે એક વર્ષમાં જ મરણ પામવાથી તેની જગ્યાએ અનુભવી લૉર્ડ લૉરેન્સ નીમાયો. ચીફ કમિશનર તરીકે પંજાબમાં તેણે સારો કારભાર ચલાવ્યો હતો. તેણે બળવા વખતે ધણી ખૂબીથી શીખ લોકોને આવરી રાખ્યા હતા એટલું જ નહિ, પણ બંડને શમાવવામાં તેમની ધણી મદદ લીધી હતી. તેની કારકિર્દીના આરંભમાં તેણે ભૂતાન પર સ્વારી મોકલી તેને વફાદાર દેશી રાજ્ય બનાવ્યું.

તટસ્થપણાની રાજ્યનીતિ:—એની જ કારકિર્દીમાં દોસ્તમહંમદ મરણ પામ્યો. ત્યારે તેના છોકરાઓ ગાદીને માટે લડવા લાગ્યા. પણ લૉરેન્સ તેઓના ટંટામાં વચ્ચે પડ્યો નહિ. દોસ્તમહંમદનો નાનો છોકરો શેરઅલી ગાદીપર બેઠો, ત્યારે લૉરેન્સે તેને અમીર તરીકે સ્વીકાર્યો.

દુકાળ નિવારણ:—ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં ઓરિસા અને અયોધ્યામાં દુકાળ પડ્યો. તેમાં વીસ લાખ માણસો મરણ પામ્યાં. એક મોટું દુકાળફંડ ઉભું કરી લૉરેન્સે દુકાળ પીડિત લોકોને બની શકી તેટલી મદદ કરી.

સુએઝની નહેર:—ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં એક ફ્રેંચ ઇજનેરે સુએઝની નહેરનું કામ પૂરું કર્યું. તેથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને રાતા સમુદ્રનું જોડાણ થવાથી ઇંગ્લંડ સાથેનો દરીઆઈ વહેવાર સુલભ થયો અને વેપારને પણ ઘણો ફાયદો થયો.

લૉર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૧૮૭૨).

પરદેશી સાથે સ્નેહસંબંધ:—લૉરેન્સ પછી લૉર્ડ મેયો ગવર્નર જનરલ થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં તેણે અંબાલામાં શેરઅલીનું સ્વાગત મોટા ઠાઠમાઈથી કર્યું. અને અફઘાનિસ્તાન સાથે દોસ્તી બાંધી. તે જ પ્રમાણે તેણે બલુચિસ્તાન અને ઇરાન સાથે પણ સ્નેહસંબંધ કરી વેપારની વૃદ્ધિ કરી.

રાજપુત્રની મુલાકાત:—મેયોની કારકિર્દીમાં વિક્ટોરિઆ રાણીનો બીજો છોકરો બ્રૂક ઓફ એડિનબરો આપણા દેશની મુલાકાતે આવ્યો. ઇંગ્લંડના

રાજકુટુંબના પુરુષની આ પહેલીજ મુલાકાત હતી તેથી દેશી રાજા અને પ્રજાની લાગણી રાજકુટુંબ તરફ ધણી આકર્ષાઈ.

આર્થિક સુધારા:—ડલહાઉસીના વખત પછી ઉપજ કરતાં ખર્ચ ઘણો વધ્યો હતો. તેથી ઉપજ વધારવા માટે મેયોએ જરૂર જોગા કર મૂક્યા. તે ઉપરાંત પ્રાંતિક સરકારને પણ ઉપજ વધારવા તાકીદ આપી અને તેમનો ખર્ચ કમી કરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં આંદામાન એટમાં તુરંગોની વ્યવસ્થા જોવા લોઈ મેયો ગયો હતો ત્યાં એક કેદીએ તેનું ખૂન કર્યું.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક (૧૮૭૨-૧૮૭૬).

દુકાળનાં બાંધકામ:—મેયો પછી લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક ગવર્નર જનરલ થયો. એની કારકિર્દીમાં ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં બંગાળમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આઠ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચી સરકારે પુષ્કળ બાંધકામો શરૂ કરી ઘણાં માણસોને બચાવ્યાં.

સયાજીરાવ ગાયકવાડ:—વડોદરામાં મલ્હારરાવ ગાયકવાડના કારભારમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. તેથી તેને પદ્મશ્રી કરી બ્રિટિશ સરકારે સયાજીરાવને વડોદરાની ગાદી આપી. ચારપછી વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિ ઝપાટાબેર ચાલવા લાગી.

પાટવી કુંવરનું આગમન:—ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં પાટવી કુંવર એડવર્ડ હિંદની મુલાકાત લીધી. તે પ્રસંગે આખા દેશે પોતાની રાજ્યભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી. અફઘાનિસ્તાનની બાબતમાં મતભેદ થવાથી નૉર્થબ્રૂકે રાજાનાં આપ્ત્યું. પછી તેની જગાએ લૉર્ડ લિટન ગવર્નર જનરલ નીમાઈ આવ્યો.

લૉર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૧૮૮૦).

દિલ્હી દરબાર:—લિટનની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં વિક્ટોરિયા રાણીએ ‘ મહારાણી ’ પદ ધારણ કર્યું. તે માટે લૉર્ડ લિટને દિલ્હીમાં મોટા ઠાઠમાઠથી દરબાર ભર્યો હતો.

મદ્રાસમાં દુકાળ:—એના વખતમાં મદ્રાસમાં વરસાદ ન પડવાથી ભયંકર દુકાળ પડ્યો. આગાડીની હાલના જેટલી સગવડ ન હોવાથી અનાજ ખૂં પાડી શકાયું નહિ. તેથી પચાસ લાખ માણસ મરી ગયાં.

નવા કાયદા:—લિટનનો કારભાર કડક હતો. દેશી બાષામાં છપાતાં વર્તમાનપત્રોને મોઢે ફૂચો મારનારો કાયદો લિટને પસાર કર્યો. તેજ પ્રમાણે તેણે પરવાના વગર હથિયાર રાખવાની બંધી કરી.

અફઘાન વિગ્રહ:—અફઘાનિસ્તાનની આબતમાં લિટને ચઢાઈની રાજનીતિ સ્વીકારી. સરહદના સવાલે ધણું તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવાથી અંગ્રેજોએ બલુચિસ્તાનમાં કવેટા શહેર કબ્જે કર્યું. લિટનના આ કૃત્યથી નાખુશ થઈ શેરઅલીએ રશિયન એલચીને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો. ત્યારે લિટને બ્રિટિશ સૈન્ય મોકલી શેરઅલીને હરાવી તેના છોકરા યાકુબખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો. હવે અંગ્રેજ એલચી કાબુલમાં રહેવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી અફઘાન લોકોએ એકદમ બંડ કર્યું અને બ્રિટિશ એલચીનું ખૂન કર્યું. એટલે અફઘાનિસ્તાન સાથે લડાઈ શરૂ થઈ. અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ અને કંદહાર જીતી લીધાં. ત્યારે યાકુબખાને ગાદીનો સાગ કર્યો. સારપછી લિટન સ્વદેશ પાછો ફર્યો.

લૉર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૧૮૮૪).

અફઘાન યુદ્ધનો અંત:—લિટન પછી ઉદ્ધારમતવાદી રિપન આવ્યો. તે વખતે અફઘાન વિગ્રહ ચાલુજ હતો. અફઘાનોએ મઈવાડ આગળ અંગ્રેજોને હરાવ્યા અને બ્રિટિશ સૈન્ય કંદહારમાં ભરાયું. અફઘાનોએ કંદહારને ઘેરો ઘાલ્યો. લૉર્ડ રિપને એક જખંડ સૈન્ય આપી સર ફ્રેડરિક રૉબર્ટ્સ નામના સેનાપતિને અફઘાનિસ્તાન મોકલ્યો. તેણે કાબુલ જીતી લીધું. પછી તેણે કંદહારને ઘેરો ઘાલનારાને હરાવી સાં ઘેરાઈ રહેલાં બ્રિટિશ સૈન્યને છોડવું. પછી દોસ્તમહંમદના વંશના અબદુલ રહેમાનને અમીરપદ આપી અંગ્રેજસૈન્ય અફઘાનિસ્તાનમાંથી પાછું ફર્યું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના:—સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો પસાર કરી રિપને મ્યુનિસિપલિટી અને લોકલ બોર્ડ-શહેર અને ગ્રામ્ય-સુધારા ખાતાંની સ્થાપના કરી. તેમાં લોકનિયુક્ત સભાસદો નીમાવા લાગ્યા. તેથી સાર્વજનિક કામો અને પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યપદ્ધતિ માટે લોકોને શોખ ઉત્પન્ન થયો. જકાત, ધરવેરા વગેરે કરો મૂકી આરોગ્ય, પાણીનો બંદો-

અસ્ત, રસ્તા, રસ્તે દીવાબત્તી વગેરે સાર્વજનિક કામકાજ મ્યુનિસિપલિટીઓ કરવા લાગી. ગામ ગામ વચ્ચે રસ્તા, ધર્મશાળા વગેરે લોકહિતનાં બાંધકામો ગ્રામ્ય સુધરાઈખાતાં—લોકલબોર્ડો કરવા લાગી. અને સંસ્થાઓએ ગ્રામિક શિક્ષણનું કામ પોતાને માથે રાખ્યું.

લોકપ્રિય કામો:—વેલેસ્લીના વખતથી મહેસૂરના રાજ્યનો કારભાર બ્રિટિશોને હસ્તક ચાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં લૉર્ડ રિપને મહેસૂરના રાજ્યને રાજ્યનો કારભાર પાછો સોંપ્યો. તેણે વર્તમાનપત્રોને ગુંગળાવનારો કાયદો રદ કરી દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાનપત્રોને સરકારી કારભાર પર યોગ્ય ટીકા કરવાની છૂટ આપી. રિપને શિક્ષણ વિષય માટે એક કમિશન નીમી તે બાબતની અગત્યની ચર્ચા ચલાવી. તેણે ખાનગી શાળાઓને સરકારી મદદ આપી માધ્યમિક કેળવણીનો ફેલાવો કર્યો. ફેજાદારી ગુનાવાળા યુરોપીઅન આરોપીનો ઇન્સાફ હિંદી ન્યાયાધીશે કરી શકે તે માટે ઇલિમટ બિલ નામનો કાયદોનો ખરડો તેણે ધારાસભામાં રજુ કર્યો, પણ દેશમાં વસતા સર્વ યુરોપીઅનોએ તે ખરડાની વિરુદ્ધ જોસભેર ચળવળ ચલાવ્યાથી એ ખરડો રિપનને પડતો મૂકવો પડ્યો. તેના આવાં કામોને લીધે રિપનની કારકિર્દી ઘણી લોકપ્રિય થઈ હતી. તેના પછી લૉર્ડ ડફરીન ગવર્નર જનરલ અને વાઈસરૉય તરીકે નીમાઈ આવ્યો.

લૉર્ડ ડફરીન (૧૮૮૪-૧૮૮૮).

રાષ્ટ્રીય મહાસભા:—રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પાયો નાંખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ. તેનું પહેલું અધિવેશન મુંબઈમાં થયું. આ સંસ્થાની સ્થાપના થવાથી રાજકીય વિષયોની ચર્ચા થવા લાગી અને ઘણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ બહાર પડવા લાગ્યા.

અગત્યની બીનાઓ:—ઇ. સ. ૧૮૮૬ ની સાલથી રેલ્વે કંપનીની મુદત પૂરી થતાં રેલ્વેઓ સરકારે લઈ લેવાનું ધોરણ નક્કી થયું. ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં મહારાણી વિક્ટોરિઆને રાજ્ય કરતાં પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે દરેક સ્થળે “ સુવર્ણ મહોત્સવ ” ઉજવવામાં આવ્યો.

બ્રહ્મી વિગ્રહ (૧૮૮૬):—ઉત્તર બ્રહ્મદેશમાં રાજધાની મડિલેમાં થિબા નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. અંગ્રેજ વેપારીઓને તે ત્રાસ આપતો હતો. વળી તેણે ફ્રેંચ સરકાર સાથે મૈત્રી કરી. તેથી ડહરીને તેના પર ચલ્લ ઓકલી. એક પખવાડીઆમાં થિબાની હાર થઈ. ઉત્તર બ્રહ્મદેશ બ્રિટિશ મુલક સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો. થિબાને તેનાં કુટુંબ સાથે રત્નાગિરીમાં નજર કેદમાં રાખ્યો.

લૉર્ડ લેન્સડાઉન (૧૮૮૮-૧૮૯૪).

વાયવ્ય સરહદનો ખંદોબસ્ત:—ડહરીન પછી લૉર્ડ લેન્સડાઉન આવ્યો. તેણે વાયવ્યસરહદનો પ્રશ્ન પાછો હાથ ધર્યો. સરહદ પર કિલ્લેબંદી કરી તેણે સરહદને મજબૂત બનાવી. અફઘાનિસ્તાનના અમીરને ઇંગ્લંડનો મિત્ર રાખવા ખાતર લેન્સડાઉને તેને વરસદહાડે બાર લાખ રૂપીઆનું વર્ષાસન આપવા માંડ્યું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે તેણે હિંદી રાજ્યો પાસે સામ્રાજ્ય સેવાદળ રખાવ્યાં.

બીજો કાઉન્સિલ એક્ટ (૧૮૯૨):—સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થા અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનાની અસર એ થઈ કે હિંદીઓ સનદશીર રાજ્યબંધારણની માગણી કરવા લાગ્યા. તેથી ૧૮૯૨ માં નવો કાઉન્સિલ એક્ટ પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી કાઉન્સિલના સભાસદોની સંખ્યામાં વધારો થયો. અમુક સંખ્યામાં સભાસદો લોકનિયુક્ત નીમાવા લાગ્યા. સભાસદોને વાર્ષિક અંદાજપત્રક પર ટીકા કરવાની છૂટ મળી. અને રાજ્યકારભારસંબંધની માહિતી મેળવવા માટે પ્રશ્ન પૂછવાનો હક તેમને મળ્યો.

લૉર્ડ એલિન (૧૮૯૪-૧૮૯૮).

સંકટની પરંપરા:—લેન્સડાઉન પછી લૉર્ડ એલિન આવ્યો. એની કારકિર્દીમાં ઘણાં સંકટ આવી પડ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં ઠેકાણે ઠેકાણે હિંદુ મુસલમાન હુલ્લડો થયાં. ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં મલબારમાં મોપલા લોકોએ બંડ કરી ઘણા અનર્થ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં મુંબઈમાં મરઝીનો રોગ ફાટી નીકળ્યો અને તે આખા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ફેલાયો. ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને ધરતીકંપથી ઘણું નુકસાન થયું.

ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં વાયવ્ય સરહદપર આફ્રિદી વગેરે જાતોએ બંડ કર્યું તેથી સરહદપર ચઢાઈ લઈ જવી પડી.

મહત્વની બીનાઓ:—ઈ. સ. ૧૮૯૫ થી પ્રાંતિક લશ્કરોનું એકીકરણ થયું અને બધાં પ્રાંતિક લશ્કરોપર એક મુખ્ય સેનાપતિની હકૂમત ચાલવા લાગી. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં મહારાણીને રાજ્ય કરતાં સાઠ વર્ષ થયાં તેથી દિલ્હીમાં એક દબદબા ભરેલો દરબાર ભરી 'હીરક મહોત્સવ' ઉજવવામાં આવ્યો. એદિજન પછી લૉર્ડ કર્ઝન ગવર્નર જનરલ અને વાઈસરૉય થઈ આવ્યો.

લૉર્ડ કર્ઝન (૧૮૯૯-૧૯૦૫).

સરહદસંબંધે નવી રાજનીતિ:—વાયવ્ય સરહદની પેલી તરફ જઈ લશ્કરી જાવણીઓ નાંખવી એ ધણું મુશ્કેલ અને ખર્ચાળ કામ હતું. તેથી કર્ઝને લાંનાજ લોકોની પલટણો ઉભી કરી સરહદના બચાવની શુભેદારી તેમનાપર નાંખી. વાયવ્ય સરહદનો નવો પ્રાંત બનાવી તે પર એક ચીફ કમિશનર કર્ઝને નીમ્યો. કર્ઝનનીજ કારકિર્દીમાં અફઘાનિસ્તાનનો અમીર અબદુલ રહેમાનખાન મરણ પામ્યો. તેની જગાએ તેનો પુત્ર હખીમુલ્લાખાન ગાદીપર આવ્યો.

સાતમાં એડવર્ડનું રાજ્યારોહણ:—ઈ. સ. ૧૯૦૧ ની સાલમાં મહારાણી વિક્ટોરિઆ મરણ પામ્યાં. તેમના પછી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સાતમાં એડવર્ડ ગાદીપર આવ્યા. તેના રાજ્યારોહણ નિમિત્તે કર્ઝને મોટા ઘઠમાઠથી દિલ્હીમાં દરબાર ભરી એ મહત્વનો પ્રસંગ ઉજવ્યો.

ઉપયોગી સુધારા:—ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં દક્ષિણ, યુજરાત, સિંધ અને પંજાબમાં નહેરો, બંદો, વગેરેની યોજના કરવામાં આવી. તેથી પ્રજાને પાણીની સોઈ થઈ ખેતી પણ આબાદ થઈ. ખેડૂતોને નાણાંની મદદ કરવા માટે પરસ્પર સહાયકારી યોજનાનુસાર સહાયકારી મંડળો સ્થાપવામાં આવ્યાં. દુકાળને વખતે ખેડૂતોને મહેસૂલ માફ કરવાનો અને મુલતવી રાખવાનો અધિકાર જિલ્લાના અધિકારીને આપવામાં આવ્યો. મીઠાંપરનો અને પ્રાંતિક સરકારપરનો કર કમી થયો. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં કર્ઝને પ્રાચીન વસ્તુ સંરક્ષણનો કાયદો ધડી જૂનાં ઐતિહાસિક મકાનોની મરામત કરાવી. વિશ્વવિદ્યા-

લયોની રચના બદલાઈ અભ્યાસક્રમ વધારવામાં આવ્યો. રાજપુત્રોની કેળવણી માટે કર્ઝને નવા વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં.

બંગલંગ (૧૯૦૬):—બંગાળા પ્રાંત ધણો મોટો હતો. તેથી કાર-ભારમાં ધણી હરકત પડતી હતી. તે દૂર કરવા માટે કર્ઝને પૂર્વ બંગાળા અને પશ્ચિમ બંગાળા એવા બે ભાગ કર્યાં. આમ થવાથી એકત્ર બંગાળી પ્રજા બે ભાગમાં વહેંચાઈ જતી હતી. તેથી બંગાળી પ્રજામાં ધણો અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. એ બંગલંગ રદ કરાવી બંગાળાને પાછું એકત્ર કરવા માટે બંગાળીઓએ ધણી ઝુંબેસ ચલાવી. ઑયકૉટ-બ્રિટિશ માલ બહિષ્કારનું નવું શસ્ત્ર બંગાળી લોકો વાપર્યું. એ બંગલંગની ચળવળમાં બંગાળાના સુરેંદ્રનાથ બેનરજી, મહારાષ્ટ્રના બાળ ગંગાધર ટિળક અને પંજાબના લાલા લજપતરાય જેવા લોકપ્રિય અને પ્રતિષ્ઠિત નેતાઓએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ધણું જોમ ઉત્પન્ન કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં કલકત્તામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અધિવેશનના અધ્યક્ષ દાદાભાઈ નવરોજજીએ સ્વરાજ્યને હિંદુસ્થાનનાં ધ્યેય તરીકે જાહેર કર્યું.

નિઝામ સાથે નવો કરાર:—નિઝામનો વરાડ પ્રાંત ધણા વખતથી અંગ્રેજોના તાબામાં હતો. નિઝામનાં દેવાંની તમામ બાકી હવે વસૂલ થઈ રહ્યાથી તે પ્રાંત નિઝામને પાછો આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સારે કર્ઝને નિઝામ સાથે નવો કરાર કરી વરાડ પ્રાંત કાયમના ભાડાપટાથી હંમેશને માટે મેળવ્યો. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં યુવરાજ અને યુવરાણી હિંદુસ્થાનની મુલાકાતે આવ્યાં. તેમનું સ્વાગત કરી લોર્ડ કર્ઝને ઇંગ્લંડ ગયો.

લોર્ડ મિટો (૧૯૦૫-૧૯૧૦).

અમીરની મુલાકાત:—ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં અમીર હબીબુલ્લાખાને હિંદુસ્થાનની મુલાકાત લીધી. એ મુલાકાતથી બંને દેશનો સ્નેહસંબંધ દઢ થયો અને સરહદ સંબંધની ચિંતા ઓછી થઈ.

મોર્લી મિટો સુધારા:—બંગલંગ પછી રાષ્ટ્રીય સભાનું કામ જોસબેર ચાલવા લાગ્યું, લોકમાં જાગૃતિ ધણી આવી અને દેશની રાજકીય આકાંક્ષાને ધણું બળ મળ્યું. બ્રિટિશ માલના બહિષ્કારના વિષય ઉપર ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં સુરતમાં મળેલી કોંગ્રેસમાં બે તડ પડ્યાં. એક પ્રાગતિક તડના નેતા

સર ફિરોઝશાહ મહેરવાનજી મહેતા અને ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે હતા અને બીજા રાષ્ટ્રીય પક્ષના નેતા બાળ ગંગાધર ટિળક અને બિપિનચંદ્ર પાલ હતા. સનદશીર પદ્ધતિથી ચળવળ ચલાવનારા લોકના મનનું સમાધાન કરવાના હેતુથી ભારતમંત્રી મોર્લી અને લૉર્ડ મિટોએ સુધારાની એક નવી યોજના તૈયાર કરી. અને તે અન્વયે ઇંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટે ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં ‘કાઉન્સિલ એક્ટ’ પસાર કર્યો. તેમાં મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક ધારાસભામાં લોકનિયુક્ત સભાસદોની સંખ્યા વધારવામાં આવી. અંદાજપત્રક પર વિચાર આપવા સભાસદોને વધુ હક મળ્યા. ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભામાં હિંદીઓ નીમાવા લાગ્યા. ધારાસભાઓની ચુંટણી દર ત્રણ વર્ષે કરવી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

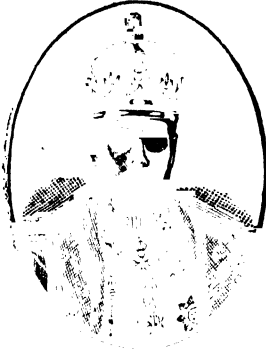
અરાજક ચળવળ:—રાજકીય ચળવળ જોસઅંધ ચાલવાને લીધે અરાજક ગુમ કાવતરાં થવા લાગ્યાં. ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં બંગાળમાં મુઝફરપુરમાં પહેલો બૉમ્બ ફૂટ્યો. વર્તમાનપત્રોમાં અને ભાષણો દ્વારા કડક ટીકા થવાને લીધે આ ગુમ કાવતરાં થાય છે એમ કહી ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં પ્રેસ એક્ટ અને સને ૧૯૧૧ માં સભાઅંધીના કડક કાયદા સરકારે ધજા, કેટલાક નામાંકિત નેતાઓને દેશપાર કરવામાં આવ્યા. અને કેટલાકને કારાગ્રહમાં પૂરવામાં આવ્યા.

શહેનશાહ પાંચમાં જ્યોર્જ:—ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં શહેનશાહ સાતમાં એડવર્ડ સ્વર્ગસ્થ થવાથી તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પાંચમાં જ્યોર્જ હિંદુસ્થાનના સમ્રાટ થયા. એજ સાલમાં લૉર્ડ મિટોની કારકિર્દી સમાપ્ત થઈ અને લૉર્ડ હાર્ડિંગની શરૂ થઈ.

લૉર્ડ હાર્ડિંગ (૧૯૧૦-૧૯૧૬).

મહારાજા જ્યોર્જ અને મહારાણી મેરીનું આગમન:—ઈ. સ. ૧૯૧૧ માં શહેનશાહ જ્યોર્જ અને મહારાણી મેરી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાં. આમ શહેનશાહ તરીકે હિંદુસ્થાનની મુલાકાત લેનાર પાંચમાં જ્યોર્જ પહેલાજ હતા. તેપરથી નવી રાજનીતિનો આરંભ થશે એમ લોકને લાગવા માંડ્યું. તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બરે પોતાના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે દિલ્હીમાં

મેટા દરબાર ભરી શહેનશાહે એક અગત્યનું જાહેરનામું કાઢ્યું. એ જાહેર-
નામાથી બંગલંગ રદ કરવામાં આવ્યો અને તેથી બંગાળીઓને સંતોષ

થયો. રાજગાદી કલકત્તેથી દિલ્હી ખસેડ-
વામાં આવી. નવું દિલ્હી શહેર બાંધવાની
શરૂઆત થઈ. લડાઈમાં બહાદુરી બતાવવા
માટે હિંદી સૈનિકોને ‘ વિક્ટોરિયા ક્રૉસ’નો
ત્યાંદ અપાવા માંડ્યો. રાજ્યારોહણ નિમિત્તે
કુળવણીની પ્રગતિ માટે પત્યાસ લાખ
રૂપીઆની વધુ મદદ જાહેર કરવામાં આવી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નિઃશસ્ત્ર અવ-
રોધ:—વેપાર અને નોકરી અર્થે ધણા
હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જઈ વસ્યા છે.
ત્યાં નાગરિકત્વના હકને માટે ઍરિસ્ટર
ગાંધીએ નિઃશસ્ત્ર અવરોધની શરૂઆત કરી.

બાદશાહી પંચમ જયોર્જ.
એ અવરોધથી ત્યાં કેટલાક હક હિંદીઓને મળ્યા.

મહાયુદ્ધનો આરંભ (૧૯૧૪):—યુરોપી રાજ્યો લશ્કર અને
અરમારના જોરપર સંસ્થાનો સ્થાપવા અને વેપાર વધારવા કેટલાંક વર્ષો થયાં
એકબીજા સાથે હરીફાઈ ચલાવી રહ્યાં હતાં. તેને પરિણામે મહાયુદ્ધ થવા
પામ્યું. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ઍસ્ટ્રિઆના રાજપુત ફર્ડિનૅન્ડનું સેરાજોવા શહે-
રમાં ખૂન થયું. તેમાં સર્વિઆની સરકારનો હાથ છે એમ જાણી ઍસ્ટ્રિઆન
સરકારે સર્વિઆ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. આ યુદ્ધમાં જર્મનીએ ઍસ્ટ્રિઆનો
અને રશિઆએ સર્વિઆનો પક્ષ લીધો. રશિઆ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે દોસ્તી
હોવાથી જર્મનીએ બેલ્જિઅમ ત્રીરી ફ્રાન્સપર ચઢાઈ કરી. કેટલાંક વર્ષ ઉપર
યુરોપી રાજ્યો વચ્ચે થયેલા કરાર પ્રમાણે કોઈપણ શત્રુસૈન્યે બેલ્જિઅમ-
માંથી પસાર થવું નહિ એવું ઠર્યું હતું. જર્મનીએ આ કરારનો ભંગ કર્યો માટે
બેલ્જિઅમના રક્ષણાર્થે ઇંગ્લંડ યુદ્ધમાં જર્મની સામે પડ્યું. પછી આગળ જતાં
ટર્કી અને બલગેરીઆ ઍસ્ટ્રિઆ-જર્મની તરફથી અને ઇટલી, રોમાનીઆ
અને ગ્રીસ ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ વગેરે ‘ મિત્ર ’ રાજ્યો તરફથી લડાઈમાં ઉતર્યા.
તા. ૪ ઍગસ્ટ ૧૯૧૪ ને દિવસે ઇંગ્લંડે લડાઈની શરૂઆત કરી.

લૉર્ડ ચેલ્મ્સફોર્ડ (૧૯૧૬-૧૯૨૧).

નિમણૂક:—ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં લૉર્ડ ચેલ્મ્સફોર્ડની વાઈસરૉય તરીકે નિમણૂક થઈ. એની કારકિર્દીમાં ઘણી અગત્યની બાબતો બની હતી. જર્મનીની રૂબરૂ ભારતી આગબેટાએ સમુદ્ર ઉપર કેર વર્તાવ્યો, તેથી અમેરિકા પણ મિત્રરાજ્યો તરફથી લડાઈમાં ઉતર્યું. તેથી છેવટે ઑસ્ટ્રિયા-જર્મનીની હાર થઈ અને તેઓને વસંતસની સંધિ કરવી પડી (નવેમ્બર ૧૯૧૮).

હિંદી સિપાઈઓની બહાદુરી:—કૉનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરે બ્રિટિશ સંસ્થાનો પ્રમાણે હિંદુસ્થાને પણ આ મહાયુદ્ધમાં સાત્રાજ્યને ઘણી મદદ કરી હતી. તેણે યુદ્ધના ખર્ચ માટે એક અબજ અને પચાસ કરોડ પાઉન્ડની રકમ મંજૂર કરી લાખો સૈનિકો પણ પૂરા પાડ્યા હતા. દેશી રાજ્યોએ પણ અણમોલ મદદ કરી હતી. લડાઈ શરૂ થતાં જર્મન લશ્કરને પૅરિસ પર ધસી જતું અટકાવવાનું ધણું અગત્યનું કામ હિંદી સિપાઈઓએ બજાવ્યું. ટર્કી સામે મેસોપોટેમિયામાં પણ હિંદી સિપાઈઓએ લડી ઘણો મુલક કબજે કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૧૭ માં પૅલેસ્ટાઈન પ્રાંતમાં હિંદી સૈનિકોએ ટર્કીનાં જરૂસલમ અને ડમાસ્કસ શહેરો જીતી લીધાં. ત્યારે ટર્કી મિત્રરાજ્યો સાથે સેવરીઝની સંધિ કરીને લડાઈમાંથી નીકળી ગયું. વળી પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ હિંદી લશ્કરે ઘણી બહાદુરી કરીને જર્મનીનાં સંસ્થાનો જીતી લીધાં.

મહાયુદ્ધનું પરિણામ:—આ યુદ્ધમાં જર્મન નૌકાસૈન્યનો નાશ થયો. હાઈન નદી જર્મની અને ફ્રાન્સની સરહદ ઠરી. જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા અને રશિયામાં રાજસત્તાક રાજ્ય નષ્ટ થઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયાં. મહાયુદ્ધમાં સહાય કરવા માટે બ્રિટિશ સાત્રાજ્યમાં હિંદુસ્થાનનો દરજ્જો ઉંચો થયો. વસંતસની સંધિપર હિંદુસ્થાન તરફથી લૉર્ડ સિંહ અને બિકાનેરના મહારાજાએ સહી કરી. પ્રજા સંઘમાં પણ હિંદને સ્વતંત્ર સભાસદ તરીકે સ્થાન મળ્યું.

ઈન્ફલ્યુએન્સાનો રોગ:—મહાયુદ્ધના અરસામાં દુનીઆમાં ઈન્ફલ્યુએન્સા નામનો તાવનો રોગ ફાટી નીકળ્યો. એ રોગથી ઈ. સ. ૧૯૧૭-૧૯૧૮ માં હિંદુસ્થાનમાં સાઠ લાખ માણસ મરણ પામ્યાં.

સામ્રાજ્ય પરિષદ (૧૯૧૭):—આ વર્ષમાં ઇંગ્લંડમાં જે સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરાઈ તેમાં હિંદુસ્થાનના પ્રતિનિધિ તરીકે લોર્ડ સિંહ અને મિકા-નેરના મહારાજાએ ભાગ લીધો. આ વખત પછી સામ્રાજ્યની પરિષદમાં હિંદી પ્રતિનિધિઓનો પણ સમાવેશ થવા લાગ્યો.

મૉટેગ્યુ-ચેલ્મ્સફોર્ડ રીપોર્ટ (૧૯૧૯):—હિંદી પ્રજાની રાજકીય આકાંક્ષા વધતી ગઈ. ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં દેશમાં સ્વરાજ્ય સંઘની સ્થાપના થઈ. એજ વર્ષમાં લખનૌમાં કૉંગ્રેસ મળી. તેમાં કૉંગ્રેસમાં પડેલાં તડ પાછાં સંધાર્ધ ગયાં અને બધી તરફથી સ્વરાજ્યની માગણીને ટેકા મળવા લાગ્યો. એજ કૉંગ્રેસ વખતે હિંદુ મુસલમાન નેતાઓ વચ્ચે કરાર થયો. તે કરારની રૂએ મુસલમાનોએ પણ સ્વરાજ્યની માગણીને ટેકા આપ્યો. મહાયુદ્ધ પ્રસંગે હિંદુસ્થાને સામ્રાજ્યને વફાદાર રહી કીમતી મદદ કરી હતી, તેથી ઇંગ્લંડનો પ્રજામત પણ હિંદુસ્થાનને અનુકૂળ થયો હતો. ભારત મંત્રી મૉટેગ્યુ હિંદુસ્થાન આવ્યા અને તપાસ ચલાવી લોકમત જાણી લઈ તેણે અને ચેલ્મ્સફોર્ડ પાર્લિમેન્ટને રીપોર્ટ કર્યો. તે અનુસાર ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં પાર્લિમેન્ટે સુધારાનો કાયદો પસાર કર્યો.

સુધારાનો કાયદો (૧૯૧૯):—આ કાયદાથી સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્યનો હિંદુસ્થાનનો હક નક્કી કરવામાં આવ્યો. નવા મતદાર સંઘ ઊભા કરી કાઉન્સિલોમાં લોકનિયુક્ત સભાસદોનું મતાધિક્ય રાખવામાં આવ્યું. મધ્યસ્થ સરકાર માટે એક ધારાસભાને બદલે બે સભાઓ થઈ. તેમાંની એક લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી અને બીજી કાઉન્સિલ એંડ સ્ટેટ કહેવાય છે. પ્રાંતિક-કારોબાર માટે બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા. એક વિભાગમાં ‘અનામત’ ખાતાંઓનો કારભાર રાખવામાં આવ્યો છે અને બીજા વિભાગને કારભારનાં કેટલાંક ખાતાં સોંપવામાં આવ્યાં છે. ‘અનામત’ ખાતાંઓનો કારભાર ગવર્નર અને તેની કારોબારી કાઉન્સિલ ચલાવે છે અને ‘સોંપેલાં’ ખાતાંઓનો કારભાર પ્રજાએ ચૂંટેલા પ્રધાનો ચલાવે છે. સોંપેલાં ખાતાંઓમાં જીવણી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વગેરે પ્રજાહિતવર્ધક વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી અને પ્રાંતિક કાઉન્સિલોને બજેટ-અંદાજપત્રકમાં કાપકૂપ કરવાનો અને તે આખું નામંજૂર કરવાનો હક આપવામાં આવ્યો.

છે. આ કાયદાથી સંસ્થાન ખાતાના મંત્રી પ્રમાણે ભારતમંત્રીને પણ હવે પગાર ઇંગ્લંડની તિબેરીમાંથી મળે છે. સંસ્થાનો પ્રમાણેજ હિંદુસ્થાનને ઇંગ્લંડમાં હાઇકમિશનર નીમવાનો હક મળ્યો છે. ઉંચા હોદ્દાઓપર જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં હિંદીઓને નીમવાની રાજનીતિ કાયમ થઈ છે.

રોલેટ કાયદો:—સુધારાનો કાયદો પસાર થયો તોપણ અસ્વસ્થતા ઓછી થઈ નહિ. તેથી પોલિસ વગેરે અધિકારીઓને વધુ સત્તા આપતો રોલેટ કાયદો સરકારે ઍસેમ્બલીમાં પસાર કરાવ્યો. આ કાયદો પસાર થવાથી પ્રજામાં કોઈ ઉત્પન્ન થયો. અને પ્રજાપક્ષના નેતા ગાંધીએ એ કાયદા વિરુદ્ધ સત્યાગ્રહની ચળવળ શરૂ કરી. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને પ્રજા ‘મહાત્મા ગાંધી’ ના નામથી બોલાવે છે. મોટાં મોટાં શહેરોમાં હુલ્લડો થયાં. અમૃત-સરમાં જલિઅનવાલા બાગમાં એક સભા ભરાઈ હતી તે વિખેરવા માટે લશ્કર તરફથી ગોળીબાર કરવામાં આવ્યો હતો. એ ગોળીબારથી ધણાં માણસો માર્યા ગયાં અને તેથી વધારે ધાયલ થયાં હતાં.

અફગાન વિગ્રહ:—ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં અમીર હખીયુલાનું ખૂન થયું અને રાજ્યપુત્ર અમાનુલ્લા અમીર થયો. હિંદુસ્થાનમાં જ્યારે અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેણે સરહદપર સ્વારી કરી. પણ અફગાન સૈન્યની હાર થઈ અને રાવળપિંડીની સલાહ થઈ. આ સલાહથી અમીરની સ્વતંત્ર રાજમાં ગણના થવા લાગી. સારપછી સરહદના લોકોએ બંડ કર્યું. તે બંડ પણ શમાવી દેવામાં આવ્યું.

ખિલાફત અને અસહકારની ચળવળ:—મહાયુદ્ધ વખતે ટર્કી સાથે થયેલી સલાહ હિંદી મુસલમાનોને પસંદ પડી નહિ. એ સલાહથી ખલીફની ધાર્મિક સત્તા ઓછી થાય છે એમ માની મુસલમાનોએ ખિલાફતની ચળવળ શરૂ કરી. અસહકાર અને ખિલાફતની ચળવળમાં હિંદુ મુસલમાન નેતાઓ એક થઈ ગયા. અને ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં તેઓએ સરકાર સામે અસહકાર જાહેર કર્યો. ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની કલકત્તાની કૉંગ્રેસની અસાધારણ બેઠકે આ નવી ચળવળને ટેકા આપ્યો. શાળાઓ, દોટાં, કાઉન્સિલો વગેરે સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો અને ખાદીપ્રચારનું કામ પણ ચાલવા લાગ્યું.

અન્ય બાબતો:—એશર કમિટીની ભલામણ પ્રમાણે લશ્કરી હોદ્દાપર હિંદીઓની નિમણૂક થવા લાગી. તુરંગોના વહીવટમાં સુધારા થયા. જનમ-દેશનિકાલની સળ પામેલા ગુનેગારોને આંદામાન મોકલવાનું બંધ કર્યું. દેશી રાજાઓનું ‘નરેન્દ્રમંડળ’ સ્થાપવામાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં શહેનશાહના કાકા ઝૂક ઑફ કોનોટ ‘નરેન્દ્રમંડળ’ અને નવી ધારા સભાનો સમારંભ કરવા હિંદુસ્થાન આવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકા વગેરે બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં વસતા હિંદીઓના હકનું રક્ષણ કરવા માટે હિંદી સરકારે ધણી ખટપટ કરી.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં એલ્મ્સફોર્ડની કારકિર્દી સમાપ્ત થઈ લોર્ડ રીડિંગની શરૂ થઈ.

લોર્ડ રીડિંગ (૧૯૨૧-૧૯૨૬).

પાટવી કુંવરનું આગમન:—ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ પાટવી કુંવરની હિંદુસ્થાનમાં પંધરામણી થઈ. તેણે દિલ્હીમાં મોટો દરબાર ભરી શહેનશાહનો સંદેશો જાહેર કર્યો. તેમાં નવા સુધારાથી હિંદી રાષ્ટ્રની અભિવૃદ્ધિ થાઓ એવો ઉલ્લેખ હતો.

ગંભીર પરિસ્થિતિ:—ઈ. સ. ૧૯૨૧ ની સાલમાં રાજકીય વાતાવરણ ધણું ગરમ થયું હતું. મહાત્મા ગાંધી અને અક્ષી ખિરાદરોએ દેશભરમાં ફરી વળી એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. અહિંસક અસહકાર કરી વખત આવે કર નહિ ભરવાની ચળવળ શરૂ કરવી પડશે એવું તેઓએ જાહેર કર્યું. સમજાવી પટાવી મેળવી લેવા માટે લોર્ડ રીડિંગે નેતાઓની એક સભા બોલાવી. પણ તેથી કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થઈ નહિ. ગુજરાતમાં ખારડોલીમાં સામુદાયિક ચળવળ શરૂ કરવાનું મહાત્મા ગાંધીએ મુકરર કર્યું. પણ એટલામાં ચૌરાઓરીમાં ભયંકર દુષ્કાંડ થયું, તેથી જોઈતું શાંત વાતાવરણ નહિ હોવાથી મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહની લડાઈ મુલતવી રાખી. તેણે નવો રચનાત્મક કાર્યક્રમ કાઢ્યો. ટિળક સ્વરાજ્ય હાથે અને કોંગ્રેસના એક કરોડ સભાસદ કરવાની ખટપટ કરી. ખાદીના પ્રચાર માટે મહાત્મા ગાંધીએ ધણો શ્રમ લીધો. તેમણે અમદાવાદમાં એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થાપી ભુદેબુદે સ્થળાએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓ કાઢી. મલખારમાં મોપલાલોક બંડ

કરી ધણા અલાયાર કર્યાં. તેમને દાખીદેવા સરકારને સૈન્ય મોકલવું પડ્યું. ત્યારપછી અસહકારની ચળવળના ચઢતા જીવાળને અટકાવવા માટે સરકારે બંગાળના દેશબંધુ દાસને, અહ્મી બિરાદરોને અને મ. ગાંધીને તુરંગમાં પૂર્યાં.

સામ્રાજ્ય પરિષદ (૧૯૨૧):—ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં સામ્રાજ્ય પરિષદનું અધિવેશન થયું હતું. તેમાં ભારત મંત્રી, નામદાર શાસ્ત્રી અને કચ્છના રાજાએ ભાગ લીધો હતો. આ પરિષદમાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં વસતા હિંદીઓને બ્રિટિશ નાગરિકના સમાન હક મળવા જોઈએ એવો મહત્વનો પ્રશ્ન નીકળ્યો હતો. પરિષદે સહાનુભૂતિપૂર્વક એ પ્રશ્ન પર વિચાર ચલાવ્યો હતો. હિંદી સરકારને સંસ્થાનિક સરકારો સાથે સીધો વહેવાર ચલાવવાનો હક મળ્યો. લૉર્ડ રીડિંગે કૉનેડા અને ઑસ્ટ્રેલિઆમાં વસતા હિંદી લોક તરફ ચલાવાતી વર્તણૂક માટે તે સંસ્થાનોની સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરવા ના. શાસ્ત્રીને રવાના કર્યા હતા.

ફેર-નાફેર પક્ષ (૧૯૨૨):—સરકારે કડક ઉપાયો ચોજવાથી અસહકારની ચળવળનું જોર કમી થયું. દાસબાણુએ કેદમાંથી છૂટ્યા પછી કાઉન્સિલમાં દાખલ થઈ સરકારના કારભારમાં હરકત નાંખવા માટે નવો ‘સ્વરાજ્ય પક્ષ’ સ્થાપન કર્યો. રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં અસહકારવાદી અને સ્વરાજ્યવાદી એવાં બે તડ પડ્યાં. ત્યારપછી સ્વરાજ્ય પક્ષમાંથી પ્રતિયોગી સહકારી પક્ષ ઉભો થયો. આ પક્ષ પ્રધાનવડું લઈ રાષ્ટ્રકાર્ય કરવા તૈયાર હતો. આમ તડો પડવાથી રાષ્ટ્રીય ચળવળનું જોર કમી થતું ગયું અને ઠેકાણે ઠેકાણે હિંદુ મુસલમાનોનાં હુલ્લડો પથુ થવા લાગ્યાં.

દેશી રાજ્યો બાબત:—લૉર્ડ રીડિંગની કારકિર્દીમાં નાભા, ઇંદોર અને હૈદરાબાદના રાજ્યોની બાબતમાં ધણા નાણુક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા. અવ્યવસ્થિત કારભારને લીધે નાભા અને ઇંદોરના રાજાઓને ગાદી છોડવી પડી. વરાડપ્રાંત પાછો મળવા સંબંધે નિઝામે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો ત્યારે હિંદુસ્થાન સરકારનો સાર્વભૌમ દરજ્જો લૉર્ડ રીડિંગે સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યો.

તપાસ કમિટી અને કમિશનો:—ઇંગ્લેન્ડ નામની ખર્ચતપાસ કમિટીએ સરકારી ખર્ચમાં સવા ઓગણીસ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કમી થઈ શકશે એવો અભિપ્રાય આપ્યો. સરકારે એ કમિટીની કેટલીક ભલામણો

બહાલ રાખી ઈ. સ. ૧૯૨૩-૨૪ નું અંદાજપત્રક તૈયાર કર્યું. હિંદી વેપાર સંબંધે નીમેલી કમિટીએ સૂચવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૨૩ માં નવી 'ટ્રેડિંગ બોર્ડ' નીમવામાં આવી. રજીન કમિટીની ભલામણો પ્રમાણે હિંદી તરુણોને સેન્ડહર્ટની લશ્કરી કૉલેજમાં લશ્કરી તાલીમ આપવા માટે ઈંગ્લેન્ડ મોકલવાની શરૂઆત થઈ. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના નવા સુધારાના કાયદાથી રચાયેલી નવી રાજ્યધટનાના ગુણાવગુણની તપાસ કરવા માટે નીમાયલી મડિમેન કમિટીએ ઈ. સ. ૧૯૨૫ માં કેટલીક ભલામણો કરી. સરકારની રાજ્યનીતિ ખરેખરી બદલાયેલી હશે તો અમે સહકાર કરવા તૈયાર છીએ એવું દાસબાણુએ અને અંની બીસાન્ટે જાહેર કર્યું. નવી પરિસ્થિતિ સંબંધે હિંદી વજીર સાથે વિચાર કરવા માટે લૉર્ડ રીડિંગ વિલાયત ગયો. હિંદી વજીર લૉર્ડ બર્કનહેડે રીડિંગને જણાવ્યું કે હિંદના બધા પક્ષો એકત્ર થઈ જાય તો હું કમિશન નીમવા તૈયાર છું. પછી ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં લૉર્ડ રીડિંગની મુદત પૂરી થયે લૉર્ડ અર્વિનની વાઈસરૉય તરીકે નિમણૂક થઈ.

લૉર્ડ અર્વિન (૧૯૨૬-૧૯૩૧).

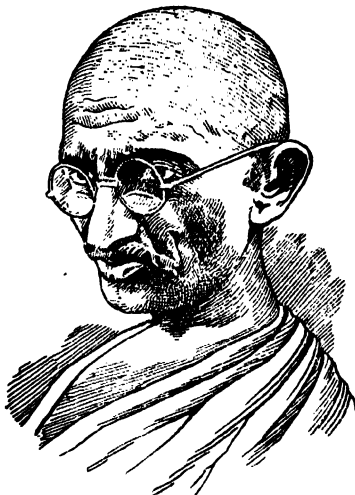
લૉર્ડ અર્વિન.

રાજકીય પરિસ્થિતિ:—લૉર્ડ અર્વિનની કારકિર્દીના આરંભમાં દેશની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. નેતાઓમાં મતભેદ થવાથી અસહકારનું જોર કમી થયું. તુરંગમાં આબ્તરી થવાથી મ. ગાંધીને છોડી મૂક્યા. દાસબાણુનું મરણ થવાથી સ્વરાજ્ય પક્ષનું નેતૃત્વ મોતીલાલ નેહરૂ પાસે ગયું. સ્વરાજ્ય પક્ષના એક નેતા

ના. પટેલ એસેમ્બલીના અધ્યક્ષ થયા અને ઘણાખરા પ્રાંતોમાં લોકનિયુક્ત સભાસદો પ્રધાનવટે આવ્યા.

સાધ્મિન કમિશનની નિમણૂક (૧૯૨૮):—લૉર્ડ આર્વિને પરિસ્થિતિનું કાળજીથી નિરીક્ષણ કર્યું. ઈ. સ. ૧૯૧૯ ના સુધારાના કાયદામાં ફરમાવ્યા પ્રમાણે દસ વર્ષે ફરી રાજ્યદ્વારી તપાસ થવાની હતી. પરંતુ દસ વર્ષ પહેલાંજ રાજ્યઘટનામાં સુધારા થવા જોઈએ એવો લોકપક્ષી નેતાઓએ પોષકાર ઉઘાડ્યો. હિંદી વજરે પૂર્વે જાહેર કર્યા પ્રમાણે પાર્લમેન્ટે સાધ્મિન કમિશન નીમ્યું. પણ આગળના રિવાજ પ્રમાણે આ કમિશનમાં એક પણ હિંદીની નિમણૂક નહિ થવાથી દેશ નેતાઓએ આ કમિશનનો બહિષ્કાર કર્યો. સારે લૉર્ડ આર્વિને હિંદીઓની એક જુદી સેન્ટ્રલ કમિટી નીમી. આ બંને કમિટીના જુદા રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

ગોળમેજી પરિષદ (૧૯૩૦):—બંને કમિટીના રીપોર્ટને ગ્રંથ તરફથી જોઈએ તેવો ટેકા મળ્યો નહિ. તેથી લૉર્ડ આર્વિને ભારત મંત્રીની મુલાકાતે

મ. ગાંધી.

મંગલંગ ગયો. વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી લૉર્ડ આર્વિને જાહેર કર્યું કે સર્વ પક્ષના નેતાઓની અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ભરી વિચાર ચલાવી નવી રાજ્યઘટના કરવામાં આવશે. જાહેરનામામાં કહ્યા પ્રમાણે હાલ લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરાઈ છે. તેના કામકાજમાં ખુદ મંગલંગના વડા પ્રધાન મી. રામ્સે મેકડોનાલ્ડે પ્રમુખપદ લીધું છે. ઘણી વાટાઘાટ ચાલ્યાં

પછી ધણી મહત્વની બાબતમાં પ્રતિનિધિઓ એકમત થયા છે. પ્રથમ કોંગ્રેસપક્ષ આ પરિષદથી અલગ રહ્યો હતો. પણ પછી ના. શાસ્ત્રી,

સર તેજબહાદુર સમુ અને શ્રીયુત જયકરના વચ્ચે પડવાથી મ. ગાંધી અને લોર્ડ અર્વિન વચ્ચે કેટલીક સમજૂતી થયાથી કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે પરિષદમાં ભાગ લેવા મ. ગાંધી ઇંગ્લંડ ગયા છે. લોર્ડ અર્વિનની મુદત પૂરી થયાથી હાલમાં અર્લ વિલિંગડન વાઈસરૉય પદે છે.

અર્લ વિલિંગડન.

મોગલ પાદશાહ

૧ બાબર (ઇ. સ. ૧૫૨૬-૧૫૩૦)

૨ હુમાયુ (૧૫૩૦-૪૦; ૧૫૫૫-૫૬) કામરાન અસ્કરી હિદાલ

૩ અકબર (૧૫૫૬-૧૬૦૫)

૪ જહાંગીર (૧૬૦૫-૧૬૨૭) દાનીઅલ મુરાદ

ખુશરૂ પર્વિઝ ૫ શાહજહાન (૧૬૨૭-૧૬૫૮) શહેરીઆર

દારા શુજા ૬ ઔરંગઝેબ (૧૬૫૮-૧૭૦૭) મુરાદ

૭ મુઅઝિઝ ઉર્ફે બહાદુરશાહ (૧૭૦૭-૧૭૧૨) અઝિઝ અકબર કામઅક્ષ

અઝિમુશ્શાન ખુજિસ્તાઅખત્યાર ૮ જહાંદારશાહ (૧૭૧૨-૧૭૧૩)

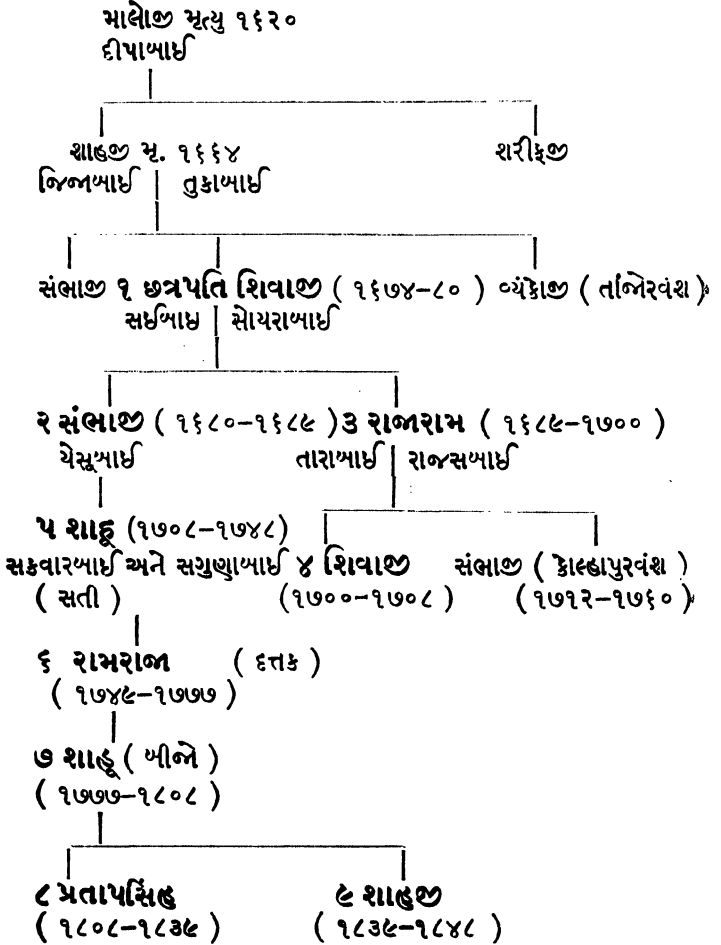
૯ ફર્રુખશાહ ૧૦ મહંમદશાહ ૧૨ આલમગીર
(૧૭૧૩-૧૯) (૧૭૧૯-૪૮) (૧૭૫૪-૧૭૫૯)

૧૧ અહંમદશાહ ૧૩ શાહ આલમ (૧૭૫૯-૧૮૦૬)
(૧૭૪૮-૫૪)

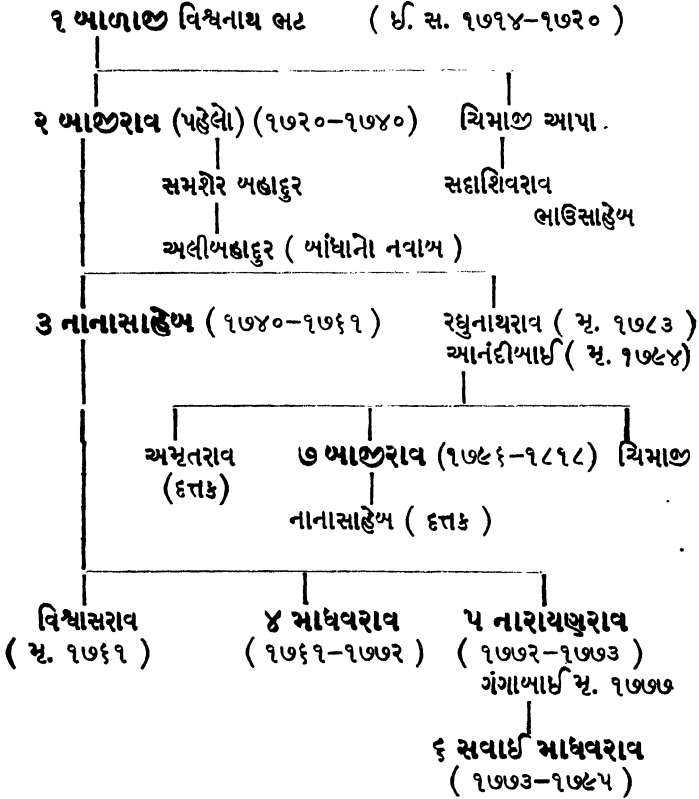
૧૪ અકબર (ખીજો) (૧૮૦૬-૧૮૩૭)

૧૫ બહાદુરશાહ (૧૮૩૭-૧૮૫૮)

સતારાના ઇત્રપતિઓ

પેશ્વાઓ

હિંદુસ્થાનના ગવર્નર-જનરલો.

		વાઘસરોચ.	
૧ વૉરન હેર્સ્ટગસ	૧૭૭૪-૮૫	૧૬ લૉર્ડ કૅનિંગ	૧૮૫૬-૬૨
૨ લૉર્ડ કૉર્નેવૉલિસ	૧૭૮૬-૯૩	૧૭ „ એલિંગ્ટન	૧૮૬૨-૬૩
૩ સર જૉન શૉર	૧૭૯૩-૯૮	૧૮ „ લૉરેન્સ	૧૮૬૪-૬૯
૪ લૉર્ડ વેલેસ્લી	૧૭૯૮-૧૮૦૫	૧૯ „ મેયો	૧૮૬૯-૭૨
૫ કૉર્નેવૉલિસ (બીજી વાર)	૧૮૦૫ મૃ.	૨૦ „ નોર્થબ્રૂક	૧૮૭૨-૭૬
૬ સર જ્યૉર્જ આલૉ	૧૮૦૫-૦૭	૨૧ „ લિટ્લ	૧૮૭૬-૮૦
૭ લૉર્ડ મિટો	૧૮૦૭-૧૩	૨૨ „ રિપન	૧૮૮૦-૮૪
૮ „ હેર્સ્ટગસ	૧૮૧૩-૨૨	૨૩ „ ડફરીન	૧૮૮૪-૮૮
૯ „ એમ્હુસ્ટ	૧૮૨૩-૨૮	૨૪ „ લૅન્સડાઉન	૧૮૮૮-૯૪
૧૦ „ બેટિક	૧૮૨૮-૩૫	૨૫ „ એલિંગ્ટન	૧૮૯૪-૯૮
૧૧ સર ચાર્લ્સ મેટકાફ	૧૮૩૫-૩૬	૨૬ „ કઝેન	૧૮૯૮-૧૯૦૫
૧૨ લૉર્ડ ઑક્લંડ	૧૮૩૬-૪૨	૨૭ „ મિટો	૧૯૦૫-૧૦
૧૩ „ એલેનબરો	૧૮૪૨-૪૪	૨૮ „ હાર્ડિંગ	૧૯૧૦-૧૫
૧૪ „ હાર્ડિંગ	૧૮૪૪-૪૮	૨૯ „ એલ્મસફર્ડ	૧૯૧૬-૨૧
૧૫ „ ડલહાઉસી	૧૮૪૮-૫૬	૩૦ „ રીડિંગ	૧૯૨૧-૨૬
		૩૧ „ અર્વિન	૧૯૨૬-૩૧
		૩૨ „ વિલિંગ્ટન	૧૯૩૧ થી ચાલુ

અગત્યની બીનાઓની સાલ.

સિકંદરની સ્વારી	ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬	દેવગિરીપર સ્વારી	૧૨૯૪
શંકરાચાર્યનો જન્મ	ઈ. સ. ૭૮૮	વિજયનગરની સ્થાપના	૧૩૩૬
હિજરી સનની શરૂઆત	૬૨૨	બ્રાહ્મણી રાજ્યની સ્થાપના	૧૩૪૭
મહંમદ કાસીમની સ્વારી	૭૧૨	તૈમૂરલંગની સ્વારી	૧૩૯૮
સોમનાથની સ્વારી	૧૦૨૪	વાસ્કો ડી ગામાનું આગમન	૧૪૯૮
ચાણેશ્વરની પહેલી લગાઈ	૧૧૯૧	પાણિપતનું પહેલું યુદ્ધ	૧૫૨૬
„ „ બીજી „	૧૧૯૩	સિક્કીની લગાઈ	૧૫૨૭
દિલ્હીમાં સુલતાનશાહીની સ્થા.	૧૨૦૬	સરહિદની લગાઈ	૧૫૫૫

અગત્યની બીનાઓની સાલ

પાણિપતનું બીજું યુદ્ધ	૧૫૫૬	પાણિપતની ત્રીજી લડાઈ	૧૭૬૧
તાલીકોટની લડાઈ	૧૫૬૫	રાક્ષસભુવનની લડાઈ	૧૭૬૩
ઈરિટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થા.	૧૬૦૦	બકસારની લડાઈ	૧૭૬૪
સુરતમાં કોઠી	૧૬૧૨	અલાહબાદના કરાર	૧૭૬૫
નિઝામશાહીનો અંત	૧૬૩૭	નારાયણરાવનું ખૂન	૧૭૭૩
મદ્રાસની સ્થાપના	૧૬૩૯	રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ	૧૭૭૩
અફઝુલખાનનો વધ	૧૬૫૯	સુરતના કરાર	૧૭૭૫
શાહજીનું મૃત્યુ	૧૬૬૪	સાલબાઈની સંધિ	૧૭૮૨
શિવાજીનું દિલ્હી જવું	૧૬૬૬	પિટનો કાયદો	૧૭૮૪
મુંબઈમાં કોઠી	૧૬૬૮	મૅંગલોરની સલાહ	૧૭૮૪
શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક	૧૬૭૪	શ્રીરંગપટ્ટણની સલાહ	૧૭૯૨
ઔરંગઝેબની દક્ષિણપર સ્વારી	૧૬૮૩	મહાદળનું મૃત્યુ	૧૭૯૪
આદિલશાહીનો અંત	૧૬૮૬	કુર્દલાની લડાઈ	૧૭૯૫
કુતુબશાહીનો અંત	૧૬૮૭	સવાઈ માધવરાવનું મૃત્યુ	૧૭૯૫
સંભાળનો વધ	૧૬૮૯	નાના ફઝનવીસનું મૃત્યુ	૧૮૦૦
કલકત્તાની સ્થાપના	૧૬૮૯	વસઈની સંધિ	૧૮૦૨
રાજરામનું મૃત્યુ	૧૭૦૦	અમૃતસરની સંધિ	૧૮૦૯
પેશ્વાઈની શરૂઆત	૧૭૧૪	પેશ્વાઈનો અંત	૧૮૧૮
સ્વરાજ્યની સનદ	૧૭૧૯	ચૈદેબૂની સલાહ	૧૮૨૬
ડોમોઈની લડાઈ	૧૭૩૧	સિપાઈઓનો બળવો	૧૮૫૭
ભોપાળની લડાઈ	૧૭૩૮	રાણીનો ઢંઢેરો	૧૮૫૮
વસઈનું પડવું	૧૭૩૯	પહેલો ક્રાઉન્સલ એક્ટ	૧૮૬૧
નાદિરશાહની સ્વારી	૧૭૩૯	સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સ્થાપના	૧૮૮૩
નિઝામઉલ્લુહનું મૃત્યુ	૧૭૪૮	રાષ્ટ્રીય સભાની સ્થાપના	૧૮૮૫
અબ્દુલ્લીની સ્વારી	૧૭૪૮	બીજો ક્રાઉન્સલ એક્ટ	૧૮૯૨
શાહૂનું મૃત્યુ	૧૭૪૮	મહારાણી વિક્ટોરિઆનું મૃત્યુ	૧૯૦૧
આર્કાટનો ઘેરો	૧૭૫૧	મોર્લીમિટો સુધારા	૧૯૦૯
પ્લાસીની લડાઈ	૧૭૫૭	દિલ્હી દરબાર	૧૯૧૧
ઉદગીરની લડાઈ	૧૭૬૦	મહાયુદ્ધ	૧૯૧૪-૧૯૧૮
વૉલ્ફોશની લડાઈ	૧૭૬૦	મૉટોર્યુ એન્જિન સુધારા	૧૯૧૯
		ગોળમેજી પરિષદ	૧૯૩૦

રાજવંશોની યાદી.

પ્રાચીન.

શિશુનાગ વંશ ઈ. સ. પૂ. ૬૪૨-૪૧૩.	ગુપ્ત વંશ ઈ. સ.	૩૨૦-૬૦૬.
નંદ વંશ	,, ,, ૪૧૩-૩૨૨.	પરમાર વંશ ,, ૮૦૦-૧૩૧૦.
મૌર્ય વંશ	,, ,, ૩૨૨-૧૮૫.	પૂર્વ ચાલુક્ય વંશ ,, ૬૦૦-૭૪૭.
શુંગ વંશ	,, ,, ૧૮૫-૭૩.	ઉત્તર ચાલુક્ય વંશ ,, ૬૭૩-૧૧૮૬.
આંધ્ર વંશ	,, ૭૩-ઈ. સ. ૨૨૫.	

અર્વાચીન.

૧. ગીઝની વંશ ઈ. સ. ૬૬૭-૧૧૮૬	૨. ઘોરી વંશ ઈ. સ. ૧૧૮૬-૧૨૦૬
૩. ગુલામ વંશ ,, ૧૨૦૬-૧૨૯૦	૪. ખિલજી વંશ ,, ૧૨૯૦-૧૩૨૦
૫. તઘલખ વંશ ,, ૧૩૨૦-૧૪૧૪	૬. સૈયદ વંશ ,, ૧૪૧૪-૧૪૫૦
૭. લોદી વંશ ,, ૧૪૫૦-૧૫૨૬	વિજયનગરનું રાજ્ય ૧૩૩૬-૧૫૬૫
બ્રાહ્મણી રાજ્ય	ઈ. સ. ૧૩૪૭-૧૫૨૬
અહમદનગરની નિઝામશાહી	,, ૧૪૮૯-૧૬૩૭
બિજાપુરની આદિલશાહી	,, ૧૪૮૯-૧૬૮૬
ગોવલકોડાની કુતુબશાહી	,, ૧૫૧૮-૧૬૮૭

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧૦	૨૦	આર્યસંસ્કૃત	આર્યસંસ્કૃતિ
૧૧	૧૦	શુદ્ધ	શ્વદ્ધ
૧૨	૧૨	વાદ્મીકી	વાદ્મીકિ
૧૩	૨૭	પુલ	પૂલ
૧૭	૧૪	ધમ	ધર્મ
૨૫	૧	બોબલોન	બોબિલોન
૫૨	૧૮	સમરાસેહ	સમરસિંહ
૫૨	૨૪	માંજા	માંજો
૫૬	૨૦	રાઝયા	રઝિયા
૭૪	૧૪	સન્યનં	સૈન્યને
૮૪	૧૦	પૂવ	પૂર્વે
૮૮	૨૩	તયાર	તૈયાર
૧૦૩	૯	છપો	છૂપો
૧૨૮	૧૦	કાગદ	કાસદ
૧૩૦	૧૫	આગ્રે	દિલ્હી
૧૬૨	૨૩	હારપત	હરિપંત
૧૬૨	૨૫	તેને	તેમને
૧૬૩	૨૭	ટિબેકર	ટિબેકર
૧૬૭	૧૧	મોરાબા	મોરાબા
૧૯૦	૧૫	ઘેરા	ઘેરો
૧૯૫	૧૩	રક્ષણાથ	રક્ષણાથે
૨૦૪	૫	આં	આ
૨૦૭	૨૧	બે	એક
૨૧૬	૩	પેશ્વા,	પેશ્વા
૨૨૬	૨૪	સર્વોપરી	સર્વોપરી
૨૩૯	૨૩	અવ્યવાસ્થત	અવ્યવસ્થિત

